

10

NÓTÁRI TAMÁS

IURIDICOPHILOLOGICA MURENIANA

Jog, vallás és retorika Cicero Pro Murenájában (26–27)

PHD ÉRTEKEZÉS

Konzulens: Dr. Hamza Gábor
akadémikus

Budapest, KRE ÁJK, 2004

ELŐSZÓ.....	4
I. FEJEZET.....	12
A PRO MURENA TÖRTÉNETI, JOGI ÉS RETORIKAI HÁTTERE.....	12
I. A BESZÉD TÖRTÉNETI HÁTTERE.....	12
II. AZ <i>ORATIO</i> SZERKEZETE.....	17
III. <i>QUAESTIO DE AMBITU</i>	18
III. 1. A <i>quaestio</i> ók kialakulása.....	18
III. 2. A <i>consulok</i> választási rendje.....	25
III. 3. <i>Crimen ambitus</i>	26
IV. L. LICINIUS MURENA PÁLYÁJA ÉS A <i>RES MILITARIS</i> A <i>CORPUS CICERONIANUMBAN</i>	29
IV. 1. <i>L. Licinius Murena</i>	29
IV. 2. A <i>res militaris</i> a <i>Corpus Ciceronianumban</i>	30
V. SERVIUS SULPICIUS RUFUS PÁLYAFUTÁSA.....	31
VI. CICERO ÉS A <i>IURISPRUDENTIA</i>	38
VII. A SZÓNOKI KÉPZÉS ELMÉLETE A <i>CORPUS CICERONIANUMBAN</i>	41
VII. 1. A <i>perfectus orator</i> eszméje.....	41
VII. 2. A <i>perfectus orator</i> és a filozófia.....	46
VII. 3. A <i>perfectus orator</i> és a szaktudományok.....	49
VIII. A HUMOR MINT RETORIKAI ESZKÖZ CICERÓNÁL.....	56
VIII. 1. A humor elmélete a <i>Corpus Ciceronianumban</i>	56
VIII. 2. Humor és irónia a <i>Pro Murenában</i>	59
VIII. 3. Humor és irónia a <i>Pro Caelióban</i>	72
II. FEJEZET.....	84
PRO MURENA 26.....	84
I. <i>MANUM CONSERERE</i>	86
II. A VERBALITÁS MINT A <i>IUS SACRUM</i> SARKALATOS PONTJA.....	91
II. 1. A <i>fatum</i> fogalma.....	91
II. 2. Az <i>Ops Opifera</i> -templom <i>dedicatio</i> ja.....	93
II. 3. A <i>prodigium</i> értelmezés verbális aspektusa.....	96
II. 4. Az <i>excantatio</i> és az <i>evocatio</i> párhuzamai.....	98
III. <i>HASTA – FESTUCA</i>	105
III. 1. <i>Imperium</i> és <i>hasta</i>	105
III. 2. Az <i>augurok lituusa</i>	109
III. 3. A <i>flamen Dialis commoetaculuma</i>	111
III. 4. A <i>lictorok fascese</i>	115
III. 5. A <i>sképtron</i> mint hatalmi jelkép a görögöknél.....	121
IV. <i>HASTA MARTIS</i>	124
IV. 1. Mars kultusza.....	124
IV. 2. <i>Numen Martis – hasta Martis</i>	127
IV. 3. Mars lándzsájának rituális szerepe.....	135
V. A <i>LEGIS ACTIO SACRAMENTO IN REM</i> MINT <i>DUELLUM SACRUM</i>	138
V. 1. <i>Kerostasia</i> az <i>Iliasban</i>	138
V. 2. A <i>legis actio sacramento in rem</i> és a <i>ius fetiale</i> párhuzamai.....	142
V. 3. Istenítéleti elemek <i>Plautus Casinájában</i>	153

III. FEJEZET.....	160
PRO MURENA 27.....	160
I. AZ ELJEGYZÉS	161
II. A FÉRJI HATALOM KELETKEZÉSE ÉS MEGSZŰNÉSE.....	166
II. 1. A házasságkötés és a <i>manus</i> megszerzése.....	166
II. 2. A <i>manus</i> megszűnése és a válás	178
III. AZ <i>UXOR IN MANU</i> VISZONYA AZ <i>AGNATIÓHOZ</i>	182
IV. <i>IUDICIUM DOMESTICUM – IUS OCCIDENDI</i>	185
IV. 1. Az <i>uxor in manu a iudicium domesticum</i> előtt.....	185
IV. 2. A <i>filius familias a iudicium domesticum</i> előtt	187
IV. 3. <i>Ius occidendi</i>	196
V. AZ <i>INTERPRETATIO</i> FOGALMÁNAK KIALAKULÁSA	200
VI. <i>SUMMUM IUS</i> ÉS <i>AEQUITAS</i>	207
VI. 1. A „ <i>Summum ius summa iniuria</i> ” <i>proverbium</i> a klasszikus <i>auctoroknál</i>	207
VI. 2. A „ <i>Summum ius summa iniuria</i> ” <i>proverbium</i> Rotterdami Erasmusnál... ..	212
VI. 3. Az <i>aequitas</i> fogalma a <i>Corpus Ciceronianumban</i>	215
VII. A <i>SCRIPTUM–VOLUNTAS</i> ELLENTÉT A <i>PRO CAECINÁBAN</i>	223
VII. 1. A birtokvédelem kérdése a <i>Pro Caecinában</i>	223
VII. 2. A <i>verbum–aequitas</i> ellentét a szónoki diszpozícióban.....	229
ÖSSZEFOGLALÁS	240
FÜGGELÉK	249
M. T. CICERO: LUCIUS LICINIUS MURENA VÉDELMEBEN.....	249
RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE	291
I. AZ ANTIK FORRÁSOK RÖVIDÍTÉSEI	291
II. SZAKIRODALMI RÖVIDÍTÉSEK	300
III. A RÖVIDÍTETT SZAKIRODALMI HIVATKOZÁSOK FELOLDÁSA.....	302

ELŐSZÓ

Marcus Tullius Cicero *Pro Murenáját* az elmúlt néhány *decennium* szakirodalmában jogi szemszögből legutóbb – éppen három évtizeddel ezelőtt – Alfons Bürge vette górcső alá, s behatóan elemezte az *oratio* általa *Juristenkomik*nak nevezett, a *contentio dignitatis*¹ tematizáló *paragraphusait*.¹ Ilyen előkép után nem könnyű feladatra vállalkozik, aki ugyanezen beszédet jogtörténeti szemszögből kívánja vizsgálni: az utánérzés epigonizmusának Skyllája és a mindenáron újat mondani akarás Kharybdise között kell haladnia, s iránytűként a hegeli *Aufhebung elevare–conservare–tollere* hármasságára függesztheti pillantását.

Az *oratio* háttérét bemutató első fejezetben a történeti, a per szereplőinek pályafutására vonatkozó és a szerkezeti vizsgálódásoknál főként Adamietz, Drexler, Münzer, Trencsényi-Waldapfel Imre, Maróti Egon és Havas László, a büntetőjogi aspektusok feltárásánál Mommsen, Kunkel munkáira támaszkodhattunk. Cicerónak a *iurisprudentiá*hoz, a *res militarishoz* és az *eloquentiá*hoz fűződő viszonyát bemutató részekben elsősorban Hamza Gábor, Pólay Elemér, Schulz, Barwick és Schulte kutatásai voltak segítségünkre. A cicerói humor elméletének és gyakorlatának, valamint ennek a *Pro Murenában* és a *Pro Caelióban* való megnyilvánulásának feldolgozása során számos ponton – természetesen az antik források mellett – Bürge, Martin, Stroh, Heinze, Geffcken és Adamik Tamás munkásságára alapoztuk fejtegetéseinket. A *Pro Murena* huszonhatodik *paragraphusát* tárgyaló második fejezetben a számos aspektust bemutató, interdiszciplináris – nem csupán *stricto sensu* római jogi, hanem vallástörténeti és filológiai – elemzésben többek között felhasználtuk Mommsen, Kaser, Thür, Dahlheim, Düll, Alföldi, Wissowa, Latte, Pötscher, Wagenvoort, Dumézil, Scholz, de Waele, Gladigow, v. d. Brink, Hommel, Albert, Köves-Zulauf, Kerényi Károly, Szádeczky-Kardoss Samu és Zlinszky János műveit. Az *oratio* huszonhetedik *paragraphusát* vizsgáló harmadik fejezet első részében a házassági jog és a hozzá kapcsolódó egyéb – többek között büntetőjogi jellegű – intézmények elemzésében elsősorban Kaser, Kunkel, Düll, Schaub, Kupiszewski, Bonfante, Volterra, Cantarella, Brósz Róbert, Benedek Ferenc és Zlinszky János munkásságára támaszkodhattunk. A harmadik fejezet második, az *interpretatio* fogalmával, a *summum ius–aequitas*, illetve

¹ Bürge 71.

scriptum–voluntas ellentéttel, valamint ennek gyakorlati megnyilvánulásaiival foglalkozó részben többek között Fuhrmann, Büchner, Bürge, Stroux, von Lübtow, Kisch, Ciulei, Pringsheim, Stroh, Frier, Carcaterra, Laburna, Nicosia és Földi András műveire hivatkozhattunk.

Az értekezés célja a *Pro Murena* jogi, történeti és retorikai hátterének feltárása után annak az alcímben említett két, a huszonhatodik és huszonhetedik *paragraphus*ának elsődlegesen jogtörténeti, ám a forrás jellegéből adódóan szükségképpen vallás- és retorikatörténeti elemzése. A kutatás folyamán igyekeztünk az elsődlegesen a forrásokra építkezés, s ennek során a forrástisztelet kritériumát mint kiemelkedő fontosságú momentumot szem előtt tartani. Interdiszciplináris szemlélete miatt a dolgozat tárgyköre és célkitűzése – s így módszertani közelítésmódja is – egyfelől szűkebb, másfelől bővebb és szerteágazóbb, mint a bürgei monográfia tematikája. Szűkebb, mert az első fejezetben foglalt általánosabb érvényű, a *Pro Murena* történelmi és jogi hátterét taglaló, a hadvezéri, a jogászai és a szónoki pályára vonatkozó, a *Corpus Ciceronianum*ban megjelenő nézeteket ismertető, valamint a cicerói humor elméleti és gyakorlati aspektusait bemutató részeket követően nem az egész *oratiót*, még csak nem is a teljes *contentio dignitatis*, hanem csak a beszéd huszonhatodik. és huszonhetedik *paragraphus*át – vagyis tizenegyedik *caput*ját – elemzi. Bővebb, mert e részeket nem csupán szigorúan a szövegben foglaltak szempontjából, hanem több, a textus kapcsán felmerülő kérdés tekintetében vizsgálja. A második és harmadik fejezetben tárgyalandó huszonhatodik és huszonhetedik *paragraphus* központi magja az archaikus kor jogának Cicero általi – talán inkább a retorikai szituációnak, semmint saját meggyőződésének megfelelően – megmosolyogtató színben feltüntetett formakonzervativizmusa, pontosabban merev, mondhatni görcsös, olykor a valós életviszonyokkal és az igazságosság ideáját megvalósítani hivatott *iusszal* szembehelyezkedő ragaszkodása a jogi aktusok szövegéhez. E merevségnek – amely nagyban áthatja az egész római szellemiséget – az okát keresve, valamint Cicerónak a szó szerinti és a méltányosságon alapuló jogértelmezéshez fűződő viszonyát kutatva számos ponton tesz a dolgozat olyan kitérőket, amelyek tárgyában már nem a *stricto sensu* jogi-jogtörténeti vizsgálódás körébe, hanem a vallás- és az irodalomtörténet témakörébe tartoznak, az általuk felvázolható analógiák s a belőlük levonható következtetések azonban talán az egyes jogintézmények (így például a *legis actio sacramento in rem*) struktúrájának, illetve az

¹ Cic. *Mur.* 22–30.

antik gondolat- és képzetvilágba ágyazódottságának jobb megértéséhez vezethetnek. Ezért szerteágazóbb tehát ezen írás tematikája és metodikája, azonban a munka során olykor esetleg szétfutni látszó szálak reményeink szerint végül egységes képet mutató szintézisben fognak találkozni. E szélesre terített, mégis egyetlen forrás elemzéséből kiinduló s oda visszatérő tematika – amelyben a koherenciát épp az analizálandó forráshely, a két cicerói *paragraphus* hivatott biztosítani –, valamint a dolgozat terjedelmi korlátai természetesen nem tették lehetővé, hogy az egyes kérdésekre, jogintézményekre vonatkozó antik forrásanyagot, valamint a szakirodalomban megjelenő nézeteket a maguk teljességében ismertessük, azok mellett vagy ellen foglaljunk állást, ám ez számos esetben nem is látszott elengedhetetlenül szükségesnek, hiszen célkitűzésünk legtöbbször nem az egyes kérdések és jogintézmények minden részletre kiterjedő, az értekezés kereteit messze szétfeszítő feltárása, hanem az ezek strukturális áttekintéséből vázolandó összkép létrehozása volt.

Itt kell magyarázatot adni a „*Jog, vallás és retorika Cicero Pro Murenájában (26–27)*” alcímre, vagyis arra, hogy egy római jogi dolgozat miért vállalkozik vallás- és irodalomtörténeti fejtegetésekre is. Cicero *oratiói* gyakorlati motivációból születtek, a belőlük a kor jogrendjére, eljárásjogára leszűrhető tanulságok szükségszerű következmények, a bennük taglalt jogi témák inkább eszközei, mint céljai a szónoknak; e beszédek vizsgálata során nem választhatjuk szigorúan ketté a jogi és a filológiai kérdésfelvetéseket, egyik aspektusnak a másik rovására történő, kizárólagosságra törekvő érvényesítése a forrás szerves egészének, strukturális egységének megcsönkítése a komplexitásra törekvő Cicero szellemiségével ellentétes közelítésmód volna. Rómában, kiváltképp az archaikus kor Rómájában a jogi és szakrális képzetek szerves egységet alkottak, elhatárolásuk mai rendszertani fogalmaink szerint indokolt lehetne ugyan, ám nehezen kerülhetnénk el az általunk használt kategóriáknak az antikvitásba történő indokolatlan visszavetítésének veszélyeit. Talán közelebb juthatunk a vallási és politikai tevékenységet szinte azonosnak tekintő¹ rómaiak gondolatvilágához, ha megkíséreljük e komplexitást elfogadni, annál is inkább, mivel Cicero a *Pro Murenában* idézett – a *legis actio sacramento* és a *coemptio* egy-egy momentumát felvillantó – példái épp a *ius* és a *sacrum* organikus egységének korából származnak.

¹ Arendt 130.

A dolgozatban számos esetben nem törekedhettünk a szakirodalom csupán megközelítően teljes körű feldolgozására sem, hiszen bizonyos témakörök esetén (Cicero és a római jog kapcsolata, a *legis actio*s eljárás eredete és struktúrája, a házassági jog intézményei stb.) ez egyfelől a hozzáférhetőségi és nyelvi korlátokba ütközött volna, másfelől pedig – tekintettel arra, hogy nem az egyes jogintézmények kimerítő bemutatása volt célunk – vizsgálódásunk szempontjából sem látszott elengedhetetlenül szükségesnek.

Az első fejezetben az i. e. 63-ban elhangzott beszéd történeti hátterét (I.), majd az *oratio* szerkezetét tekintjük át. (II.) Tekintettel arra, hogy a Murena elleni vádemelésre a *lex Tullia de ambitu* alapján került sor, szükségesnek látszik a *quaestiones* kialakulását (III. 1.), a *consulok* választási rendjét (III. 2.), valamint a választási vesztegetés szabályozását röviden vázolni. (III. 3.) Lucius Licinius Murena pályafutása (IV. 1.) mellett érdemes futó pillantást vetni arra, hogy milyen szerepet tulajdonít Cicero egyébként a háborúnak és a katonai dicsőségnek, hiszen a *contentio dignitatis* során számos esetben nem csupán a két *consul*jelölt személyét, hanem az általuk kifejtett tevékenységet is összehasonlítja a szónok. (IV. 2.) Az egyébként baráti jó viszonyt ápoló Cicero és a köztársaság utolsó időszakának legkiválóbb jogtudósa, Servius Sulpicius Rufus e perben ellenfélként álltak szemben egymással, s csak a *iuris consultus* életének és munkásságának – nem csekély részben a cicerói *corpus* forrásanyagának segítségével történő – áttekintése világíthatja meg, hogy csupán a retorikai szituáció indította Cicerót arra, hogy Servius Sulpicius életművét a hadvezéré mögé helyezze. (V.) Szervesen összefügg ezzel a jogtudomány helyének kérdése a *Corpus Ciceronianum*ban, s a szónoknak a *iurisprudentiáról* egyéb műveiben olvasható vélekedéseinek viszonya a *Pro Murenában* megfogalmazottakkal. (VI.) Minthogy Cicero a *contentio dignitatis* során számos esetben nem a katonai, hanem a szónoki pályát állítja kontrasztba a jogtudósival, ezért nem felesleges megvizsgálni a *perfectus orator* képzéséről a *De oratore*ben összefoglalt elméletet (VII. 1.), valamint azon belül az *orator* viszonyát a filozófiához (VII. 2.) és az egyes szaktudományokhoz. (VII. 3.) A *Pro Murenában* a szónok többször él a humor és az irónia fegyverével, egyfelől Servius Sulpiciusszal és a *iurisprudentia* formalizmusával, másfelől Cato minor sztoicizmusával szemben: miután áttekintettük a humor és az irónia teóriájára vonatkozó főbb forrásokat az antik retorika, különösképpen pedig Cicero elméleti műveiben (VIII. 1.), sorra vesszük és kommentáljuk a *contentio dignitatis* e szemszögből relevánsnak tűnő,

finoman szellemes szöveghelyeit. (VIII. 2.) A cicerói humor legcsillogóbban a *Pro Caelió*ban tárulhat elénk, éppen ezért érdemes hosszabb kitérőt tenni e beszéd történeti hátterét és retorikai szituációját vázolandó, majd pedig a *dispositio* során megfigyelni a gondos szónoki építkezés és a maró gúny sajátos elegyítését. (VIII. 3.)

A második fejezet vizsgálódásának tárgyában, a *Pro Murena* huszonhatodik *paragraphus*ában Cicero a *manum conserere* szertartásának, vagyis *legis actio sacramento in rem* eljárásának a telek *vindicatio*ja során alkalmazott aktusának szövegét idézi, s humoros közbevetéseivel teszi nevetségessé annak formalizmusát. A római szellemiség, s ezáltal a római jog jól ismert formakonzervativizmusának sajátos megnyilvánulása a *manum conserere* eljárása; először a cicerói leírást kívánjuk összevetni a vonatkozó gaiusi és a gelliusi szöveghelyekkel, s ebből a telek *vindicatio*jára nézvést néhány következtetést levonni. (I.) A *legis actio sacramento in rem* mindmáig római jog szakirodalmának legvitatottabb kérdései közé tartozik, irodalma mára könyvtárvivá duzzadt, annak teljes körű feldolgozása önálló dolgozat tárgyát képezhetné. Célunk „csupán” annyi, hogy egy – főként a forrásokra, részben a szakirodalom eddigi eredményeire alapozott – lehetőséget villantsunk fel, amely a *legis actio sacramento in rem* struktúrájában a szakralitás és a magánharc motívumait nem egymásnak ellentmondó, hanem szerves kiegészítő komponensként elegyíti.

Az eljárás szakrális jellegét bizonyítja a már-már neurotikusnak is nevezhető¹ ragaszkodás az elmondandó szavakhoz, ugyanerre szolgálnak párhuzamot és magyarázatot a következő példák: a *fatum* fogalma és etimológiája (II. 1.), egy pliniusi beszámoló Cps Opifera templomának *dedicatio*járól (II. 2.), egy szintén Plinius maiortól származó leírás egy sajátos *prodigium*értelmezésről (II. 3.), valamint a tizenkéttáblás törvény² *furges excantare* és *malum carmen incantare* tényállásai s a hadi jogból ismert *evocatio* és *dedicatio* szertartása közötti analógiák. (II. 4.) Gaius megemlíti, hogy az eljárás során a pálcát mintegy a lándzsa helyett használták, mintegy a jogszerű tulajdon jeleként, mivel azt vélték leginkább sajátjuknak, amit az ellenségtől vettek el: „*Festuca autem utebantur quasi hastae loco, signo quodam iusti dominii; quod maxime sua esse credebant quae ex hostibus cepissent.*”³ Gaius nézetével egybecseng Verrius Festus azon megállapítása, miszerint a lándzsa a legfőbb hatalom

¹ Köves-Zulauf 1995. 249.

² XII tab. 1 / a, b; 8 / a, b

³ Gai. *inst.* 4, 16.

jelképe, megtestesülése: „*Hasta summa armorum et imperii est.*”¹ A magánharc és az önhatalom nyomait mutatja a *vindicatio* kifejezés eredete és az eljárásban a lándzsa helyett használt pálca, annál is inkább, hiszen ezt Gaius is azzal magyarázza, hogy főként az ellenségtől elvett, vagyis harccal szerzett javakat tartották sajátjuknak a rómaiak. Az *imperium*-fogalom, a *iudicium centumvirale* és a *hasta* kapcsolata mellett (III. 1.) figyelmet érdemel a pálca mint szakrális szimbólum: az *augurok* által használt *lituus* (III. 2.), a sajátosan numinózus jelentőségű Iuppiter-pap, a *flamen Dialis commoetaculuma* (III. 3.), valamint a *lictorok* hordozta *fasces*. (III. 4.) A lándzsa és a pálca hatalmi jelképiségére a görögöknél csupán rövid kitekintést tehetünk. (III. 5.) A lándzsa és Mars isten kultuszának közismerten szoros összetartozását a következő aspektusokból szándékozunk vizsgálni: Mars funkcióját a capitoliumi triász kultuszát megelőző Iuppiter–Mars–Quirinus istenhármasban (IV. 1.), Mars *numenjének* és vallási tisztelettel övezett lándzsájánaknak strukturális összefüggéseit (IV. 2.), végül pedig a *hasta Martis* megjelenését a különféle rítusokban. (IV. 3.) A párviadal kimenetelét meghatározó isteni döntés legkorábbi megjelenése a görög–római antikvitás írott forrásaiban az Akhilleus és Hektór harcáról, s az ennek eredményét eldöntő, Zeus által végrehajtott *kerostasiáról* szóló leírás az *Ilias* huszonkettedik énekében; ezért nem tűnik érdektelennek e forráshelyet valamivel behatóbban szemügyre venni. (V. 1.) A háború és béke jogát az archaikus korban rendező *ius fetiale* a vallási és a harci elemek összefonódásának eklatáns példája, s a *rerum repetitio*, illetve *clarigatio* felépítése számos ponton párhuzamot mutat a *legis actio sacramento in remmel*, annál is inkább, hiszen szervesen kötődik az ezt megelőzően bemutatott *devotio*hoz és lándzsa-szimbolikához. (V. 2.) Plautus *Casina* című komédiájában rituális harccal kísért istenítélettel döntenek el, hogy a címszereplő rabszolgalány feletti rendelkezési jog kit illessen, ezen eljárásban szembeötlő hasonlóságokkal találkozhatni a Gaiustól ismert *vindicatio*val. (V. 3.)

A harmadik fejezetet kitevő huszonhetedik *paragraphus*ban Cicero egyfelől a házassági jog bizonyos intézményeit, nevezetesen az eredetileg a *manusos* házasság megkötésének eszközéül szolgáló *coemptio* két alfaját, a *coemptio tutelae evitandae causat* és a *coemptio sacrorum interimendorum causat* teszi bírálata tárgyává, valamint a házasságkötési ceremónia „*ubi tu Gaius, ego Gaia*”² eredeti kontextusából kiragadott kitételét mint az üres formalizmus iskolapéldáját illeti metsző iróniával. A római jog a

¹ Fest. 55, 3.

² Plut. *Quaest.* 30; Quint. *inst.* 1, 7, 28.

ius civile szerinti házasság két fajtáját ismerte: a *manust*, vagyis férji hatalmat keletkeztető, és a *manus nélküli házasságot*.¹ A továbbiakban vizsgálódásunkat – lévén, hogy Cicero is ebből a körből hozza *exemplumait* – a *manusos házasságra* korlátozzunk, s ennek keretében a következő kérdésekre kívánunk részletesebben kitérni: először az eljegyzésre (I.), majd a házasság létrejöttének, illetve a *manus* megszerzésének módjaira, nevezetesen a *confarreatióra*, a *coemptióra* és az *ususta* (II. 1.), a válásra, illetve a *manus* megszüntetésének módjaira, különös tekintettel a *remancipatio uxorisra*, (II. 2.) valamint az *uxor in manu*nak az *agnatióhoz* fűződő viszonyára. (III.) Ezt követően érdemes figyelmet fordítani a *manus* lényegi alkotóelemét képező, felesége felett fennálló férji büntetőhatalomra, amelyet a *iudicium domesticum* keretében gyakorolhatott (IV. 1.) – ennek során indokoltnak tűnik egy kitérőt tenni az *uxor in manu* tekintetében igen szűkös forrásanyag miatt a *iudicium domesticum*nak a *filius familiassal* szembeni alkalmazására (IV. 2.) –, valamint a házasságtörésen ért *uxor in manu* és *filia familiassal* szembeni *ius occidendire*. (IV. 3.) A házassághoz, pontosabban a férji és apai hatalomhoz kapcsolódó intézmények teljesebb körű bemutatását az teszi indokolttá, hogy Cicero nem csupán a *coemptio* két alfajára és a házasságkötési ceremónia egy részletére utal e *paragraphusban*, hanem nagyobb általánosságban is említi a nők hatalom alatti *statusát*.

Ezzel egyidejűleg pedig kijelenti, hogy a jogászok az egész *ius civilé*ben magukat a szavakat megtartották ugyan, az *aequitast* azonban elhagyták. Az „*aequitatem reliquerunt, verba ipsa temuerunt*” megjegyzés egybecseng a Cicero által is idézett, már a köztársaság korában igen elterjedt *proverbiummal*, ami máig az általa közvetített megfogalmazásban maradt használatban: *summum ius summa iniuria*,² vagyis a *legteljesebb mértékben érvényre juttatott jog vezet a legnagyobb mértékű jogtalansághoz*.³ Mind a szó szerinti, mind pedig a méltányosságon alapuló jogértelmezésre számos példát találhatunk a *Corpus Ciceronianum*ban, ezért először röviden vázoljuk magának az *interpretatio* fogalmának kialakulását és jelentésváltozásait (V.), majd a „*summum ius summa iniuria*” mint jogértelmezési elv előfordulását vesszük sorra a római irodalom forrásaiban, különös tekintettel a cicerói *locusra* (VI. 1.), majd e *proverbium* továbbhatására teszünk kitekintést Rotterdami Erasmus mint az egyik legfontosabb, közvetítői szerepet betöltő tudós humanista

¹ Földi–Hamza 251. skk.

² Cic. *off.* 1, 33.

³ Földi–Hamza 73.

Adagia című művében. (VI. 2.) Ezt követően a *summum ius* jelentését tekintjük át az *ars boni et aequi* gondolat és az igazságosság / méltányosság fogalmának relációjában a jogi forrásszövegekben és Cicerónál. (VI. 3.) A *scriptum–voluntas* (vagy hogy a *Pro Murena* szóhasználatához igazítsuk: a *verba ipsa–aequitas*) ellentétre kiváló példát szolgáltat Cicero *Pro Caecinája*: először érdemes egy pillantást vetni a beszédből kibontakozó tényállásra és a *deducti*ónak a birtokperben betöltött szerepére (VII. 1.), majd pedig röviden összefoglalni a Cicero által a *Pro Caecinában* követett, kiváltképp az *interdictum* értelmezését illetően meglehetősen eredeti *dispositio* menetét (VII. 2.). Függeléként a *Pro Murena* a közelmúltban megjelent,¹ magyarázó jegyzetekkel ellátott fordítását közöljük.

¹ Nótári 2004 f 73–132.

I. FEJEZET

A PRO MURENA TÖRTÉNETI, JOGI ÉS RETORIKAI HÁTTERE

I. A BESZÉD TÖRTÉNETI HÁTTERE

I. e. 63-ban a 62-es évre Lucius Licinius Murenát és Decimus Iunius Silanust választották meg *consul*nak, rajtuk kívül azonban még Lucius Sergius Catilina és Servius Sulpicius Rufus, korának legkiválóbb jogtudósa pályázott e tisztségre. M. Porcius Cato a választás előtt nyilvánosan esküt tett, hogy sógorát, Silanust kivéve bárki nyerje is meg a választást, *ambitus* miatt vádat fog emelni ellene,¹ amely – a későbbiekben beváltott – fenyegetés elsősorban az összeesküvést szító Catilina ellen irányult, ám a Silanusszal együtt megválasztott Murenát szintén érintette; a vesztes Sulpicius pedig már a választás előtt, a kampány során elkezdett bizonyítékokat gyűjteni riválisainak törvénybe ütköző üzérkedéseire vonatkozóan.² Rómában egyáltalán nem számított ritkaságnak, hogy a megválasztott *magistratust ambitusszal* vádolták; 66-ban mindkét *consul designatust*, P. Cornelius Sullát és P. Antonius Paetust is elítélték, 54-ben pedig a négy pályázó egyike sem kerülhette el az *ambitus* miatti eljárást.³ A *consul designatus* elítélése természetesen nem csekély mértékben megingathatta a *res publica* stabilitását.⁴ Azt viszont, hogy a Sulpicius és Cato által emelt vád messze túllépte a *res publica* számára magában rejtett veszélynek szokásos mértékét, a 63-as év eseményei indokolták. A *Pro Murena* elhangzásának időpontja 63 novemberére datálható, tehát a római köztársaság egyik legválságosabb időszakára. A 63-as évre – amelynek *consuljai* Marcus Tullius Cicero és Caius Antonius Hybrida (a Cicero által a *De Oratoré*ben szerepeltetett szónok, Antonius fia, és a későbbi *triumvir*,

¹ Plut. *Cato min.* 21, 3.

² Cic. *Mur.* 43–46.

³ Adamietz 1; Nótári 2001 e 127. skk.

⁴ Cic. *Mur.* 79. *Magni interest, iudices, id quod ego multis repugnantibus egi atque perfeci, esse Kalendis Ianuariis in re publica duo consules. 82. Sperant sibi D. Silanum, clarum virum, sine collega, sine te consule, rem publicam sine praesidio obici posse.*

Marcus Antonius nagyapja) voltak – esik a második Catilina-féle összeesküvés.¹ Ennek főbb eseményei vázlatosan a következőkben foglalhatjuk össze.²

Lucius Sergius Catilina, ezen elszegényedett nemesi családból származó, igen jó képességű, ám gátlástalan patrícius és önmagát reformernek álcázó oligarcha a legkülönbözőbb rendű és rangú embereket gyűjtötte maga köré, és nekik – hatalomra jutása esetére – adósságuk eltörlését ígerte. Ez alkotta társadalmi bázisát, célja pusztán a hatalom megragadása volt, ezen túl nem rendelkezett politikai, társadalmi programmal.³

A sallustiusi jellemzésből⁴ kiolvasható „sokszínűségével” egynémely nemes polgárt is maga pártjára tudott állítani, így például Crassust és Caesart.⁵

Miután Catilina a 63 nyarán tartott *consuli* választáson – amelyről a *Pro Murena* is szól – vereséget szenvedett,⁶ nem látott más lehetőséget a hatalom megszerzésére, mint a nyers erőszakot. Fegyveres megmozdulásokat készített elő tehát e célból, s ezzel egy időben G. Manlius hadsereget szervezett Etruriában, aki csak Catilina parancsára várt, hogy e seregekkel segítségére jöjjen.⁷ Cicero Catilina terveiről az összeesküvés egyik mellékszereplője, Quintus Curius⁸ szeretője, Fulvia⁹ révén értesült.¹⁰ Minderről, valamint a *senatorok* ellen október 28-ára tervezett merényletről Cicero október 20-án számolt be a *senatusban*, mire az október 21-én elrendelte a szükségállapotot a *senatus consultum ultimummal*, amivel teljhatalmat adott a *consuloknak*, hogy mindent

¹ A 63-as évhez lásd Meier 61. skk. A Catilina-mozgalom első szakaszához bővebben lásd Havas 9.

² Drexler 124. skk.

³ Trencsényi-Waldapfel 38.

⁴ Sall. *Cat.* 5, 1–5. *Catilina nobili genere natus, fuit magna vi et animi et corporis, sed ingenio malo pravoque. Huic ab adolescentia bella intestina caedes rapinae discordia civilis gratia fuere, ibique iuventutem suam exercuit. Corpus patiens inediae algoris vigiliae, supra quam quoiquam credibile est. Animus audax subdolos varius, quoius rei lubet simulator ac dissimulator, alieni adpetens, sui profusus, ardens in cupiditatibus, satis eloquentiae, sapientiae parum. Vastus animus inmoderata incredibilia nimis alta semper cupiebat.*

⁵ Catilinának majdnem sikerült Cicerót is megtévesztenie valódi politikai céljai tekintetében. Vö. Cic. *Cael.* 14. *Me ipsum, me, inquam, quondam paene ille decepit, cum et civis mihi bonus et optimi cuiusque cupidus et firmus amicus ac fidelis videretur, cuius ego facinora oculis prius quam opinione, manibus ante quam suspicione deprehendi.*

⁶ Ezen években mintegy állandó törekvésként jelentkezett, hogy Catilinát távol tartsák a *consulatustól*, amit rendszerint sikerült is elérni. (Így például 66-ban a *de repetundis* emelt váddal akadályozták meg, hogy pályázzék.) A Catilinával és az összeesküvésével foglalkozó irodalom bibliográfiáját lásd N. Crinetti: *Bibliografia Catilinaria*. Milano 1971.

⁷ Giebel 41.

⁸ Sall. *Cat.* 23, 1. *Sed in ea coniuratione fuit Q. Curius, natus haud obscuro loco, flagitiis atque facinoribus coopertus, quem censores senatu probri gratia moverant.*

⁹ Sall. *Cat.* 23, 3–4. *Erat ei cum Fulvia, muliere nobili, stupri vetus consuetudo. ...At Fulvia insolentiae Curi causa cognita tale periculum rei publicae haud occultum habuit, sed sublato auctore de Catilinae coniuratione quae quoque modo audierat compluribus narravit.*

¹⁰ Sall. *Cat.* 26, 3. *Namque a principio consulatus sui multa pollicendo per Fulviam effecerat, ut Q. Curius, de quo paulo ante memoravi, consilia Catilinae sibi proderet.*

megtehessenek, ami az állam biztonsága érdekében szükségesnek látszik.¹ Miután a *senatus* hírt kapott arról, hogy Manlius október 24-én fegyveres megmozdulásokba kezdett, s hogy a capuai és apuliai rabszolgák között felbolydulást észleltek, L. Aemilius Paullus Lepidus *de vi* vádat emelt Catilina ellen,² aki erre felajánlotta, hogy valamely vezető politikus szabad őrizete alá helyezi magát, ám jóformán senki sem volt hajlandó befogadni.³ A november 5-éről 6-ára virradó éjszakán Catilina M. Porcius Laeca házába hívta össze cinkosait, ott bejelentette, hogy csatlakozik Manliushoz, és kiosztotta a fegyveres összeesküvés kiobbantásában a szerepeket. Egyetlen gondja csupán az volt, hogy előbb Cicerót meg kellett öletnie.⁴ Catilinát ezen gondjától megszabadítandó két férfi, a *senatori* L. Vargunteius és a lovagrendi C. Cornelius elvállalta, hogy Cicerót a reggeli *salutatio* alkalmával meggyilkolják.⁵ Cicero e tervről is értesült, és a november 7-én reggel megjelenő két bérgyilkost nem engedte be immáron fegyveres védelemmel ellátott házába, ezután pedig rögvést összehívta a *senatus*t a Palatinus lábánál fekvő Iuppiter Stator-templomba,⁶ ahol mindenki legnagyobb megdöbbenésére Catilina is megjelent.

Cicero ekkor, november 8-án mondta el az első *Catilináriát*, amelyben leleplezte Catilina mesterkedéseit⁷ és felszólította, hogy hagyja el Rómát.⁸ Catilina rádöbönt, hogy teljességgel magára maradt, kirohant a *senatus*ból, s még az éjjel elhagyta a

¹ Cic. *Cat.* 1, 3. *Habemus senatusconsultum in te, Catilina, vehemens et grave... non deest rei publicae consilium neque auctoritas huius ordinis.*

² A vád a *lex Plautia de vi* alapján emeltetett. Vö. Sall. *Cat.* 31, 4. *At Catilinae crudelis animus eadem illa movebat, tametsi praesidia parabantur et ipse lege Plautia interrogatus erat: ab L. Paulo.*

³ Cic. *Cat.* 1, 19. *Quid, quod tu te ipse in custodiam dedisti, quod vitandae suspicionis causa ad M. Lepidum te habitare velle dixisti? A quo non receptus etiam ad me venire ausus es atque, ut domi meae te adservarem, rogasti. Cum a me quoque id responsum tulisses, me nullo modo posse isdem parietibus tuto esse tecum, quia magno in periculo essem, quod isdem moenibus conineremur, ad Q. Metellum praetorem venisti. A quo repudiatus ad sodalem tuum, virum optimum, M. Metellum, demigrasti, quem tu videlicet et ad custodiendum diligentissimum et ad suspicandum sagacissimum et ad vindicandum fortissimum fore putasti.*

⁴ Cic. *Cat.* 1, 9. *Confirmasti te ipsum iam esse exiturum, dixisti paulum tibi esse etiam nunc morae, quod ego viverem.*

⁵ Cic. *Cat.* 1, 9. *Reperiti sunt duo equites Romani, qui te ista cura liberarent: et sese illa ipsa nocte paulo ante lucem me in meo lectulo interfecturos esse pollicerentur.*

⁶ Vö. a Catilina elleni első beszéd *peroratióját*, amelynek elmondásakor Cicero Iuppiter szobra felé fordult. Cic. *Cat.* 1, 33. *Tu, Iuppiter, qui isdem quibus haec urbs auspiciis a Romulo es constitutus, quem Statorem huius urbis atque imperii vere nominamus, hunc et huius socios a tuis ceterisque templis, a tectis urbis ac moenibus, a vita fortunisque civium acerbis et homines bonorum inimicos, hostis patriae, latrones Italiae scelerum foedere inter se ac nefaria societate coniuncios aeternis suppliciis vivos mortuosque mactabis.*

⁷ Cic. *Cat.* 1, 1. *Patere tua consilia non sentis, constrictam iam horum omnium scientia teneri coniurationem tuam non vides?*

⁸ Cic. *Cat.* 1, 10. *Quae cum ita sint, Catilina, perge, quo coepisti, egredere aliquando ex urbe, patent portae, proficiscere. Nimum diu te imperatorem tua illa Manliana castra desiderant. Educ tecum etiam omnes tuos, si minus, quam plurimos, purga urbem. Magno metu me liberabis, dum modo inter me atque te murus intersit. Nobiscum versari iam diutius non potes, non feram, non patiar, non sinam.*

várost. Színleg száműzetésbe ment, ténylegesen azonban Manliushoz csatlakozott. Másnap, november 9-én a Catilina elleni második beszédben Cicero közölte a néppel az eddig történeteket. November közepén Rómában ismertté vált, hogy Catilina átvette a parancsnokságot – az *imperium* külső jelvényeivel együtt – Manlius serege felett, erre *hostis populi Romanivá* nyilvánított. Catilina azonban jó néhány cinkosát Rómában hátrahagyta, akiknek jelenlétéről és feladatairól Cicero Fulvia révén tudott, ám bizonyítékok híján nem léphetett fel ellenük. Itt Cicerónak a véletlen sietett a segítségére, ugyanis az összeesküvők a Rómában tartózkodó *allobrox*¹ követekkel léptek kapcsolatba, s azokat az összeesküvéshez való csatlakozásra igyekeztek rábírn.² Erről tudomást szerezvén Cicero azon javaslatot tette, hogy szerezzenek az összeesküvőkről írásos bizonyítékokat, ami meg is történt.³ Cicero e bizonyítékhoz egy, a Pons Mulviusnál⁴ lezajlott támadás révén jutott hozzá.⁵

A Concordia-templomban tartott *senatusi* ülésen e dokumentumok súlya alatt az összeesküvés Rómában maradt vezetőit vallomásra kényszerítették; ezen cselekményekről Cicero még aznap (december 3-án) este beszámolt a *forumon* egybegyűlt népnek, ekkor hangzott el az úgynevezett harmadik *Catilinaria*. A negyedik *Catilinariára* december 5-én került sor a Concordia-templomban,⁶ ahol arról kellett határozni, hogy mi történjék az őrizetbe vett összeesküvőkkel. Iunius Silanus a legsúlyosabb, főbenjáró büntetést javasolta, akihez a legtöbben csatlakoztak is, azonban Caesar⁷ az életfogytig tartó fogvatartásra szavazott, akit szintén követtek néhányan. Cicero itt közbeavatkozott, s a negyedik *Catilinariában* összefoglalván az eddigi véleményeket, megkérdezte a *senatorokat*, hogy Silanus vagy Caesar javaslatát fogadják-e el, mire a mérleg Caesar javára látszott billeni. Ekkor azonban Marcus Porcius Cato emelkedett szólásra, aki a hazaárulók számára a halálbüntetést követelte,⁸

¹ Kelta törzs, területüket Cn. Domitius és Q. Fabius Maximus Allobrogicus hódította meg 121-ben.

² Cic. *Cat.* 3, 4. *Itaque, ut comperi legatos Allobrogum belli Transalpini et tumultus Gallici excitandi causā a P. Lentulo esse sollicitatos, eosque in Galliam ad suos civis eodemque itinere cum litteris mandatisque ad Catilinam esse missos, comitemque iis adiunctum esse T. Volturcium, atque huic esse ad Catilinam datas litteras...*

³ Cic. *Cat.* 3, 6. *Interim tertia fere vigilia exacta cum iam pontem Mulvium magno comitatu legati Allobrogum ingredi inciperent unaque Volturcius, fit in eos impetus, educuntur et ab illis gladii et a nostris...Litterae, quaecumque erant in eo comitatu, integris, signis praetoribus traduntur, ipsi comprehensi ad me, cum iam dilucesceret, deducuntur.*

⁴ E hídon vezetett át Etruria felé a Via Flaminia.

⁵ Sall. *Cat.* 45, 1. *His rebus ita actis, constituta nocte qua proficiscerentur Cicero per legatos cuncta edoctus L. Valerio Flacco et C. Pomptino praetoribus imperat, ut in ponte Mulvio per insidias Allogrogum comitatus deprehendant.*

⁶ Ezen ülésről a legpontosabb tudósítást lásd Plut. *Cic.* 21.

⁷ Caesar beszédét lásd Sall. *Cat.* 51, 1–43.

⁸ Cato beszédét lásd Sall. *Cat.* 52, 2–36.

amit a *senatus* meg is szavazott, s az ítéletet még aznap este a Tullianumban végrehajtották. Cicerót a nép és a *senatus* egy emberként mint Róma megmentőjét ünnepelte,¹ Q. Lutatius Catulus pedig *pater patriae*ként köszöntette, amely címre Cicero élete végéig igen büszke volt. Catilinát seregével együtt 62-ben Pistoriánál csatában győzték le, és a sereg vezére is ott lelte halálát.²

Ezek alapján megkísérelhetjük a *Pro Murenát* időben elhelyezni.³ Catilina cinkosait még nem vették őrizetbe,⁴ és Cato még nem kezdte meg néptribunusi működését,⁵ mint erre Cicero is utal.⁶ Ugyanakkor *terminus post quem*ként jelölhető meg Catilinának Rómából való távozása,⁷ ugyanis erről a beszéd már mint megtörtént eseményről ad számot.⁸ Cicero továbbá hangot ad azon óhajának, hogy Antonius fegyveresen lépjen fel Catilina ellen; erre a parancs Catilina távozása után néhány nappal született meg.⁹ Ezek alapján a beszéd elhangzását 63 novemberének utolsó napjaira tehetjük.¹⁰

A perben négy vádlóval (Servius Sulpicius Rufus, M. Porcius Cato, az ifjabb S. Sulpicius Rufus és egy bizonyos, közelebbről nem ismert C. Postumius) és három védővel találkozunk (Q. Hortensius Hortalus, M. Licinius Crassus és Cicero), az eljárás Murena felmentésével zárult.¹

¹ Giebel 45; Trencsényi-Waldapfel 40.

² Sall. *Cat.* 57, 5. skk.

³ Drexler 154. skk.

⁴ December 3.

⁵ A néptribunusi hivatalt általában december 10-én vették át.

⁶ Cic. *Mur.* 81. *Iam enim hesternae contione innotuit vox perniciosa designati tribuni, conlegae tui.*

⁷ November 8.

⁸ Cic. *Mur.* 6. *Negat esse eiusdem severitatis Catilinam exitium rei publicae intra moenia molientem verbis et paene imperio ex urbe expulisse et nunc pro L. Murena dicere. 78. Non usque eo L. Catilina rem publicam despexit atque contempsit, ut ea copia quam secum eduxit se hanc civitatem oppressurum arbitraretur.*

⁹ Sall. *Cat.* 36, 3. *Praeterea decernit, uti consules dilectum habeant, Antonius cum exercitu Catilinam persequi maturet, Cicero urbi praesidio sit.*

¹⁰ Adamietz 3.

II. AZ ORATIO SZERKEZETE

A beszéd szerkezetét a következőképpen vázolhatjuk:² 1–10. Cicero az őt a védelem elvállalása miatt ért szemrehányásokra felel. Az antik retorikában nem ritka azon stratégia, amellyel a védő először önmagát kívánja tisztázni. Stílusa már az első mondatban ünnepélyes mind szóhasználatát, mind ritmusát, a *creticus* használatát³ tekintve. A fő részben (11–83.) a vád hármas tagolású diszpozícióját követi.⁴ Az első igen rövid részben visszautasítja azon vádakat, amellyel Murena életvitelét illették (*deprehensio vitae*). A második részben (15–53.) a két vetélytárs megválasztásának esélyeivel foglalkozik. Erre azért volt szükség, mert a vád utólag Murena esélytelenségét hangoztatván kívánta bebizonyítani, hogy győzelmét csupán tisztességtelen eszközöknek köszönheti; Cicero erre kívánt feleletet adni. Hangsúlyozza, hogy a származás és az ezáltal nyert tisztség mindkét fél esetében azonos (15–17.), pusztán ennek jogán egyikük sem kerekedhetett a másik fölé. Murena eddigi pályafutásával vívta ki a köz megbecsülését, s ezzel a maga számára a győzelmet (18–24.). A szónoki és a katonai pálya dicsőségét állítja szembe a jogász tevékenységével (22–30.), amely versengésből (*studiorum atque artium contentio*) – amint ez a retorikai szituáció megkívánta – természetesen az *eloquentia* és *res militaris* került ki győztesen. Ezt követően azonban Cicero nyomósabb okokat is felsorakoztat Murena mellett: (37–42.) így például azon ünnepi játékokat, amelyeket mint *praetor* rendezett.⁵ Azon tény, hogy Sulpicius Rufusszal ellentétben⁶ elvállalta egy *provincia* igazgatását,⁷ s végül, hogy választását a hadvezér Lucullus és csapatai is támogatták, amelyek a harmadik mithritadesi háborúból visszatértek Rómába. Majd Servius elleni támadásba lendül (43–52.): bírálja az általa követett taktikát, nevezetesen, hogy Sulpicius saját győzelmének előmozdítása helyett már kezdettől fogva inkább ellenfelei ellen készítette elő az *ambitus* vádjának bizonyítékait, s ezzel a Catilina győzelmétől rettegőket önkéntelenül is Murena táborába üzte.⁸ A harmadik részben (54–83.) tér rá a tényleges vádpontokra.

¹ Cic. *dom.* 134. *Viderat ille Murenam, vitricum suum, consulum designatum ad me consulum cum Allobrogibus communis exitii indicia adferre, audierat ex illo se a me bis salutem accepisse, separatim semel, iterum cum universis.*

² Fuhrmann 1970. 293. skk.; Classen 1985. 124. skk.; Adamietz 83. skk.

³ Quint. *inst.* 9, 4, 107

⁴ Nótári 2001 b; Fuhrmann 1970. 293.

⁵ Cic. *Mur.* 38.

⁶ Cic. *Mur.* 42.

⁷ Cic. *Mur.* 42.

⁸ Cic. *Mur.* 52.

Elsőként a Cato által felhozott vádakra, s ennek indítékaira felel, (61–66.) tudniillik, hogy Catót csak túlságba vitt erélye vitte arra, hogy a vádat támogassa.¹ Miként előbb (22–30.) a *iurisprudencia* kicsinyességeit és bizonyos avított intézményeit, úgy itt a sztoa etikájának olykor túlzó szigorát teszi gúny tárgyává.² Ezt a vádat tényszerű, ám meglehetősen szűk és nem túl meggyőző cáfolata követi (66–77.). A hangsúly nem is a bizonyításon van, hanem azon – miként erre nyomatékosan fel is hívja a figyelmet – hogy maga a per felettébb elhibázott lépés, s hogy aki ezzel azt akarná elérni, hogy a következő év januárjában csak egy *consul* lépjen hivatalba, az Catilina és cinkosai kezére juttatná a *res publicát*.³ Célja tehát az állam és polgárainak védelme.⁴ Az epilógusban (83–90.) arra hívja fel a bírák figyelmét, hogy döntéseikben a köz érdekét tartsák szem előtt.⁵

III. QUAESTIO DE AMBITU

III. 1. A *quaestio*ók kialakulása

A köztársaság korának jogi terminológiájában a „*quaerere*” és a „*quaestio*” kifejezés egy, a *magistratus* vezetése alatt működő, *iudex*ekből álló, bizonyos bűncselekmények elbírálására hivatott testületet jelölt. Milyen értelemben vonatkozik a *quaerere*⁶ ige által jelölt tevékenység a bíróság működésére, illetve egyes elemeire? A *quaerere* legtöbbször a *quaestio*t vezető *magistratus* tevékenységét jelöli, olykor pedig a *iudex*ekét,⁷ ám ezt nem alkalmazzák a felek perbeli tevékenységére. Kérdéses, hogy eredetileg mit takart a *quaerere* funkció. Mommsen feltételezte, hogy a *quaerere* tevékenység keretében a *quaestio*t vezető *magistratus* a vádlotthoz és a tanúkhöz

¹ Cic. *Mur.* 64.

² Classen 1935. 163. skk.; Adamietz 203. skk.

³ Cic. *Mur.* 78.

⁴ Cic. *Mur.* 78.

⁵ Cic. *Mur.* 86.

⁶ Szigorúan el kell különítenünk a jogi terminológiában a *quaerere* fogalmát a *cognoscere* tevékenységétől, ugyanis míg az előbbi minden esetben – legalábbis a köztársasági kor végéig – egy, a *quaestio ordinaria* vagy *extraordinaria* előtt lefolytatott törvényszéki eljárást jelölt, addig az utóbbi a *magistratus* – sőt, bizonyos esetekben a házi bíráskodást vezető *pater familias* – formáságokhoz nem kötött, a tényállás kiderítésére hivatott vizsgálataira, majd a *coercitio* körében megtorló tevékenységére utalt.

⁷ Mommsen 1899. 187.

intézett kérdéseket az ügy kapcsán. Ezen feltételezés azért igazolható nehezen, mert pontosabb leírások csak a Sulla utáni időkből állnak rendelkezésünkre, ebben a korban pedig a *magistratus* és a *iudices* szerepe igen passzív, a per folyását a felek tartják kézben. Az archaikus kor büntetőeljárására gondolva aligha képzelhető el – ismerve ezen kor római eljárási rendjének szigorúan formahű és körülményes voltát –, hogy a *magistratus* szabadon kérdéseket intézhetett volna a felekhez.

A *quaerere* magyarázatára további két lehetőség merül fel: e kifejezéssel vagy a *quaestio* által az ügyben lefolytatott vizsgálatot, vizsgálódást jelölték, vagy pedig a *quaestiót* vezető *magistratus*nak a *iudices*hez intézett, a vádlott bűnösségét illető kérdését. Az előbbi elgondolás ugyan megállja a helyét az i. e. I. század eljárási rendjének vizsgálata során, azonban nem alkalmazható – miként a Mommseni feltételezés sem – az archaikus kor jogrendjére. Az utóbbi elgondolás teljességgel megfeleltethető a korai eljárási rendnek, az I. század forrásaival pedig úgy hozható összhangba, ha feltételezhetjük – minden jel erre mutat –, hogy a szó eredeti jelentése elhalványult, és ezért említik bizonyos szöveghelyek a *iudicest* a *quaerere* alanyaiként.¹ Ennek értelmében beszélhetünk az i. e. II. századtól kezdve *quaestiones perpetuae*ről Cicero megfogalmazását hívva segítségül.² Állandónak azért nevezhetően ezen fórumok, mert a *praetor urbanus* a hivatali év elején megalkotott egy, az egyes bűncselekmények feletti ítélkezésre tipikusan meghatározott törvényszékek tagjainak nevét tartalmazó listát, ami egész évben hatályban maradt, tehát nem kellett esetenként újabb és újabb törvényszékeket felállítani. A *quaestiones perpetuae*, illetve *ordinariae* mellett találkozhatunk *quaestiones extraordinariae*vel (noha e fogalom nem fordul elő a forrásokban), amelyeket mindig konkrét, általában politikailag fajsúlyosabb esetek elbírálására hoztak létre.³

A *quaestio*s eljárás eredetének és kialakulásának magyarázatára a szakirodalomban számos hipotézis született,⁴ és hosszú időn keresztül feltételezték, hogy ezen eljárási forma csak az i. e. II. században alakult ki, így például Mommsen a *recuperatori* eljárás analógiáját vélte benne felfedezni,⁵ Hitzig pedig görög perjogi befolyással próbálta meg magyarázni.⁶ Ha azonban tekintetbe vesszük azon tényt, hogy az általunk

¹ Kunkel 1974. 35; Nótári 2001 e 43. skk.

² Cic. *Brut.* 106.

³ Ilyen volt például az 55-ben Milo ellen és a 61-ben a Bona Dea-ünnep megzavarása miatt Clodius ellen lefolytatott eljárás.

⁴ Ezekhez bővebben lásd Lengle 25. skk.

⁵ Mommsen 1887–1888. I. 182.

⁶ Hitzig 41. sk.

legrégebbiként ismert *quaestio repetundarum*ot szabályozó *lex Calpurnia* (i. e. 149) és a *lex Acilia repetundarum* is ismeri a perbeli *sacramentum* tipikusan római jogintézményét,¹ úgy ezen elmélet alaptalanná válik. Gyökeresen új és máig mérvadó eredményre jutott Kunkel, aki szerint a rómaiak kezdettől fogva szigorúan elkülönítették a *coercitio* és a *iudicatio* intézményeit, amelyek közül – szemben a mommseni elképzeléssel – csak az utóbbira vonatkozott a *provocatio ad populum* lehetősége, a *comitialis* bírászkodás körébe a politikai jellegű bűnügyek tartoztak, míg az egyéb bűncselekmények a *magistratusi iurisdictio* körébe lettek besorolva, ami azonban nem jelentett egyebet, mint az ügynek a *quaestio* keretében történő elbírálását.²

Az időszámításunk előtt III. és II. század fordulóján birodalommá formálódott állam szervezetében immáron nem mutatkozott kellően hatékonynak a kizárólag a *magistratus* és a népgyűlés által gyakorolt büntető *iurisdictio*, hiszen a mind területileg, mind pedig összetettségüket tekintve egyre kiterjedtebb ügyek áttekintése, főképpen pedig azok hozzáértő elbírálása nem volt elvárható egy, a városállami keretekre szabott intézményrendszerből. Ezen okokból egyre gyakrabban nyúltak vissza a már korábban is olykor politikai bűncselekmények elbírálása során alkalmazott *quaestiones extraordinariae* jogintézményére.³ Livius tudósít bennünket a nagy valószínűséggel hitelesnek elfogadható esetről, amelyben eredetileg egy capuai összeesküvést kívántak felgöngyölíteni – erre a célra külön *dictatort* választottak, majd az eljárás vezetését a *consulok* vették át –, ám hamarosan a Róma városában létrejött korrupciógyanús szerveződések⁴ terelődött a gyanú, és a vizsgálat is ezen a nyomon folyt tovább.⁵ Hasonló jellegű büntető törvényszékeket kezdetben inkább a lázongó szövetségesek szervezkedéseinek elfojtására hoztak létre,⁶ a II. század első felétől azonban egyre gyakrabban hajdani római *magistratusok* ügyeit kivizsgálandó is éltek e jogintézménnyel. A *quaestio extraordinariát* kezdetben minden esetben egy *senatus consultum* hívta életre,⁷ a későbbiekben ezt azonban már egy *plebiscitum* is megtehetette,⁸

¹ *Lex Acilia* 23. ...neive amplius de una familia unum neve eum legat edatve, quei pecuniae captae condemnatus est erit aut quod cum eo lege Calpurnia aut lege Iulia sacramento actum siet, aut quod h. l. nomen delatum siet.

² Kunkel 1962. 21. skk.

³ Kunkel 1974. 46.

⁴ Liv. 9, 26, 9. *coitiones honorum adipiscendorum causa*

⁵ Liv. 9, 26, 6. sk.

⁶ Liv. 10, 1, 3; 28, 10, 4; 29, 36, 10. sk.

⁷ Livius azon beszámolója, mely szerint már 413-ban egy *plebiscitum* is konstituálhatta *quaestio extraordinariát*, valószínűleg nem érdemel hitelt. (Kunkel 1974. 47.)

⁸ *Plebiscitum* által létrehozott *quaestio extraordinaria* járt el M. Popilius Laenas (*consul* 173) ügyében, valamint L. Hostilius Tubulus (*praetor* 140) perében.

bizonyos ügyeket viszont a *senatus* változatlanul saját hatáskörébe vont.¹ A *quaestio*ban valamely *magistratus* elnökölt, aki a *consilium iudicum* ítéletét hirdette ki, e *quaestio*k esetében tehát szabályos *iudicium publicum*ról beszélhetünk. Mindazon ügyek esetében azonban, amelyekről a beszámolók szólnak, nem szabad elfelejtenünk, hogy közérdeklődést kiváltó tettek, illetve személyek kapcsán kerültek előtérbe, és feltehetően ezért fordított kivizsgálásukra és szankcionálásuk módjára a *senatus* oly nagy gondot. Ami az alsóbb néprétegekből származó elkövetők politikai jelentőséget nem hordozó bűncselekményeinek elbírálását illeti, úgy nehezen képzelhető el, hogy minden esetben egy külön ezen okból meghozott *senatus consultum*, vagy akár *plebiscitum* foglalkozott volna velük, sokkal valószínűbb, hogy ezekről a *tresviri capitales* határoztak, akik akár hivatalból, akár pedig feljelentés alapján is eljárhattak.² A C. Gracchus előtti *iudicia publica* felállításáról és eljárási rendjéről igen kevés adat maradt ránk, ám tűrhető bizonyossággal megállapíthatjuk a következőket: a *senatus consultum*ok és a *plebiscitum*ok által esetenként konstituált *quaestiones extraordinariae* esetén természetesen minden egyes alkalommal újból össze kellett gyűjteni a *quaestio* résztvevőit, az eljárás vezetőjét (*quaesitor*) a *senatus* nevezte ki, a *senatus* feltehetően ugyancsak beleszólt a tagok kiválasztásába, ám ezt a *quaesitorra* is bízhatta. Egy, a *quaestio* tagjaiként számításba vehető állandó *senatori* lista (*quaestio perpetua*) nagy valószínűséggel nem létezett, annál is inkább, mert a *senatorok* száma túlságosan alacsony volt ahhoz, hogy több lista felállítását tegye lehetővé.³

Ennek alapján világossá válik, hogy a *quaestio extraordinaria* nem volt egyéb, mint egy konkrét ügy kivizsgálására a *senatus* által létrehozott, a tagokat saját soraiból kiválasztó és delegáló bizottság, amelynek összetételét ilyen módon felette önkényesen állapíthatták meg, nagy teret engedve a politikai rokon- és ellenszenvék jogi köntösbe öltöztetett kiélésének. A jogrendszer fejlődésében tehát célként merülhetett fel a *quaestiones perpetuae* megalkotása, azaz olyan, a *quaestio* tagjaivá kijelölhető és

¹ Ilyen volt például a 186-os Bacchanalia-per, Róma, illetve Itália területén elkövetett, egyes mérgezéses bűncselekmények (Liv. 39, 41, 5; 40, 37, 4.), valamint 132-ben a Tiberius Gracchus hívei ellen indított per. (Cic. *Lael.* 37; Val. Max. 4, 7, 1.)

² Cic. *div. in Caec.* 50; Cic. *Cluent.* 39; Ps.-Ascon. in Cic. *div. in Caec.* 50. *Apud tresviro capitales ad columnam Maeniam fures et servi nequam puniri solent.* Nem véletlenül említi Plautus jóval gyakrabban a *tresviri capitales*t akármelyik *magistratus*nál (Kunkel 1962. 75.), hiszen az alsóbb osztályok életét kívánja bemutatni, akik nyilvánvalóan igen gyakran kerültek – számukra az esetek nagy részében kevésbé szerencsés kimenetelű – kapcsolatba ezen bűnüldöző hatósággal. Vö. Plaut. *Amph.* 155. *Quid faciam, nunc si tresviri me in carcerem compegerint? Inde cras quasi e promptaria cella depromar ad flagrum. Nec causam liceat dicere mihi neque in ero quicquam auxilii siet, Nec quisquam sit quin omnes esse dignum deputent.*

³ Kunkel 1974. 51.

választható polgárok nevét tartalmazó listák összeállítása, amelyek azután az egész hivatali év során hatályban maradnának. Akadályként merült fel azonban a megnevezhető jelöltek alacsony száma, hiszen a *senatus* ekkoriban mindössze háromszáz főt számlált, és a listáknak az eljárás lefolytatásához szükséges létszám többszörösét kellett volna tartalmazniok. Ezen akadályt elvben két módon lehetett elhárítani: vagy a *senatus* létszámának megemelésével, vagy pedig azon privilégium megszüntetésével, amely szerint *quaestio* tagjává csak *senatori* rendű polgárt lehetett választani. A *senatus* létszámát az idők során három alkalommal is sikertelenül próbálták hatszáz főre emelni,¹ ami utóbb csak Sullának sikerült, ugyanis csak így látta biztosítottnak a *senatus* törvénykezési monopóliumát.² A C. Gracchus és Sulla közötti évtizedekből teljes biztonsággal tudósítanak a források egy *quaestio perpetua de veneficiis* létéről, és nagy valószínűséggel feltételezhetjük a *quaestiones perpetuae* létét, a közélet stabilitását veszélyeztető bűncselekmények, (*ambitus*³ *crimen maiestatis*, *peculatus*⁴) esetében is. A *quaestio* élén a *iudex quaestionis* állott, amely tisztséget feltehetően C. Gracchus hozta létre.

A sullai törvénykezési reformok megtartották és megújították a *quaestiones perpetuae* rendszerét, amennyiben a *quaestio*ban ismét csak *senatori* rendűek vehettek részt esküdtként, és 81-ben törvényben felvette le az eljárási rendet. E törvényekből a források, Cicero beszédei és a császárkor jogtudósainak írásai csak annyit őriztek meg a számunkra, amennyi saját céljaikat szolgálta, tehát amit a szónoki érvelésből az eljárás menetére vonatkozóan kiolvashatunk, illetve ami az augustusi és későbbi törvényhozást követően is hatályban maradt, hiszen a principátus és a dominátus jogászai jórészt meglehetősen híjával voltak a jogtörténeti érdeklődésnek. Ezek tükrében biztonsággal tudunk a következő, állandó *quaestio*kat megalkotó sullai törvények létéről: *lex Cornelia de sicariis et veneficiis*,⁵ *lex Cornelia testamentaria nummaria*,⁶ *lex Cornelia de iniuriis*,⁷ *lex Cornelia maiestatis*,⁸ *lex Cornelia repetundarum*.¹ A *lex Cornelia de*

¹ Ti. Gracchus 133-ban, C. Gracchus 123-ban, M. Livius Drusus pedig 91-ben kísérelte meg ezen elképzelését keresztülvinni; mindhárom kísérlet csúfos kudarcba fulladt.

² Erre azért volt szükség, mert a 122-ben született *lex Sempronia iudiciaria* e privilégiumot megszüntette, ugyanis C. Gracchus, miután átmenetileg megnövelte a *senatus* létszámát, megnyitotta a *quaestio*kbá vezető utat az *ordo equester* előtt is. Vö. Plut. C. Gracch. 5; Liv. perioch. 60.

³ Val. Max. 6, 9, 14; Plut. Mar. 5.3.

⁴ Plut. Pomp. 4, 1; Cic. Brut. 230; Val. Max. 5, 3, 5.

⁵ Coll. 1, 3, 1; Cic. Cluent. 148; Marci. D. 48, 1, 1. 3, 1; Marci. D. 48, 8, 1. pr.; Coll. 12, 5; Gai. D. 29, 5, 25. pr.-1.

⁶ Cic. Verr. 2, 1, 108; nat. 3, 74; Sent. 5, 25; Inst. 4, 18, 7; D. 48, 10.

⁷ Ulp. D. 47, 10, 5. pr.-5; Sent. 5, 4, 8; Inst. 4, 4, 8.

⁸ Cic. Pis. 50; Tac. ann. 1, 72.

ambitu létét illetően némi kétely merülhet fel; az esetleges *lex Cornelia de peculatu* létéről tanúskodó forrás pedig nem áll rendelkezésünkre.²

A *quaestio* tagjainak listájáról, annak összetételéről, összeállításának módjáról ugyan több forrás maradt fenn, azonban ezek általában igen rendszertelenek és nehezen áttekinthetőek, valamint főképpen azon esetekről adnak részletes beszámolót, amelyek valamilyen okból nem felelnek meg a szokásos eljárási rendnek, tehát nem jogosítanak fel bennünket arra, hogy teljes biztonságu következtetéseket vonjunk le belőlük a fenti kérdések megválaszolását illetően.³ Támponokat szolgáltat a C. Gracchus által bevezetett lovagrendüeket tagjai sorába fogadó *quaestio repetundarum* létrehozásáról szóló epigráfiai anyag⁴, azonban nem tekinthetjük a gracchusi *quaestio*ók prototípusának. Ezek szerint a *quaestio repetundarum* potenciális tagjainak nevét egy négyszázötven főt magába foglaló lista tartalmazza, amit a *praetor peregrinus* állít össze a hivatalba lépését követő tíz napon belül a *census* alapján az *ordo equester*be tartozó polgárok sorából. Az adott ügyben bíraskodni hivatott *quaestio* tagjai ezen – a *praetor* által a *contio* előtt felolvasott, és hitelességét tekintve esküvel megerősített – listából a következőképpen kerültek ki: először a vádlott volt köteles megnevezni mindazon bírákat, akikkel rokonságban, sógorságban, illetve ugyanazon *sodalitium* vagy *collegium* tagjaként bizalmi viszonyban állott, majd húsz napon belül a vádló választott ki a négyszázötven bíró közül százat – ez volt az ún. *editio* –, akik pedig a vádlóval nem állhattak az előbb említett kapcsolatokban, ezt követően pedig a vádlott negyven napon belül a kijelölt száz bíró közül ötvenet visszautasíthatott – ez volt az ún. *reiectio*. Az így kapott ötven fő alkotta a *quaestio repetundarum* esküdtbírósgát. Minthogy csak a *lex repetundarum* nyilatkozik hitelt érdemlő forrásként ezen korszak eljárási rendjéről, így csupán – ugyanakkor nem megalapozatlanul – feltételezhetjük, hogy a Sulla előtti időkben a többi *quaestio* is az *editio* és a *reiectio* elve alapján működött.⁵

A sullai törvényhozással a *senatori* rend visszakapta a *quaestio*ókban való kizárólagos részvételi jogát, és ezzel a potenciális bírák köre jelentős mértékben csökkent, ami nem tette lehetővé a korábbiakban a felek által széles körben gyakorolt *editio*s-*reiectio*s elv gyakorlását, a bírák kiválasztásának alapja a *sortio* lett, a felek visszautasítási joga

¹ Cic. *Rab.* 9; *div. in Caec.* 17.

² Kunkel 1974. 62.

³ A római büntetőeljárás elveihez lásd Nótári 2003 d 97. skk.

⁴ E törvényt nagy valószínűséggel azonosíthatjuk a *lex Acilia*val. Vö. Cic. *Verr.* 2, 1, 26.

⁵ Kunkel 1974. 69.

csekélyre zsugorodott. Ezen időszak eljárási rendjének legfőbb forrásaiként Cicero beszédei szolgálnak, ezek közül több *oratió*ban, a Verres elleniekben és a Cluentius védelmében mondottban tért ki bővebben bizonyos eljárási kérdésekre. A *quaestió*k tagjainak kijelölésének alapjául a *senatori* jegyzék szolgált, amit tíz *decuriára* osztottak, ezeken belül minden *decuria* hatvan *senator* nevét tartalmazta, akik közül potenciális bíróként kiestek azok, akik valamilyen *magistratust* töltöttek be, egy *decuria* tehát úgy negyven-ötven *senator*t nyújtott. Ezen *decuriákat* minden hivatali év kezdetén hozzárendelték egy-egy *quaestió*hoz,¹ és a konkrét perek esetében ezekből sorsolták ki a bírákat.² A *reiectió*ra ugyan mindkét félnek lehetősége volt, azonban igen szűk körben, a nem a *senatori* rendhez tartozó vádlott három, a *senatori* rendű feltehetően valamivel több bírót utasíthatott el. A *senatusi decuriából sortió*val és *reiectió*val megalkotott *quaestio* jóval kisebb volt létszámát tekintve, mint a Sulla előttié. Ezen testület összetételét tovább változtathatta, ha valamelyikük meghalt, vagy pedig a törvény által megállapított és jóváhagyott okokból nem vesz részt a *quaestio* munkájában, ezen esetekben a létszámot egy másik *senatusi decuria* soraiból egészítik ki.³

A sullai *quaestió*k egyik legvilágosabban érzékelhető rákfenéje a csekély létszám által még tovább erősített korrumpálhatóság volt. Ez indította 70-ben L. Aurelius Cotta *praetort* a *lex Aurelia iudicialia* meghozatalára, amely megszüntette a *senatori* rend törvénykezési monopóliumát, és a *senatorok*, a lovagok és a *tribuni aerarii* rendjéből vegyesen állította össze a bírák listáját. Cicero híradása szerint e korban háromszáz *senator* működhetett bíróként.⁴ A listákat hivatali éve kezdetén a *praetor urbanus* állította össze, legtöbbször pedig hivatali elődjének listáját vette át a szükséges módosítások megtétele után. Az egyes perek esetében – amennyire ezt a szűkösen csordogáló forrásokból megállapíthatjuk – a bírák kiválasztása nem a kilencszázas listából, hanem ennek az egyes *quaestió*kra felosztott fejezeteiből történt. (A bírákat feltehetően nem egyenként, hanem *tribusuk* szerint osztották be egyes *quaestió*khoz.) Az adott eljárásban részt vevő bírák számát illetően a következő adatok állnak rendelkezésünkre: 52-ben a Milo és Saufeius elleni perben ötvenegy bíró szavazott, hasonlóképpen a Sex. Clodius elleni perben is, egy emberölési ügy kapcsán 54-ben lefolytatott perben a vádlottat ártatlannak mondó huszonkét, és annak bűnössége mellett

¹ Vö. Cic. *Verr.* 1, 158; 2, 79; *Cluent.* 103.

² A *sortiő*hoz lásd Cic. *Verr.* 1, 16.

³ Cic. *Verr.* 2, 1, 158.

⁴ Cic. *ad fam.* 8, 8, 5.

állást foglaló huszonnyolc, tehát összesen ötven szavazatot számoltak össze.¹ Az 54-ben M. Aemilius Scaurus ellen *crimen maiestatis* miatt folytatott perben hetven esküdtbíró adta le a voksát.² Feltehető tehát, hogy a *quaestio de vi* és a *quaestio inter sicarios* ötvenegy, a *quaestio repetundarum* és a *quaestio de maiestate* hetvenöt esküdtbíróból állott – a szavazatok száma azért kevesebb az előbbieken említett néhány perben, mert feltehetően néhány bíró távol maradt a tárgyalástól, vagy pedig a szavazásnál tartózkodott.

III. 2. A *consulok* választási rendje

A *consulok* választásának a *comitia centuriatában* alkalmazott rendje i. e. 241 és 218 között alakult ki, és még Cicero korában is érvényben volt, sajátos vegyüléket képezvén a *centuriák* életkor és *census*, valamint a *tribus* szerinti felosztásának.¹ Mind a harmincöt (négy városi és harmincegy vidéki) *tribus centuriákra* oszlott, amelyek részint életkor (*iuniores*: tizenhattól negyvenhat éves korig, *seniores*: negyvenhétől hatvanéves korig), részint az öt *censusosztály* szerint állt össze: 5 (vagyon osztály) x 2 (életkori csoport) = 10 x 35 (*tribus*) = 350 *centuria*. Ezen kívül az *equites Romani equo publico* tizennyolc *centuriával* rendelkeztek (ezeket a hat törzsi nevet viselő Tities, Ramnes és Luceres *centuriák* – ún. *centuria suffragia* – és tizenkét név nélküli *centuria* alkotta), megjegyzendő, hogy ezen ezernyolcszáz lovag általában igen gazdag és befolyásos család tagja volt. Ezekhez járult a fegyver nélkül szolgálatot teljesítők öt *centuriája*. A választásnál százkilencvenhárom *centuria* szavazott, nevezetesen az első *censusosztály* (2 x 35) hetven *centuriája*, a tizennyolc lovagi *centuria*, az öt fegyvertelen *centuria* és a másodiktól az ötödik *censusosztályból* száz *centuria*. Azon utóbbi logikai-matematikai művelet, amellyel a (2 x 4 x 35) kétszáznyolcvanas számot száz *centuriára* redukálták, nem ismert.

A szavazatok leadásának sorrendje a következőképpen alakult. Elsőként a harmincöt *iuniores-centuria* első *censusosztályából* kisorsolt *centuria* voksolt (ez volt az ún. *centuria praerogativa*), amelynek eredményét szavazásuk után ki is hirdették, némiképpen jelezve a választások kimenetelét (bizonyos esetekben befolyásolási

¹ Cic. Att. 4, 15, 4.

² Cic. ad Q. fr. 3, 4, 1.

szándéktól sem mentes, önbeteljesítő jóslatként). Másodikként a maradék (34 + 35) hatvankilenc *centuria* első *census*osztálya együtt szavazott a tizenkét, név nélküli lovagi *centuriával*. Harmadikként a hat *centuria suffragia* lovagjai járultak az urnákhoz. Őket követték negyedikként a másodiktól az ötödik *census*osztály *centuriái*. Az öt fegyvertelen *centuria* szavazási pozíciója ezen eljárásban nem határozható meg pontosan: részint az első, részint a másodiktól az ötödik *census*osztály *centuriáival* voksoltak együtt. Minden választónak annyi szavazata volt, ahány *magistratusra* szavazni kellett, vagyis a *consuli* választásnál két, a *praetori* választásnál nyolc vokssal rendelkezett. A győzelemhez a jelöltnek a százkilencvenhárom *centuria* közül kilencvenhétnek a szavazatát kellett megnyernie, s amint két jelölt elérte ezt, a választást befejezettnek nyilvánították. (Ezen eljárás megfosztotta például a harmadik helyen végzett jelöltet azon esélytől, hogy az összes, tehát százkilencvenhárom *centuria* szavazataival leghagyja ellenfeleit.) Mindez világosan mutatja az időben korábban voksoló, tehát vagyonosabb *centuriák* helyzeti erőfölényét. A győzelemhez elegendő volt az első *census*osztály hetven *centuriájának*, a lovagi *centuriák* és a második *census*osztály egy részének szavazata. Ha ezek egységesen voksoltak, úgy „idegen elem” nem kerülhetett a hatalom közelébe. Ezen rendszert tovább erősítette az, hogy a harmincöt *tribus* közül csupán négy volt Róma városában található, a vidéki *tribusok* tagjai egymástól igen messzire eső vidékeken éltek, ami közöttük a kapcsolat kialakítását szerfelett megnehezítette. A választási hadjárat során ilyen feltételek mellett a jelöltek nemigen támaszkodhattak sem „pártokra”, sem programokra, csupán saját nevük, ténykedésük, családi és társadalmi kapcsolatai voltak segítségükre.²

III. 3. *Crimen ambitus*

Miként a *magistratusok* választása Róma köztársasági államrendjének velejárója volt, ugyanúgy szerepet játszott e választásokban a választási vesztegetés (*ambitus*) is. Már nem sokkal a tizenkéttáblás törvény megszületése után, 432-ben megjelent az első törvényi rendelkezés, amely megtiltotta, hogy a pályázók különlegesen fehéritett,

¹ Mommsen 1887–1888. III. 252; Adamietz 20. skk.

² Adamietz 22.

ragyogóvá tett öltözékkel hívják fel magukra polgártársaik figyelmét.¹ Az *ambitus* (körüljárás, körbejárás) kezdetben csupán azon tevékenységet jelölte, amely során a hivatalra pályázó körbejárta a választókat, hogy a maga számára biztosítsa szavazataikat.² C. Poetelius *tribunus plebis* nevéhez fűződik azon 358-as *plebiscitum*, amely megtiltotta a pályázóknak, hogy a piacokon és a falvakban járják körül a választókat,³ amely rendelkezés nyilvánvalóan a Rómán kívüli etikátlan szavazatszerzésnek kívánt gátat vetni. A római terminológia szerint mindig csupán az *ambitus* ütközött a jogrendbe, az *ambitio* viszont nem,⁴ ez gyakorta egyszerűen *petitio* értelemben szerepelt, jelentése olykor kétségkívül pejoratív volt, ám soha nem lett belőle jogi *terminus technicus*.⁵ Megjegyzendő azonban, hogy az imént említett két *plebiscitum* nem tekinthető *stricto sensu* büntetőtörvénynek.⁶

A második század első feléből két törvény létezéséről tudunk, amely az *ambitust* szankcionálta, ez a 181-ből származó *lex Cornelia Baebia*⁷ és egy 159-es törvény,⁸ ám ezek tartalmát sajnos nem ismerjük. A C. Gracchus és Sulla közötti korban a *quaestiones perpetuae* rendszere már igen kiterjedt volt, erre az időre esik az első, kifejezetten *ambitus* vádjának elbírálására irányuló perről szóló híradásunk is: 116-ban a 115-ös esztendő egyik *consuli* tisztjét a *homo novus*⁹ Marcus Aemilius Scaurus nyerte el, aki ellen vesztes vetélytársa, P. Rutilius Rufus *ambitus* miatt vádat emelt, mire Scaurus hasonlóképpen járt el Rufusszal szemben, egyébként mindkét vádlottat – akik vádlók is voltak egy személyben – felmentették.¹⁰ A Sulla által megalkotott *lex Cornelia de ambitu* léte némiképp vitatott,¹¹ a *leges Corneliae*re vonatkozó ismereteink korántsem teljesekek, ugyanis e törvényekről két fő forrás áll rendelkezésünkre: egyfelől

¹ Liv. 4, 25. *Ne cui album in vestimentum addere petitionis liceret causa*. E szabályozás eredményességének csekély voltáról tanúskodik azon tény, hogy a ragyogóvá fehéritett ruha viselőjének megnevezése (*candidatus*) jelöli ma is számos nyelven a hivatalra pályázót.

² Varro *ling.* 5, 28. *Qui populum candidatus circumit, ambit., Festus. De verborum significatione* 16. *Circumneundo supplicandoque*.

³ Liv. 17, 25, 13. *nundinas et conciliabula adire*

⁴ Plaut. *Trin.* 1033. *Ambitio iam more sancta est, libera est a legibus*.

⁵ Mommsen 1899. 866.

⁶ Mommsen 1899. 866; Adamietz 24.

⁷ Liv. 40, 19, 11. *Legem de ambitu consules ex auctoritate senatus ad populum tulerunt*.

⁸ Liv. *epit.* 47. *lex de ambitu lata*

⁹ Noha a *homo novus* kifejezés soha nem nyert pontos definíciót, általában olyan személyt jelölt, akinek (közvetlen) ősei nem jutottak el a *cursus honorum* magasabb fokaira. Az *optimates* megvetően használták e fordulatot, hiszen ez számukra csak a parvenüt jelentette, Cicero azonban nem csekély büszkeséggel hangoztatta magáról, hogy minden lehetséges tisztséget a törvény által megengedett lehető legfiatalabb életkorban nyert el, noha nem származott a *senatusi* arisztokráciából. Hasonló gondolat olvasható a pro Murenában is (17.): *...ego tanto intervallo claustra ista nobilitatis refregissem, ut aditus ad consulatum posthac sicut apud maiores nostros fuit*.

¹⁰ Gruen 120–122.

¹¹ Kunkel 1974. 61.

Cicero beszédei, másfelől a kései principátus jogászainak írásai, amelyeket jórészt csak a *Digesta* hagyományozásában ismerünk. Cicero annyiban szól e törvényekről, amennyiben az adott beszédben megjelenő érdekei, azaz a retorikai szituáció kívánja, tehát semmiképpen sem törekszik a teljességre, hiszen nem is az a feladata. A principátus jogászai Sullának csak azon törvényeivel foglalkoztak, amelyek az augustusi reformok után még hatályban maradtak. A *lex Cornelia de ambitu* létét azonban a következő utalás valószínűsíteni engedi. Ezek szerint a korábbi időkben¹ az elítéltekre azon büntetést mérték, hogy a *magistratusra* pályázástól tíz évig távol kellett maradniok.² Az említett *lex Cornelia* aligha lehetett a 181-es *lex Cornelia Baebia*, hiszen Publius Cornelius Sulla védelmében mondott beszéde³ és a *lex Cornelia* között több mint tíz év telt el, s minthogy ezen időszakban más, az *ambitust* szankcionáló törvények is születtek, nem tételezhető fel, hogy a büntetési tétel azonos maradt volna.⁴ A Sulla utáni időkben a *quaestio de ambitu* élén általában egy *praetor* állott, így például 66-ban C. Aquilius Gallus töltötte be a *praetor ambitus* hivatalát.⁵ Az ezt követő törvényekről Cicero *Pro Murenája* nyújt tájékoztatást. C. Cornelius *tribunus plebis* követelésére 67-ben megszületett a *lex Calpurnia*,⁶ amelynek szankcióiról a következőket tudjuk: tartalmazta a *senatusból* való kizárást, az életfogytig tartó eltiltást a hivatalokra való pályázástól (szemben a *lex Cornelia* által megjelölt tízéves időtartammal) és egy bizonyos pénzbüntetést.⁷ Egy 63-ból származó *senatus consultum* a *lex Calpurnia* által szabályozottak egy részét kiemelten szankcionálta, így a pályázónak Rómában történő fogadásakor párthívek pénzért történő toborzását, a gladiatori játékokra nagy számú ingyenjegy és -hely kiosztását, és a túlzott mértékű vendéglést,⁸ ezen *senatus consultum* feltehetően az említett törvényt értelmezte és konkretizálta.¹ A 64-es év eseményei azonban – elsősorban Antonius és Catilina egyre inkább elharapódzó vesztegetései – újabb törvény meghozatalát tették szükségessé. E törvény lett a 62-es év *consulatusára* pályázó valamennyi jelölt által támogatott, 63-ban

¹ Ti. a még emítésre kerülő *lex Calpurnia* előtt.

² Schol. Bob. in Cic. Sull. 5, 17.

³ P. Cornelius Sullát, a *dictator* L. Cornelius Sulla unokaöccsét Cicero 62-ben védte meg a 65-ös, ún. első Catilina-összeesküvésben való részvétel vádjával szemben.

⁴ Mommsen 1899. 867.

⁵ Cic. Cluent. 147. C. Aquili, *apud quem nunc ambitus causa dicitur*.

⁶ Cic. Mur. 46. *Legem ambitus flagitasti, quae tibi non deerat, erat enim severissime scripta Calpurnia*. Dio Cass. 36, 38, 39.

⁷ Cic. Mur. 47.

⁸ Cic. Mur. 67. *Dixisti senatum consultum me referente esse factum, si mercede obviam candidatis issent, si conductu sectarentur, si gladiatoribus volgo locus tributin et item prandia si volgo essent data, contra legem Calpurniam facta videri*.

megszületett *lex Tullia*,² amely újabb büntetésként tíz év száműzetést is kilátásba helyezett, valamint határozottabban lépett fel a pénzt osztogatókkal szemben, és büntette a törvényből való – állítólagos betegség miatti – távolmaradást. Ezen kívül megtiltotta a pályázás előtti két esztendőre vonatkozóan a gladiátorjátékok rendezését, amely tilalom alól csak azok végrendeletben kötelezővé tett volta adhatott felmentést. A törvény így kívánta megakadályozni a közvetlenül a választóknak történő pénzfizetést, és akarta korlátozni a pályázók kíséretének létszámát (amelynek felduzzadása már-már diadalmenetként a biztos győzelmet sugallhatta a választóknak). Tény azonban – amint Adamietz találó szellemességgel megjegyzi –, hogy az *ambitus* tényleges határait végeredményben csak a jelöltek anyagi lehetőségeinek korlátai szabták meg.³

IV. L. LICINIUS MURENA PÁLYÁJA ÉS A *RES MILITARIS* A *CORPUS CICERONIANUM*BAN

IV. 1. L. Licinius Murena

Lucius Licinius Murena 105-ben született, s apjának fővezérsége alatt 83 és 81 között Kisázsiaiban teljesített hadiszolgálatot, akinek *triumphus*ain is részt vett.⁴ 75-ben Sulpiciusszal együtt töltötte be a *quaesturát*,⁵ majd 74-ben L. Lucullus *consullal* visszatért az időközben újra fellángolt mithridatesi háborúba.⁶ 65-ben ismét Sulpicius *collegája* volt, s *praetor urbanusként* bőven volt alkalma arra, hogy a fényűzően

¹ Adamietz 25.

² Cic. *Mur.* 5. *Nam quod legem de ambitu tuli, certe ita tuli ut eam quam mihi iam pridem tulerim de civium periculis defendendis non abrogarem.*

³ Adamietz 27. *Letztlich fand der ambitus eine wirkliche Grenze nur in den beschraenkten finanziellen Möglichkeiten der Kandidaten.*

⁴ Cic. *Mur.* 11. *An cum sedere in equis triumphantium praetextati potissimum filii soleant, huic donis militaribus patris triumphum decorare fugiendum fuit, ut rebus communiter gestis paene simul cum patre triumpharet?* Vö. Münzer 446.

⁵ Cic. *Mur.* 18. *Sed quaestura utriusque prope modum pari momento sortis fuit. Habuit hic lege Titia provinciam tacitam et quietam.*

⁶ Cic. *Mur.* 20. *Quid Murena interea? Fortissimo et sapientissimo viro, summo imperatori legatus, L. Lucullo, fuit, qua in legatione duxit exercitum, signa contulit, manum conseruit, magnas copias hostium fudit, urbis partim vi, partim obsidione cepit, Asiam istam refertam et eandem delicatam sic obiit ut in ea neque avaritiae neque luxuriae vestigium reliquerit, maximo in bello sic est versatus ut hic multas res et magnas sine imperatore gesserit, nullam sine hoc imperator. 89. Ad Orientisne partis in quibus annos multos legatus fuit, exercitus duxit, res maximas gessit?*

megrendezett *Ludi Apollinaresszel* nem csekély népszerűségre tegyen szert,¹ *propraetorként* 64-ben Gallia Narbonensist kapta osztályul. A vádlók nemzetségének új voltát vetették szemére,² azonban Murena nem volt a szó hagyományos értelmében vett *homo novus*, hiszen a generációk sorában ő volt a negyedik, aki elérte a *praetori* tisztséget, s e megjelölést általában azokra vonatkoztatva használták, akik családjának tagjai nem érték el a *ius imaginummal* járó *curulisi* hivatalok egyikét sem.³ Sikerének egyik alapja erős anyagi háttere volt, amit már az általa *praetorként* rendezett játékok is bizonyítottak, s amelyen galliai *propraetorsága* csak javított; ugyanakkor az aktuálpolitikai helyzet is az ő malmára hajtotta a vizet, hiszen a Catilina részéről fenyegető veszéllyel szemben jól szervezett, ütöképes hadseregre volt szükség, amivel a pályázók közül egyedül Murena rendelkezett.⁴ *Consulatusa* után jelentősebb tetteről nem tudunk, az adott politikai helyzettől s a választás eredményétől függetlenül az általa hátrahagyott száznyolcvan könyvből álló életmű jól mutatja Servius Sulpicius intellektuális fölényét az egyéniségét tekintve inkább színtelen Lucius Licinius Murena felett.⁵

IV. 2. *A res militaris a Corpus Ciceronianumban*

A rómaiak a háborút az élet természetes velejárójának tartották, s teljességgel tisztában voltak azzal, hogy *imperiumukat* is katonai erényüknek, a *virtus militaris*nak köszönhetik; így tehát a tudatukban a háború mestersége-művészete, a *res militaris* megelőzött minden más tevékenységet, amelyek gyakorlásának feltételeit a *res militaris* segítségével kivívott-kikényszerített béke teremtette meg. A *Corpus Ciceronianum* azonban egyáltalában nem bővelkedik olyan helyekben, amelyek ezen véleménynek adnának hangot: Cicero elismeri ugyan, hogy az ősök által a római népre hagyományozott dicsőség igen sok dologban áll, sőt jóformán mindenben fennáll,

¹ Cic. Mur. 38. *Noli ludorum huius elegantiam et scaenae magnificentiam tum valde contemnere, quae huic admodum profuerunt.*

² Cic. Mur. 17. *Cum vero ego tanto intervallo claustra ista nobilitatis refregissem, ut aditus ad consulatum posthac, sicut apud maiores nostros fuit, non magis nobilitati quam virtuti pateret, non arbitraber, cum ex familia vetere et illustri consul designatus ab equitis Romani filio consule defenderetur, de generis novitate accusatores esse dicturos.*

³ Adamietz 15.

⁴ Adamietz 18.

⁵ Adamietz 19.

leginkább hadügyben,¹ ugyanakkor Cn. Pompeius államférfiúi előrelátását és kiváló szónoki képességeit magasztalván kiemeli, hogy éppen ezen tulajdonságok képezik a hadvezér méltóságának lényegét.² A *res militaris* primátusát hirdető, tradicionálisan római nézetet a *De officiis*ben tovább finomítja: igaz ugyan – mondja –, hogy egy ifjú ember számára a dicsőséghez az a legjobb ajánlás, amit hadi érdemeivel szerez,³ ám mindenképpen felülvizsgálatra szorul, s cáfolandó azon, igen sokak által képviselt vélemény, amely szerint a háborús tettek nagyobbak és dicsőbbek volnának a béke tetteinél – hangzik figyelmeztetése,⁴ majd levonván a következtetést azon álláspontra helyezkedik –, ám amennyiben helyesen kívánunk ítélni, úgy el kell ismernünk, hogy a békés polgári élet számos tette nagyobbak és kiválóbbak mutatkozott a háborús tettekénél.⁵ Meggyőződéssel s meggyőzően idézi azon szentenciát, amit némely gonoszok és irigyek nem átallanak támadni,⁶ igazolván, hogy a békés polgári lét bátor cselekedetei semmivel sem csekélyebb fontosságúak, mint a háborús tettek, sőt az előbbieknél több igyekezetet s fáradságot kell szentelnünk, mint az utóbbiaknak.⁷

V. SERVIUS SULPICIUS RUFUS PÁLYAFUTÁSA

Servius Sulpicius Rufus patrícius nemzetségből származott ugyan, ám családja nem játszott fontos szerepet a római közéletben.⁸ Nagyapja nem jutott jelentős posztra a *cursus honorum*ban, apja pedig lovagrendi volt.¹ Ifjúként Ciceróhoz hasonló tanulmányokat folytatott, Rhodoson tanult retorikát, majd pedig onnan visszatérve az ékesszólás felől a *iurisprudentia* felé fordult, ugyanis – amint Cicero mondja – inkább

¹ Cic. imp. Cn. Pomp. 6. *Gloria, quae vobis a maioribus magna in omnibus rebus, tum summa in re militari tradita est*

² Cic. imp. Cn. Pomp. 42. *Iam quantum consilio, quantum dicendi gravitate et copia valeat, in quo ipso inest quaedam dignitas imperatoria, vos, Quirites, hoc ipso ex loco saepe cognovistis.*

³ Cic. off. 2, 45. *Prima est igitur adulescenti commendatio ad gloriam, si qua ex bellicis rebus comparari potest.*

⁴ Cic. off. 1, 74. *Sed cum plerique arbitrent res bellicas maiores esse quam urbanas, minuenda est haec opinio.*

⁵ Cic. off. 1, 74. *Vere autem si volumus iudicare, multae res extiterunt urbanae maiores clarioresque quam bellicae.*

⁶ Cic. off. 1, 77. *Illud autem optimum est, in quod invadi solere ab improbis et invidis audio: Cedant arma togae concedant laurea laudi!*

⁷ Cic. off. 1, 78. *Sunt igitur domesticae fortitudines non inferiores militaribus: in quibus plus etiam quam in his operae studiique ponendum est.*

⁸ Cic. Mur. 16. *Pater enim fuit equestri loco, avus nulla inlustri laude celebratus.*

akart a második mesterségben (tudniillik a *iurisprudentiában*) első lenni, semmint az elsőben (tudniillik az *eloquentiában*) második.² A *quaestori* tisztelet Ostiában látta el, feltehetően 75-ben³, majd 65-ben *praetor* lett és a *quaestio peculatus* elnöke.⁴ Mindkét tisztséget Murenával azonos esztendőben töltötte be.⁵ *Praetorsága* után nem fogadott el *provinciát*, hanem Rómában maradt és továbbra is *iuris consultusként* tevékenykedett.⁶ Amint tudjuk, 63-ban a választásokon vereséget szenvedett. Mely okokra lehet ezt visszavezetni? Servius Sulpicius nem rendelkezett a megfelelő társadalmi háttérrel és kapcsolatrendszerrel; Cicero jegyzi meg a szónoki tevékenység kapcsán, hogy e képesség segítségével gyakorta nem nemesi származású férfiak is elnyerték a *consuli* méltóságot, mivel igen jelentős befolyásra, felettébb erős baráti kapcsolatokra és nagy támogatottságra tettek szert.⁷ A *homines non nobiles* kitétellel Cicero saját pályafutására is utal, amely noha nem volt példátlan, ám felettébb ritkának mondható, hiszen a köztársaság utolsó három századának hatszáz *consula* között csak tizenöt *homo novus* volt található.⁸

A *gratia*, a római közélet *sine qua nonja* volt, amivel a politikusnak feltétlenül rendelkeznie kellett hívei és a nép körében,⁹ valamint nélkülözhetetlen volt egy-egy tisztség megszerzésénél is.¹⁰ Noha a *gratia* elnyerésének eszközeit ma olykor a korrupció körébe sorolnánk¹¹, Cicero is világos különbséget tett a *gratia* és a

¹ Cic. Mur. 16. *Itaque non ex sermone hominum recenti, sed ex annalium vetustate eruenda memoria est nobilitatis tuae.*

² Cic. Brut. 151. *Nam et in isdem exercitationibus ineunte aetate fuimus et postea una Rhodum ille etiam profectus est, quo melior esset et doctior, et inde ut rediit, videtur mihi in secunda arte primus esse maluisse quam in prima secundus.*

³ Cic. Mur. 18. *Habuit hic lege Titia provinciam tacitam et quietam, tu illam cui, cum quaestores sortiuntur, etiam adclamari solet, Ostiensem, non tam gratiosam et inlustrem, quam negitiosam et molestam.*

⁴ Cic. Muŕ. 35. *At enim in praeturae petitione prior renuntiatus est Servius. 42. Quid tua sors? Tristis, atrox, quaestio peculatus ex altera parte lacrimarum et squaloris. ex altera plena accusatorum atque iudicum.*

⁵ Cic. Mur. 18. *Quaesturam una petiit et sum ego factus prior.*

⁶ Cic. Mur. 42. *Tu interea Romae scilicet amicis praesto fuisti.*

⁷ Cic. Mur. 24. *Non mirum, si ob hanc facultatem homines saepe etiam non nobiles consulatum consecuti sunt, praesertim cum haec eadem res plurimas gratias, firmissimas amicitias, maxima studia pariat.*

⁸ Gelzer 1962. I. 162.

⁹ Cic. inv. 2, 161. *Gratia, in qua amicitiarum et officiorum alterius memoria et remunerandi voluntas continetur. off. 1, 48. Etenim si in eos, quos speramus nobis profuturos, non dubitamus officia conferre, quales in eos esse debemus, qui iam profuerunt?* Bürge 101.

¹⁰ Cic. Planc. 9. *Non enim comitiis iudicat semper populus, sed movetur plerumque gratia, cedit precibus, facit eos, a quibus est maxime ambitus, denique, etiamsi iudicat, non dilectu aliquo aut sapientia ducitur ad iudicandum, sed impetu non numquam et quadam etiam temeritate.*

¹¹ Bürge 103.

vesztegetés között.¹ Ezen erős társadalmi összefonódás nélkül a római jog számos intézménye – így például a *mandatum*, a *negotiorum gestio*, a *commodatum* – működésképtelenné vált volna², s ha a *gratia* és az *amicitia* nem kötötte volna össze a vezető római köröket, úgy a birodalom kormányzásához jóval nagyobb közigazgatási apparátusra lett volna szükség.³ Cicero említi, hogy a *iurisprudentiában* ezek közül (*gratia*, *amicitia*, *studium*) semmi sem lelhető fel.⁴ Mennyiben tekinthető e kijelentés Cicero saját véleményének, s mennyiben e konkrét politikai helyzet szülte szükségszerűségnek? Cicero a *De officiis*ben a következő gondolatokat fogalmazza meg: „*Quae autem opera, non largitione beneficia dantur, haec tum in universam rem publicam tum in singulos cives conferuntur. Nam in iure cavere, consilio iuvare atque hoc scientiae genere prodesse quam plurimis vehementer et ad opes augendas pertinet et gratiam. Itaque cum multa praeclara maiorum, tum quod optime constituti iuris civilis summo semper in honore fuit cognitio atque interpretatio, quam quidem ante hanc confusionem temporum in possessione sua principes retinerunt, nunc ut honores, ut omnes dignitatis gradus, sic huius scientiae splendor deletus est, idque eo indignius, quod eo tempore hoc contingit, cum is esset, qui omnes superiores, quibus honore par esset, scientia facile vicisset. Haec igitur opera grata multis et ad beneficiis obstringendos homines accomodata.*”⁵ A *beneficentia* és a *liberalitas* (miként a *Pro Murenában* említett *gratia*, *amicitia* és *studium*)⁶ nem pusztán etikai kategória, hanem a közéleti érvényesülés eszköze is.⁷ Erre hajdan megfelelő eszköz volt a *iurisprudentia* művelése, ezt az állam első emberei tartották birtokukban, ám a zavaros jelenkorban veszített fényéből. A kor nagy jogtudósa alatt Servius Sulpicius Rufus értendő, vele kezdődik el a lovagrend beáramlása a *iurisprudentia* területére. Azon kijelentést tehát, miszerint a *iurisprudentia* nem nyújt megfelelő háttérrel a közszerepléshez, csupán az adott politikai helyzet diktálta, nem pedig Cicero saját meggyőződése. Hasonlóképpen azon megállapítás is, hogy a jogtudománytól semmiképpen sem vezet biztos út a

¹ Cic. Att. 1, 16, 12. *Nunc est expectatio comitorum, in quae omnibus in iuris trudit noster Magnus Auli filium, atque in eo neque auctoritate neque gratia pugnat sed quibus Philippus omnia castella expugnari posse dicebat in quae modo asellus onustus auro posset ascendere.*

² Schulz 1934. 106.

³ Bürge 103.

⁴ Cic. Mur. 24. *Quorum in vestro artificio, Sulpici, nihil est.*

⁵ Cic. off. 2, 65.

⁶ Cic. Mur. 24. *Praesertim cum haec eadem res plurimas gratias, firmissimas amicitias, maxima studia pariat.*

⁷ Kunkel 1967. 38.

*consulatus*hoz,¹ csak részben helytálló. A *res publica* 63-ban már valóban nem azon időket élte, amikor a jogtudósok gyakorta jutottak volna el a *cursus honorum* csúcsára, ugyanakkor 95-ig tizennyolc jogászról tudunk, akik *consuli* hivatalt viseltek (Appius Claudius Caecus és Cornelius Scipio Nasica kétszer is), az így kapott húsz *consulatus* 201–95 közé esett.² 95 után a legközelebbi év, amelyikben a *consuli* tisztelet jogtudós töltötte be, az 51-es volt, maga a jogtudós pedig Servius Sulpicius Rufus.³

Sulpicius 63-as kudarcának azonban volt egy személyes oka is, ugyanis nem lévén kellően határozott személyiség, látta ellenfelei kezdeti sikereit, túl korán feladta a harcot, és ahelyett, hogy saját győzelmén munkálkodott volna, a leendő győztesek elleni vádon munkálkodott.⁴ Ezen taktika – tekintve Murena népszerűségét, amit *praetorsága* idején alapozott meg, és a Catilinától való általános félelmet – mintegy predestinálta Sulpiciust arra, hogy vereséget szenvedjen.

Amikor végül 51-ben elérte – épp a 63-ban vele egy oldalon küzdő Catóval szemben győzelmet aratva⁵ – a *consulatus*t, nem tudott kellő eréllyel és határozottsággal fellépni azon meglehetősen viharos korban.⁶ 43-ban halt meg a fellángoló polgárháború békeközvetítőjeként.⁷ Cicero Servius Sulpiciust mind annak életében,⁸ mind pedig annak halála után⁹ nagy elismeréssel illette – személyes kiválóságát a *Pro Murenában*

¹ Cic. *Mur.* 23. *Quod quidem ius civile didicisti, non dicam operam perdidisti, sed illud dicam, nullam esse in ista disciplina munitam ad consulatum viam.*

² Kunkel 1967. 41. (Öt jogász a *censori* tisztelet is magáénak mondhatta, ezek közül négy 194 és 92 között töltötte be a hivatalt.)

³ Ezen évszámok abban az esetben helytállóak, ha a 63-as év *consulát*, Cicerót nem tekintjük hagyományos értelemben vett jogtudósoknak.

⁴ Cic. *Mur.* 43. *Petere consulatum nescire te, Servi, persaepe tibi dixisti, et in eis rebus ipsis quas te magno et forti animo et agere et dicere videbam tibi solitus sum dicere magis te fortem accusatorem mihi videri quam sapientem candidatum. ... Nescio quo pacto semper hoc fit – neque in uno aut altero animadversum est sed iam in pluribus – simul atque candidatus accusationem meditari visus est, ut honorem desperasse videatur.*

⁵ Plut. *Cato min.* 49, 2; Dio Cass. 40, 53.

⁶ Cic. *ad fam.* 8, 10, 3. *Nosti Marcellum, quam tardus et parum efficax sit, itemque Servius quam cunctator. ;*

⁷ Münzer 1926. 853.

⁸ Cic. *Brut.* 150–157; Cic. *off.* 2, 65. *Quod eo tempore contigit, cum is esset, qui omnes superiores, quibus honore par esset, scientia facile vicisset.*

⁹ Cic. *Phil.* 9, 10. *Reddite igitur, patres conscripti, ei vitam, cui ademistis. Vita enim mortuorum in memoria est posita vivorum. Perficite, ut is, quem vos inscii ad mortem misistis, immortalitatem habeat a vobis. Cui si statuam in rostris decreto vestro statueritis, nulla eius legationem posteritatis obscurabit oblivio. Nam reliqua S. Sulpici vita multis erit praeclarisque monumentis ad omnem memoriam commendata. Semper illius gravitatem, constantiam, fidem, praestantem in re publica tuenda curam atque prudentiam omnium mortalium fama celebrabit. Neque vero silebitur admirabilis quaedam et incredibilis ac paene divina eius in legibus interpretandis, aequitate explicanda scientia. Omnes ex omni aetate, qui in hac civitate intelligentiam iuris habuerunt, si unum in locum conferantur, cum S. Sulpicio non sint comparandi. Nec enim ille magis iuris consultus quam iustitiae fuit. Ennek történeti háttéréhez bővebben lásd Maróti 283. skk.*

sem vonta kétségbe,¹ barátja számára nyilvános temetést és a *rostra* előtt szobrának felállítását is követelte, a végtisztesség mindkét aktusa Cicero kívánsága szerint zajlott le.²

Cicero nem méltatlanul dicsérte Servius Sulpicius jogtudósi tevékenységét, hiszen munkássága igen szerteágazó volt, száznyolcvan könyvből álló *responsumgyűjtemény* hagyott hátra,³ amit tanítványai, Aufidius Namusa⁴ és Alfenus Varus⁵ tettek közzé, valamint három új műfaj megalkotása is fűződik nevéhez.⁶ Nála jelentkezett leghatározottabban a görög filozófia hatása a köztársasági kor jogászai közül.⁷ Iskolateremtő voltát jellemzi, hogy tíz tanítványáról tudunk.⁸ Cicero maga is méltatja azt a módszert, amellyel Servius elődeit felülmúlván új utakat járt a *iurisprudentiában*,⁹ és kiemeli, hogy filozófiai műveltsége révén képes volt egy összefüggő, Cicero által a korábbi jogtudományból gyakorta hiányolt rendszer megalkotására, teljességgel

¹ Cic. *Mur.* 23. *Aliis ego te virtutibus, continentiae, gravitatis, iustitiae, fidei, ceteris omnibus, consulatu et omni honore semper dignissimum iudicavi.*

² Pomp. D. 1, 2, 2, 43. *Servius autem Sulpicius cum in causis orandis primum locum aut pro certo post Marcum Tullium optineret, traditur ad consulendum Quintum Mucium de re amici sui pervenisse cumque eum sibi respondisse de iure Servius parum intellexisset iterum Quintum interrogasse et a Quinto Mucio responsum esse tamen percepisse, et ita obiurgatum esse a Quinto Mucio: namque eum dixisse turpe esse patricio et nobili et causas ornati ius in quo versaretur ignorare. Ea vel contumelia Servius tactus operam dedit iuri civili et plurimum eos, de quibus locuti sumus, audiit, institutus a Balbo Lucilio, instructus autem maxime a Gallo Aquilio, qui fuit Cercinae: itaque libri complures eius extant Cercinae confecti. Hic cum in legatione perisset, statuum ei populus Romanus pro rostris posuit, et hodieque exstat pro rostris Augusti.*

³ Pomp. D. 1, 2, 2, 43. *Huius volumina complura exstant: reliquit autem prope centum et octoginta libros.*

⁴ Pomp. D. 1, 2, 2, 44. *Ab hoc plurimi profecerunt, fere tamen hi libros conscripserunt: Alfenus Varus Gaius, Aulus Ofilius, Titus Caesius, Aufidius Tucca, Aufidius Namusa, Flavius Priscus, Gaius Ateius, Pacuvius Labeo Antistius...*

⁵ Schulz 1961. 254.

⁶ Pólay 1962. 41. skk.

⁷ Paul. D. 26, 1, 1. pr = *Inst.* 1, 13, 1. *Est autem tutela, ut Servius definiit, vis ac potestas in capite libero ad tuendum eum, qui propter aetatem se defendere nequit, iure civili data ac permessa.* Ulp. D. 15, 1, 9, 2–3. *Peculium autem deductu quod domino debetur computandum esse, quia praevenisse dominus et cum servo suo egisse creditur. Huic definitioni Servius adiecit et si quid his debeatur qui sunt in eius potestate, quoniam hoc quoque domino deberi nemo ambigit.* Ulp. D. 34, 2, 27, 3. *Cui aurum vel argentum factum legatum est, si fractum aut collisum sit, non continetur: Servius enim existimat aurum vel argentum factum id videri, quo commode uti possumus, argentum autem fractum aut collisum non incidere in eam definitionem, sed infecto contineri.* Gaï. D. 50, 16, 30. pr. *Silva caedua est, ut quidam putant, quae in hoc habetur, ut caederetur. Servius eam esse, quae succisa rursus ex stirpibus aut radicibus renascitur.*

⁸ Pomp. D. 1, 2, 2, 44. *De iurisdictione idem edictum praetoris primum diligenter composuit, nam ante eum Servius duos libros ad Brutum perquam brevissimos ad edictum subscriptos reliquit.*

⁹ Cic. *Brut.* 152. *Etiamne Q. Scaevolae Servium nostrum antepositis? Sic enim, inquam, Brute, existimo, iuris civilis magnum usum et apud Scaevolam et apud multos fuisse, artem in hoc uno, quod numquam effecisset ipsius iuris scientia, nisi eam praeterea didicisset artem, quae doceret rem universam tribuere in partis, latentem explicare definiendo, obscuram explanare interpretando, ambigua primum videre, deinde distinguere, postremo habere regulam, qua vera et falsa iudicarentur et quae quibus propositis essent quaeque non essent consequentia. Hic enim adtulit hanc artem omnium artium maximam quasi lucem ad ea, quae confuse ab aliis aut respondebantur aut agebantur.*

szakított a múlt pontifikális tradícióival, a *ius civile* mellett tudományos igénnyel művelte a *ius praetoriumot* is, és széles körben felhasználta a dialektika módszerét.¹ Érdeemes egy pillantást vetni arra, hogy Quintilianus hogyan értékeli Servius Sulpiciust, s ezáltal teljesebbé tenni a cicerói értékítéletet. Quintilianus tizenhárom alkalommal tesz említést az *Institutio oratoriában* Servius Sulpiciusról.² Két helyen Cicero *Pro Murenája* kapcsán nevezi meg,³ további két alkalommal pedig a kilencedik *Philippicában* Cicero által megfogalmazottakat veszi alapul.⁴ E négy utalás kizárólag Cicero kapcsán említi Servius Sulpiciust, s nem tartalmaz semmilyen adatot annak sem szónoki, sem jogtudósi munkásságával kapcsolatban. Az ötödik hely szintén a *Corpus Ciceronianumból* merít, s itt Servius Sulpicius *facundiáját* említi, pusztán a *facundia* erénye azonban még senkit nem emel az ékesszólás legjobbjai közé, Cicero ezen, a *Brutusban* megfogalmazott véleményével Quintilianus is egyetért.⁵ Három helyen utal Quintilianus Servius Sulpicius egyik beszédére, a *Pro Aufidiára* – sem az első szöveghely, amely a *Pro Aufidia* egy mondatát idézi, sem a második nem tartalmaz jelen vizsgálódásunk szempontjából érdemi információt, a harmadikból azonban megtudjuk, hogy Aufidiával szemben Messalla lépett fel vádlóként.⁶ Quintilianus még további öt alkalommal tesz említést Serviusról, miszerint Servius tehát méltán tett szert jelentős hírnévre három beszédévcí.⁷ Figyelmet érdemel, hogy Quintilianus a szónokok kronológiájában Caelius Rufus és Licinius Calvus után, és Cassius Severus elé helyezi el Servius Sulpiciust.⁸ A majdnem kortárs szónokok erényeit sorolván Quintilianus az

¹ Pólay 1962. 45.

² Vö. Nótári 2000 c 103. skk.

³ Quint. inst. 4, 1, 75. *Sed in ipsis etiam probationibus multa funguntur prooemii vice, ut facit Cicero pro Cluentio, dicturus contra censores, pro Murena, cum se Servio excusat.* 11, 1, 69. *Duae simul huiusmodi personae Ciceroni pro Murena dicenti obstiterunt, M. Catonis Serviique Sulpicii. Quam decenter tamen Sulpicio, cum omnes concessisset virtutes, scientiam petendi consulatus ademit?*

⁴ Quint. inst. 3, 8, 5. *Non illa similis iudicialium quaestio de statua Servii Sulpicii, an his demum ponenda sit, qui in legatione ferro sunt interempti?* 7, 3, 18. *Aut, cum finitionem praecedat probatio, ut in Philippicis, Cicero Servium Sulpicium occisum ab Antonio colligit et in clausula demum ita finit: Is enim profecto mortem attulit, qui causa mortis fuit.*

⁵ Quint. inst. 12, 3, 9. *Verum et M. Cato cum in dicendo praestantissimus tum iuris idem fuit peritissimus, et Scaevolae Servioque Sulpicio concessa est etiam facundiae virtus.*

⁶ Quint. inst. 4, 2, 106. *Qua tamen non Servius modo Sulpicius vitur pro Aufidia: Somnone te languidum an gravi lethargo putem oppressum?* 6, 1, 20. *Nam et cautiores ad custodiam suae religionis iudices facit et gratiam responsuris aufert, cum ea praedicta sunt ab accusatore, iam, si pro reo petentur, non sint nova: ut Servius Sulpicius contra Aufidiam, ne signatorum, ne ipsius discrimen obiciatur sibi, praemonet.* 10, 1, 22. *Illud vero utilissimum, nosse eas causas, quarum orationes in manus sumpserimus, et quotiens continget, utrinque habitas legere actiones: ...et Servii Sulpicii atque Messalae, quorum alter pro Aufidia, contra dixit alter.*

⁷ Quint. inst. 10, 1, 116. *Et Servius Sulpicius insignem non immerito famam tribus orationibus meruit.*

⁸ Quint. inst. 12, 10, 11. *Tum deinde efflorescat non multum inter se distantium tempore oratorum ingens proventus. Hic vim Caesaris, indolem Caelii, subtilitatem Calidii, diligentiam Pollionis, dignitatem Messalae, sanctitatem Calvi, gravitatem Bruti, acumen Sulpicii, acerbitatem Cassii reperiemus.*

acument mondja Servius fő jellemvonásának. Nem érdektelen, hogy itt is közvetlenül az Augustus-kori Cassius Severus előtt áll a felsorolásban.¹ A fordítás Quintilianus szerint igen hasznos gyakorlat a szónok számára, s ez természetesen nem csupán prózai, hanem költői művek fordítására is áll. Állítólag ez volt azon egyetlen *exercitatio*, amellyel Sulpicius is élt.² Quintilianus itt arról beszél, hogy a legtöbb szónok magával viszi a bíróságra a biztonság okáért előre elkészített jegyzeteit, ám vannak olyanok is, akik rögtönöznek, s a *commentarius*okat csak később állítják össze, így például Servius Sulpicius, akinek három beszéde maradt fenn.³ A kakofóniát elkerülendő Sulpiciusnak szokása volt elhagyni az „s” hangot, ha a következő szó mássalhangzóval kezdődött, e gyakorlatával Messala egyetértett, Luranius pedig támadta emiatt. Luraniust sajnos nem tudjuk azonosítani – miként a szöveghely romlott voltát sem zárhatjuk ki –, Messalláról azonban tudjuk, hogy igen határozott véleménye volt nyelvészeti kérdésekben, nem hiába nevezi az idősebb Seneca a latin nyelv felette gondos őrének.⁴

A következőkre kockáztassuk meg azon feltevést, hogy Quintilianus nem minden esetben a jogtudós Servius Sulpiciusról, Cicero kortársáról és barátjáról beszél, hanem olykor annak azonos nevű fiáról, és csoportosítsuk ennek megfelelően a szöveghelyeket. A *Pro Murena* és a kilencedik *Philippica* kapcsán az *Institutio oratoria* minden kétséget kizáróan az idősebb Servius Sulpiciust, a jogtudóst emlegeti. Hasonlóképpen őrá van szó azon alkalommal, amikor Quintilianus Cicero *Brutus*ára támaszkodik, s a méltatás hangvétele meg is felel ennek. Cicero ugyan elismeréssel nyilatkozik barátja szónoki képességeiről, ám megjegyzi, hogy az ékesszólásban csak annyira mélyült el, amennyire egyéb tevékenységei ezt megkívánták, tehát semmiképpen nem pályázott szónoki babérokra, lévén *ex asse iuris consultus*. Ezzel némiképp ellentétes az *insignis fama* említése. Az idősebb Servius Sulpiciusról bajosan lehetne elképzelni, hogy az egyetlen *exercitatio*, amit igénybe vett, a versfordítás lett volna, miként azt is, hogy beszédeit a törvényszéken rögtönözte. Mindez nem fért volna össze aggodalmasan precíz és határozatlan természetével.⁵ Nemkülönben gyanút ébreszt

¹ Quint. inst. 10, 5, 4. *Sed et illa ex Latinis conversio multum et ipsa contulerit. Ac de carminibus quidem neminem credo dubitare, quo solo genere exercitationis dicitur usus esse Sulpicius.*

² Quint. inst. 10, 7, 30. *Sed feruntur aliorum quoque inventi forte, ut eos dicturus quisque composuerat, et in libros digesti ut causarum quae sunt actae a Ser. Sulpicio, cuius tres orationes extant, sed hi de quibus loquor commentarii ita sunt exacti, ut ab ipso mihi in memoriam posteritatis videantur esse compositi.*

³ Quint. inst. 9, 4, 38. *Quae fuit causa et Servio, ut dixi, subtrahendae S litterae. quotiens ultima esset aliaque consonante susciperetur: quod reprehendit Luranius, Messala defendit.*

⁴ Sen. contr. 2, 4, 8. *Latini utique sermonis observator diligentissimus.*

⁵ Cic. ad fam. 8, 10, 3. *Nosti Marcellum, quam tardus et parum efficax sit, itemque Servius quam cunctator.*

Serviusnak mint szónoknak a szónoki kronológiában történt elhelyezése, ugyanis a két felsorolás egyikében sem mint Cicero kortársa szerepel, hanem Calvus, illetve Brutus után, s őt közvetlenül az Augustus-kori Cassius Severus követi.¹ Ezek alapján nagy valószínűséggel megállapíthatjuk, hogy Quintilianus két Servius Sulpiciusról, a jogtudós apáról és ennek azonos nevű szónok fiáról tesz említést az *Institutio oratoriában*.

VI. CICERO ÉS A IURISPRUDENTIA

Cicerónak a *iurisprudentiához* fűződő kapcsolatát vizsgálva el kell tekintenünk a *Cicero iuris consultus* témakör már-már az áttekinthetetlenéig gyarapodott irodalmának ismertetésétől. Hamza az ezen kérdéskörről alkotott nézeteket négy fő csoportba sorolja.² Egyesek Cicerót elsősorban *iuris consultus*-nak tartják, így például Gasquy,³ mások (így Weil⁴ is) szerint kifejezetten a modern ügyvédek előfutára, ezzel szemben némelyek (példának okáért Stein⁵) úgy vélik, hogy Cicero jogi ismeretei meglehetősen felületesek és gyérek voltak, ismét mások pedig (mint például Tomulescu⁶) noha nem tartják *stricto sensu iuris consultus*-nak, nem vitatják el tőle, hogy beható ismeretekkel rendelkezett a *iurisprudentia* területén is. Hasonlóképpen Hamzát⁷ követve helyesebbnek látszik a források tükrében feleletet keresni azon kérdésre, hogy milyen szerepet szánt Cicero a jogi ismereteknek, a *iurisprudentiának* saját működésében, a szónoki képzésben és a *res publica* hajójának kormányzásában.

Iuris consultus barátaihoz írott leveleiben a *iurisprudentia* technikai elemeivel példálózván a *vos soletis*⁸ és *in vestris libris*⁹ kifejezéseket használja, amellyel világosan elhatárolja magát e mesterség gyakorlati művelőitől, s okkal tulajdoníthatunk hasonló

¹ Syme 423. s. skk.

² 1983. 59.

³ Gasquy 285. s. skk.

⁴ Weil 9. s. skk.

⁵ Stein 176. s. skk.

⁶ Tomulescu 233. s. skk.

⁷ Hamza 1983. 59.

⁸ Cic. *ad fam.* 13, 21, 1. *Licet eodem exemplo saepius tibi huius generis litteras mittam, cum gratias agam, quod meas commendationes tam diligenter observes – quod feci in aliis, et faciam, ut video, saepius – sed tamen non parcam operae et ut vos soletis in formulis, sic ego in epistolis de eadem re alio modo.*

⁹ Cic. *ad fam.* 7, 17, 3. *'Hoc' quemadmodum vos scribere soletis in vestris libris 'idem Q. Cornelio videbatur'...*

jelentést a Trebatiusnak ajánlott, az ő ösztönzésére megalkotott¹ *Topicā*ban az *in vestris actionibus*,² valamint a *Pro Murenā*ban olvasható *vestris mysteriis*,³ *vestris formulis atque actionibus* és *vestrae exercitationi*⁴ fordulatoknak.⁵ Hasonlóképpen némi büszkeséggel idézi Gallusnak azon kijelentését, amely szerint az adott tárgy nem a jog, hanem Cicero területére tartozik.⁶ A *Corpus Iuris Civilis*ben többször történik utalás, illetve hivatkozás Ciceróra: Pomponius *Enchiridion*jának fragmentumaiban Cicerót elsősorban mint *exemplum*ot idézi,⁷ s szentenciái inkább a retorikai-politikai, semmint a jogi *auctoritas* súlyával esnek latba⁸ – a *Digestā*ban nem egy helyen található nem jogi szerzőktől származó citátumok,⁹ így például Marcianusnál¹⁰ és Pomponiusnál,¹¹ az *Enchiridion*tól eltekintve Cicerót a *Digestā*ban négy helyen idézik,¹² mindegyik jogeset kapcsán az előbb említett szellemben. Ezen hivatkozások tehát nem bizonyítják azt, hogy a klasszikus *iuris consultus*ok Cicerót *stricto sensu collegā*nak tekintették volna.¹ Mindez azonban nem indokolja, hogy Cicerót a jogtudományban idegen testként kezeljük, vagy hogy a *iurisprudentiā*t Cicerótól alapvetően távol álló területnek tekintsük, hiszen a „*nihil hoc ad ius; ad Ciceronem*” vélemény valóban csupán a *iuris consultus*ok nézete volt, s csak Cicerónak a jog gyakorlati, technikai művelésétől való

¹ Cic. *top.* 1. *Maiores nos res scribere ingressos, C. Trebati, et his libris, quos brevi tempore satis multos edidimus, digniores e cursu ipso revocavit voluntas tua.*

² Cic. *top.* 64. *Ex quo aries subicitur ille in vestris actionibus: 'si telum manu fugit magis quam iecit.'*

³ Cic. *Mur.* 25. *Deinde, etiam si quid apud maiores nostros fuit in isto studio admirationis, id enuntiatis vestris mysteriis totum est contemptum et abiectum.*

⁴ Cic. *Mur.* 29. *Quapropter non solum illa gloria militaris vestris formulis atque actionibus anteponenda est, verum etiam dicendi consuetudo longe et multum istius vestrae exercitationi ad honorem antecellit.*

⁵ Hamza 1983. 60.

⁶ Cic. *top.* 51. *'Nihil hoc ad ius; ad Ciceronem'* inquit Gallus noster, si quis ad eum quid tale rettulerat, ut de facto quaeratur.

⁷ Nörr 50.

⁸ Hamza 1981. 149.

⁹ Nörr 50.

¹⁰ Marci. *D.* 32, 65, 4. *Pecoribus legatis Cassius scripsit quadrupedes contineri, quae gregatim pascuntur. Et sues autem pecorum appellatione continentur, quia et hi gregatim pascuntur: sic denique et Homerus in Odyssia ait, deeis ton ge suessi pamenon, hai de nemontai / par Coracos petre epi te crete Arethouse.*

¹¹ Pomp. *D.* 1, 2, 2, 38. *Sextum Aelium etiam Ennius laudavit et extat illius liber qui inscribitur 'tripertita', qui liber veluti canabula iuris continet: tripertita autem dicitur, quoniam lege duodecim tabularum praeposita iungitur interpretatio, deinde subtextitur legis actio. Eiusdem esse tres alii libri referuntur, quos tamen quidam negant eiusdem esse: hos sectatus ad aliquid est Cato. Deinde Marcus Cato princeps Porciae familiae, cuius et libri extant: sed plurimi filii eius, ex quibus ceteri oriuntur.*

¹² Ulp. *D.* 42, 4, 7, 4. *Quid sit autem latitare, videamus. Latitare non est, ut Cicero definit, turpis occultatio sui: potest enim quis latitare non turpi de causa, veluti qui tyranni crudelitatem timet aut vim hostium aut domesticas seditiones.* Pap. *D.* 48, 4, 8. *In quaestionibus laesae maiestatis etiam mulieres audiuntur. Coniurationem denique Sergii Catilinae Iulia detexit et Marcum Tullium consulem iudicium eius instruxit.* Tryph. *D.* 48, 19, 39. *Cicero in oratione pro Cluentio Habito scripsit Milesiam quandam mulierem, cum esset in Asia, quod heredibus secundis accepta pecunia partum sibi medicamentis ipsa abegisset, rei capitalis esse damnatam.* Cels. *D.* 50, 16, 96. *pr. Litus est quousque maximus fluctus a mari pervenit: idque Marcum Tullium aiunt, cum arbiter esset, primum constituisse.*

idegenségét hangsúlyozza. A *iurisprudentiá*nak a jogi gyakorlat azonban csupán egyik ága, amelynek a mindennapokban megjelenő hasznossága még nem szolgáltat bizonyítékot annak abszolút értelemben vett *primatusára*. Tény ugyanakkor, hogy Cicero egész életében igen szoros kapcsolatban állott a *iurisprudentia* gyakorlati művelőivel: mesterei között tartotta számon a két Scaevolát, az *augur* és a *pontifexet*, s a *Laelius de amicitia*ban maga számol be arról, hogy miután felöltötte a *toga virilist*, atyja elvitte Mucius Scaevolához, az *augurhoz*, akinek ettől fogva nem távozott az oldalától, majd pedig ennek halála után a *pontifex* Scaevolához ment, akit a római állam egyik legkiválóbb tehetségű s szorgalmú férfiújának nevez.²

Érdeemes továbbá áttekinteni, hogy milyen szerepet, illetve jelentőséget tulajdonított Cicero a jogi ismereteknek a szónoki képzésben. Cicero értékrendjében az *eloquentia* határozottan maga mögé utasítja a *iurisprudentiát*, amire mi sem jellemzőbb, mint az a megállapítás, amit S. Sulpicius Rufusra vonatkozóan tesz, nevezetesen hogy inkább akart a második tudományban első lenni, mint az elsőben második,³ ezért választotta az *eloquentia* helyett a *iurisprudentiát*. A jogtudomány tere szűkebb, mint az ékesszólásé, s az ékesszólás természetéből adódóan jóval összetettebb annál, hiszen egy *iuris consultus* működhet igen eredményesen az *ars oratoria* ismerete nélkül, az *orator* azonban nem lehet híjával bizonyos jogi ismereteknek. A szónoki képzés tehát nem nélkülözheti a jogi stúdiumot,⁴ miként az *orator* – s különösképp a *De oratore*ban definiált *perfectus orator* – nem vethet meg egyetlen tudományt sem, hiszen azok mind társai és szolgálói a szónoki beszédnek.⁵

Cicero e konklúzió illetően megfogalmazását a *De oratore*ben mesterének, a dialógus egyik főszereplőjének, Crassusnak adja a szájába.⁶ A jogi ismeretek hasznosságát a beszélgetés folytatásában is határozottabban hangsúlyozza, nevezetesen azzal, hogy még akkor is fel kellene vállalniuk az embereknek a tanulással járó fáradságot, ha a jog

¹ Hamza 1981, 150.

² Cic. *Lael.* 1. *Ego autem a patre ita eram deductus ad Scaevolam sumpta virili toga, ut, quoad possem et liceret, a senis latere numquam discederem... quo mortuo me ad pontificem Scaevolam contuli, quem unum nostrae civitatis et ingenio et industria praestantissimum audeo dicere.*

³ Cic. *Brut.* 151. *Videtur mihi in secunda arte primus esse maluisse quam in prima secundus.*

⁴ Cic. *De orat.* 1, 18. *Neque legum ac iuris civilis scientia negligenda est. 1, 159. Perdiscendum ius civile, cognoscendae leges, percipienda omnis antiquitas, senatoria consuetudo, disciplina rei publicae, iura sociorum, foedera, pactiones, causa ... cognoscenda est.* (Ez utóbbi szöveghely kapcsán érdemes felfigyelni a *ius civile* és a *leges*, a *senatoria consuetudo*, a *disciplina rei publicae* ellentétpárra, valamint a kapcsolatok forrásainak rendszerezésére.)

⁵ Cic. *Orat.* 120. *Ius civile teneat, quo egent causae forenses cotidie, quid est enim turpius, quam legitimarum et civilium controversiarum patrocinia suscipere, cum sis legum et civilis iuris ignarus?*

⁶ Cic. *De orat.* 1, 75. *Tua autem oratio fuit eius modi, non ut ullam artem doctrinamve contemneres, sed ut omnis comites ac ministraces orationis esse diceres.*

megismerése nagy és nehéz feladat volna, mégpedig azon haszon nagysága miatt, amelyre elsajátításával szert tehetnek, ám – s ezt Scaevola jelenlétében nem memé kimondani, ha maga a mester ezt nem maga szokta volna mondogatni – szerinte nincsen a *iurisprudentiánál* könnyebben megismerhető tudomány.¹ A *Brutus*ban Cicero egyetlen talán méltó – akkor már halott – ellenfelének, pályatársának, Hortensiusnak méltatásában kiemeli annak jogi ismereteit,² a *Pro L. Valerio Flaccó*ban pedig maró gúny céltáblájává teszi jogban járatlan ellenfelét.³ Megemlíti továbbá, hogy számára mindig igen fontos volt – szemben a legtöbb szónokkal – a *ius civile* ismerete.⁴ E követelményeket bizonyos, Aristotelésszel vonható párhuzamok⁵ ellenére elsősorban saját tapasztalataira és a római jogi-politikai hagyományra alapozza, s csak másodsorban a görög mintákra.⁶

VII. A SZÓNOKI KÉPZÉS ELMÉLETE A *CORPUS CICERONIANUM*BAN

VII. 1. A *perfectus orator* eszméje

A szónoki képzésről szóló írásaiban nem általánosságban a szónok képe lebegett Cicero előtt, hanem a talán sohasem volt, épp e vizsgálódások által körvonalazandó⁷ tökéletes szónok, a *perfectus orator* ideája.⁸ (A *perfectus orator* kifejezés szolgál leggyakrabban ezen ideáltípus megjelölésére, emellett még a következő fordulatokkal találkozhatni: *plenus atque perfectus orator*,⁹ *doctissimus et perfectissimus*,¹⁰ *summus orator*,¹¹ *verus*

¹ Cic. *De orat.* 1, 185. *Nam si esset ista cognitio iuris magna atque difficilis, tamen utilitatis magnitudo deberet homines ad suscipiendum discendi laborem impellere: sed... non dicerem hoc audiente Scaevola, nisi ipse dicere soleret nullius artis sibi faciliorem cognitionem videri.*

² Cic. *Brut.* 322. *Nihil de me dicam: dicam de ceteris, quorum nemo ... qui ius civile didicisset rem ad privatas causas et ad orationis prudentiam maxime necessariam.*

³ Cic. *Flacc.* 35.

⁴ Cic. *part.* 100. *Cuius scientia neglecta ab oratoribus plerisque nobis ad dicendum necessaria videtur.*

⁵ Cic. *De orat.* 2, 337; Aristot. *rhet.* 1 c, 8; ehhez bővebben lásd Barwick 12.

⁶ Barwick 13.

⁷ Cic. *Orat.* 14. *Positum sit igitur in primis sine philosophia non posse effici quem quaerimus eloquentem. 47. Non enim declamatorem aliquem de ludo aut de foro, sed doctissimum et perfectissimum quaerimus. De orat.* 1, 118. *Sed quia de oratore quaerimus, fingendus est nobis oratione nostra detractis omnibus vitiis orator atque omni laude cumulatus.*

⁸ Barwick 7; Cic. *Orat.* 7. *In summo oratore fingendo talem informabo, qualis fortasse nemo fuit.*

⁹ Cic. *De orat.* 1, 59.

¹⁰ Cic. *Orat.* 47.

¹¹ Cic. *De orat.* 3, 84.

orator,¹ *omni laude cumulatus*,² *excellens orator*,³ *perfecte eloquens*.⁴) A *perfectus orator* fogalma nem Cicero találmánya, Temnosi Hermagoras sem egyszerűen a szónok, hanem a *teleios rhétór* definiálását tűzte céljául, Mytilénei Potamon az i. e. I. században *Peri tou teleiou rhétoros* című, számunkra sajnos csupán címében ismert munkája e témát taglalta; Philodémos is említést tesz a *teleios rhétór*tól, akit *agathos anér kai politésnek* nevez,⁵ amely meghatározást utóbb Quintilianusnál is viszontláthatjuk.⁶

A hagyományos szónoki tanulmányok eredményességét öt elemről tették függővé: a természet adta tehetség (*natura*), a gyakorlás (*exercitatio*), a nagy példaképek utánzása (*imitatio*), a szorgalom és igyekezet (*studium*) és a szónoklattan elméletének ismerete (*ars*); ám ezek fontosságát nem minden szónoklattani mű tekintette egyenrangúnak, így például az *Auctor ad Herennium* az *ars*, az *imitatio* és az *exercitatio*,⁷ Quintilianus pedig a *natura*, az *ars* és az *exercitatio* jelentőségét hangsúlyozta.⁸ Cicero több fejezetet szentel a *natura* és az *ingenium* kifejtésének,⁹ s nem mulasztja el kiemelni, hogy a szónok nem csupán szellemi, hanem bizonyos testi adottságokat sem nélkülözhet hivatásának kiteljesítéséhez.¹⁰ Az *exercitatio* elvével Cicero is egyetért, kiemelt jelentőséget tulajdonít egyfelől a *declamationes*nek, amelyek adott, a szónoki gyakorlatban nagyobb számban előforduló jogi típuseseteket takartak,¹¹ másfelől a memoriterek szóbeli előadását jelentették.¹² Az *imitatio* a stílusérzék fejlesztését szolgálja,¹³ az irodalom tanulmányozását a *Brutus*ban a tökéletes ékesszólás forrásának nevezi¹⁴, s gondosan kiválogatott szónoki és történeti művek megismerésére és utánzására tesz buzdítást.¹⁵ A szorgalom (*studium*)¹⁶ és a hivatás szeretete (*ardor quidam amoris*)¹⁷ mind az *exercitatio* és az *imitatio* feladatánál, mind pedig az *ars*

¹ Cic. *De orat.* 3, 54.

² Cic. *De orat.* 1, 118.

³ Cic. *Orat.* 45.

⁴ Cic. *Orat.* 113.

⁵ Barwick 7; Nótári 2003 a 47. skk.

⁶ Quint. *inst.* 1. *praef.* 9. *Oratorem instituimus illum perfectum, qui esse nisi vir bonus non potest, ideoque non dicendi modo eximiam in eo facultatem, sed omnis animi virtutes exigimus.*

⁷ Auct. ad Her. 1, 3.

⁸ Quint. *inst.* 3, 5, 1.

⁹ Cic. *De orat.* 1, 113–132.

¹⁰ Cic. *De orat.* 1, 114. *linguae solutio, vocis sonus, latera, vires conformatio quaedam et figura totius oris et corporis*

¹¹ Cic. *De orat.* 1, 149. *Equidem probo ista, quae vos facere soletis, ut causa aliqua posita consimili causarum earum quae in forum deferuntur, dicatis quam maxime ad veritatem accomodate.*

¹² Cic. *De orat.* 1, 156–157.

¹³ Cic. *De orat.* 2, 89–98.

¹⁴ Cic. *Brut.* 332. *fons perfectae eloquentiae*

¹⁵ Cic. *De orat.* 3, 125.

¹⁶ Cic. *De orat.* 1, 134.

¹⁷ Cic. *De orat.* 3, 125.

elsajátításánál elengedhetetlen. Cicero nem értékeli túl a többi szónokhoz hasonlóan az *artest*, hanem megkísérli azok reális, nem elhanyagolható, ám nem is túldimenzionált helyét megtalálni a képzés rendszerében.¹ Ugyanakkor nem mulasztja el megjegyezni, hogy az előbb felsorolt elemekből felépülő retorikai képzés csupán a *perfectus orator* ellentétéként említett *vulgaris orator*² számára nyújt kielégítő tárgyi műveltséget és metodikai ismeretanyagot.³

Már Cicerót megelőzően is megtalálhatni a latin irodalomban a szónoknak egy körvonalazott, eszményített képét, amit utóbb Cicero is fel tudott használni a *perfectus orator* ideájának meghatározása során.⁴ Az idősebb Plinius *Naturalis historiájában* olvasható a Q. Metellus által i. e. 221-ben apja halálakor tartott *laudatio funebris*, amelyben apját mint kiváló harcost, nagyszerű szónokot, nagy bátorságú hadvezért, számos erénnyel és kimagasló adottságokkal megáldott férfiút magasztalja; e jellemzés szerint a *vir bonus* egyúttal *orator optimus* is, s e tevékenysége a felsorolásban az előkező második helyet foglalja el, ami az *ars oratoriában* való jártasság jelentékeny és dicséretre méltó voltát mutatja.⁵

Ennius *Annales*ének a második pun háború kirobbanásáról szóló *fragmentuma* a szónoki és a katonai tevékenységének ellentétpárját állítja elénk.⁶ A katona és a szónok alakja két teljességgel különböző szférát képvisel, az *orator* fő jellemzője a *bonus*, eszközei a *sapientia* és a *ius*, vele szemben áll a *horridus miles*, akinek eszköztárában a *vis* és a *ferrum* áll a fő helyen, mindkét figura túlnő önmagán szimbolikája által, hiszen a vitás kérdések rendezésének két lehetséges archetípusát állítja elénk a béke és a háború eljárási rendjét reprezentálván. Cicero csak ott alkalmazza a szónok és a katona ellentétpárját, ahol azon eszközöket veszi számba, amelyekkel egy római ifjú ki tudhatja vívni magának a közmegebecsülést, ám még a jogtudományt is megnevezi harmadikként;⁷ megállapítható tehát, hogy Ennius azon gondolata, miszerint a szónok a

¹ Cic. *De orat.* 1, 145.

² Cic. *De orat.* 3, 79; *Orat.* 45.

³ Cic. *De orat.* 1, 19.

⁴ Schulte 39.

⁵ Plin. *nat.* 7, 140. *Voluisse primum bellatorem esse, optimum oratorem, fortissimum imperatorem, auspicio suo maximas res geri, maximo honore uti, summa sapientia esse, summum senatorem haberi, pecuniam magnam bono modo invenire, multos liberos relinquere et clarissimum in civitate esse.*

⁶ Enn. *ann.* 8, 269–274 *Pellitur e medio sapientia, vi geritur res, / spernitur orator bonus, horridus miles amatur, / haut doctis dictis certantes nec maledictis / miscent inter sese inimicitiam agitantes, / non ex iure manum consortum, sed magis ferro / rem repetunt regnumque petunt, vadunt solida vi.*

⁷ Cic. *off.* 3, 136.

béke, a katona pedig a háborús idők első embereként szerezhethet magának a köz javára dicsőséget és elismerést, szervesen gyökerezik a római közfelfogásban.¹

A *perfectus orator* elé a teljes körű és átfogó műveltség követelményszintet állítja Cicero,² s egyúttal felsorolja azon tudományterületeket, amelyekben jártasságra kell szert tennie.³ Első helyen a filozófia szerepel,⁴ annak ágazatai, nevezetesen az etika, a természetfilozófia és a logika közül természetesen az etika bír az *orator* számára kiemelkedő fontossággal.⁵ Ismernie kell a történelmet, amely mintegy *exemplumok* gyűjteményeként fungál az *orator* számára,⁶ s ezek kivételes fontosságát mind a görög retorika, mind pedig a *maiores* példáit oly szívesen idézgető és szem előtt tartó római gondolkodás felismerte.⁷ Szintén ismernie kell a *ius civilét* és a törvényeket,⁸ erre illik különös súlyt fektetnie, hiszen a legtöbb szónok – meglehetősen elítélendő módon – elhanyagolja e területet,⁹ s nem mondhat le a *iura publicā*ban való elmélyedésről sem, hiszen mindez az állam vezetéséhez és igazgatásához elengedhetetlenül szükséges,¹⁰ lévén hogy a szónok és a kormányzati tevékenység Cicero számára szétválaszthatatlanul egybefonódik.¹¹ A filozófia kivételével mindezen tudományok az *artes liberales* közé tartoznak,¹² amelyek köre az *enkyklios paideia* fogalmával egyidejűleg alakult ki, s amibe a majdani *trivium* és *quadrivium* tárgyai, nevezetesen a grammatika, a dialektika, a retorika, az aritmetika, a geometria, az astronomia és a zene tartoztak.¹³

Az *artes liberales* oktatása már a hellenizmus korában kiegészült filozófiai stúdiumokkal, s utóbb példának okáért Vitruvius is beható filozófiai jártasságot tett az

¹ Schulte 40. sk.

² Cic. *De orat.* 1, 20. *Ac mea quidem sententia nemo poterit esse omni laude cumulatior orator, nisi erit omnium rerum magnarum atque artium scientiam consecutus.* Vö. Cic. *De orat.* 1, 5. 16. 17; 3, 80. 84. 121.

³ Barwick 10. skk.

⁴ Cic. *De orat.* 2, 5; 3, 143; *Brut.* 161. 322; *Orat.* 14. 113.

⁵ Cic. *De orat.* 1, 69. *hic locus de vita et moribus totus est oratori perdiscendus*

⁶ Cic. *De orat.* 1, 201. *Monumenta rerum gestarum et vetustatis exempla oratori nota esse debere.* Vö. Cic. *Orat.* 120. Ehhez bővebben lásd Petzold 253. skk.

⁷ Auct. ad Her. 4, 62; Cic. *Verr.* 3, 209.

⁸ Cic. *De orat.* 1, 18. *neque legum ac iuris civilis scientia negligenda est* 1, 159 *perdiscendum ius civile, cognoscendae leges*

⁹ Cic. *part.* 100.

¹⁰ Cic. *De orat.* 1, 159. *Iam illa non longam orationem desiderant, quam ob rem existimem publica quoque iura, quae sunt propria civitatis atque imperii ... in causis publicis iudiciorum, contionum, senatus omnis haec et antiquitatis memoria et publici iuris auctoritas et regendae rei publicae ratio ac scientia tamquam aliqua materies iis oratoribus, qui versantur in re publica, subiecta esse debet.*

¹¹ Cic. *De orat.* 1, 201.

¹² Cic. *De orat.* 1, 72. *Sic sentio neminem esse in oratorum numero habendum, qui non sit omnibus eis artibus, quae sunt libero dignae, perpolitus.*

¹³ Ezeknek szentelte Varro a *Disciplinarum librit*, majd pedig hozzájuk kapcsolva tárgyalta a medicinát és az építészetet.

építésszé,¹ Quintilianus a grammatikussá válás előfeltételévé,² Plutarkhos pedig a zene,³ s Lukianos a tánc magasabb fokú ismeretét és művelését tartotta filozófiai ismeretek nélkül kivihetetlennek.⁴ Az *enkyklios paideia* körét a filozófia tanulmányozásával kiegészítő gondolatot már Cicero apja is magáévá tehette, hiszen fia, Marcus számára már 90-ben lehetővé tette, hogy e téren is képzésben részesüljön, aki előbb Phaidrosnál⁵ folytatott stúdiumokat az epikureista, majd Diodotosnál a sztoikus bölcsélet, s egyáltalában az *artes liberales* terén.⁶ Ezt követően az Athénből 88-ban Rómába menekülő Larissai Philónt, az Akadémia vezetőjét,⁷ majd 79-től utazásai során Askaloni Antiokhost,⁸ az epikureista Zénónt⁹ és Rhodosi Poseidónioszt¹⁰ hallgatta, s már gyakorló és elismert szónokként sem hagyta abba a filozófiával való aktív foglalkozást.¹¹ Az ok, amiért Ciceróra épp az philóni, peripatosi bölcsélet volt oly nagy hatással, nem csupán abban keresendő, hogy az Akadémia gyakorlata szerint ugyanazon ügy mellett és ellen felhozott és előadott érvelés rendszerében látta a maga számára az ismeretelméleti *veri simile* meghatározásának legmegfelelőbb módját, hanem ez nyújtott számára legkézenfekvőbb tanulási és gyakorlási teret a szónoki érvelés elsajátításához.¹² Ezek szerint Aristotelésre megy vissza azon képzési gyakorlat, amelynek során adott tényállás kapcsán minden nézet mellett és ugyanezen nézetekkel szemben, úgymond *in utramque partem* kellett tudni érvelnie az *orator*nak.¹³ Ugyanakkor Cicerót filozófiai tanulmányai során azon meggyőződés is motiválhatta, hogy a szónoknak mint a római

¹ Vitr. 1, 1, 4.

² Quint. inst. 1, 4, 4.

³ Plut. mus. 32.

⁴ Lukian. salt. 35–61.

⁵ Cic. ad fam. 13, 1, 2. (*A Phaedro*) *qui nobis, cum pueri essemus, antequam Philonem cognovimus, valde ut philosophus, postea tamen ut vir bonus et suavis et officiosus probabatur.*

⁶ Cic. ac. 2, 115

⁷ Cic. Brut. 306.

⁸ Cic. Brut. 315. *Cum venissem Athenas, sex menses cum Antiocho, veteris Academiae nobilissimo et prudentissimo philosopho fui studiumque philosophiae numquam intermissum: a primaque adulescentia cultum et semper auctum hoc rursus summo auctore et doctore renovavi.*

⁹ Cic. fin. 4, 16; Tusc. 3, 38.

¹⁰ Plut. Cic. 4.

¹¹ Cic. nat. 1, 6. *Nos autem nec subito coepimus philosophari nec mediocrem a primo tempore aetatis in eo studio operam curamque consumpsimus et cum minime videbamus tum maxime philosophabamur, quod et orationes declarant refertae philosophorum sententiis et doctissimorum hominum familiaritates, quibus semper domus nostra floruit et principes illi Diodotus, Antiochus, Posidonius, a quibus instituti sumus.*

¹² Cic. Tusc. 2, 9. *Mihi semper Peripateticorum Academiaeque consuetudo de omnibus rebus in contrarias partes disserendi non ob eam causam solum placuit, quod aliter non posset quid in quaqua re veri simile esset inveniri, sed etiam quod esset ea maxima dicendi exercitatio: qua princeps usus est Aristoteles, deinde eum qui secuti sunt.*

¹³ Cic. fin. 5, 10. *Ab Aristotele principe de singulis rebus in utramque partem dicendi exercitatio est instituta, ut non contra omnia semper, sicut Arcesilas diceret, et tamen in omnibus rebus quicquid ex utraque parte dici posset exprimeret.* Vö. nat. 1, 11.

közélet résztvevőjének, alakítójának, s ennek során adott esetben mint a *res publica* irányítójának¹ bármely helyzetben bármely témáról elegáns és esztétikus formában kell tudnia szólni.²

VII. 2. A *perfectus orator* és a filozófia

Cicero filozófiai munkássága jelentékeny helyet foglal el az életműben, noha saját bevallása szerint csupán azon időt szentelte a bölcséletnek, ami a közügyek ellátása és barátaival való kapcsolattartás után mintegy feleslegként maradt számára,³ ám maga is elismerte, hogy mind pályafutásának csúcsein, mind pedig hullámvölgyeiben milyen nagy segítségére volt annak művelése, amint ezt egy saját eklektikus filozófiáját – kissé nagyvonalú hasonlattal – Cato Uticensis rideg sztoicizmusával⁴ párhuzamba állító levelében megfogalmazza.⁵ Természetesen sajátosan római Cicero filozófiája azon szempontból is, hogy sohasem kívánta a bölcséletet pusztán a platóni *Phaidros*ban megfogalmazott, az isteneknek tetsző öncélú foglalatosságként művelni, sem pedig nem vágyott túllépni az ember által elérhető és megragadható ismeretek körén. Minden törekvése ellenére sohasem tudta sem saját életében, sem munkásságában elérni bölcséleti stúdiumok és a *vita activa* általa oly nagyon megvalósítani vágyott harmonizációját, hiszen – amint ezért a *Divinae institutiones*ben Lactantius is kárhoztatja – Cicero saját fiát is arra buzdította, hogy igyekezzék elmélyedni ugyan a filozófiai tanulmányokban, életét azonban a római polgár hagyományos értékrendje szerint élje.⁶ A retorika már a klasszikus görög bölcsélet korában sem volt elkülöníthető

¹ Cic. *De orat.* 3, 63. *Quem auctorem publici consilii et regendae civitatis ducem et sententiae atque eloquentiae principem in senatu, in populo, in causis publicis esse volumus.*

² Cic. *De orat.* 1, 2. *Vis oratoris professioque ipsa bene dicendi hoc suscipere ac polliceri videtur, ut omni de re, quaecumque sit proposita, ornate ab eo copioseque dicatur.* 2, 5. *Bene dicere autem, quod est scienter et perite et ornate dicere, non habet aliquam definitam regionem, cuius terminis saepe teneatur. Omnia quaecumque in hominum disceptationem cadere possunt, bene sunt ei dicenda, qui hoc se posse profiteretur, aut eloquentiae nomen relinquendum est.*

³ Cic. *off.* 2, 4.

⁴ Cato minor filozófiai dogmatizmusának a *Pro Murenā*ban megfogalmazott szellemes kritikájához lásd Nótári 2002 c 105. skk.

⁵ Cic. *ad fam.* 15, 4, 16. *Philosophiam ... qua nec mihi carior ulla umquam res in vita fuit, nec hominum generi maius a deis munus ullum est datum: haec igitur, quae mihi secum communis est, societas studiorum atque artium nostrarum, quibus a pueritia dediti ac devincti soli propemodum nos philosophiam veram illam et antiquam, quae quibusdam otii esse ac desidia videtur, in forum atque in rem publicam atque in ipsam aciem paene deduximus.*

⁶ Lact. *inst.* 3, 14, 17.

a filozófiától; a Sókratés utáni filozófia álláspontja ezen ambivalens viszonyt tükrözi.¹ A retorika elméleti alapjait Platón már a *Gorgias*ban lerakta, a szónok teljes körű képzettségének és műveltségének igényét pedig a *Phaidros*ban fogalmazta meg.² A *Gorgias*ban foglaltak szerint a retorika fő célja a rábeszélés, pontosabban az élő szóval történő rábeszélés, színtere pedig: a törvényszék, ahol a bírákat, a *boulé*, ahol a tanácskozókat, és a népgyűlés, ahol az ott jelenlevőket kell meggyőzni.³ Az ékesszólás tehát a rábeszélés, a *peithos* mestere, *démiourgosa*,⁴ ezáltal azonban inkább egyfajta hitet, semmint tudást közvetít.⁵ Mindez azonban semmiképpen nem jelentheti azt, hogy a szónoknak ne kellene ismeret-, illetve tudásanyaggal rendelkeznie, amint ezt Gorgias is beismeri; Sókratés azon kérdésére pedig, hogy a szónok vajon mely területen szolgálhat tanáccsal a *polis*nak – hiszen az építkezések kérdésében az építészek, a hadvezetés dolgában a hadvezérek, a betegség és egészség tárgyában az orvos tanácsát kéri ki⁶ –, Gorgias azt feleli, hogy a szónok minden tárgyról meggyőzőbben tud szólni, mint a szakember, ám e hatalmával nem élhet vissza például azért, hogy az orvosok tekintélyét csorbítja.⁷ Feltétlen biztonsággal kell a szónoknak saját, vagyis a jóra és rosszra, szépre és rútra, igazságosra és igazságtalanra vonatkozó tudás területét uralnia:⁸ ezek közül is kiemelkedő jelentőséggel bír az utóbbi, aminek alaposabb megismerésében a politika tudománya segíthet, amit viszont szigorúan el kell különíteni a retorikától, hiszen míg a politika tanító jellegű, értékrendjét az *aléthes*hez, addig a retorika rábeszélő jellegű, mércéjét a *pithanon*hoz igazító tudomány.⁹ A *Phaidros*ban, miután leszögezték, hogy a beszédírás önmagában egyáltalán nem rút és elvetendő dolog, a továbbiakban nem a retorika *tekhné* voltáról értekeznek, hanem arról, hogy miképpen kell helyesen beszédet írni, vagyis hogy mit kell tennie az egyes embernek ahhoz, hogy jó *logographos* váljék belőle.¹⁰ Sókratés szerint a szónokká válás alapvető feltétele a filozófia művelése.¹¹ Ezt bizonyítandó a következőkből indul ki: a retorika szavakkal által történő lélekvezetés, amely nélkülözi a tárgyszerűséget, ügyesen kihasználja a dolgok között fennálló hasonlóságot, az igazságot ellentétére fordítja,

¹ Göttert 93. skk.

² Schulte 69. skk.

³ Plat. *Gorg.* 452 e

⁴ Plat. *Gorg.* 453 a

⁵ Plat. *Gorg.* 554 e

⁶ Plat. *Gorg.* 455 b–d

⁷ Plat. *Gorg.* 455 d–457 c

⁸ Plat. *Gorg.* 459 d

⁹ Plat. *Gorg.* 460 a

¹⁰ Plat. *Phaidr.* 258 d

¹¹ Plat. *Phaidr.* 261 a

tehát nem más, mint a becsapás művészete;¹ ahhoz azonban, hogy a különbözőt azonosnak tüntessük fel, szükség van arra, hogy a két tárgy való lényegét és a köztük fennálló különbséget ismerjük.² A retorika műveléséhez elengedhetetlen a fizika ismerete, ugyanis – miként az orvostudomány a testet ápolja és gyógyítja – a szónoknak tisztában kell lennie a lélek természetével, ám ez nem lehetséges a természetre vonatkozó átfogó tudomány, vagyis a fizika ismerete nélkül.³ Nem kevésbé lényeges a szónok számára a dialektika, hogy a különálló dolgokat egybefoglalhassa, illetve a fogalmakat szétbonthassa.⁴ A szónoknak tehát el kell mélyednie a filozófia minden ágában, vagyis csak az lehet jó szónok, aki előbb bölcselővé lesz – ezen esetben viszont (véli Sókratés), ha valaki már ilyen sok és sokféle áldozatot vállalt magára, úgy helyesebb, ha ezt azért teszi, hogy az isteneknek tetszően szólhasson, semmint hogy az emberekkel beszélhessen.⁵

Aristotelés is egyértelműen kijelenti, hogy a retorika nem egyetlen meghatározott tárggyal foglalkozik, hanem a meggyőzésre irányuló képesség, amely bármely tetszőleges tárgy kapcsán érvényesíthető.⁶ E képesség csupán tárgya megválasztását illetően hordoz etikai tartalmat; *abususát* elkerülendő a retorikának *epistémén* kell alapulnia, hogy eredményesen váljék a *dikaion* szószólójává.⁷ Aristotelés többek között annyiban megy tovább, mint Platón, hogy megindokolja az ékesszólás szükségességét, ez egyfelől a szónoknak a hallgatóság meggyőzésére irányuló feladatára, másfelől annak a *dikaion/adikon* értékduálja mentén kijegecesedő tárgyára vezethető vissza.⁸ Tekintve, hogy a szónoknak legtöbbször átlagos képességű emberekből álló közönséghez szólnia, s ettől a bonyolult tudományos okfejtések megértése nem lévén elvárható, közhelyekkel kell érvelnie; valamint ezen ismeretekből nem lehet eljutni a biztos tudás, hanem csak a valószínűség szintjéig.⁹ Vagyis a retorikai bizonyítást az különbözteti meg a logikaitól, hogy az utóbbi az igazra (*aléthes*) irányul, az utóbbi viszont csak az ahhoz hasonlóra (*homoion tó aléthei*). Az ugyanazon tárgy melletti és elleni érvelés gyakorlata annyiban nyert új jelentést, hogy míg a szofisták ezzel pusztán azt kívánták demonstrálni, hogy a szónok milyen könnyedséggel képes magát az igaz és

¹ Plat. *Phaidr.* 261 a–e

² Plat. *Phaidr.* 262 a–c

³ Plat. *Phaidr.* 270 c–d

⁴ Plat. *Phaidr.* 265 e

⁵ Plat. *Phaidr.* 273 e

⁶ Aristot. *rhet.* 1355 b

⁷ Aristot. *rhet.* 1355 b

⁸ Ehhez bővebben lásd Ross 347. skk.

⁹ Aristot. *rhet.* 1355 a

hamis, a jogos és jogtalan fogalmától függetlenül, addig Aristotelésnél ez az igazság felkutatásának módszerévé vált, lévén két vélemény közül az egyik mindig inkább a *pithanonnak*, a másik csupán a *phainomenon pithanonnak* megfelelő.¹ Ezek alapján válik világossá a retorika azon definíciós eleme is, miszerint az ékesszólás tetszőleges tárgyra vonatkozhat ugyan, ám célja nem a pusztá meggyőzés, hanem az igazság megismerése – éppen ezen, erősen a filozófiai igazságra fókuszáló meghatározásnak rendszerező elvként való alkalmazása tehető felelőssé az aristotelési szónoklattan egynémely belső ellentmondásáért.²

VII. 3. A *perfectus orator* és a szaktudományok

A *De oratore*-ban Cicero Crassus szájába adja azon kijelentését, miszerint az ékesszólás tudományának nem csupán az írható a javára, hogy adott tárgyról kellemesen és pallérozottan segíti művelőjét megnyilatkozni,³ amire utóbb ellenvéleményében Scaevola is reflektálni fog,⁴ hanem az is, hogy az ékesszólás segítségével gyűjtötték együvé az embereket, s alapítottak közösségeket, jogrendszert hozván létre számukra.⁵ Ezen érvek alapján tehát Crassus az *eloquentiát* mint a közélet egyetemes tudományát határozza meg.⁶ Válaszában Scaevola szűkebben határozza meg a szónok feladatkörét, tevékenységét a törvényszéki, a népgyűlési és a *senatusi oratió*kra korlátozván,⁷ továbbá – az Akadémia nézeteinek követőjeként – hangsúlyozza, hogy véleménye szerint az emberi közösségek megalkotása és jogi normákkal történt megszilárdítása

¹ Aristot. *rhet.* 1355 a

² Neumeister 20. skk.

³ Cic. *De orat.* 1, 31. *Quid esse potest in otio aut iucundius aut magis proprium humanitatis, quam sermo facetus ac nulla in re rudis?*

⁴ Cic. *De orat.* 1, 35. *alterum, quod remoto foro, contione, iudiciis, senatu statuisti oratorem in omni genere sermonis et humanitatis esse perfectum 41. quod vero in extrema oratione quasi tuo iure sumpsisti, oratorem in omnis sermonis disputatione copiosissime versari posse, id, nisi hic in tuo regno essemus, non tulissem*

⁵ Cic. *De orat.* 1, 33. *Ut vero iam ad illa summa veniamus, quae vis alia potuit aut dispersos homines unum in locum congregare aut a fera agrestique vita ad hunc humanum cultum civilemque deducere aut iam constitutis civitatibus leges, iudicia, iura describere?*

⁶ Cic. *De orat.* 1, 76. *Illam vis autem eloquentiae tanta est, ut omnium rerum, virtutum, officiorum omnisque naturae, quae mores hominum, quae animos, quae vitam continet, originem, vim mutationesque teneat, eadem mores, leges, iura describat, rem publicam regat, omniaque ad quamcumque rem pertineant, ornate copioseque dicat.*

⁷ Cic. *De orat.* 1, 44. *Satis id est magnum, quod potes praestare, ut in iudiciis ea causa, quamcumque tu dicis, melior et probabilior esse videatur; ut in contionibus et in sententiis dicendis ad persuadendum tua plurimum valeat oratio.*

nem a szónokok, hanem a filozófusok munkásságának tudható be,¹ az állam vezetésében alkalmazott ismeretek szükségességét elvitatja a szónokoktól, s végül kijelenti, hogy a közéletben a kimagaslóan ékesszóló férfiak több kárt, mint hasznot okoztak, amint erre a *res publicát* megingató Gracchusok példája is illusztrációul szolgál.² (Quintilianus is említ – fogalmazásmódjából némi iróniát hallhatunk kicsendülni – bizonyos bölcselőket (az akadémikusokra és a peripatetikusokra utalván) mint az ékesszólás szerepét alapvetően negatívan megítélő irányzat fő szószólóit, akik a retorika elleni harcukban épp annak fegyvereit ragadják magukhoz.³)

Megjegyzendő, hogy Cicero egyebütt is felteszi azon kérdést, hogy az ékesszólás az egyénnek és az államnak több hasznot, mint kárt okozott-e, vagy sem; válaszként pedig azt fogalmazza meg, hogy a bölcsesség az ékesszólás segítségével az állam számára nem bír haszonnal, a bölcsességet nélkülöző ékesszólás pedig inkább káros, mint hasznos, ha azonban e kettő egyesül, úgy mind maga a szónok, mind pedig a köz számára jelentős hasznot képes hajtani.⁴ E konstrukciót vetíti vissza azon feltételezett ősi állapotra, amikor az emberek még nem békés közösségi létben, hanem a *bellum omnium contra omnes* állapotában éltek,⁵ s ezt megszüntetendő egy bölcs ember vette rá őket az ékesszólás segítségével, hogy városokat alapítsanak és bizonyos normák szerint éljenek; vagyis a *ratio* és az *eloquentia* révén vált az emberi együttélés alapjává a *fides* és a *iustitia*, ami a közjó érdekében vállalt alkalmazkodás és áldozatok motiválója lett.⁶ Az idők folyamán azonban kialakult egy, csupán egyéni érdekek motiválta ékesszólás is, ami mind az egyénnek, mind pedig a közösségnek nem csekély kárt okozott, s ez végül számos ponton az *eloquentia* és a *sapientia* különválásához vezetett; ezt

¹ Cic. *De orat.* 1, 36–37.

² Cic. *De orat.* 1, 38.

³ Quint. *inst.* 2, 16, 1. *Sequitur quaestio, an utilis rhetorice. Nam quidam vehementer in eam invehit solent et, quod sit indignissimum, in accusationem orationis utuntur orandi viribus: eloquentiam esse, quae poenis eripiat scelestos, cuius fraude damnentur interim boni, consilia ducantur in peius, nec seditiones modo turbaeque populares, sed bella etiam expiabilia excitentur, cuius denique tum maximus sit usus. cum profalsis contra veritatem valet. Nam et Socrati obiciunt comici docere eum, quo modo peiorem causam meliorem faciat, et contra Tisian et Gorgian similia dicit polliceri Plato. Et his adiciunt exempla Graecorum Romanorumque et enumerant, qui perniciose non singulis tantum, sed rebus etiam publicis usi eloquentia turbaverint civitatum status vel everterint, euque et Lacedaemoniarum civitae expulsam, et Athenis quoque, ubi actor movere adfectus vetabatur, velut recisam orandi potestatem.*

⁴ Barwick 20.

⁵ Ehhez bővebben lásd Müller 175. skk.

⁶ Cic. *De orat.* 1, 32. *Quae vis alia potuit aut dispersos homines unum in locum congregare aut a fera agrestique vita ad hunc humanum cultum civilemque deducere aut iam constitutis civitatibus leges, iudicia, iura describere? nat.* 2, 148. *Iam vero domina rerum, ut vos soletis dicere, eloquenti vis, quam est praeclara quamque divina. Quae prima efficit, ut et ea, quae ignoramus, discere et ea, quae scimus, alios docere possimus; deinde hac cohortamur, hac persuademus, hac consolamur adflictos, hac deducimus perterritos a timore, hac gestientes comprimimus, hac cupiditates iracundiasque restringimus, haec nos iuris, legum, urbium societate devinxit, haec a vita immani et fera segregavit.*

ellensúlyozandó az állam vezetésére hivatottaknak mentül nagyobb buzgalommal kell mind az ékesszólás, mind pedig a filozófia stúdiumában előrehaladniok. Ezen elmélet szoros rokonságot mutat Isokratésnek a *legein* és a *phronein* tevékenységét elméleti és gyakorlati síkon is szerves egységbe kapcsoló fejtegetéseivel, ám nagyon valószínűnek látszik, hogy Cicero e gondolatsorának kidolgozásakor nem közvetlenül az isokratési forrást, hanem annak egy görög, illetve latin közvetítője által kompilált változatát használta, amint ezt Barwick részletes elemzéssel kimutatta.¹

Scaevola véleményére Crassus viszonylag hosszabban reflektál: előrebocsátja, hogy ezen általuk is taglalt kérdések – nevezetesen hogy a szónoknak képesnek kell lennie bármely tárgyról elegánsan és megfelelő formában megnyilatkozni, valamint hogy a szónoki kvalitások önmagukban képessé teszik-e birtokosukat államférfiúi ténykedésre – a görögöknél is gyakorta képezték disputa tárgyát. Név szerint Karneadés tanítványai közül emel ki négyet, Kharmadast, Kleitomakhost, Aiskhinést és Metodórost, valamint Panaitios tanítványát, a sztoikus Mnesarkhost és Kritolaos tanítványát, a peripapetikus Diodórost – ők mindannyian, s még néhány, csupán általánosságban említett nagy filozófiai műveltségű férfiú úgy vélték, hogy a szónok csupán a népgyűlés és a törvényszék előtt bír jogos működési térrel, ám távol kell tartania a politikától.² A Crassus által említett filozófusok felsorolása inkább példálózó, hiszen Quintilianustól értesülünk arról, hogy az akadémikus Hagnóntól is származik egy, a retorikával szemben kritikai hangvételt megütő írás,³ s miként tanítványai is polemizáltak az ékesszólás ellen, úgy ezt nagy valószínűséggel Karneadésről is feltehetjük.⁴ A peripapetikus Kritolaos és Rhodosi Athénodóros,⁵ a sztoikus Panaitios⁶ és a támadó hangvételű *Peri tés rétorikés* szerzője, Babylóni Diogenés gazdagítják még e sort.⁷ Ezek után megállapítja, hogy még abban az esetben is, ha a szónok tevékenységét a népgyűlésre és a törvényszékre korlátozzák, igen gazdag ismeretanyaggal kell rendelkeznie, hiszen ott sem működhetne eredményesen, ha nem ismerné behatóan a törvényeket, a jogot és általánosságban az emberi természetet és viselkedést.⁸

¹ Barwick 24. sk.

² Cic. *De orat.* 1, 46. *A quibus omnibus una paene voce repelli oratorem a gubernaculis civitatum, excludi ab omni doctrina rerumque maiorum scientia ac tantum in iudicia et contiunculas tamquam in aliquod pistrinum detrudi et compingi videbam.*

³ Quint. *inst.* 2, 17, 15.

⁴ Barwick 25.

⁵ Quint. *inst.* 2, 17, 15.

⁶ Cic. *De orat.* 1, 75.

⁷ Barwick 25.

⁸ Cic. *De orat.* 1, 48.

Miként minden szaktudománynak megvan a maga önálló tárgya és köre,¹ úgy a szónoknak kétségkívül legkiváltképp a kifejezőmód feletti uralom a sajátja, amint ezt Cicero különféle fordulatokkal számos alkalommal az olvasóba sulykolni igyekszik;² ám a filozófusok között is nem csekély számban találhatók olyanok – itt Démokritos, Platón, Aristotelész, Theophrastos és Karneadás nevét emeli ki Crassus által Cicero –, akik mondandójukat és gondolataikat tetszetős formába öltöztették, vagyis a retorika eszközeivel éltek mintegy a bölcsélet segédeszközeként, valamint oly jelentős gondolkodók, mint Aristotelész és Theophrastos értekeztek szónoklattani témákról.³ Ha azonban a szónok elsődleges feladata a tetszetős kifejezőmód alkalmazásában rejlik, akkor elengedhetetlenül szükséges, hogy bizonyos tárgyi ismeretekkel is rendelkezzen a témákról, hiszen itt is érvényesnek tekintendő a tartalom és a forma elválaszthatatlan és megbonthatatlan egységének követelménye.⁴ E tárgyi ismereteket minden egyes, elébe kerülő ügyben szakértők bevonásával kell megszereznie, hiszen a szakértők mélyreható tudása nélkülözhetetlen az ékesszólás mestere számára is, ugyanakkor ő maga épp a szó és az előadásmód szaktekintélye lévén hatásosabban tudja a tényanyagot a hallgatóság elé tárni, mint a csupán részterületek művelése által kiemelkedőt nyújtó tudósok.⁵ A szónok számára tehát az egyéb területek mint *comites ac ministraces* szolgálnak,⁶ ezek szintetizálása a szónok munkáját a költő mesterségével rokonítja.⁷ Az *artes liberales*ben szerzett jártasság semmiképpen sem mellőzhető az *orator* számára, filozófiai műveltségében pedig elsősorban az etikának kell dominálnia, amit a szónoknak saját szakterületeként kell ismernie, míg a filozófia egyéb tartományaiban való beható *eruditiót* nem szükséges magáévá tennie.⁸ Az *artes liberales* hangsúlyozása

¹ Cic. *De orat.* 1, 48. *Nunquam enim negabo esse quasdam artis proprias eorum, qui in his cognoscendis atque tractandis studium suum omne posuerunt; sed oratorem plenum atque perfectum esse eum, qui de omnibus rebus possit copiose varieque dicere.*

² Cic. *De orat.* 1, 54. *Hoc enim est proprium oratoris, quod saepe iam dixi, oratio gravis et ornata et hominum sensibus ac mentibus accomodata.* Vö. Cic. *De orat.* 1, 48. 49. 50. 59. 61. 64; *off.* 1, 2; *Orat.* 61.

³ Cic. *De orat.* 1, 49. skk.

⁴ Cic. *De orat.* 1, 48. *Sin oratoris nihil vis esse nisi composite ornate copiose loqui. quaero, id ipsum qui possit adsequi sine ea scientia, quam ei non conceditis? Dicendi enim virtus, nisi ei, qui dicet, ea, de quibus dicet, percepta sunt, exstare non potest.* 50. *Unum erit profecto, quod ii, qui bene dicunt, adferunt proprium, compositam orationem et ornatam et artificio quodam et expolitione distinctam. Haec autem oratio, si res non subest ab oratore percepta et cognita, aut nulla sit necesse est aut omnium irrisione ludatur. Quid est enim tam furiosum, quam verborum vel optimorum atque ornatissimorum sonitus inanis, nulla subiecta sententia nec scientia?*

⁵ Cic. *De orat.* 1, 51. *Quicquid erit quacumque ex arte, quocumque de genere, id orator, si tamquam clientis causam didicerit, dicet melius et ornatius, quam ipse ille eius rei inventor atque artifex.* Barwick 27.

⁶ Cic. *De orat.* 1, 76.

⁷ Cic. *De orat.* 1, 69–70.

⁸ Cic. *De orat.* 1, 68. *Quoniam philosophia in tres partes est tributa, in naturae obscuritatem, in disserendi subtilitatem, in vitam atque mores, duo illa relinquamus atque largiamur inertiae nostrae;*

azonban sajátos módon diszharmóniába kerül az ezt megelőző crassusi eszmefuttatással, mivel ott éppen az *artes* beható ismeretét pótlendő javasolja a szakértők segítségül hívását – feltehető tehát, hogy a Crassus által tolmácsolt gondolat törzsét Cicero egy görög szónok okfejtéséből merítette, s ehhez tette hozzá saját, ennek némiképp ellentmondó nézeteit.¹ Ezen számára is nyilvánvaló egyenetlenséget palástolandó Cicero utóbb olyatén módon tünteti fel Scaevola és Antonius reakcióinak tükrében Crassus mondanivalóját, mintha abban ő a filozófiának és az *artes liberales*nek az ismeretét nem esetről esetre megszerzendő, kiegészítendő és pótlendő, hanem állandó jelleggel birtokolt, azt sajátjának biztonságával kezelendő tudásanyagként állította volna a szónok elé.² Cicerónak a szónok általános és széles körű műveltségéről vallott nézeteinek előképét már a szofistáknál,³ így kiváltképpen Gorgiasnál és Elisi Hippiasnál, valamint számos hellenista szónoknál megtalálhatjuk;⁴ ehhez utóbb – noha nem mulasztván el megemlíteni a filozófusok által hangoztatott ellenvéleményeket⁵ – Quintilianus is teljes megyőződéssel csatlakozott.⁶

A *De oratore* harmadik könyvében Cicero ismét Crassust teszi meg *resoneurjének*, s általa közli számos, a szónok filozófiai műveltségének szükségességét igazoló és megszerzésének módját leíró nézetét.⁷ Crassus kiemeli, hogy a görögöknél hajdan a *cogitare* és a *dicere* tevékenység harmonikus egységet képezett, s ez maga volt a *sapientia*, vagyis a filozófia;⁸ ennek fényében művelték a bölcséletet a görögök közül Lykurgos, Pittakos és Solón,¹ a rómaiak közül pedig Cornuncianus, Fabricius és Cato maior. E komplexitás miatt kaphatta Homérosznál Phoinix a *vivendi praeceptor atque*

tertium vero, quod semper oratoris fuit, nisi tenebimus, nihil oratori, in quo magnus esse possit, relinquemus. Quare hic locus de vita et moribus totus est oratori perdiscendus; cetera si non didicerit, tamen poterit, si quando opus erit, ornare dicendo, si modo ad eum erunt delata et ei tradita.

¹ H. v. Arnim: *Leben und Werke des Dio von Prusa*. Berlin 1898. 89. (E munka sajnos nem volt számomra hozzáférhető, így csak Barwick 27. alapján tudom idézni.)

² Cic. *De orat.* 1, 76. *Quas ego si quis sit unus complexus omnis edemque si ad eas facultatem istam irratissimae orationis adiunxerit, non possum dicere eum non egregium quendam hominem atque admirandum fore.* 80. *Probas mihi ista, Crasse, quae dicis, nec dubito quin multo locupletior in dicendo futurus sit, si quis omnium rerum atque artium rationem naturamque comprehenderit.*

³ Cic. *De orat.* 3, 126.

⁴ Barwick 28.

⁵ Quint. *inst.* 2, 21, 7. *Hanc autem, quam nos materiam vocamus, id est res subiectas, quidam modo infinitam, modo non propriam rhetoricas esse dixerunt, eamque artem circumcurrentem vocaverunt, quod in materia diceret.*

⁶ Quint. *inst.* 2, 21, 4. *Ego neque id sine auctoribus materiam esse rhetoricas iudicio omnes res, quaecumque ei ad dicendum subiectae erunt.*

⁷ Cic. *De orat.* 3, 56–90.

⁸ Cic. *De orat.* 3, 56. *Hanc, inquam, cogitandi pronuntiandique rationem vimque dicendi veteres Graeci sapientiam nominabant.* Ezen egység szerves voltát kívánja érzékeltetni a következő fordulatokkal: *faciendi dicendique sapientia* (59.), *sapienter sentiendi et ornate dicendi scientia* (60.), *lingua atque cors* (61.), *cognitio et scientia* (72.), *dicendi intellegendi societas* (73.)

dicendi epithetont,² ugyanebben a szellemben működtek Themistoklész, Periklész és Theramenész, és tanítottak Gorgiasz, Thrasymakhosz és Isokratész (aki saját bölcséleti rendszerét nem csupán a szónoki beszéd, hanem a helyes cselekvés tanításaként jellemezte);³ utóbb azonban több filozófus, így elsősorban Sókratész és Platón a szónoki tevékenységet támadván elválasztotta azt a bölcseléstől.⁴ Az eddig ismertetett, gondolatiságában Isokratészt követő, a szónok számára a *probitas* és a *prudentia* teljességét követendő mintaként állító rendszert⁵ – amihez Cicero rövidesen vissza is fog térni az eszmefuttatásban⁶ – egy rövid betoldás szakítja meg, amelyben az ékesszólást kritikájával megingató, Sókratészt követő iskolák, majd a szónok számára csekély haszonnal művelhető epikureista és sztoikus, és a jóval megfoghatóbb eredménnyel kecsegtető akadémikus és peripatetikus irányzat történetét ismerteti röviden.⁷ Ezen utóbbi két bölcséleti rendszerre azért van elengedhetetlen szüksége a *perfectus orator*nak, mivel számára a hagyományos retorikai képzés nyújtotta ismeretanyag messze nem ad kielégítő műveltséget,⁸ valamint ezen iskolák biztosítják az ugyanazon tárgyról egymásnak ellentmondó érvelési gyakorlatok segítségével megszerzendő módszertani háttérrel.⁹ Ugyanakkor a tradicionális gyakorlatokról, az *exercitatio communis*ről, a Cicero által is mindvégig alkalmazott *declamatio*s metódusról¹⁰ sem mondhat le az *orator*;¹¹ vagyis csupán a retorika és a filozófia együttese tehet valakit tökéletes szónokká.¹² Felettébb valószínű, hogy a Cicero által itt végrehajtott szintézis, a bölcsélet és az ékesszólás mindkét terület számára hátrányos, a

¹ Többek között a görög bölcsek szentenciáit lásd Dér--Nótári 13. skk.

² Cic. *De orat.* 3, 57.

³ Cic. *De orat.* 3, 59.

⁴ Cic. *De orat.* 3, 60. sk.

⁵ Cic. *De orat.* 3, 56–61.

⁶ Cic. *De orat.* 3, 72. sk.

⁷ Cic. *De orat.* 3, 61–68.

⁸ Cic. *De orat.* 3, 71. *Sin veterem illum Periclem aut hunc etiam, qui familiarior nobis scriptorum multitudinem est, Demosthenem sequi voltis et si illum praeclaram et eximiam speciem oratoris perfecti et pulchritudinem adamasti, aut vobis haec Carneadia aut illa Aristotelia vis comprehendenda est.*

⁹ Cic. *De orat.* 3, 80. *Sin aliquis existerit aliquando, qui Aristotelio more de omnibus rebus in utramque partem possit dicere et in omni causis duas contrarias orationes, praeceptis illius cognitiss, explicare aut hoc Archesilae modo et Carneadi contra omne, quod propositum sit, disserat, quidque ad eam rationem adiungat hunc usum exercitationemque dicendi, is erit verus, is perfectus, is solus orator. Nam neque sine forensibus nervis satis vehemens et gravis nec sine varietate doctrinae satis politus et sapiens esse orator potest.*

¹⁰ Cic. *Tusc.* 1, 7. *Ut enim antea declamitabam causas, quod nemo me diutius fecit, sic haec mihi nunc senilis est declamatio.* Suet. *rhet.* 1. *ad praeturam usque etiam Graece declamavit, Latine vero senior quoque*

¹¹ Cic. *De orat.* 3, 79.

¹² Cic. *Brut.* 120 *Ea ipsa Peripateticorum Academicorumque consuetudo in ratione dicendi talis est, ut nec perficere oratorem possit ipsa per sese nec sine ea orator esse perfectus. Nam ut Stoicorum astrictior*

kölcsönös megtermékenyítő hatás gyümölcsöző inspirációjától megfosztó, a *De oratore* keletkezésének idején még mindig fennálló¹ elkülönítésének, megszüntetésének ideája nem valamely átvételből származik, hanem saját gondolata; annál is inkább, mivel nehezen volna feltehető, hogy egy *ex asse* filozófus beismerte volna, hogy a filozófia mégoly beható ismerete és eredeti művelése önmagában még senkit sem képes szónokká tenni.²

Catulus kérdésére, hogy egy elfoglalt római szónoknak és közéleti férfiúnak hogyan nyílhatik módja a filozófiai stúdiumokban való elmélyedésre;³ Crassus válaszában a színész példáját híva segítségül kifejti, hogy amint a színésznek is szert kell tennie némi jártasságra a sportban és a táncban, mégsem szükséges ezeket olyan szinten művelnie, mintha atléta vagy táncos volna, éppúgy a szónok számára is elegendő, ha annyi időt és igyekezetet fordít a bölcselőre, amennyi ahhoz kívántatik, hogy az *ars oratoria* legmagasabb fokaira hágjon, ami nem azonos a hivatásszerűen filozófiával foglalkozók által e terület beható tanulmányozására áldozott energiával.⁴ E gondolat indokolását Crassus – miután ismételtelen határozottan kijelenti, hogy egy római szónoknak, illetve közéleti férfiúnak nem kell annyi időt fordítania a filozófiára, mint egy azzal hivatásszerűen foglalkozó bölcselőnek – abban találja meg, hogy másképpen művelnek egy szaktudományt azok, akik hivatalból foglalkoznak vele, és megint másképpen azok, akik csak mintegy segédtudományként használják fel; ez áll éppúgy a vívómester és az énekes művészetére, mint az *artes maximae* közé tartozó filozófiára.⁵ Ezen alapállás egybecseng a platóni *Protagóras* rendszerével, miszerint egyesek *epi tekhné*, vagyis a hivatás elsajátításának és későbbi művelésének vágyától hajtva, mások pedig *epi paideia*, műveltségük gyarapításának céljából tanulnak a szofistáknál.⁶ E kettősség Aristotelésnél a *Politikában* is megtalálható, aki a *medicina* kapcsán alkalmazza e disztinkciót, s megállapítja, hogy nem csupán az ezen *tekhnét* foglalkozásaként művelő, hanem az ebben elméleti jártasságot szerzett szakember is bírhat rálátással és biztos

est oratio aliquantoque contractior quam aures populi requirunt, sic illorum liberior quam patitur consuetudo iudiciorum et fori.

¹ Cic. *Orat.* 17. *Quo fit, ut veram illam et absolutam eloquentiam nemo consequatur, quod alia intelligendi alia dicendi disciplina est, et ab aliis rerum ab aliis verborum doctrina quaeritur.*

² Barwick 39.

³ Cic. *De orat.* 3, 82.

⁴ Cic. *De orat.* 3, 85. *Me autem, Catule, fateor neque hodie in istis libris et cum istis hominibus vivere nec vero, id quod tu recte commemorasti, illum umquam habuisse sepositum tempus ad discendum tribuisse doctrinae temporis, quantum mihi puerilis aetas, forenses feriae concesserint.*

⁵ Barwick 40.

⁶ Plat. *Prot.* 312 a; Kühnert 144.

véleménnyel e szakterület kérdéseit illetően.¹ A *De architectura*ban Vitruvius is megköveteli az építészről az *encyclios disciplina* néven összefoglalt, számára mintegy előkészítő- és segédtudományként felhasználható területekben való jártasságot, azonban nem téveszti szem elől, hogy ezekben nem kell oly mértékben elmélyednie, mint magában az építészetben;² elegendőnek véli, ha az egyéb szakágakra némi rálátással, és tűrhetően biztos ítélettel bír.³

VIII. A HUMOR MINT RETORIKAI ESZKÖZ CICERÓNÁL

VIII. 1. A humor elmélete a *Corpus Ciceronianum*ban

Tekintsük át, hogy milyen helyet foglal el a humor és az irónia mint szónoki eszköz az antik ékesszólás elméletében,⁴ ezen belül pedig különösen a *Corpus Ciceronianum*ban! A tréfa, a *geloion* hasznosságáról először Gorgias szólott, aki szerint az ellenfél komolyságára tréfával, tréfájára komolysággal kell felelni, és hatását ily módon lerontani,⁵ amint ezt Aristotelész is idézi.⁶ Itt tesz utalást Aristotelész arra, hogy a *Poétikában* már kifejtette, hány faja van a nevetségesnek, ám a *Poétikának* azon része, amelyben a komédiát tárgyalta, elveszett. Megjegyzi, hogy ezeknek egy része illik a szabad emberhez, másik része pedig nem, tehát a szónoknak az előbbiekkal kell élnie.⁷ Arról, hogy több görög *rhétor* is foglalkozott a humor kérdésével, Cicerónál olvashatunk,⁸ ezen görög írások azonban nem maradtak ránk.¹ Quintilianus alapvető

¹ Aristot. *pol.* 3, 1282 a

² Vitr. 13. *Non debet nec potest esse architectus grammaticus, uti fuerat Aristarchus, sed non agrammaticus, nec musicus ut Aristoxenus, sed non amusus, nec pictor ut Apelles, sed graphioidos non imperitus, nec denuo medicus ut Hippocrates, sed non aniatrologetus, nec in ceteris doctrinis excellens, sed in js non imperitus.*

³ Vitr. 16. *Satis abunde videtur fecisse, qui ex singulis doctrinis partes et rationes earum mediocriter habet notas, eas quae necessariae sunt ad architecturam, uti si quid de his rebus et artibus iudicare et probare opus fuerit, nec deficiatur.*

⁴ Ehhez és az itt idézett szöveghelyekhez bővebben lásd Martin 138. skk.

⁵ Gorg. *frg.* 82 b; 12 d–k

⁶ Aristot. *rhet.* 3, 1419 b

⁷ Aristot. *rhet.* 1419 b

⁸ Cic. *De orat.* 2, 217. *Ego vero omni de re facetius puto posse ab homine non inurbano, quam de ipsis facetiis disputari. Itaque cum quosdam Graecos inscriptos libros esse vidissem de ridiculis, nonnullam spem veneram posse me ex iis aliquid discere, inveni autem ridicula et salsa multa Graecorum, nam et Siculi in eo genere et Rhodii et Byzantii et praeter ceteros Attici excellunt, sed qui eius rei rationem*

különbséget lát a szellemesség és a humor tekintetében az antik ékesszólás két legnagyobb alakja, Demosthenés és Cicero között, ugyanis míg Demosthenés híjával volt a kedélynek, addig Cicero nem tudott a szellemességben mértéket tartani.² Cicero az *Oratorban*³ kitér, a *De Oratoréban* pedig kimerítően értekezik⁴ a szellemesség, a vicc és a humor kérdéseiről. Forrásként saját szónoki gyakorlata, római viccgyűjtemények⁵ és peripatetikus írások szolgáltak.⁶ Felszabadított írónoka, Tiro – vagy valaki más – három könyvben összefoglalt példatárat adott ki e tárgyról.⁷

Az értekezést Cicero azon kijelentéssel kezdi, amely szerint igen gyakran kellemes és kiválóan hasznos dolog a vicc és a humor,⁸ majd azzal folytatja, hogy maga is látta, hogy a perekben sok mindent el lehet érni szellemességgel.⁹ Cicero öt kérdésre keres a nevetéssel kapcsolatban választ. Mi a nevetés? Honnan ered? A szónok kívánjon-e vidámságot teremteni? Meddig mehet el? Milyen fajtái vannak a *ridiculumnak*?¹⁰ Az első kérdés a dialógus egyik szereplője, C. Iulius Caesar Strabo szerint nem tartozik a tárgyhöz;¹¹ a másodikra Aristotelésszel feiel, miszerint a *ridiculum* a rút és torz tulajdonságok által meghatározott területeken alkalmazandó.¹² A harmadik kérdésre

quendam conati sunt anteque tradere, sic insulsi extiterunt, ut nihil aliud eorum nisi ipsa insulsiitas ridentur.

¹ Diogenes Laertiosztól (5, 46.) és Athenaiosztól (8, 343 a) értesülünk arról, hogy Teophrastos is írt egy *Peri geloiu* című művet.

² Quint. *inst.* 6, 3, 1–3; Cic. *Orat.* 90. *Quo quidem nihil videtur urbanius, sed non tam dicax fuit quam facetus, est autem illud acrioris ingenii, hoc maioris artis.*

³ Cic. *Orat.* 87.

⁴ Cic. *De orat.* 2, 216–289.

⁵ Cicero maga említ egy Cato maiornak tulajdonított gyűjteményt, amelyet felhasznált: Cic. *De orat.* 2, 271. *Et hercule omnia haec, quae a me de facetiis disputantur, non maiora forensium actionum, quam omnium sermonum condimenta sunt. Nam sicut quod apud Catonem est, qui multa retulit, ex quibus a me exempli causa complura ponuntur, per mihi scitum videtur, C. Publicium solitum esse dicere, P. Munimium quovis temporis hominem esse: sic profecto se res habet, nullum ut sit vitae tempus, in quo non deceat leporem humanitatemque versari.*

⁶ A források kérdéséhez bővebben lásd Barwick 79; E. Arndt: *De ridiculi doctrina*. Diss. Bonn 1904.

⁷ Quint. *inst.* 6, 3, 5. *Utinam libertus eius Tiro aut alius, quisquis fuit, qui tres hac de re libros edidit, parcius dictorum numero indulgissent et plus iudicii in eligendis quam in congerendis studii adhibuissent.*

⁸ Cic. *De orat.* 2, 216. *Suavis autem est et vehementer saepe utilis iocus et facetiae.*

⁹ Cic. *De orat.* 2, 219. *Verum tamen, ut dicis, Antoni, multum in causis persaepe lepore et facetiis profici vidi.*

¹⁰ Cic. *De orat.* 2, 235. *De risu quinque sunt quae quaerantur: unum, quid sit, alterum, unde sit, tertium, sine oratoris velle risum movere, quartum, quatenus, quintum, quae sint genera ridiculi.*

¹¹ Cic. *De orat.* 2, 235. *Atque illud primum, quid sit ipse risus, quo pacto concitetur, ubi sit, quo modo existat atque ita repente erumpat, ut eum cupientes tenere nequeamus, et quo modo simul latera os venas oculos vultum occupet, viderit Democritus. Neque enim ad hunc sermonem hoc pertinet, et si pertineret, nescire me tamen id non puderet, quod ne ipsi illi quidem scirent qui pollicerentur.*

¹² Cic. *De orat.* 2, 236. *Locus autem et regio quasi ridiculi – nam id proxime quaeritur – turpitudine et deformitate quadam continetur.* Aristotelés komédiaelméletéhez bővebben lásd L. Cooper: *An Aristotelian Theory of Comedy*. New York 1922; L. Cooper–A. Gudemann: *A Bibliography of the Poetics of Aristotle*. New Haven 1928.

egyértelműen igenlő választ kapunk.¹ A negyedik kérdésre, amely jelen vizsgálódásunk tárgya, a *Pro Murenā*ban a *iurisprudentia* és Servius Sulpicius Rufus ellen irányuló él szempontjából lényeges, a következőt feleli: sem a különös elvetemültségből, sem a súlyos szerencsétlenségből nem úzhat a szónok tréfát,² hasonlóképpen nem válhat gúny céltáblájává egy közkedvelt, köztiszteletben álló ember sem.³ A legfőbb törvény tehát a mértéktartás.⁴ Az ötödik kérdésre adott feleletből megtudjuk, hogy a vicc egyik fajtáját a dolog maga, a másikat pedig a megfogalmazás adja.⁵ Ezt követően megjelöli a *ridiculum* azon forrásait, amelyekből a szónok meríthet⁶ és amelyekből nem.⁷ A nevetést például a vicc esetében legtöbbször az váltja ki, hogy a szónok olyasmit mond, amire senki sem számított, ilyenkor saját tévedésünkön nevetünk.⁸

A tökéletes szónok (*perfectus orator*) ideáljának meghatározása során⁹ Cicero három stílusnemet jelöl meg – az egyszerűt, a középezt, a fennköltet – és megjegyzi, hogy noha az egyes stílusnemekben külön-külön ki is tűntek némelyek, ám igen kevesen értettek mindegyikhez egyaránt.¹⁰ Az *Orator*ban Cicero mindhárom stílusnem elméleti megalapozását megadja, ám kiemeli, hogy az egyszerű stílusnak egyéb jellemzői mellett (a prózaritmus és a körmondat kerülése, a *hiatus* elhagyása, a *munditia* és az *elegantia*, mind az ékesség, mind a szó- és a gondolatalakzatok alkalmazásában való mértéktartás)¹¹ legsajátosabb vonása a szellemesség és az élesnyelvűség. A szónoknak ezek alkalmazása során ügyelnie kell arra, hogy ne okozzon orvosolhatatlan sérelmeket, valamint hogy csupán ellenségeibe döfjön fullánkokat, ám ezt is mértékkel kell tennie, s ne folyvást, s ne mindegyiket, s ne akárhogyan sértse. Ezt mondja a legtisztább

¹ Cic. *De orat.* 2, 236. *Est autem, ut ad illud tertium veniam, est plane oratoris movere risum, vel quod ipsa hilaritas benevolentiam conciliat ei, per quem excitata est, vel quod admirantur omnes acumen, uno saepe in verbo positum, maxime respondentis, non numquam etiam lacessentis, vel quod frangit adversarium, quod impedit, quod elevat, quod deterret, quod refutat, vel quod ipsum oratorem politum esse hominem significat, quod eruditum, quod urbanum, maxime quod tristitiam ac severitatem mitigat ac relaxat odiosasque res saepe, quas argumentis dilui non facile est, ioco risuque dissolvit.*

² Cic. *De orat.* 2, 237. *Nam nec insignis improbitas et scelere iuncta nec rursus miseria insignis agitata ridetur, facinerosus enim maiore quadam vi quam ridiculi vulnerari volunt, miseros illud nolunt, nisi se forte iactant.*

³ Cic. *De orat.* 2, 237. *Parcendum autem maxime est caritati hominum, ne temere in eos dicas qui diliguntur.*

⁴ Cic. *De orat.* 2, 238. *Haec igitur adhibenda est primum in iocando moderatio.* Quint. *inst.* 6, 3, 28–31.

⁵ Cic. *De orat.* 2, 240. *Duo sunt enim genera facetiarum, quorum alterum re tractatur alterum dicto.*

⁶ Cic. *De orat.* 2, 269. 280. 289.

⁷ Cic. *De orat.* 2, 251. skk.

⁸ Cic. *De orat.* 2, 255. *Sed scitis esse notissimum ridiculi genus, cum aliud expectamus aliud dicitur. Hic nobismet ipsis noster error risum movet.*

⁹ Adamik 1998. 121. skk.

¹⁰ Cic. *Orat.* 20. *Tria sunt omnino genera dicendi, quibus in singulis quidam floruerunt, peraeque autem, id quod volumus, perpauci in omnibus.*

¹¹ Adamik 1998. 130.

atticizmusnak, noha különösebb eleganciát e téren az újabb atticisták közül senki sem ért el.¹ A szónok által követendő – és Cicero által a *Pro Murenában* be is tartott – mértékletességről szólván Quintilianus megjegyzi, hogy a szónok soha ne akarjon senkit megsérteni, főképpen pedig álljon távol tőle azon szándék, miszerint inkább egy barátról, semmint egy szellemes megjegyzésről legyen kénytelen lemondani.² Érdemes felfigyelni arra, hogy mennyire hasonló szellemben járt el Cicero Sulpiciusszal szemben is: *expresis verbis* kimondja Sulpiciusról, hogy egyéb erényei, így önuralma, méltósága, igazságossága, hűsége és összes többi érdeme miatt mindig kiváltképp méltónak tartotta a *consuli* és minden egyéb méltóságra is,³ valamint igen dicséretesnek véli azt, hogy a civiljogban szerzett jártasságot, sokat virrasztott, dolgozott, sokaknak segítségére volt.⁴ Az ironikus megjegyzések minden esetben csupán a *iurisprudentiának* szólnak.⁵

VIII. 2. Humor és irónia a *Pro Murenában*

A humor és az irónia eszközével Cicero a *Pro Murenában* a leghatásosabban és legbőségebben a *studiorum et artium contentiónak* nevezett részben él, amelyben a jogászi és a hadvezéri, valamint a jogászi és a szónoki hivatást veti egybe.

„*Vigilas tu de nocte ut tuis consultoribus respondeas, ille ut eo quo intendit mature cum exercitu perveniat; te gallorum, illum buccinarum cantus exsuscitat; tu actionem instituis, ille aciem instruit; tu caves ne tui consultores, ille ne urbes aut castra capiantur; ille tenet et scit ut hostium copiae, tu ut aquae pluviae arceantur; ille exercitatus est in propagandis finibus tuque in regendis.*”¹ („Te már virradatkor ébren vagy, hogy a hozzád fordulóknak jogi tanácsot adj, ő, hogy már korán reggel elérkezzék hadseregével oda, ahová akar, téged a kakasok, őt a trombiták szava kelti fel; te keresetet indítasz, ő a hadi rendet állítja fel; te arra ügyelsz, hogy ügyfeleidet be ne

¹ Cic. *Orat.* 89. *Quibus exceptis sic utetur sale et facetiis, ut ego ex istis novis Atticis talem cognoverim neminem, cum id certe sit vel maxime Atticum.*

² Quint. *inst.* 6, 3, 28. *Laedere nunquam velimus, longeque absit propositum: illud: 'Potius amicum quam dictum perdidit.'*

³ Cic. *Mur.* 23. *Aliis ego te virtutibus, continentiae, gravitatis, iustitiae, fidei ceteris omnibus, consulatu et omni honore semper dignissimum iudicavi.*

⁴ Cic. *Mur.* 19. *Servius hic nobiscum hanc urbanam militiam respondendi, scribendi, cavendi plenam sollicitudinis ac stomachi secutus est, ius civile didicit, multum vigilavit, laboravit, praesto multis fuit, multorum stultitiam perpessus est, adrogantiam pertulit, difficultatem exsorbuit, vixit ad aliorum arbitrium, non ad suum.* Ehhez bővebben lásd Bürge 80.

⁵ A vonatkozó helyekhez és magyarázataikhoz lásd Bürge 80. skk.

csapják, ő, hogy a városokat s a tábornok meg ne támadják, ő azt tudja, hogy az ellenséges seregeket, te pedig hogy az esővizet hogyan kell távoltartani; ő az államhatárok kiterjesztésében, te a birtokhatárok kiigazításában szereztél gyakorlatot.”²⁾

A szellemi tevékenység, tanulás ideje már az ókorban is gyakran az éjszaka volt,³ s az *advocatus* köztudottan az első kakasszóra kel,⁴ amint a *vigilatio iuris consultorum*ról a jogi források is hírt adnak;⁵ a jogászhoz hasonlóan a *patronus*nak is korán kellett ébrednie a *cliensek salutatio*ja miatt, Cicero érezhetően nem rajongott e szokásért.⁶ A szónok tehát példáit a hallgatóság számára is jól ismert területről, Róma mindennapi életéből veszi. A *bucina* megfúvása nem csupán a támadás megkezdésének, hanem a napszakok, s általában az idő múlásának jelzésére is szolgált a katonaságnál.⁷ Az „*actionem instituere*” jogi *terminus technicus*, az *actionem inferre* illetve *actionem intendere* szinonímája,⁸ az „*aciem instruere*” pedig katonai szakkifejezés.⁹ A preklasszikus jogtudomány korára a jogtudósi tevékenység négy iránya elkülönült: *cavere*, *agere*, *consulere*, *respondere*, ezek közül Cicero hármát említi;¹⁰ a *cavere* körében a jogtudós kioktatta a feleket az alkalmazandó formulák tekintetében.¹¹ A *cavere* terminust Cicero a jogászokkal folytatott tréfálgatásban többször használja.¹² Az „*aquam pluviam arcere*” az *actio aquae pluviae arcendae* utal, amellyel a szomszédnak az esővíz természetes lefolyását gátló íctesítményei, épületei ellen lehetett

¹ Cic. *Mur.* 22.

² Nótári 2004 f 83.

³ Cic. *Brut.* 308. *at vero ego hoc tempore omni noctes et dies in omnium doctrinarum meditatione versabar Phil. 2, 20. Et tamen omni genere monumentorum meorum perfecisse operis subsicivis, ut meae vigiliae meaeque litterae et iuventuti utilitatis et nomini Romano laudis aliquid adferrent.*

⁴ Hor. *Sat.* 1, 1, 9. *agricolam laudat iuris legumque peritus, sub galli cantum consultor ubi ostia pulsat. epist. 2, 1, 10. Romae dulce diu fuit et sollemne reclusa mane domo vigilare, clienti promere iura Mart. 4, 8, 1. Prima salutantes atque altera conterit hora, exercet raucos tertia caudidicos.*

⁵ C. Th. 6, 35, 7. *quique inter agentes in rebus plenum vigiliarum munus exercent C. 3, 35. pr. observatio testamentorum est multis vigiliis excogitata*

⁶ Cic. *Att.* 1, 18, 1. *Itaque cum bene completa domus est tempore matutino, cum ad forum stipati gregibus amicorum descendimus, reperire ex magna turba neminem possumus quocum aut iocari libere aut suspirare familiariter possumus.*

⁷ Serv. in *Verg.* *Aen.* 11, 474. *bucina insonans sollicitudinem ad bella denuntia:... proelium autem tubae indicant Liv. 7, 35, 1. ubi secundae vigiliae bucina datum signum esset Petron. 74, 2. Gallus gallinaceus cantavit 'non sine causa' inquit 'hic bucina signum dedit.'*

⁸ Gaï. *D.* 9, 4, 1. *Noxales actiones appellantur, quae non ex contractu, sed ex noxa atque maleficio servorum adversus nos instituuntur. Paul. D. 11, 1, 12, 1. exptionibus, quae 'institutis in iudicio contra reos actionibus' opponuntur*

⁹ Caes. *Gall.* 2, 8, 3. *loco ad aciem instuendam natura opportuno*

¹⁰ Cic. *De orat.* 1, 212. *Sin autem quaeretur, quisnam iuris consultus vere nominaretur, eum dicerem, qui legum et consuetudinis eius, qua privati in civitate uterentur, et ad respondendum et ad agendum et ad cavendum peritus esset.*

¹¹ Földi-Hamza 86.

¹² Cic. *ad fam.* 3, 1, 3. *L. Valerium iureconsultum valde tibi commendo, sed ita etiam, si non est iure consultus; melius enim ei cavere volo quam ipse aliis solet 7, 6, 2. Tu, qui ceteris cavere didicisti, in Britannia ne ab essedariis decipiaris caveto.*

védekezni, ennek alapján *in integrum restitutio*, kártérítés és *cautio* volt követelhető.¹ A „*finis regere*” utalás az *actio finium regundorum*ra, az osztási keresetek egyikére, ugyanis a telkeket eredetileg öt lábnyi *confinium* választotta el egymástól, amennyiben ezt illetően vita merült fel (*controversiae de fine*), úgy ezen *actiót* alkalmazták; Cicero másutt mint a jelentéktelen tyúkpör iskolapéldáját említi.² A szónok eddig felhozott példái igen kézenfekvők s a bírák számára ismertek, kettőt a mindennapi római életből, kettőt a törvényszéki nyelvből, kettőt pedig az ismert *actiók* köréből említi, megadván ezzel a keretet, amelyben a bírakkal és a hallgatósággal a továbbiakban az ügyet láttatni kívánja.³

„*Et quoniam mihi videris istam scientiam iuris tamquam filiolam osculari tuam, non patiar te in tanto errore versari, ut istam nescio quid quod tanto opere didicisti praeclarum aliquid esse arbitrarere. ... Quod quidem ius civile didicisti, non dicam operam perdidisti, sed illum dicam, nullam esse in ista disciplina munitam ad consulatum viam.*”⁴ („Minthogy nekem úgy tűnik, hogy a jogtudományt mintegy leánykádként öleled kebledre, nem tűrhetem, hogy oly súlyos tévedésben élj, hogy azt, amit oly nagy fáradsággal tanultál ki, valami nem is tudom, mily kiváló dolognak tartsd. ... Jogi tanulmányaidról nem azt mondom, hogy elvesztegetett fáradság, hanem azt, hogy azon tudománytól semmiképp sem vezet biztos út a consulatushoz.”⁵)

A „*filiolam osculari*” fordulattal Cicero Serviusnak és a jogtudománynak kapcsolatával már-már családi idillt fest, az iróniát természetesen világosan ki lehet hallani, e *deminutivum* a leveleken kívül csupán egyetlen helyen lelhető fel az egész cicerói *corpus*ban.⁶ A „*istud nescio quid*” köznyelvi kifejezés, amelyet a későbbiekben a költői nyelv is átvett,⁷ a megvetést mind az *istud*, mind pedig a *iurisprudentiá*hoz méltatlan *nescio quid* is érzékelteti.⁸ A „*praeclarum aliquid*” is iróniát rejt magában, ugyanis a *substantivum* előtt áll, tehát szubjektív ítéletet fejez ki; ha csupán objektíven

¹ Földi-Hamza 348; bővebben lásd D. 39, 3; M. Sargenti: *L'actio aquae pluviae arcendae*. Milano 1940.

² Cic. *Caecin.* 36. *Qui de fossis, de cloacis, de minimis aquarum itinerumque controversiis interdicat, is repente obmutescet, in atrocissima re quid faciat non habebit?*

³ Bürge 91.

⁴ Cic. *Mur.* 23.

⁵ Nótári 2004 f 83. sk.

⁶ Cic. *div.* 1, 103. *L. Paulus ... ut ... domum ad vesperum rediit, filiolam suam Tertiam, quae tum erat admodum parva, osculans animum advertit tristiculam. 'quid est' inquit 'mea Tertia, quid tristis es?' 'mi pater' inquit 'Persa perit.'*

⁷ Hor. *Carm.* 3, 24, 64. *tamen curtae nescio quid semper abest rei*

⁸ Cic. *Tull.* 49. *Non visum esse maioribus nostris tam indignum istuc nescio quid quam tu putas, hominem occidi.*

kívánna tényt megállapítani, az *adiectivum* az *aliquid* után állna.¹ Az „*operam perdidisti*” *proverbiummal* Plautusnál is találkozhatunk,² Cicero többször él leveleiben az *operam et oleum perdere* fordulattal.³ A „*nullam esse in illa disciplina munitam ad consulatum viam*” kijelentést egyértelműen kizárólag az adott helyzet indokolta, ugyanis Cicero szeme előtt is jó néhány ellenpélda lebeghetett, így például a két Scaevoláé, Manius Maniliusé és Aelius Sextusé, akik mind neves jogtudósok voltak és a *consuli* tisztséget is betöltötték. Ugyanakkor igaz, hogy Cicero korában, illetve később egyre kevesebb jogász akarta és tudta a *consuli* méltóságot elérni.⁴

„*Primum dignitas in tam tenui scientia non potest esse; res enim sunt parvae, prope in singulis litteris atque interpunctionibus verborum occupatae. Deinde, etiam si quid apud maiores nostros fuit in isto studio admirationis, id enuntiativis vestris mysteriis totum est contemptum et abiectum. Posset agi lege necne pauci quondam sciebant; fastos enim vulgo non habebant. Erant in magna potentia qui consulebantur; a quibus etiam dies tamquam a Chaldeis petebatur. Inventus est scriba quidam, Cn. Flavius, qui cornicum oculos confixerit et singulis diebus edicendis fastos populo proposuerit et ab opsibus his cautis iuris consultis eorum sapientiam compilarit. Itaque irati, quod sunt veritine dierum ratione pervolgata et cognita sine sua opera lege agi posset, verba quaedam composuerunt ut omnibus in rebus ipsi interessent.*”⁵ („Először is nem lehet érdemleges súlya egy ily jelentéktelen tudománynak, hiszen tárgyai csekély fontosságúak, jóformán az egyes betűkben s a szavak elválasztásában állanak. Másodszor pedig még ha őseink szemében volt is valami tekintélye eme tevékenységnek, titkaitokat felfedték, tudományotok mindenestül megvetetté és lealázottá vált. Hogy lehet-e eljárást indítani, azt hajdan csak kevesen tudták, ugyanis a nép körében nem ismerték még a törvénykezési napokat. Nagy volt akkor a jogtudók hatalma, úgy kérdezték őket a megfelelő napok felől, mint a keleti csillagjósokat. Akadt aztán egy írnok, bizonyos Cn. Flavius, aki kivájta a hollók szemét, aki az egyes napokat megtanulván megismertette ezeket a néppel, s elrabolta bölcsességüket az óvatos jogtudóktól. Ezek tehát

¹ Hoffmann–Szantyr 406. *Dieses Stellungsgesetz galt in der Volkssprache von Anfang an und ist im späteren Vulgärlatein und Romanischen streng durchgeführt.* Vö. Cic. Balb. 20. *O praeclarum interpretem iuris, auctorem antiquitatis! Tusc. 1, 49. Praeclarum autem nescio quid adepti sunt, quod didicerunt se, cum tempus mortis venisset, totos esse perituros. quod vitata sit ... quid habet ista res aut laetabile aut gloriosum? Arch. 15. Cum ad naturam eximiam et inlustrem accesserit ratio quaedam conformatioque doctrinae, tum illud nescio quid praeclarum ac singulare solere existere.*

² Plaut. *Poen.* 332.

³ Cic. *ad fam.* 7, 1, 3; *Att.* 2, 17, 1; *De orat.* 1, 234 *veritus es, nisi istam artem oratione exaggerasses, ne operam perdidisses*

⁴ Kunkel 1967. 50.

⁵ Cic. *Mur.* 25.

megdühödvén – mivel attól tartottak, miután a napok rendje általánosan ismertté vált, hogy az ő közreműködésük nélkül is lehet majd pert indítani – bizonyos mondókákat állítottak össze, hogy minden ügynél jelen lehessenek.”¹⁾

A „*tenuis scientia*” nem a *iurisprudencia* tekintélyének hiányából ered Cicero szerint, hanem egyrészt az egységes rendszert és rendező elveket nélkülöző kazuisztikából, másrészt azon dolgok jelentéktelen voltából eredt, amivel e tudomány foglalkozott. „*Res enim sunt parvae*” tehát mindaz, aminek a *iurisprudentiához* köze van, nemcsak a törvények, hanem az eszközök és a módszerek, amellyel a jogászok – utóbb egyszerűen *verborum interpretes*² – dolgoznak.³ Az „*enuntiatis vestris mysteriis*” a köznyelvből merített tréfás fordulat,⁴ a görög eredetű „*mysterium*” használata itt nem volna feltétlenül szükséges, ám a beszédekben előforduló görög kifejezések gyakorta iróniát sugallnak,⁵ s így e fordulat már az ezt követő csevegő-anekdotázó hangú elbeszéléshez vezet.⁶ Ezt követően Cicero a *Fasti* publikussá tétele előtti időszakról szól. A elbeszélés négy rövid főmondata mintegy dokumentumszerű képet kíván nyújtani a *Fasti* nyilvánosságra hozataláról. Azon kijelentéssel, hogy a *pontifexek* ezen tudásanyagot saját befolyásuk növelése érdekében tartották titokban, általánosan elterjedt és elfogadott véleményt ismétel meg, tehát itt Cicerót nem gyanúsíthatjuk elfogultsággal vagy rosszindulattal.⁷ Rómában a *chaldaeusok* nem örvendtek túl nagy megbecsülésnek,⁸ sőt i. e. 139-ben egy *senatus consultum* alapján ki is űzték őket Rómából.⁹ Tevékenységükkel szemben Cicero is fenntartásokkal viseltetett,¹⁰ e vitriolos

¹ Nótári 2004 f 84. sk.

² Cic. Mur. 38.

³ Bürge 105. Vö. Cic. leg. 1, 14. *Summos fuisse in civitate nostra viros, qui id interpretari populo et responsitare soliti sint, sed eos magna professos in parvis esse versatos. Quid enim est tantum quantum ius civitatis? Quid autem tam exiguum quam est munus hoc eorum qui consuluntur?*

⁴ Cic. ac. 2, 60. *qua sunt tandem ista mysteria Tusc. 4, 55. ne rhetorum aperiamus mysteria Att. 4, 17, 1. quae tantum habent mysteriorum ut eas ne librariis quidem fere committamus De orat. 1, 206. illa dicendi mysteria enuntiet.*

⁵ Cic. Cluent. 60 *architectum sceleris dom. 24 ipse archipirata cum grege praedonum: impurissimo Verr. 3,50 pseudothyros Verr. 3,50 ut in curia Syracusis, quem locum illi buleuterier nomine appellant.*

⁶ Adamietz 136. Cicero görögségéhez bővebben lásd Tegyei I.: *Cicero és a görög nyelv.* In: *Hereditas Ciceroniana.* Debrecen 1995.

⁷ Cic. De orat. 1, 186. *Quod quidem certis de causis a plerisque aliter existimatur: primum, quia veteres illi, qui huic scientiae praefuerunt, obtinendae atque augendae potentiae suae causa pervulgari artem suam noluerunt; deinde, postea quam est editum, expositis a Cn. Flavio primis actionibus, nulli fuerunt, qui illa artificiose digesta generatim componerent. Att. 6, 1, 8. Occultatam putant quodam tempore istam tabulam, ut dies agendi peterentur a paucis; nec vero pauci sunt auctores Cn. Flavium scribam fastos protulisse actionesque composuisse.*

⁸ Cato agr. 5, 4. *haruspicem, augurem, hariolum, chaldaeum, neque consuluisse velit*

⁹ Val. Max. 1, 3, 3.

¹⁰ Cic. div. 2, 99. *Quam multa ego Popeio quam multa huic ipsi Caesari a Chaldaeis dicta memini, neminem eorum nisi senectute nisi domi nisi cum claritate esse moniturum.*

megfogalmazással a jogászokat egy rangsorba helyezi a csillagjósokkal.¹ A *scriba* – Cn. Flavius kivájta a hollók szemét, azaz megfosztotta az élesszemű madarakat látásuktól – tehát még a legravaszabbakat is be tudta csapni.² Ugyanezen *sententia* máshol is előfordul Cicerónál,³ míg azonban ott jelzi, hogy közmondást fog idézni, addig itt minden átmenet nélkül beépíti az elbeszélés folyamába.⁴ Az „*ab ipsis cautis iuris consultis*” szöveghely szövegkritikailag sem problémamentes, ám helyesebbnek tűnik a *capsis iuris consultorum* helyett a *cautis iuris consultis* olvasatnál megmaradni,⁵ annál is inkább, mert a *cautus* többször is előfordul Cicerónál mint a jogászok jellegzetes tulajdonsága.⁶ Azon vádponttal, hogy a jogászok csupán azért tették szükségtelenül bonyolulttá és homályossá az eljárást, hogy saját befolyásukat növeljék, egyebütt is találkozunk.⁷ A *componere* a jogi formulák és szövegek létrehozására, megszerkesztésére általánosan használt *terminus technicus*,⁸ Bürge szerint azonban a „*verba componere*” kifejezés nem sajátja a jogi nyelvnek, s Cicero pontosan a jogi anyag fölényes ismeretével és annak mesteri kezelésével kelti a hallgatóságban azt a benyomást, mintha a *iurisprudentiától* és a *iuris consultusoktól* meglehetősen távol állna.¹

„*Cum hoc fieri bellissime posset: „Fundus Sabinus meus est.” „Immo meus.” Deinde iudicium, noluerant. „FUNDUS” inquit „QUI EST IN AGRO QUISABINUS VOCATUR.” Satis verbose; cedo quid postea? ... Quid huic tam loquaciter litigioso responderet ille unde petebatur non, non habebat. Transit idem iuris consultus tibicinis Latini modo. Praetor interea ne pulchrum se ac beatum putaret atque aliquid ipse sua sponte loqueretur, ei quoque carmen compositum est cum ceteris rebus absurdum tum*

¹ Bürge 112.

² Adamietz 137.

³ Cic. *Flacc.* 46. *hic hercula 'cornici oculum' ut dicitur*

⁴ Cic. *Phil.* 13, 27. *illud tamen non verum in hoc Planco quod proverbi loco dici solet, perire eum non posse, nisi ei crura fracta essent* *Quinct.* 55. *memini, vetus est, 'de scurro multo facilius divitem quam patrem familias fieri posse'* *Rosc. Am.* 37. *id quod praeclare a sapientibus dicitur, voltu saepe laeditur pietas* 100. *Habeo etiam dicere quam contra morem maiorum minorem annis LX de ponte in Tiberim deiecerit.* Leveleire jellemző, hogy átvezetés nélkül idézzen *sententiákat*. *Att.* 4, 2, 5. *sed non est id ... verum idem, mi T. Pomponi, idem inquam illi ... qui mihi pinnae inciderant noluit easdem renasci* 8, 1. *multa me in epistula tua delectarunt sed nihil magis quam patina tyrotarichi.* A *sententiák* használatához a választékos stílusban vö. *De orat.* 2, 258. *in hoc genus coiciuntur etiam proverbia*

⁵ Adamietz 137.

⁶ Cic. *ad fam.* 7, 13, 2. *sed ut ego quoque te aliud admoneam de vestris cautionibus, Treviros vites censeo* 18, 1. *Itaque quoniam vestrae cautiones infirmae sunt, Graeculam tibi misi cautionem chirographi mei.*

⁷ Cic. *leg.* 2, 47. *Sed iuris consulti, sive erroris obiciundi causa, quo plura et difficiliora scire videantur, sive, quod similis veri est, ignorantia docendi ... saepe quod positum est in una cognitione, id in infinita dispertuntur.*

⁸ Cic. *ad fam.* 3, 8, 4. *Romae composui edictum* *Pomp.* D. 1, 2, 2, 5. *hoc ius, quod sine scripto venit compositum a prudentibus* 6. *ex his legibus eodem tempore fere actiones compositae sunt*

vero in illo ... Haec iam tum apud illos barbatos ridicula, credo, videbantur, homines, cum recte atque in loco constitissent, iuberi abire ut, unde abissent, eodem statim redirent. Isdem ineptiis fucata sunt illa omnia ..."² („Noha a leghelyesebben így történnék: „A sabinumi telek az enyém.” „Nem, az enyém.” Aztán az eljárás – ezt mégsem akarták. „A TELEK – így szól – AMELY AZON A FÖLDÖN VAN, AMIT SABINUMINAK NEVEZNEK.” Elég terjengősen; nos, hogyan hát tovább? ... Hogy egy ilyen locsogó pörlekedőnek mit feleljen, nem tudta az alperes. Átmegy ugyanazon jogász latin fuvolás módjára. ... Eközben a praetor számára is – nehogy túl jól és könnyedén érezze magát, és magától mondjon valamint – szintén megalkottak egy mondókát, amely mindenestül oktalan, ám különösképpen ebben ... Mindez – úgy hiszem – már ama szakállas ősök számára is nevetséges volt; azon embereket, akik a megfelelő helyen megállottak, elküldeni csak azért, hogy rögtön vissza is térjenek ugyanoda, ahonnan elmentek. Ugyanilyen ostobasággal lett minden bevonva ...”³)

A „*satis verbose; cedo quid postea*” köznapri fordulat felettébb erős kontrasztot képez a *legis actio* bonyolult kifejezésmódjával. A mondat mindegyik kifejezése Cicero könnyedebb hangjának sajátja, s ennek megfelelően igen ritkán fordul elő nála.⁴ A „*loquaciter*” általában pejoratív értelemben használt kifejezés,⁵ A „*tibicinis Latini modo*” hasonlat nem csupán komikus, hanem dehonesztáló is, mivel Rómában mind a színészek, mind pedig a fuvolások igen csekély megbecsültségnek örvendtek.⁶ A rómaiak őseiket említvén gyakran nevezik őket *barbatinek*, ugyanis a szakáll ápolása ill. eltávolítása csak kb. i. e. 300-tól volt szokásban; itt a *barbati* említés szellemes ellentétként jelenik meg az idők változásának képeként.⁷ Az „*isdem ineptiis fucata sunt illa omnia*” megfogalmazással Cicero most nyíltan kimondja, amit eddig csak rövid közbevetésekkel érzékeltetett.⁸

¹ Bürge 112.

² Cic. *Mur.* 26.

³ Nótári 2004 f 85. sk.

⁴ Cic. *rep.* 1, 58. *cedo, num ... barbarorum Romulus rex fuit? Deiot. 19. quid postea? an Deiotarus ... continuo dimisit exercitum? Verr. 6, 9. quid igitur? nulline motus ...? Att. 1, 13, 3. quid multa?*

⁵ Cic. *Flacc.* 42. *homo ineptus et loquax* Varro *ling.* 6, 57. *hinc dictus loquax, qui nimium loqueretur; hinc eloquens, qui copiose loquitur*

⁶ Liv. 9, 30, 8. *vino, cuius avidum ferme id genus est, oneratos sopiunt*

⁷ Cic. *fin.* 4, 62. *hoc vero te ferre non potuisse, quod antiqui illi quasi barbati, ut nos de nostris solemus dicere, crediderint* Cael. 33. *aliquis mihi ab inferis excitandus est e barbatis illis* Hor. *Carm.* 2, 15, 10. *non ita Romuli praescriptum et intonsi Catonis auspiciis*

⁸ Cic. *Pis. frg.* 16. *simulata ista, ficta, fucata sunt omnia*

„Nam, cum permulta praeclare legibus essent constituta, ea iure consultorum ingeniis pleraque corrupta ac depravata sunt.”¹ („Ugyanis noha számos dolgot igen kiválóan szabályoztak törvényekkel, a legtöbbit a jogászok tehetsége tönkretette és kiforgatta.”²) Cicero itt ismételtelen hangsúlyozza, hogy nem kívánja magukat a törvényeket, az állam talpköveit megingatni, kritikája csupán a jog művelőire és azoknak módszereire irányul.³ „Itaque non modo benefici conlocandi spem sed etiam illud quod aliquamdiu fuit „LICET CONSULERE?” iam perdidistis. Sapiens existimari nemo potest in ea prudentia quae neque extra Romam usque neque Romae rebus prolatiis quicquam valet. Peritus ideo haberi nemo potest quod in eo quod sciunt omnes nullo modo possunt inter se discrepare. Difficilis autem res ideo non putatur neque quod et perpaucis et minime obscuris litteris continetur. Itaque si mihi, homini vehementer occupato, stomachum moveritis, triduo me iuris consultum esse profitebor. Etenim quae de scripto aguntur, scripta sunt omnia, neque tamen quicquam tam anguste scriptum est quo ego non possim „QUA DE RE AGITUR” addere; quae consulantur autem, minimo periculo respondentur. Si id quod oportet responderis, idem videre respondiisse quod Servius; sin aliter controversum ius nosse et tractare videre.”⁴ („Ezzel tehát nem csupán azon reményt vesztettétek el, hogy megtett szívességeiteket kamatoztassátok, hanem azon kérdést is, amelyet gyakran feltettem nektek, hogy „SZABAD-E TANÁCSOT KÉRNI?” Senkit sem lehet bölcsnek tartani azon tudományban, amely Rómán kívül soha, Rómában pedig, amikor a törvénykezés szünetel, semmiféle jelentőséggel nem bír. Szakértőnek sem lehet senkit nevezni, mivelhogy abban, amit mindenki tud, semmiképp sem állhat fenn nézetkülönbség. Nehéznek pedig nem ítélni e dolog, hiszen igen kevés és meglehetősen érthető írott forrásban van összefoglalva. Ezért hát ha engem feldühítetek, noha felettébb elfoglalt ember vagyok, megígérem, hogy három nap alatt jogtudóssá leszek. Hiszen amiről írásban perelnek, az mind írásba van foglalva, s még sincsen semmi olyan tömören leírva, hogy ne tudnám hozzáfűzni „AMELY TÁRGYRÓL A PER FOLYIK”, amiről pedig szóban kérnek tanácsot, arra vonatkozóan a legkisebb kockázat nélkül lehet véleményt mondani. Ha az ember azt feleli, amit kell, úgy fog

¹ Cic. Mur. 27.

² Nótári 2004 f 86.

³ Cic. leg. 1, 14. Quid enim est tantum quantum ius civitatis? Quid autem tam exiguum quam est munus hoc eorum qui consuluntur?

⁴ Cic. Mur. 28.

tűnni, hogy ugyanazt felelte, amit Servius; ha már feleletet ad, úgy fog tűnni, hogy ismeri az ellentmondásos joganyagot és foglalkozik vele.”)¹

A „*licet consulere?*” kérdés hasonlóképpen a mindennapi jogéletből származó, a *consulere* tevékenységhez kapcsolódó fordulat.² A törvények Rómán kívüli alkalmazhatatlansága, amire a szónok utal, Cicero korára már megszűnt, hiszen a szövetséges háború után egész Itália megkapta a római polgárjogot. Azon tény pedig, hogy bizonyos időkben a törvénykezés Rómában szünetelt, természetesen nem jelentette azt, hogy a jog erre az időre hatályát veszítette volna. A „*per paucis et minime obscuris litteris continetur*” kitétel a „*res enim sunt parvae*”³ megjegyzéshez hasonlóan Cicero itt a jogtudomány csekély jelentőségére mutat rá, míg ott annak módszereire, itt annak tárgyára vonatkoztat.⁴ A „*quae de scripto aguntur*” kitétel a *legis actiō*kat felváltó formuláris perre vonatkozik, amelyben immáron az írásbeliség is szerephez jutott, s minthogy a *formula* szavai nem voltak olyan szigorúan meghatározva, mint a *legis actiō*ké, úgy azokat szükség szerint lehetett változtatni. Noha a későbbiekben a formuláris eljárás esetén a jogászok az *agere per formulas*, *agere per concepta verba* megjelöléseket használták,⁵ Cicero itt némiképp pontatlanul fogalmaz. Megjegyzendő, hogy a *contentio* egész szövegében ez az egyetlen terminológiai lazaság, amely Bürge szerint arra vezethető vissza, hogy Cicero célja itt nem a *formula* szavainak pontos visszaadása volt, s hogy a formuláris per fejlődésének kezdetén a terminológia még nem volt oly szilárdan meghatározott, mint Gaius korában. Felettből hatásos a formuláris eljárásra vonatkozó megjegyzések elhelyezése, hiszen míg a *legis actiō*k esetében Cicero azok túlságosan bonyolult szerkesztését emelte ki, addig a formuláris per bemutatásakor leginkább annak egyszerű voltára helyezi a hangsúlyt, jelezve ezzel, hogy az eljárás mindenki számára meglehetősen áttekinthető és felettből könnyen megtanulható.⁶ A *qua de re agitur* a formulában a bíró kinevezését és

¹ Nótári 2004 f 86. sk.

² Cic. *De orat.* 1, 239. *Cum aedilitatem P. Crassus peteret ... accessisse ad Crassum consulendi causa quendam rusticanum; qui cum Crassum seduxisset atque ad eum rettulisset responsumque ab eo verum magis, quam ad suam rem accommodatum abstulisset.* Hor. *Sat.* 2, 3, 192. *'Ergo consulere et mox respondere licebit?'* 'Consule.'

³ Cic. *Mur.* 25.

⁴ Cic. *De orat.* 1, 192. *Omnia sunt enim posita ante oculos, conlocata in usu cotidiano, in contressione hominum atque in foro, neque ita multis litteris aut voluminibus magnis continentur, eadem enim elata sunt primum a pluribus; deinde paucis verbis commutatis etiam ab eisdem scriptoribus scripta sunt saepius.*

⁵ Gai. *inst.* 4, 30. *ut per concepta verba, id est per formulas, litigaremur*

⁶ Bürge 131.

a felek megnevezését követi, a *demonstratio*hoz tartozik,¹ s Cicero is gyakran használja e fordulatot.²

„*Quapropter non solum illa gloria militaris vestris formulis atque actionibus anteponeuda est verum etiam dicendi consuetudo longe et multum isti vestrae exercitationi ad honorem antecellit. Itaque mihi videntur plerique initio multo hoc maluisse, post, cum id adsequi non potuissent, istuc potissimum sunt delapsi. Ut aiunt in Graecis artificibus eos auloedos esse qui citjaroedi fieri non potuerint, sic nos videmus, qui oratores evadere non potuerint, eos ad iuris studium devenire.*”³ („Éppen ezért nem csupán a katonai érdemet kell formuláitok és kereseteitek fölé helyezni, hanem az ékesszólás művészetét is, amely tekintélyére nézve messze és sokban felülmúlja a ti tevékenységeket. Így hát számomra úgy tűnik, hogy kezdetben a legtöbben inkább ezen előbbit akarták, később pedig, mivel ezt nem voltak képesek elérni, főképp amahhoz süllyedtek alá. Miként a görög művészekről mondják, hogy azok lettek fuvolások, akik nem tudtak lanton játszani, akként mi is úgy véljük, hogy akik nem lehettek szónokká, azok fanyalodtak a jogi tanulmányokra.”⁴)

Állítását tehát egy, a görög zenei életből vett példával is alátámasztja, amit Quintilianus idéz a hasonlatnak mint stíluseszköznek tárgyalása során.⁵ A hasonlat kiválóan alkalmas a dolgok megvilágítására, a hasonlatok egyik része a tények megerősítésére szolgáló bizonyítékok közé sorolható, másik része pedig a képszerű kifejezést szolgálja.⁶ Ennek során vagy a hasonlatot követi a hasonlított dolog, vagy fordítva.⁷ A hasonlat igen célszerű fajtája az önmagába visszatérő hasonlat, a *redditio contraria*, amely visszatérés a szembeállított utótagban jelenik meg, minthogy tagjai kölcsönösen megfelelnek egymásnak.⁸

¹ Gai. inst. 4, 47. *IUDEX ESTO QUOD A. AGERIUS APUD N. NEGIDIUM MENSAM ARGENTEAM DEPOSUIT, QUA DE RE ID AGITUR.*

² Cic. Brut. 275. *QUA DE RE AGITUR autem illud, quod multis locis in iuris consultorum includitur formulis, id ubi esset videbat. top. 95. Quae ex statu contentio efficitur, eam Graeci crinomenen vocant, mihi placet id, quoniam quidem ad te scribo. QUA DE RE AGITUR vocari. fin. 2, 3. omnis oratio praescribere debet ut quibusdam in formulis EA RES AGATUR*

³ Cic. Mur. 29.

⁴ Nótári 2004 f 87.

⁵ Quint. inst. 8, 3, 79. *Redditio autem illa rem utramque, quam comparat, velut subicit oculis et pariter ostendit. Cuius praeclara apud Vergilium multa reperio exempla, sed oratoriis potius utendum est. Dicit Cicero pro Murena: Ut aiunt in Graecis artificibus eos auloedos esse, qui citjaroedi fieri non potuerint: sic nos videmus, qui oratores evadere non potuerint, eos ad iuris studium divertere.*

⁶ Quint. inst. 8, 3, 72. *Praeclara vero ad inferendam rebus lucem repertae sunt similitudines, quarum aliae sunt, quae probationis gratia inter argumenta ponuntur, aliae ad exprimendam rerum imaginem compositae.*

⁷ Quint. inst. 8, 3, 77. *In omni autem parabole aut praecedat similitudo, res sequitur, aut praecedat res et similitudo sequitur.*

⁸ A hasonlathoz bővebben lásd Martin 254; McCall 222. skk.

A szentenciaszerű fordulat,¹ amely szerint azokból lett *auloedus*, illetve *iuris consultus*, akiket tehetségük nem jogosított fel arra, hogy *citharoedusszá*, illetve *oratorrá* váljanak, azt sugallja, hogy miként a fuvolajáték elmarad a *kitharajáték* mögött, ugyanúgy a jog művelése is alacsonyabb rendű az ékesszólásénál.² Az *aulos* (latinul *tibia*) az ókor legáltalánosabban elterjedt fúvós hangszere volt, amelynek számos válfaja létezett (pl. a *lyd* és a *phryg* fuvola)³, az ábrázolásokon mindig páros csőként jelenik meg, kedvelt hangszere volt a Dionysos-kultusznak és a lakomáknak.⁴ A *kithara* húros hangszer, általában a *lyrán* a hivatásos muzsikuskok által használt négyzetes alapú fajtáját nevezték így.⁵ E szöveghely kapcsán félrevezető MacDonald értelmezése, amely szerint az *auloedi* azokat jelöli, akik a fuvolához énekelnek, szemben a *lyrához* éneklő *citharoedivel*.⁶ A *kitharán* játszó művész a hangszeres játékkal egyidejűleg énekelhetett egyazon időben.⁷ Az emberi elme sokoldalúságáról Quintilianus példaként említi, hogy a *kitharán* játszó egyszerre ügyel a szövegre, a dallamra, a sokféle hangnemre, egyes húrokat jobbjával kell pengetnie, másokat baljával kezelnie, közben pedig a lábával kell a taktust vernie.⁸ A *kitharát* az *aulosnál* magasabb rendűnek ítélő nézettel számos helyen találkozhatni. Alkibiadész nem volt hajlandó megtanulni fuvolán játszani,⁹ mert azt szabad emberhez méltatlannak tartotta, ugyanis a fuvolajáték eltorzítja az ember arcvonásait, s míg a lanton játszó énekelhet és szavalhat is a zenélés közben, addig ezt a fuvolás nem teheti meg.¹⁰ Platón száműzni kívánta államából a fuvolát, s csak a *lyrát* és a *kitharát* ítélte hasznos hangszernek.¹¹ Hasonlóan vélekedett Aristotelész is.¹ Az *aulos* csekélyebb értékét, illetve az ezt kimondó ítéletet támasztja alá Marsyas szatírnak, Kybelé istennő kísérlőjének története is. Eszerint kétágú sípon először Athéné játszott, ám a víztükörben meglátván képét észlelte, mennyire eltorzultak vonásai az erőlködéstől, elhajtotta a sípot, s megátkozta, aki azt felveszi. Ezt Marsyas szatír tette meg, s balgán versenyre hívta Apollónt, hogy az isten lant-, vagy az ő sípjátéka-e a

¹ Otto 46.

² Ramsey 221.

³ Jan 2416: skk

⁴ Kárpáti 246.

⁵ Kárpáti 245.

⁶ *Cicero in twenty-eight volumes*. X. Pro Murena with an English translation by C. MacDonald. London 1989. 223.

⁷ Ramsey 222.

⁸ Quint. *inst.* 1, 12, 3. *An vero citharoedi non simul memoriae et sono vocis et plurimis flexibus serviunt, cum interim alios nervos dextra percurrunt, alios laeva trahunt, continent, praebent, nec pes quidem otiosus certam legem temporis servat et haec pariter omnia?*

⁹ Plat. *Alk.* 1, 106 e

¹⁰ Plat. *Alk.* 2, 5.

¹¹ Plat. *rep.* 3, 339 d–e

szebb. A vetélkedésben alulmaradt, hiszen nem tudta énekét hangszerén kísélni; büntetésként Apollón elevenen megnyúzta Marsyast.² Ezzel szemben a *kithara* ura maga Apollón isten,³ akitől lantos tehetségét Orpheus is kapta.⁴

„Etenim, ut ait ingeniosus poeta et auctor valde bonus, proeliis promulgatis „pellitur e medio” non solum ista vestra verbosa simulatio prudentiae sed etiam illa domina rerum, „sapientia; vigeritur res, spernitur orator” non solum odiosus in dicendo ac loquax verum etiam „bonus; horridus miles amator vestrum vero studium totum iacet. „Non ex iure manum consertum, sed magis ferro” inquit „rem repetunt.”⁵ („Ugyanis, amint a tehetséges költő és igen tekintélyes szerző mondja: mihelyst megkezdődik a háború, „kiűzik körünkből” nem csak a ti fecsegő áltudományotokat, hanem a dolgok úrnőjét is, „a bölcséletet, erőszak irányítja a tetteket, megvetik a szónokot”, nem csupán az unalmas beszédűt és locsogót, hanem „az ékes szavút, csak a szilaj katonát kedvelik”, a ti foglalkozásotok pedig mindenestül alulmarad. „Nem a törvény elől, fegyverrel követelik a vagyont.”⁶)

Az *ingeniosus poeta* Quintus Ennius,⁷ az idézet *Annales*-ének nyolcadik könyvéből származik: „*Pellitur e medio sapientia, vi geritur res;/ spernitur orator bonus, horridus miles amator./ haut doctis dictis certantes nec maledictis/ miscent inter sese inimicitiam agitantes,/ non ex iure manum consertum, sed magis ferro/ rem repetunt, regnumque petunt, vadunt solida vi.*”⁸ Gellius e sorokat a *manum consertum* kifejezés miatt idézi.⁹ Adamik Tamás fordításában: „*Innen a bölcsesség menekül, mindent csata intéz/ megvetik azt, aki jó szónok, szeretik csak a harcost./ Nem finom élccel küzdenek itt, nem a szellemes átkok/ röpködnek köztük, amikor harctérre kiállnak./ Nem kézzel vesznek jogosan, hanem ostoba karddal/ vesznek el értéket, birodalmat: törnek előre.*”¹⁰ Tótfalusi István fordításában: „*Megfut a bölcsesség a szívekből, úr az erőszak,/ jó szónok becse vész, csak a vad katonát szeretik már,/ nem szíves szóval, a vetekvők csúf szidalommal/ illetik egymást, visszavonásra dühöngve szívükbe./ nem viszi perbe ügyét, ki-ki karddal dönti a dolgát,/ trónra mohón támad, dulakodván durva erővel.*”¹¹ Az

¹ Aristot. *pol.* 8, 1341 a–b

² Graves I. 105. skk.

³ Albert 1921. 534.

⁴ Pind. *Pyth.* 4, 176.

⁵ Cic. *Mur.* 30.

⁶ Nótári 2004 f 88.

⁷ Jocelyn 987. skk.

⁸ Vahlen 268–273.

⁹ Gell. 20, 10, 4.

¹⁰ Adamik 1993. 143.

¹¹ *Római költők antológiája.* Budapest 1963. 8.

enniusi sorok fennkölségét jól ellensúlyozzák a szellemes közbevetések, amelyek köznyelvi, csevegő hangvétele a retorikai szituációhoz alkalmazza az eposzi pátoszt. A „*simulatio prudentiae*” ironikus utalás a *iurisprudentia* kifejezésre, az „*illa domina rerum*” pedig a filozófia.¹

A *studiorum atque artium contentio* összefoglalásaként *Quintilianus* egy, az egész *Pro Murenára* vonatkozó vélekedését idézhetjük, amelyben elismerően szól *Cicerónak* azon eljárásáról, amellyel *Sulpiciusnak* minden erényét elismerte, és dicsérte ugyan, mégis eltanácsolta attól, hogy a *consulatusra* pályázzék: „*Quam decenter tamen Sulpicio, cum omnes concessisset virtutes, scientiam petendi consulatus ademit! quam molli autem articulo tractavit Catonem!*”² Cicero a humor s az irónia fegyvereivel veszi el *Sulpicius* és *Cato* vádjainak élet. Ennek során a jogászok ellen irányuló komikum hatását fokozandó többször használ grécizmusokat, *proverbiumokat* és *proverbiumszerű* fordulatokat, a jogászi zsargonból vett kifejezéseket a különféle (*legis actió*s és formuláris) perrendekből származó idézeteket, amelyekhez köznyelvi, csevegő hangú megjegyzéseket fűz. Ezzel szemben amikor a *res militarisre*, illetve az *eloquentiára* tereli a szót, stílusa ünnepélyesen emelkedett lesz. Világosan kitűnik azonban, hogy kijelentéseinek nem csekély része retorikai toposz, egy foglalkozási csoportot (jelen esetben a jogászokat) illető, általánosan elterjedt kritikai vélekedések megismétlése – amelyek közül ugyanakkor nem egy a jogos bíráló hangján szól. A dicséret mindig az adott személyhez, *Sulpiciushoz* szól, ám a gáncs csupán annak foglalkozását érinti. Cicero a *Pro Murenában* nem a jogtudománynak s a jognak mint normarendszernek általános jelentőségét, a köz s az állam életében betöltött szerepének fontosságát taglalja, hanem egy adott – s amint láttuk, meglehetősen kényes – politikai helyzetben tesz (sikeres) kísérletet arra, hogy kikerülje *Murena* elítélésének, s ezzel a *Catilina*-összeesküvés fellángolásának *Scylláját*, s a kedves barátjától, *Sulpiciustól* való bántó elidegenedés *Charybdisét*. Mindvégig óvakodik attól, hogy a jogrend alapjait megingassa, bírálata a felszínen marad; amely bíráló – miként a *res militaris* dicsérete is – nem feltétlenül! Cicero saját meggyőződése, hanem csupán a szónoki helyzet diktálta szükségszerűség.

¹ Cic. leg. 1, 58. ita fit ut mater omnium bonarum rerum sit sapientia Tusc. 1, 64. philosophia vero, omnium mater artium

² Quint. inst. 11, 1, 68.

VIII. 3. Humor és irónia a *Pro Caeli*óban

I. e. 56 áprilisában az akkor huszonöt éves¹ M. Caelius ellen a *quaestio de vi* előtt fővádlóként L. Sempronius Atratinus, *subscriptorként* pedig L. Herennius Balbus és P. Clodius emelt vádat. A vádlott maga is mondott védőbeszédet,² ezen kívül M. Licinius Crassus Dives és – szokásához híven utolsóként emelkedve szólásra³ – Cicero lépett fel védőként. A vádemelés feltehetően a *lex Plotia (Plautia) de vi* (65/4) alapján történt⁴, amely Cicero híradása alapján lázadást szító és elvetemült polgárok ellen született, akik fegyverrel veszik ostrom alá a *senatust*, erőszakot alkalmaznak a *magistratusokkal* szemben, és az állam ellen törnek.⁵ A Caelius ellen felhozott vádak közül az első három, amelyek Caelius és Crassus védőbeszédében nyertek bővebb taglalást, csak Cicero összefoglalásából ismerjük meg: „*Itaque illam partem causae facile patior graviter et ornate a M. Crasso peroratum de seditionibus Neapolitanis, de Alexandrinorum pulsatione Puteolana, de bonis Pallae.*”⁶ („Így tehát szívesen veszem, hogy az ügy azon részét, ami a nápolyi zavargásokat, az alexandriaiakat Puteoliban ért sérelmeket és Palla javait illeti, M. Crassus már nyomatékosan és ékesszólóan taglalta.”)

Cicero a maga számára a Dio alexandriai filozófus ellen elkövetett merénylet kifejtését tartotta fenn.⁷ A vádpontok valamilyen módon összefüggenek XII. Ptolemaiosnak⁸ Róma által Egyiptom trónjára történt visszahelyezése ellen a *senatus* előtt tiltakozni kívánó alexandriai követséggel (ez a második és a negyedik vádpont esetén már első pillantásra is megállapítható). A követség 57-ben Dio vezetésével érkezett Rómába, ám a Pompeius által támogatott Ptolemaios király mindent elkövetett, hogy a *senatusi*

¹ Plinius maior 82. május 28-ra teszi M. Caelius Rufus születését (Plin. nat. 7, 165.), amit többen nem fogadtak el, így például Mommsen, és a 82-es évszámot 85-re módosították. (Vö. Mommsen 1887–1888. I. 570.) Mára elfogadottnak tűnik a pliniusi datálás helyessége, amit számos adattal támaszt alá Heinze (1925. 194.). Már a kétségek és a vita említése nélkül mint tény közli Caelius életkorát Stroh (243.).

² Cicero korában nem volt túl gyakori, hogy a vádlott önmagát védje a törvény előtt. Vö. Quint. inst. 4, 1, 46.

³ Cic. Brut. 190; Orat. 130; Quint. inst. 4, 2, 27.

⁴ A *lex Plotiát* egy Q. Catulus (consul 78-ban) által kezdeményezett törvénnyel kívánják azonosítani: Rotondi 377; Costa II. 91; Kunkel 1962. 123; Münzer 1920. 200; Classen 1973. 63; Stroh 246; Mommsen 1899. 564. Ugyanakkor a vádak alapjául szolgáló törvény megállapítása nem bír elsődleges jelentőséggel jelen vizsgálódás számára. Ehhez lásd Nótári 1999 b 3. skk.

⁵ Cic. Cael. 1.

⁶ Cic. Cael. 23.

⁷ Cic. Cael. 23. 51–55.

⁸ Ptolemaios személyéhez bővebben lásd Volkmann 1748. skk.

audienciát megghiúsítsa.¹ A vád szerint Caelius, Ptolemaios, illetve Pompeius ezen ügyleteinek kezdettől fogva részese volt. A *pulsatio Puteolana* valószínűleg egy, az alexandriai követség elleni, annak közvetlenül Puteoliba való megérkezése után történt támadás volt; nem kizárt, hogy a *seditiones Neapolitanae* ezzel valamilyen módon összefüggenek.² Ha a Nápolyból a Via Appián Rómába tartó követség *magistratusi* védelmet vett igénybe, úgy ezt méltán nevezhetjük a megfelelő római *terminus technicusszal* *seditió*nak, mivel ez az államhatalommal szembeni ellenszegülést jelöli.³ A *bona Pallaenek*⁴ az alexandriai követséggel való kapcsolatát sem bizonyítani, sem cáfolni nem tudjuk.⁵ Ennek kapcsán meg kell említeni azon nézetet, amely szerint jelen per elsődlegesen politikai természetűnek tekinthető, így tehát Pompeius, Ptolemaios patrónusa ellen irányult, Cicero feladata pedig az volt, hogy megfossza az ügyet minden aktuálpolitikai vonatkozásától.⁶ Ezzel szemben a következők hozhatók fel: a vádlókat alapvetően magán- és nem politikai jellegű motívumok mozgatták⁷, nevezetesen azon tény, hogy Caelius 56 februárjában *ambitus*⁸ miatt vádat emelt a per idején tizenhét éves L. Sempronius Atratinus⁹ vér szerinti apja, L. Calpurnius Bestia¹⁰ ellen, akit – Cicero lévén a védője – felmentettek a választási vesztegetés vádjától, őt ismételten *ambitus* miatt kívánta törvény elé idézni.¹¹

E második vádemelést gátolta meg Atratinus a *de vi* vádemeléssel;¹² tehát Heinze szerint a politikum e perben nem cél, hanem eszköz.¹ Pompeius népszerűsége épp ebben

¹ Dio Cassius szerint a követek egy részét már útközben megölette, a megmaradtak közül egyeseket Rómában tétetett el láb alól, másokat pedig fenyegetéssel és megvesztegetéssel vett rá arra, hogy sem jövetelük céljáról, sem pedig meggyilkolt társaikról ne tegyenek említést. A dolog ekkorra már Rómában is oly felháborodást váltott ki, hogy a *senatus* maga elé rendelte Diót, hogy beszámoltassa a történekről, Ptolemaios azonban olyan nagy befolyással bírt, hogy sem a filozófus (aki később orgyilkosság áldozata lett), sem a megölt követek ügye nem került a *senatus* elé (Dio Cass. 39, 13). Cic. *har. resp.* 34; Strab. 17, 7, 96.

² Heinze (1925. 201.) ennek kapcsán jelentéktelen helyi zendülésről beszél, amit Stroh (245.) azzal cáfol, hogy ebben az esetben a *seditiones* kifejezés használata nem volna jogos.

³ Mommsen 1899. 532.

⁴ Quintilianus (*inst.* 4, 2, 27.) ennek kapcsán kiemeli, hogy erről maga Caelius is beszélt. Heinze (1925. 201.) ezen életet birtok önkényes elfoglalásának tényállásában kívánja meghatározni, amely ellen általában az *actio vi bonorum raptorum* nevű keresettel lehetett élni (büntetőjogi vonatkozásairól Gai. *inst.* 4, 5. ehhez lásd Mommsen 1899. 659.)

⁵ Stroh 245.

⁶ Pacitti 67.

⁷ Vö. Cic. *Cael.* 56.

⁸ Az *ambitus* vádjához más kontextusban Nótári 1999 d 227.

⁹ Atratinushoz bővebben lásd Münzer 1923. 1366. skk.

¹⁰ Személyének azonosításához lásd Münzer 1909. 135–142.

¹¹ Vö. Cic. *Cael.* 16. 56. 78. Minthogy a köztársaság kori római perjog nem ismerte a fellebbezés intézményét. Vö. Földi–Hamza 186. Valószínűleg arról lehet szó, hogy Bestia újból hivatalra pályázott, Caelius pedig újra vádat emelt ellene (Heinze 1925. 195.).

¹² A *lex Plotia* alapján emelt vádat soron kívül tárgyalták, tehát a Caelius által másodszor is *ambitus* miatt emelendő vád előtt.

ebben az időben érte el a mélypontot,² tehát a vádlók számára ténylegesen előnyt jelentett, hogy Caeliust mint Pompeius emberét támadhatták; ezen szempontból természetesen Cicero is igyekszik a per politikai élet tompítani (Pompeius neve egyetlen alkalommal sem fordul elő a *Pro Caeliōban*).³ Az egyes vádpontokon kívül Cicero számos olyan kérdést érint, amelyek nem tartoznak ténylegesen a vádhoz: így Caeliusnak Clodia, Metellus Celer özvegye ellen elkövetett állítólagos gyilkossági kísérletét.⁴ Némiképp elkülönítve kezeli a Clodia elleni mérgezési kísérletet, ám egy megjegyzésből⁵ világosan kiderül, hogy a bizonyítási láncolatban lényeges szerepe van e momentumnak. Caelius tehát pénzt szerzett Clodiától, hogy felbérelje Dio gyilkosait⁶, és ha a későbbiekben meg akarta mérgezni Clodiát, akitől a pénz származott, úgy ennek az volt a célja, hogy a merényletről utóbb tudomást szerző asszonytól megszabaduljon.⁷ A történeti-politikai helyzet, valamint a Cicero és a *gens Clodia* között fennálló ellenséges viszony állomásainak áttekintése után fordítsuk figyelmünket a körülmények létrehozta retorikai szituációra és arra, hogy Cicero hogyan kezeli azt!⁸ De Saint-Denis a *Pro Caeliōt* a legszellemesebb Cicero-beszédnek nevezi⁹, ami jelentős részben a beszéd elhangzásának dátumából (április 4.), a *Ludi Megalenses* első napja által nyújtott, némiképp visszás helyzetnek komikai eszközökkel való maximális kiaknázásából ered.¹⁰ A *Ludi Megalenses* (április 4–10.) a Magna Mater (Kybelé) ünnepe, akinek kultuszát 205/4-ben közvetlenül a második pun háború vége előtt hozták be Rómába a *libri Sibyllini* utasítása alapján.¹¹ Ekkor a kultusz székhelyéhez fordultak¹², jelen esetben Attalos pergamoni királyhoz, aki átadta az istennőt megjelenítő fekete követ, és hajót szerelt fel, hogy azzal Rómába vihessék azt.¹³ (Egy másik hagyomány szerint a követ közvetlenül Pessinusból vitték Rómába.¹⁴) Az istennőt Rómába ünnepi ceremóniával hozták be, a *senatus* Scipio Nasicát bízta meg,

¹ Heinze 1925. 197; Classen 1973. 67. 93.

² Vö. Cic. *Cael.* 78. ad. *Q. fr.* 2, 6, 6.

³ Stroh 246. †

⁴ Costa II. 93.

⁵ Cic. *Cael.* 56 *S ti nem látjátok, hogy itt egy szörnyű büntett* (ti. a Dio elleni merénylet) *vádját koholták, hogy ez a másik bűn* (ti. a Clodia elleni merénylet) *elkövetési indítékának tünjék?*

⁶ Cic. *Cael.* 52.

⁷ Stroh 249.

⁸ Vö. Nótári 2000 a 5. skk.

⁹ Saint-Denis 105.

¹⁰ Salzman 301.

¹¹ Latte 1967. 258.

¹² Schmidt 1–30.

¹³ Arnob. 7, 49; Liv. 29, 10, 4. 14, 5; Ov. *fast.* 4, 255; Sil. 17, 1; App. *Hann.* 233.

¹⁴ Cic. *har. resp.* 27; Liv. 29, 10, 7; Strab. 12, 567; Arnob. 7, 49; Amm. 22, 9, 5.

hogy fogadja a Magna Matert¹, egyes források szerint a Vesta-papnő Quinta Claudia ártatlanságát bizonyítandó a Tiberis homokzátonyán megakadt, követ szállító hajót egymaga indította újra.² Palatinusi templomában is állott Claudiának egy szobra³, e templom 191-ben készült el, s ekkor vezették be a *Megalensiát*, és az ennek alkalmával tartott színpadi játékokat (*ludi scaenici*). A *Ludi Megalenses* szertartásán – miként az egész római Kybelé-kultuszban – semmilyen szerepet nem kapott az Attis öncsonkítására emlékeztető, örjögő *gallus*-tánc⁴, ugyanakkor a régészeti leletanyag bizonyítja Attis kultuszának a Magna Materével egykorú megjelenését, ugyanis a palatinusi ásatások során 1950/51-ben a Kybelé-templom cellájából kis, Attist ábrázoló szobrocskák kerültek elő az i. e. II. századi rétegből.⁵ (Ez egyértelműen cáfolja azon álláspontot, miszerint Kybelé kultusza Attisé nélkül vétetett át Rómában⁶, miként ez már filológiai alapon is kétségesnek tűnt.)⁷

Mint már említésre került, a *Megalensián* kezdettől fogva tartottak színházi előadásokat.⁸ A *gens Claudia* két tagjának a perben való közvetlen érintettségén, valamint a Clodia és Quinta Claudia közötti kontraszt⁹ kiemelésén kívül még egy másik kapocs állott fenn a *Megalensia* és a család története között: Clodius több alkalommal is megzavarta a Magna Mater ünnepét. A második botrányt 56. április 8-án, 9-én vagy 10-én okozta¹⁰, amikor felfegyverzett rabszolgákkal rohanta meg és foglalta el a színházat, ahol az előadás folyt;¹¹ ez tehát a *Pro Caelio* elhangzása után néhány nappal történt. Az első incidensre azonban a beszéd hallgatói gondolhattak, és minden bizonnyal gondoltak is, hiszen Clodius 58-ban részese volt egy a pessinusi Kybelé-szentély elleni akciónak¹², amely során Brogitarus galata fejedelem, aki Clodius bandáját pénzzel támogatta, Clodius segítségével megszerezte magának a pessinusi Kybelé-papi méltóságot (amihez királyi cím járt), elűzván e tisztség legitim betöltőjét és

¹ Köves-Zulauf 1988. 55.

² Suet. *Tib.* 2, 3; Lact. *inst.* 2, 7, 12.

³ Tac. *ann.* 4, 64.

⁴ Latte 260.

⁵ Köves-Zulauf 1988. 54.

⁶ Altheim II. 51.

⁷ Schmidt 30; Graillet 101.

⁸ Adamik 1993. 10.

⁹ Cic. *Cael.* 34.

¹⁰ Salzman 303.

¹¹ Cic. *har. resp.* 21–29.

¹² Cic. *har. resp.* 27.

szétzüllesztve a kultuszt.¹ Ily módon a *Megalensiához* a *gens Clodia* mind történeti, mind aktuálpolitikai szempontokból szorosan kapcsolódott.

Cicero a beszéd kezdetén mintegy sajnálkozását fejezi ki amiatt, hogy a bírácoknak még az ünnepnapon sem jut osztályrészül pihenés², s nem nézhetik az éppen akkor folyó színházi előadást. A szónok tehát saját színházi előadást, komédiát rendez nekik³, amelyeknek központjába a vád forrásaként meghatározott Clodiát⁴ állítja. Ezzel elsősorban nem a vádlott személyét igyekszik a bírác szemében rokonszenvenné tenni, hanem az ellenfél mozgatórugójára, az *opes meretriciaere* irányítja a figyelmet⁵, s az pedig a hallgatók számára nem lehet kétséges, hogy ki áll a *meretrix* kifejezés mögött: a Dio elleni gyilkossági kísérlet vádjának fő tanúja, a ledér életviteléről ismert római vígözvegy, Clodia Metelli. A tényleges vádpontokra (*de vi*) adandó válasz előtt szükségesnek látja, hogy a Caelius kárára koholt gyalázkodásokra feleljen.⁶ A *vita ante actára* vonatkozó részből⁷ a következő fő vádpontok olvashatók ki: Caelius vétett a *pietas* és a *fides* ellen, nem tanúsított apja iránt kellő tiszteletet⁸, és Calpurnius Bestiával szemben sem járt el megfelelően, amikor törvény elé idéztette;⁹ a *luxuria*¹⁰, amelyet mind Herennius, mind pedig Clodius Caelius szemére vetett;¹¹ ifjúkori kicsapongó életmód;¹² politikai természetű megjegyzések: a Catilinához fűződő baráti viszony;¹³ állítólagos részvétel az összeesküvésben¹⁴, *crimina ambitus*¹⁵, és a *pontifexi* választásoknál támadás egy *senator* ellen.¹⁶ (A vádak csoportosítása tetszőleges lehet, azonban sorrendjük jórészt követik Caelius életútját.)¹⁷ A harmadik rész¹⁸ a Dio elleni merényletet tárgyalja, ezt Clodia azon kijelentésével támasztja alá a vád, hogy Caelius tőle pénzt szerzett, hogy Lucceius rabszolgáit megvesztegesse, majd pedig megpróbált

¹ Cic. *har. resp.* 28; Köves-Zulauf 1995. 7.

² Cic. *Cael.* 1.

³ Gotoff 123.

⁴ Cic. *Cael.* 2.

⁵ Cic. *Cael.* 1.

⁶ Cic. *Cael.* 3.

⁷ Cic. *Caël.* 3–22.

⁸ Cic. *Cael.* 4. 18.

⁹ Cic. *Cael.* 26.

¹⁰ Cic. *Cael.* 4. 17.

¹¹ Cic. *Cael.* 27.

¹² Cic. *Cael.* 6–14.

¹³ Cic. *Cael.* 10–14.

¹⁴ Cic. *Cael.* 15.

¹⁵ Cic. *Cael.* 16.

¹⁶ Cic. *Cael.* 19.

¹⁷ Heinze 1925. 214.

¹⁸ Cic. *Cael.* 51. 69.

tőle mint terhelő tanútól megszabadulni.¹ Clodia e két kijelentését önálló vádpontként taglalja², az *aurum*³ és a *venenum*⁴ vádakát külön-külön cáfolja meg.⁵ Cicero egyik világosan érzékelhető célja, hogy a per politikai felhangjait lehetőség szerint tompítsa, többek között ezért nem helyezi a Dio ellen elkövetett támadást előtérbe. A *crimen veneni* kellően ismert, Clodia mellett feltehetően mások vallomása is rendelkezésre állott azon pontban, hogy Caelius megkísérelt mérget átadni Clodia rabszolgáinak. (Érdekes módon Cicero az egész beszéd során nem nyújt más verziót e történet helyett, hanem megelégszik azzal, hogy az ellenfél előadásának következetlenségeit nevetségessé tegye, s hangsúlyozza azt, hogy a *corpus delicti* nem áll rendelkezésükre. Ezzel ugyan nem oszlatja el teljességgel a gyanút Caeliusról, de legalább ki tudja ragadni e momentumot eredeti kontextusából.)⁶

Számos lényeges kérdés vetődik fel a beszéd középső részében:⁷ a *de vita* – vagy *de moribus* – *paragraphusok* végeztével a szónok a tényleges vádpontokra irányítja tekintetét. A Dio ellen elkövetett orgyilkosságot néhány mondattal letudja, utal arra, hogy a gyilkosság szerzője Ptolemaios király volt, akinek az elkövetéshez az időközben felmentett Asicius szolgált eszközüül – ezért nem vetülhet Caeliusra a gyanú árnyéka sem.⁸ Ezt követően hirtelen visszatér a Caelius életvitele ellen felhozott kifogásokhoz (*deliciarum obiurgatio*)⁹; a kisebb horderejű szabadosságok esetén liberális álláspontra helyezkedik, úgy vélvén, hogy az ifjúságnak joga van ahhoz, hogy kitombolja magát, amíg azzal komolyabb kárt nem okoz¹⁰, a súlyosabb esetekben pedig arra kéri a bírákat, hogy tegyenek különbséget a tárgy (*res*) és a vádlott (*reus*) között, azaz vegyék észre, hogy a felhozott kifogások a korabeli fiatalságot érintik általában, és nem konkrétan Caeliust.¹¹ Majd egy határozott *crimen luxuriaere* tér át: a Clodiától szerzett pénz igen bensőséges kapcsolatra enged következtetni, ami viszont keserű szakítással ért véget.¹² Az első pillantásra logikus folytatás (egyfelől tagadhatná e szerelmi kapcsolat létét, másfelől pedig annak hirtelen megszakadása miatt mindenestül kétségbe vonhatná a két

¹ Cic. *Cael.* 63.

² Cic. *Cael.* 51.

³ Cic. *Cael.* 51.

⁴ Cic. *Cael.* 56.

⁵ Stroh 260.

⁶ Stroh 261.

⁷ Cic. *Cael.* 23–50.

⁸ Cic. *Cael.* 24.

⁹ Cic. *Cael.* 27.

¹⁰ Cic. *Cael.* 28.

¹¹ Cic. *Cael.* 29–30.

¹² Cic. *Cael.* 31.

crimen hitelességét) helyett Cicero más utat választ: a következőekben¹ Clodia tanúvallomásának hitelességét vonja kétségbe azon az alapon, hogy mint elhagyott és féltékeny szerető nem képes elfogulatlanul megítélni Caeliust. (Ezzel anticipálja az *argumentatiō*ba² tartozó tárgyat – *de vi* –, ami által a *vis* és a *luxuria* egymásba átcsapóan változik a 23–50. *paragraphus*ban: 23–24. *vis*, 25–31. *luxuria*, 32–36. *vis*, 37–50. *luxuria*, 51. *vis*).³

E ponthoz kapcsolódik Heinze kiváló megfigyelése, miszerint a vád konstrukciója elsősorban és kizárólag Clodia tanúvallomására épül, így hát nem ronthatta le ennek hitelét azáltal, hogy Clodiát mint Caelius elhagyott szeretőjét állítja elénk; következésképpen e kapcsolatot csak Cicero hozhatta fel a perben.⁴ Caeliust tehát oly váddal szemben védte meg (hiszen a Clodia-*liaison* már nem oly általános, mint a felemlített *amores* és *libidines*), amelyet senki nem hozott fel ellene.⁵ Mindez annál is inkább helyesnek tűnik, mert nincsen az egész *Pro Caeliō*ban egyetlen olyan pont sem, ahol Cicero Clodia és Caelius szerelmi viszonyát köztudomású ténynek tételezné fel a hallgatóság körében; számos helyen emleget bizonyos általánosan elterjedt híreszteléseket külön-külön mindkét személy szexuális élete kapcsán, ám a kettejük közti kalandot illetően soha. Így tehát Clodia és Caelius egyenként is szabados életvitelét Cicero hozza egy nevezőre és költ köztük kapcsolatot.⁶

A szituációt egy Cicerónál kevésbé zseniális védő a következőképp aknáztá volna ki: elsőként a *crimen luxuriae* jelentőségét csökkentené, s rámutatna a vádak meglehetősen általános voltára és az ifjúságnak a könnyed életvitelre való jogára, másodikként pedig Clodia hitelét vonná kétségbe – ami talán nem is volna oly nehéz, hiszen 56-ban már a nép körében meglehetősen elterjedtek voltak a fivérével, Clodiusszal állítólagosan folytatott vérfertőző kapcsolatáról szóló gúnyversek¹ –, s ezáltal megkérdőjelezné, hogy komoly hitelt tulajdoníthat-e egy római bíróság egy *meretrix* tanúvallomásának. Ezen – mind mondottuk – Cicerónál kevésbé zseniális szónok a következő nehézségekkel találná magát szembe. Hogyan mérhet két mércével, azaz miért oly elnéző Caelius, és miért oly szigorú Clodia ledér életvitelével szemben? (Tény, hogy amíg Caelius csupán fiatal lovag, addig Clodia egy *consul* özvegye, ám a beszéd esetlegesen hiteltelenné

¹ Cic. *Cael.* 32–36.

² Cic. *Cael.* 51–69.

³ Stroh 266.

⁴ Heinze 1925. 228.

⁵ Heinze 1925. 245.

⁶ Stroh 272. (Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy Clodia és Caelius ne folytathattak volna titkos szerelmi viszonyt, csupán azt teszi világossá, hogy az semmiképpen sem lehetett Róma-szerte ismert.)

válhatna e kettősség által.) Ha Clodia – pontosan életvitele miatt – nem is volna túlságosan hitelesnek számító tanú, ez még nem adna okot arra, hogy feltétlenül hazudjon. És egyáltalában miért lett volna kapható arra, hogy Caelius ellen hamis vallomást tegyen?²

Cicero briliáns konstrukcióval húzza ki az esetleges ellenvetések méregfogát: hogyan is állna a dolog, ha Clodia Caelius szeretője lett volna? A Caeliusszal szembeni morális averziók élét éppenséggel elveszi azon tény, hogy egy Clodia-féle nővel *adulterium* nem is lehetséges, hiszen ez az *amores meretricii* közé sorolható. Ezzel pedig egy csapásra megoldódik a Clodia tanúvallomásának okára vonatkozó kérdés: az elhagyott szerető bosszúért liheg, s ezért tesz hamis vallomást, tehát az nem értékelhető. Ugyanakkor első látásra nem áll túlságosan nagy háttér Cicero rendelkezésére, hogy létrehozza a Caelius és Clodia közti szerelmi viszonyt: mindketten a Palatinuson laknak, és nem éppen aszkétikus életvitelükről nevezetesek. A szónok azonban talál még egy pontot: a vád állítása szerint Clodia pénzt adott Caeliusnak, aki később meg akarta Clodiát mérgezni (*aurum et venenum*); Cicero – kézenfekvőnek tűnő – konstrukciója szerint minderre csak egy igazán bensőséges kapcsolat és egy viharos szakítás miatt került sor. Ám a dilemma még így is nehezen oldható fel: vagy igazak a vád állításai, és akkor Caelius bűnös a Dio elleni merényletben, vagy ha nem igazak, akkor nem hozható létre a Caelius–Clodia *liaison*. Cicerónak tehát fel kell mentenie a vádlottat (*luxuria*), és hiteltelenné kell tennie Clodia vallomását (*vis*). Ha kettejük viszonya széles körben ismert lett volna, úgy Cicerónak a *luxuriáról* szóló pontot a *de vita ac moribus* részben, a Clodia elleni támadást a *crimen de vi* részben kellett volna elhelyeznie, így azonban a *crimina auri et veneni* pontokban foglalkozik Clodia hitelével, s építi fel és manipulálja a Clodia–Caelius viszonyt.³

Tekintsük át, hogyan hozza létre e kapcsolatot a szónok! A beszéd elején⁴ Clodiát még nem nevezi meg, csak az *opes meretriciaet* említi, amelyre jól – és felcsigázóan – rímel az *intolerabilis libido* és a *nimis acerbum odium*.⁵ Amikor Caeliusnak a Palatinusra költözését említi, már világosabban fogalmaz:¹ „Ehelyütt én is elmondhatom, amit a kiváló férfit, M. Crassus midőn Ptolemaios király jövetelét felpanaszolta, kevésse azelőtt mondott: „Bárcsak Pelion ligetében (a hajó) ne...” s még tovább is idézhetném a

¹ Cic. *ad. Q. fr.* 2, 3, 2.

² Stroh 274.

³ Stroh 275.

⁴ Cic. *Cael.* 1. skk.

⁵ Cic. *Cael.* 2.

verset: „Ugyanis akkor az úrnő bolygva ...” okoz nekünk gondot „Medea sajtó szívvel, kegyetlen szerelemtől megsebezve.”² Cicero itt az ismert Medea-motívumot használja fel, ami a per során már néhányszor előkerült, hiszen Atratinus Caeliust *pulchellus Iasonnak* nevezte, s utalt a kölcsönzött arany kapcsán az aranygyapjú történetére, Caelius pedig *Pelia cincinnatusnak* titulálta Atratinust.³ Tovább is fűzi a gondolatot:⁴ „*e palatinusi Medea s e költözés voltak ezen ifjú számára minden rossznak vagy még inkább minden szóbeszédnek okai*”.⁵ A pénz és mérgező motívumot (*duo sunt autem crimina, auri et veneni*) a *luxuria* tárgykörébe utalja, s ebből kíván Clodia és Caelius kapcsolatára következtetést levonni. Ha ezt azonban *expressis verbis* kimondaná, úgy elismerné, hogy a vádak igazak.⁶

Az ellenfél vádpontjait Cicero egy *ut dicitur* kitételrel megismétli, ám csak annyiban engedi őket valóságnak és igaznak feltűnni – helyesebben függőben tartja a rájuk adandó választ –, amennyiben céljainak megfelel.⁷ Itt idézi meg az alvilágból Appius Claudius Caecust (*prosopopoiia*) – ami semmiképpen nem a *genus grandé*hez tartozó eszköz⁸ jelen esetünkben,⁹ hanem komikus momentumokban¹⁰ nem szükölködő fogás –, hogy az ősi római erényeket összevethesse Clodia életvitelével. Látszólag ez nem szolgálja a védelmet, hiszen a megidézett őse meg van győződve az *aurum et venenum* vád igazságáról¹¹, az agy *ensor* beszéde viszont immár egyértelműen beletáplálja a bírák fejébe Clodia és Caelius kapcsolatának tényét és Clodia romlottságát.¹²

Ezt követően kerülhet sor Clodia tekintetében a *reprehensio testis*re, amely Clodiát mint féltékeny, elhagyott szeretőt mutatja be, Caeliusról pedig bebizonyítja, hogy nem *adulter*, vagyis házasságtörő, hanem csak *amator*, azaz szerető. Az előző szereposztásnak (előbb Cicero, majd Appius Claudius Caecus beszélt) megfelelően itt is maga a szónok, majd P. Clodius Pulcher nyilatkozik meg; ezzel Cicero a bizonyítási felelősséget jórészt áthárítja a két megidézett személyre. Cicero taktikája itt még világosabbá válik: ha a mérgező és az arany vádja igaz, akkor Clodia Caelius szeretője

¹ Cic. *Cael.* 18.

² Nótári 2004 f 140.

³ Quint. *inst.* 1, 5, 61.

⁴ Cic. *Cael.* 18.

⁵ Nótári 2004 f 140.

⁶ Stroh 278.

⁷ Cic. *Cael.* 30–32.

⁸ Quint. *inst.* 12, 10, 61.

⁹ Geffcken 18.

¹⁰ Így például az utalás Appius Claudius vakságára – Cic. *Cael.* 33.

¹¹ Cic. *Cael.* 33–34.

¹² Stroh 282.

volt – ha a szeretője volt, úgy tanúvallomása értéktelen, tehát a méreg és az arany vádja nem bizonyított.¹ Tehát a méreg és az arany vádja, amit Cicero foglalt így össze, hogy megalkothassa a *liaison*t, immáron feleslegessé vált, tehát el kell tüntetni, még hozzá feltűnés nélkül, hogy a bírák ne emlékezzenek arra, hogy milyen premisszákon alapult a következtetésük.² A *crimina auri et veneni* beleolvadnak a *crimen luxuriae*be, és a beszéd további részében már így kerülnek említésre. A Clodius szájába adott beszédben már ténynek számít, hogy Clodia Caelius szeretője – míg Appius Claudius csupán különféle gyanújelekből következtetett erre.³ (A két szereplő informáltsága megfelel a hallgatók látszólagos tudásszintjének.) Clodius meglehetősen szabadosan részletezi a szerelmi viszonyt – s ezáltal Cicero halálos csapást mér Clodia vallomására.⁴

A *Pro Caelio* 30–36. *paragraphus*ainak szerkesztésében több, egymás mellett futó szálát láthatunk; a tartalom szempontjából:⁵ hipotetikus következtetés az aranyból és a méregből a viszonyra és a szakításra (a beszélő itt Cicero),⁶ a tényleges (immáron nem hipotetikus) következtetés, a beszélő Appius Claudius Caecus,⁷ hipotetikus következtetés a viszonyból, és a szakításból Clodia vallomásának hiteltelenségére (a beszélő ismét Cicero),⁸ tényleges következtetés Clodius által;⁹ a bizonyítás valódi célja tekintetében: a viszony létének bizonyítása,¹⁰ Clodia hitelének lerombolása;¹¹ a színleg bizonyítandó tények szempontjából: Caelius felmentése a *crimen luxuriae* alól,¹² Clodia hitelének lerombolása.¹³ Ezek után megszabadítja Caeliust az *adulter* jellemzéstől, hiszen bizonyította, hogy Clodia nem római *matronához* méltó életet él, s így e nővel, egy *meretrix*szel nem lehet *adulterium*öt elkövetni. (Az erre vonatkozó pontokban¹⁴ Cicero ugyan nem említi név szerint Clodiát, és az értékelés megfogalmazása is némiképp hipotetikus, ám később kimondja, hogy Clodia *meretricio more* él.¹⁵) E válasszal a két szerepeltetett atya gondolataira felel a szónok, ám abban mindkét apa

¹ Stroh 282.

² Cic. *Cael.* 35.

³ Cic. *Cael.* 36.

⁴ Stroh 284.

⁵ Stroh 286.

⁶ Cic. *Cael.* 30–32.

⁷ Cic. *Cael.* 33–34.

⁸ Cic. *Cael.* 35.

⁹ Cic. *Cael.* 36.

¹⁰ Cic. *Cael.* 30–34.

¹¹ Cic. *Cael.* 35–36.

¹² Cic. *Cael.* 30–31.

¹³ Cic. *Cael.* 32–36.

¹⁴ Cic. *Cael.* 38., 49.

¹⁵ Cic. *Cael.* 57.

egyetért¹, hogy a fiatalságnak mindig is engedélyezve volt bizonyos szabadosság, s e szabadosságnak része lehet a Clodia-féle nőkkel folytatott viszony is, ami az *amores meretricii* sorába tartozik.²

A Clodia-*liaison* bemutatása során Cicero számos alkalommal él a humor és az irónia szónoki eszközével. A római komédia számos lényeges elemére Segal mutatott rá, aki szerint a *negotium* és az *industria* által uralt római hétköznapiok tökéletes ellentétéként jelenik meg az ún. plautusi nap, amelynek fő jellemzője a *ludus* és a *voluptas*.³ A *forumi* tevékenység szünetelt a színdarabok bemutatásának idején (*Ludi Romani*, *Ludi Apollinares*, *Ludi plebei*, *Ludi Megalenses*)⁴, tehát egyfajta felmentés lépett életbe az egész római létet átható *gravitas* alól. A komédiában minden szereplő kilép hétköznapi világából, az ifjak nem engedelmessé válnak apjuknak, a *matronák* nem követik férjük akaratát, a rabszolgák pedig büntetlenül oktadják ki urukat. A nevelés olykor a kívülálló, az *outsider* ellen irányul, aki ha elfogadja a kritikát, beépül a társadalomba, míg ha változatlanul kívülálló marad, a darab kerékkötőjeként kirekesztetik.⁵ A plautusi humor kárvallottjai gyakorta a *miles gloriosus*ok és a Cato Maior-szerű konzervatív, puritán figurák, Terentiusnál szerfelett kedvelt motívum a szigorú apák és életvidám fiúk közti ellentét (az apák legtöbbször „megjavulnak”, és tolerálni kezdik fiuk életvitelét).⁶ A *Caeliana* 37. és 38. *paragraphus*ában, a két apatípus *syncretis*ében Cicero Caecilius és Terentius komédiáiból idézi két apa szavait, az előbbi zord és kemény, az utóbbi – nem véletlenül származik az idézet az *Adelphoeból*, Micio beszédéből⁷ – jóindulatú és elnéző. A két apa szavai némiképp rokoníthatók az előző *paragraphus*okban megidézett két szereplővel, Appius Claudius Caecusszal és P. Clodius Pulcherrel, s hatásos párhuzamot képeznek a Cicero és szellemi-lelki fia, Caelius közötti kapcsolattal, ami határozott ellentéte Clodia és öccse-férje, Clodius viszonyának.⁸

Clodia jellemzésében a szónok Ennius *Medea exul* című tragédiájából idéz, s a tragikus alaphangú sorokat használja fel komikus hatás elérésére.⁹ Így válik Caelius Iasonná, annak Clodia-Medea szomszédságába költözése mitikus utazássá, az elhagyott

¹ Cic. *Cael.* 37.

² Stroh 289.

³ Segal 42.

⁴ Adamik 1993. 103.

⁵ Frye 163.

⁶ Segal 70.

⁷ Ter. *Ad.* 120–121.

⁸ Geffcken 23.

⁹ Clodiát Medea mellett egy másik, nem éppen pozitív mitikus nőalakhoz is hasonlították, nevezetesen Clytaemnestrához, ám ezt a beszédben nem halljuk, így Cicero szájából a *quadrantaria Clytaemnestra* gúnynevét Caeliustól származott. (Quint. *inst.* 8, 6, 53.)

vígözvegy pedig varázslónővé.¹ A 61–69. *paragraphus*ban a tégely átadásának kalandját ábrázolja, már nem is annyira a komédia, mint inkább a *mimus* szellemében – a *mimus*ban (s ez Clodiának mint *meretrix*nek a jellemzése szempontjából igen jelentős) prostituáltak léptek fel a színpadon.² A *comedia dell' arte*-szerű, meghatározott történettel nem rendelkező *mimus* nem volt éppenséggel erkölcsnemesítő jellegű szórakozás, a *risus mimicus*ban kifejeződő hatást gyakorta obszcenitása által érte el. Tematikájának sarkalatos pontját képezte a házasságtörés és mérgezési kísérletek; ennek megfelelően jellemzi a fürdőben történeteket Cicero *obscenissima fabulaként*.³ A *pyxis* átadását és megszerzését célzó eseményeket *muliebre bellumként* ábrázolja, amelynek során Clodia *imperatrix* lesz, emberi pedig trójai falóban rejtőzködő *provincia*.⁴ Clodia *meretrixként* való jellemzése⁵ tökéletes ellentétet képez az otthonnak tisztaságát őrző engedelmes és erkölcsös *matrona*⁶ képével. Clodiának egész megjelenése és viselkedése *meretrix*hez illő, nem *mater familias*⁷, ám *familiarisai* a rabszolgái és a fürdőmester⁸, aminek kapcsán Cicero kétszer is utal a *quadrantaria* gúnynévre.⁹ Plutarkhos szerint azért ragadt rá e titulus, mert szeretőitől egy *quadrant*st kapott fizetségül¹⁰, Caelius pedig *Quadrantaria Clytaemnestra* névvel illeti.¹¹ Caeliust kéjnői segédlettel, *opibus meretriciis*¹² támadják, Clodia tehát egyfajta *miles gloriosus*ként vezeti seregét.¹³

¹ Geffcken 15.

² Lact. *inst.* 1, 20, 10

³ Cic. *Cael.* 69.

⁴ Geffcken 25.

⁵ Cic. *Cael.* 49.

⁶ CIL 1.1007. *Hospes, quod deico paullum est, asta ac pellege. Heic est sepulcrum hau pulcrum pulcrai feminae: nomen parentes nominarunt Claudiam. Suom mareitum corde deilexit souo: gnatos creavit: horunc alterum in terra linqvit, alium sub terra locat. Sermone lepido, tum autem incessu commodo. Domum servavit. Lanam fecit. Dixi, Abei.*

⁷ Cic. *Cael.* 32, 57.

⁸ Cic. *Cael.* 62.

⁹ Cic. *Cael.* 62, 69.

¹⁰ Plut. *Cic.* 29.

¹¹ Quint. *inst.* 8, 6, 53.

¹² Cic. *Cael.* 1.

¹³ Geffcken 38.

II. FEJEZET

PRO MURENA 26.

„Cum hoc fieri bellissime posset: „Fundus Sabinus meus est.” „Immo meus,” deinde iudicium, noluerunt. „FUNDUS” inquit „QUI EST IN AGRO QUI SABINUS VOCATUR.” Satis verbose, cedo quid postea? „EUM EGO EX IURE QUIRITUM MEUM ESSE AIO.” Quid tum? „INDE IBI EGO TE EX IURE MANUM CONSERTUM VOCO.” Quid huic tam loquaciter litigioso responderet ille unde petebatur non habebat. Transit idem iuris consultus tibicinis Latini modo. „UNDE TU ME” inquit „EX IURE MANUM CONSERTUM VOCASTI, INDE IBI EGO TE REVOCO.” Praetor interea ne pulchrum se ac beatum putaret atque aliquid ipse sua sponte loqueretur, ei quoque carmen compositum est cum ceteris rebus absurdum tum vero in illo: „SUIS UTRISQUE SUPERSTITIBUS PRAESSENTIBUS ISTAM VIAM DICO, ITE VIAM.” Praesto aderat sapiens ille qui inire viam doceret. „REDITE VIAM.” Eodem duce redibant. Haec iam tum apud illos barbatos ridicula, credo, videbantur, homines, cum recte atque in loco constitissent, iuberi abire ut, unde abissent, eodem statim redirent. Isdem ineptiis fucata sunt illa omnia. „QUANDO TE IN IURE CONSPICIO” et haec: „ANNE TU DICAS QUA EX CAUSA VINDICAVERIS?” Quae dum erant occulta, necessaria ab eis qui ea tenebant petebantur, postea vero pervulgata atque in manibus iactata et excussa, inanissima prudentiae reperta sunt, fraudis autem et stultitiae plenissima.”¹

(„Noha a leghelyesebben így történnék: „A sabinumi telek az enyém.” „Nem, az enyém.” Azután az eljárás – ezt még sem akarták. „A TELEK” – így szól – „AMELY AZON A FÖLDÖN VAN, AMIT SABINUMINAK NEVEZNEK.” Elég terjengősen; nos, hogyan hát, tovább? „AZT ÉN A QUIRITES RÓMAI POLGÁROK JOGÁNÁL FOGVA MAGAMÉNAK MONDOM.” Aztán? „EZÉRT ONNAN A TÖRVÉNY ELŐL ELHÍVLAK, HOGY A KÉZRÁTÉTEL JOGÁN TULAJDONJOGOMAT JELÖLJEM.” Hogy egy ilyen locsogó pörlekedőnek mit feleljen, nem tudta az alperes. Átvált ugyanazon jogász latin fuvolás módjára. „MIVEL TE ENGEM A KÉZRÁTÉTEL JOGÁN A TÖRVÉNY ELŐL ELHÍVTÁL, EZÉRT ONNAN ÉN IS ELHÍVLAK TÉGED.” Eközben a praetor számára

¹ Cic. Mur. 26.

is – nehogy túl jól és könnyedén érezze magát, és magától mondjon valamit – szintén megalkottak egy mondókát, amely mindenestül oktalan, ám különösképpen ebben: „MINTHOGY MINDKÉT FÉL TANÚI JELEN VANNAK, MEGMUTATOM AZ UTAT, MENJETEK AZ ÚTON.” Kéznel volt a jogtudó, akinek ki kellett tanítania őket a járandó útról. „JÖJJEK VISSZA AZ ÚTON.” Ugyanannak a vezetésével visszamentek. Mindez – úgy hiszem – már ama szakállas ősök számára is nevetséges volt; azon embereket, akik a megfelelő helyen megállottak, elküldeni csak azért, hogy rögtön vissza is térjenek ugyanoda, ahonnan elmentek. Ugyanilyen ostobasággal lett minden bevonva. „AMIKOR TÉGED A TÖRVÉNY ELŐTT MEGPILLANTALAK.” és ez: „MEGMONDANÁD-E, HOGY MELY OKBÓL KÖVETELED A DOLGOT MAGADNAK?” Amíg mindez titkos volt, szükségképpen azoktól kellett megkérdezni, akik tudták, később ilyen ostobasággal lett minden bevonva.”¹⁾

A következőkben az e *paragaphus*ban leírt *manum conserere* eljárásából kiindulva a *legis actio sacramento in rem* szerkezetét és eredetének kérdéskörét vizsgáljuk a *ius sacrum* tárgykörébe tartozó, a verbalitásnak a római gondolkodásban betöltött szerepét megvilágító források alapján. Ezt követően a szertartásban használt pálcá, illetve lánczsa szimbolikájának különféle aspektusait igyekszünk feltárni a görög–római antikvitásban, majd végül az istenítéleti párviadalról kialakított képzeteket elemezzük egy homérosi, egy liviusi és egy plautusi forráshely alapján, s megkíséreljük az ezekből levonható következtetéseket és párhuzamokat a *legis actio sacramento in rem sacrum duellum*kénti értelmezésében hasznosítani.

¹ Vö. Nótári 2004 f 85. sk.

I. MANUM CONSERERE

A *Pro Murena* huszonhatodik *paragraphus*ában Cicero a *legis actio sacramento im rem* egy, a telkek *vindicatio*jában és a per bevezető szakaszában alkalmazott, az i. e. I. századra formalizmusában már elavultnak számító és így tényleges létjogát veszített részét mint a Sulpicius ellen intézett enyhébb hangvételű megjegyzések után – a *gradatió*nak megfelelően¹ – a *iurisprudentia* elleni élesebb hangú támadás eszközt használja fel.

A *legis actio sacramento im rem* szertartásának leírását Gaiustól kapjuk meg.² Ezt a szöveghelyet kell a *manum conserere* jelentésének Gellius által adott magyarázatával, valamint annak az imént megismert textussal megkísérelni összhangba hozni. Aulus Gellius³ a *Noctes Atticae*ben⁴ az „*ex iure manum consertum*” mint a régi *legis actio*s

¹ Kumaniecki 172.

² Gai. inst. 4, 16–17. *Si in rem agebatur, mobilia quidem et moventia, quae modo in ius afferri adducive possent, in iure vindicabantur ad hunc modum: qui vindicabat, festucam tenēbat; deinde ipsam rem apprehendebat, velut hominem, et ita dicebat: HUNC EGO HOMINEM EX IURE QUIRITIVM MEUM ESSE AIO SECUNDUM SUAM CAUSAM; SICUT DIXI, ECCE TIBI, VINDICTAM IMPOSUI, et simul homini festucam imponebat, adversarius eadem similiter dicebat: MITTITE AMBO HOMINEM. Illi mittebant. qui prior vindicaverat sic dicebat: POSTULO, ANNE DICAS, QUA EX CAUSA VINDICAVERIS; ille respondebat: IUS FECI, SICUT VINDICTAM IMPOSUI. Deinde qui prior vindicaverat, dicebat: QUANDO TU INIURIA VINDICAVISTI D AERIS SACRAMENTO TE PROVOCO; adversarius quoque dicebat similiter: ET EGO TE; aut si res infra mille asses erat, scilicet L asses sacramentum nominabant, deinde eadem sequebantur, quae cum in personam ageretur. Postea praetor secundum alterum eorum vindicias dicebat, id est interim aliquem possessorem constituēbat, eumque iubebat praedes adversario dare litis et vindiciarum, id est rei et fructuum; alios autem praedes ipse praetor ab utroque accipiebat sacramenti causa, quod id in publicum cedebat. Festuca autem utebantur quasi hastae loco, signo quodam iusti domini. quando iusto dominio ea maxime esse credebant, quae ex hostibus cepissent; unde in centumviralibus iudiciis hasta proponitur. Si qua res talis erat, ut sine incommodo non posset in ius afferri vel adduci, velut si columna aut navis aut grex alicuius pecoris esset, pars aliqua inde sumebatur eaque in ius afferebatur, deinde in eam partem quasi in totam rem praesentem fiebat vindicatio; itaque [vel] ex grege vel una ovis aut capra in ius adducebatur, vel etiam pilus inde sumebatur et in ius afferebatur; ex nave vero et columna aliqua pars defringebatur; similiter si de fundo vel de aedibus sive de hereditate controversia erat, pars aliqua inde sumebatur et in ius afferebatur, et in eam partem proinde atque in totam rem praesentem fiebat vindicatio, velut ex fundo gleba sumebatur et ex aedibus tegula, et si de hereditate controversia erat, aequē.*

³ Gelliushez az irodalmat bővebben lásd Adamik 1996. 62.

⁴ Gell. 20, 10, 1–10. *'Ex iure manum consertum' verba sunt ex antiquis actionibus, quae, cum lege agitur et vindiciae contenduntur, dici nunc quoque apud praetorem solent. Rogavi ego Romae grammaticum, celebri hominem fama et multo nomine, quid haec verba essent? Tum ille me despiciens 'aut erras,' inquit 'adulescens, aut ludis, rem enim doceo grammaticam, non ius respondeo: si quid igitur ex Vergilio, Plauto, Ennio quaerere habes, quaeras licet.' 'Ex Ennio ergo' inquam 'est, magister, quod quaero. Ennius enim verbis hisce usus est.' Cumque ille demiratus aliena haec esse a poetis et haud usquam inveniri in carminibus Ennii diceret, tum ego hos versus ex octavo annali absentes dixi – nam forte eos tamquam insigniter praeter alios factos memineram -: „Pellitur e medio sapientia, vi geritur res, / spernitur orator bonus, horridus miles amatur. / Haud dictis doctis certantes nec maledictis / miscent inter sese inimicitiam agitantes, / non ex iure manum consertum, sed magis ferro / rem repetunt regnumque petunt, vadunt solida vi.” Cum hos ego versus Ennianos dixissem, 'credo' inquit grammaticus 'iam tibi. Sed tu velim credas mihi Quintum Ennium didicisse hoc non ex poeticae litteris, sed ex iuris aliquo perito. Eas igitur tu quoque' inquit 'et discas, unde Ennius didicit.' Usus consilio sum magistri,*

keresetekből származó kifejezés eredetére és jelentésére keres magyarázatot egy hírneves *grammaticus*nál, aki a kérdést előbb elhárítja, hiszen ő maga a *grammaticával*, Vergiliusszal, Plautusszal és Enniusszal foglalkozik. Erre Gellius megjegyzi, hogy a fordulatot éppen Ennius *Annales*ének nyolcadik könyvében találta, mire a *grammaticus* megállapítja, hogy Ennius e kifejezést a jogi és nem a költői nyelvből merítette. Ezt követi a tényleges magyarázat: „*Manum conserere. Nam de qua re disceptatur in iure in re praesenti sive ager sive quid aliud est, cum adversario simul manu prendere et in ea re sollemnibus verbis vindicare, id est vindicia. Correptio manus in re atque in loco praesenti apud praetorem ex duodecim tabulis fiebat, in quibus ita scriptum est: 'si qui in iure manum conserunt.'* Sed postquam praetores propagatis Italiae finibus datis iurisdictionibus negotiis occupati proficisci vindiciarum dicendarum causa ad longinquas res gravabantur, institutum est contra duodecim tabulas tacito consensu, ut litigantes non in iure apud praetorem manum consererent, sed 'ex iure manum consertum' vocarent, id est alter alterum ex iure ad conserendam manum in rem, de qua ageretur, vocaret atque profecti simul in agrum, de quo litigabatur, terrae aliquid ex eo, uti unam glebam, in ius in urbem ad praetorem deferrent et in ea gleba tamquam in toto agro vindicarent.”¹ („A kézzel történő megragadás. Ugyanis egy, a törvény előtt jelenlevő dolgot, legyen ez bár föld, vagy valami más, ami felett a per folyik, az ellenféllel egyszerre kézzel megragadni, és erre a dologra ünnepélyes szavakkal igényt támasztani, ezt nevezik vindiciának. Az adott dolognak az adott helyen történő megragadása a praetor jelenlétében történik a tizenkéttáblás törvény előírása folytán, ahol ez van megírva: „ha (a felek) a törvény előtt (a dolgot) kézzel megragadják”. Ám miután a praetorok Itália határainak kiszélesedése következtében, a civilperekben való törvénykezés révén (túlságosan) elfoglaltak voltak és nehézkesé vált, hogy a tulajdoni

quod docere ipse debuerat, a quo discerem, praetermonstrantis. Itaque id, quod ex iureconsultis quodque in libris eorum didici, inferendum his commentariis existimavi, quoniam, in medio rerum et hominum vitam qui colunt, ignorare non oportet verba actionum civilium celebriora. 'Manum conserere'. Nam de qua re disceptatur in iure in re praesenti, sive ager sive quid aliud est, cum adversario simul manu prendere et in ea re sollemnibus verbis vindicare, id est 'vindicia'. Correptio manus in re atque in loco praesenti apud praetorem ex duodecim tabulis fiebat, in quibus ita scriptum est: 'Si qui in iure manum conserunt.' Sed postquam praetores propagatis Italiae finibus datis iurisdictionibus negotiis occupati proficisci vindiciarum dicendarum causa ad longinquas res gravabantur, institutum est contra duodecim tabulas tacito consensu, ut litigantes non ex iure apud praetorem manum consererent, sed 'ex iure manum consertum' vocarent, id est alter alterum ex iure ad conserendam manum in rem, de qua ageretur, vocaret atque profecti simul in agrum, de quo litigabatur, terrae aliquid ex eo, uti unam glebam, in ius in urbem ad praetorem deferrent et in ea gleba tamquam in toto agro vindicarent. Idcirco Ennius significare volens non, ut ad praetorem solitum est, legitimis actionibus neque ex iure manum consertum, sed bello ferroque et vera vi atque solida, quod videtur dixisse conferens vim illam civilem et festucariam, quae verbo diceretur, non quae manu fieret, cum vi bellica et cruenta.

¹ Gell. 20, 10, 7.

ügyekben történő ítélkezés miatt hosszú utakat tegyenek meg, a tizenkéttáblás törvény rendelkezésével ellentétben hallgatólagos megállapodással az a határozat született, hogy a peres felek ne a törvény előtt a praetor jelenlétében ragadják meg kézzel (a dolgot), hanem 'a törvény elől hívják el (egymást) a kézrátétel jogán', azaz egyik hívja el a másikat azért, hogy a dolgot, ami felett perelnek, kézzel megragadják, és miután egyszerre megérkeztek a földre, ami felett perlekedtek, onnan egy darab földet, úgy egy röngyit vigyenek a törvény elé a városba a praetor elé, és arra a rögre pereljenek, mintha az egész föld(terület) ott volna.”)

Gellius szerint tehát a *manum conserere* a per tárgyának kézzel történő megragadását (*manu prendere*) jelenti, ami megfelel a gaiusi *rem apprehendere* fordulatnak, ugyanakkor célját tekintve az idők során határozottan elvált attól.¹ A gaiusi szöveghely szerint a „tulajdonnak” illetve a „birtokláshoz való erősebb jognak”,² mindkét fél által a „*HUNC EGO HOMINEM EX IURE QUIRITIUM MEUM ESSE AIO*” mondattal történő kijelentése az *in iure* jelenlévő és kézzel megragadott dologra vonatkozik. A *vindicatio* tehát kezdetben – miként a *mancipatio*³ is – nagyobb értékű ingókra (tehát rabszolgára és igásbaromra) vonatkozó ügyletek számára lett megalkotva, hiszen azon gondolat, miszerint egy telek felett pusztán egy pálca- vagy kézrátétellel lehet uralmat gyakorolni, a bevett formalizmus jeleztes, az archaikus kor gondolkodásmódjával nehezen összeegyeztethető absztrahálását tételeznél fel.⁴ Az a kötelezettség tehát, hogy a per tárgya a *magistratus* előtt legyen, minden dologra vonatkozott, azok esetében pedig, amelyeket különösebb gond nélkül oda lehetett vinni, ezen követelmény változatlan maradt.⁵ A telkek és egyéb, a *comitium*ra nem vihető dolgok, illetve dologösszességek esetére, Gellius szerint azért, hogy az eljárás megfeleljen a tizenkéttáblás törvény előírásának,⁶ amely szerint a *manum conserere* aktusának *in iure*, azaz a törvény előtt kellett lezajlania, mind a *magistratus*, mind pedig a peres felek kimentek a telekre, hogy ott hajtsák végre a *vindicatiót*, amivel az adott telek *iusszá*, törvénykezési helyé vált.⁷ A

¹ Kaser 1987 a 57.

² Kaser 1956. 16.

³ Gai. inst. 1, 119. *Est autem mancipatio, ut supra quoque diximus imaginaria quaedam venditio, quod et ipsum ius proprium civium Romanorum est, eaque res ita agitur: adhibitis non minus quam quinque testibus civibus Romanis puberibus et praeterea alio eiusdem conditionis, qui libram aeneam teneat, qui appellatur libripens, is qui mancipio accipit, rem tenens ita dicit: HUNC EGO HOMINEM EX IURE QUIRITIUM MEUM ESSE AIO ISQUE MIHI EMPTUS ESTO HOC AERE AENEAQUE LIBRA, deinde aere percutit libram idque aes dat ei a quo mancipio accipit quasi pretii loco.*

⁴ Thür 296.

⁵ Kaser 1987 a 57.

⁶ XII tab. 6, 5/a *SI (QUI) IN IURE MANUM CONSERUNT*

⁷ Kaser 1987 a 57.

római hatalom kiterjesztésével növekedett a *magistratus*ra nehezedő teher, és így a fenti eljárás már nem volt alkalmazható, tehát új megoldást igyekeztek találni.

A tizenkéttáblás törvény rendelkezésével ellentétben *tacitus consensus*szal a *manum conserere* aktusát már nem *in iure* hajtották végre, hanem a felek e célból egymást elhívták a törvény elől.¹ A dolgot követelő fél (a későbbi felperes) elhívta a *comitium*ról a dolog birtokosát (a későbbi alperest) oda, ahol a per tárgya feküdt, a felek együtt elmentek oda, és elvettek a dologból egy darabot, majd elvitték azt Rómába a *magistratus* elé, ahol végrehajtották a Gaius által leírt *vindicatiót*, mintha az egész telek a törvény előtt volna. (Gaius már nem említi a *manum conserere* eljárást, hiszen a *legis actiós* perek elbeszélése történelmi kitekintés a *iurisprudentiát* tanulók számára, nem pedig olyan antikvárius búvárkodás, mint Gelliusé.)² A *manum conserere* szertartását tehát csupán bizonyos pertárgyak esetén alkalmazták, mintegy a *vindicatio* előkészítéseként. A *praetor* említése a gelliusi szövegben a tizenkéttáblás törvény idejére vonatkoztatva természetesen anakronizmus.³ A római állam területe, az *ager Romanus antiquus* nem terjedt túl egy, a Tiberis bal partján a *pomeriumot* körülvevő öt-hat mérföldes sávon,⁴ csak Fidenae 426-ban történt elfoglalása terjesztették ki e sávot tíz mérföldre;⁵ valószínű, hogy már e területnövekedés indokoltá tette az *in iure manum conserere* helyett az *ex iure manum conserere* eljárás létrejöttét.⁶

A Gellius által előadott fejlődéssel tökéletesen egybevágnak a *Pro Murenában* leírt, *in iure* lezajlott eljárás fordulatai; nemkülönben összhangba hozhatók a gaiusi *vindicatio* szertartásával, ha a Cicero által hagyományozott mondatokat a tényleges *vindicatio* előkészítő eljárásnak fogjuk fel.⁷ A rög felvételéhez, azaz a *manum conserere* végrehajtásához ezek szerint a *magistratus* közreműködése már nem volt szükséges, hiszen az kiindulhatott abból, hogy a cselekménynél jelenlévő tanúk⁸ jelentenek az eljárás során esetlegesen előforduló szabálytalanságokat. Ezzel a telek megszűnt *ius*, törvénykezési hely lenni.⁹ A *manum conserere* immáron *vindicias sumere* jelentésben

¹ Ugyanezen fordulattal találkozhatni: Cic. *De orat.* 1, 10, 4; *ad fam.* 7, 13, 2; *Att.* 15, 7.

² Kaser 1987 a 59.

³ Wieacker 1968. 303. skk.

⁴ Thür 298.

⁵ Alföldi 304.

⁶ Thür 298.

⁷ Kaser 1987 a 63.

⁸ Fest. 394. *Superstites testes praesentes significat. Cuius rei testimonium est, quod superstitionibus praesentibus i, inter quos controversia est, vindicias sumere iubentur.*

⁹ Kaser 1987 a 64.

szerepelt; tehát a *vindicatio*nak,¹ azaz a per tárgyának a felek által *manum conserere* formájában történő megragadása és törvény elé vitele értelemben. Miként a *magistratus* is megkönnyítette a maga dolgát, úgy a felek is, ha egyetértés állott fenn közöttük azon kérdésben, hogy egy meghatározott telek felől kívántak perelni, magukkal hozták a telekről a *vindicatio*hoz majdan szükséges röögöt, és a *magistratus* utasítására csupán színleg távoztak el a törvény elől.²

A „*QUANDO TE IN IURE CONSPICIO*” részlet szemmel láthatóan elkülönül az előzőektől, tehát nem kell a perbe a bevezetés után beépíteni, hiszen Cicero csak azt kívánta mondani, hogy az ősi kor formalizmusa saját korára már teljességgel értelmetlenné vált, a következő fordulat használata pedig még nagyobb balgaság. E mondattal a *Corpus Ciceronianum*ban még egy esetben találkozhatni.³ A tulajdonvédelem köztudottan kezdetben leginkább a lopás, illetve a tolvaj üldözésével járt együtt: ha valaki a saját dolgát másnál találta meg, s ezt vissza akarta követelni, úgy még a per megkezdése előtt elmondta a perben is előforduló formulát: „*HUNC EGO HOMINEM EX IURE QUIRITIUM MEUM ESSE AIO, SECUNDUM SUAM CAUSAM. SICUT DIXI, ECCE TIBI, VINDICTAM IMPOSUI*”, s ha az ellenfél ragaszkodott azon álláspontjához, hogy a dolog az övé, akkor ugyanezeket mondotta el még a per megkezdése előtt. Erre a dolgot magának követelő fél (a későbbi felperes) felhívhatta azon személyt, akitől ő maga a dolgot szerezte, az *auctort*, hogy bizonyítsa a törvény előtt, hogy a dolog tőle származik. A „*quando*” itt *temporalis*, és nem *conditionalis* értelemben szerepel. Mivel e mondatot mindössze két helyen olvashatjuk, és az egyik esetben a szerző meg is magyarázza az értelmét, nehezen feltételezhető, hogy a másik helyen alapvetően más értelemben használná e kitélt; valószínűnek tűnik tehát, hogy e mondat az ősi peres eljárás előkészítő szakaszából származik, ami Cicero korára méginkább anakronisztikussá vált, mint a *vindicatio fundi* szertartása, és ezért említi ezt Cicero épp itt mint az elavult formalizmus elrettentő példáját, és nem azért, mintha a *legis actio sacramento in rem*ben az előzőekben idézett szertartás után lett volna a helye.⁴

¹ Fest. 516. *Vindiciae appellantur res eae, de quibus controversia est. De quo verbo Cincius sic ait: 'Vindiciae olim dicebantur illae, quae ex fundo emptae in ius adlatae erant.' At Ser. Sulpicius vindiciam esse ait qua de re controversia est, ab eo quod vindicatur. ... XII: 'Si vindiciam falsam tulit, si velit is ... tor arbitros tris dato, eorum arbitrio fructus duplione damnus decidito.'*

² Thür 298.

³ Cic. *Caecin.* 54. *Actio est in auctorem praesentem his verbis: QUANDO TE IN IURE CONSPICIO.*

⁴ Nótári 1999 e 237.

II. A VERBALITÁS MINT A *IUS SACRUM* SARKALATOS PONTJAII. 1. A *fatum* fogalma

A *legis actio sacramento* erős szöveggözpontúsága kellően közismert, hiszen – amint maga Gaius is hangsúlyozza – aki a *textus* akár egyetlen szavát is elvétette, elveszítette a *pert*.¹ A római gondolkodásban nem csekély jelentőséggel bírt, a kimondott szó valóságot konstituáló hatásába vetett hit.² „Az ok a rómaiak rendíthetetlen hite a kimondott szó numinózus erejében, meggyőződésünk, hogy végső soron a létezés a kimondott létezéssel azonos, teljes valóság csak a szavakba öntött valóság.”³

A *fatum* szó eredetét illetően több római szerzőt is lehet idézni. Varro szerint a *fatum* kifejezés abból ered, hogy a Párkák meghatározzák az újszülött életének idejét azáltal, hogy kimondják döntésüket;⁴ ezt Fronto is megerősíti, miszerint a végzetet a kimondott szóról nevezik *fatumnak*.⁵ Az antikok ezen felismerését, nevezetesen hogy a *fatum* a *for*, *fari*, *fatus sum* igéből ered, a modern nyelvtudomány is megerősíti.⁶ További értelmezéséhez Servius Vergilius Aeneiséhez írott kommentárja nyújt segítséget, amely szerint a *fatum participium*, s azt jelöli, amit az istenek mondtak.⁷ Tehát maga a kifejezés *isteni szót, isteni döntést (Götterspruch)* jelent.⁸ Ugyanakkor tudunk egy Fatának nevezett istennőről is: Lavinium területén találtak három, az i. e. IV–III. századból származó oltárfeliratot, amely Fata istennő kultuszát bizonyítja,⁹ neve Neuna (Nona), amit már több irodalmi forrásból ismerünk. Gellius itt Varrót és Caesellius Vindexet idézi, aki a Parcae nevééről is tudósít, valamint Livius Andronicus *Odysseia*-idézete

¹ Gai. *inst.* 4, 11. *Actiones ... ideo quia ipsarum legum verbis accomodatae erant et ideo inmutabiles proinde atque leges observabantur; unde eum qui de vitibus succisi ita egisset, ut in actione vites nominaret, responsum est rem perdidisse, cum debuisset arbores nominare eo quod lex XII tabularum ... generaliter de arboribus succisis loqueretur.* 30. *Sed istae omnes legis actiones paulatim in odium venerunt, namque ex nimia subtilitate veterum qui tunc iura condiderunt eo res perducta est, ut vel qui minimum errasset litem perderet.*

² A szakrális elem jelentőségét hangsúlyozza többek között Kaser 1949. 309. skk.

³ Köves-Zulauf 1972. 312; Köves-Zulauf 1995. 207.

⁴ Varro *ling.* 6.52. *Ab hoc sc. fari, tempora quod tum pueris constituent Parcae fando, dictum fatum et res fatales.*

⁵ Fronto 233, 7. *Fata a fando appellata aiunt.*

⁶ Walde-Hofmann I. 463. skk.

⁷ Serv. *in Verg. Aen.* 2, 54. *Modo participium est, hoc est, quae dii loquuntur.*

⁸ Pötscher 1988 d 490; Nótári 1999 f 4. skk.

⁹ Vetter I. 322. 1.: *Neuna. Fata*, 2.: *Neuna. Dono*, 3.: *Parca Martia/Dono*

alapján egy, Morta által előre megmondott nap eljövételéről.¹ A Caesellius Vindex által megnevezett Parca Morta/Maurtiáról a Iaviniumi feliratból is tudunk;² felmerül a kérdés, hogy Fata istennő nevezhető-e Parcának,³ vagyis precízebben: hogy ugyanarról az istennőről beszélünk-e a Fata és a Parca említésekor?⁴ Nonát a feliratok Fatának, az irodalmi források Parcának mondják, Mortát mind a feliratos, mind az irodalmi forrás Parcaként említi. Ugyanakkor a Livius Andronicustól származó töredék Maurtiáról beszél, akinek a Fata mintegy értelmezője, azaz tevékenységi köre a *fari*. Gellius közvetítésével Varrótól megtudjuk, hogy a Parca nevét a „*partus*” szóból veszi, annak egy hangjának megváltoztatásával,⁵ neve tehát eredetileg Parica volt, azaz szülési, születési istennőként tisztelték.⁶ A Parca azonban lehet Morta/Maurtia is, tehát szoros kapcsolatban áll a halállal, ami egy szülési istennőnél a halvaszületés esetén kap különleges hangsúlyt; a források alapján viszont Morta/Maurtia éppúgy állhat Fata istennő mellett értelmezőként, ami nem különösképpen meglepő, ha figyelembe vesszük a Fata kapcsolatát a *fatum*hoz, amelynek egyik jelentése: *halál, pusztulás, romlás*.

A görögök hitében a Moirai mérték ki a halandó *moiráját*, életrészét, s minthogy végigkísérték az emberi életet, így a születésnél is tevékenykedtek. A római gondolkodás e funkciót kettébontotta, a születéssel kapcsolatos feladatokat mint Parcae látták el az istennők, az emberi sors felett mint Fatae döntöttek, míg a görög Moirák mindkét aspektust egyesítették magukban, addig a római vallás – a *Sondergötter* képzetének megalkotásának már ismert metodikájával⁷ – e két funkciót két istennő által fejezte ki (Parca és Fata), köztük a különbség csupán hangsúlybeli, hiszen amint a három felirat és az irodalmi források összevetéséből láttuk, a Parca egyszerre Fata is, a Fata egyidejűleg Parca is,⁸ attól függően, hogy melyik aspektus melyik *numenje* lép előtérbe.⁹

Tény, hogy mind a *fatum*, az *isteni szó*, mind a *Fata*, az *istennő, aki szólt*, a *fari* igéből származik, alakjuk végződésű *participium perfectum*. A klasszikus latinban ezen alak általában passzív jelentésű, kivéve a *deponens* igék esetén, ugyanakkor a nyelvkönyvek

¹ Gell. 3, 16, 10. *Parca... Nona et Decima a partus tempestivi tempore*. 11. *Tria nomina Parcarum sunt Nona, Decuma, Morta et versum hinc Livii ponit ex Odysseia: quando dies adveniet, quem profata est Morta?*

² Latte 53.

³ Boyancé 40.

⁴ Pötscher 1988 d 487.

⁵ Gell. 3, 16, 10. *Nam Parca, inquit, inmutata una littera a partu nominata*.

⁶ Finály 1416.

⁷ Usener 75.

⁸ Pötscher 1978. 481. *Dh. dass die Parca auch Fata und die Fata auch Parca ist (oder sein kann)*.

⁹ A *fatum* szerepéhez a római gondolkodásban bővebben lásd Pötscher 1977. 33. skk.

bizonyos aktív alakú és jelentésű igék esetén a *participium perfectum*oknál aktív jelentést adnak meg (noha ezen alak, amint mondtuk, elsődlegesen passzív), így például *cenatus, potus, iuratus*.¹ A probléma nyelvtörténeti gyökereinek feltárása nélkül is egyértelmű, hogy a *participium perfectum* az ősi indogermán nyelvben mentes volt a *diathesistől*,² mind aktív, mind passzív, mind intranszitiv jelentésben állhatott. Azon *deponens* igéknél, amelyek közé a *fari* is tartozik, az aktív jelentés az elsődleges, ám a passzív is megengedett.³ A *fatum* és a *Fata* kapcsolata nem tűnik véletlennek, sőt igen valószínű, hogy egyazon egységes élménynek aktív és passzív aspektusával állunk szemben;⁴ a *fatum*, az isteni szó, a *Fata*, e szót kimondó istennő tevékenységének az eredménye. A *fari* aktusa minden istennek sajátja, aki egy adott isteni döntést kimond,⁵ e felfogásnak megfelelően Isidorus Hispalensis is *fatumnak* nevezi mindazt, amit az istenek mondanak, és amit Iuppiter mond.⁶ Tehát a *fatum* a kimondott isteni döntés adása, a *fari* nem korlátozódott a *Fataere*, illetve a *Parcaere*, *fatumot* adhat például Iuppiter,⁷ Iuno,⁸ Apollo⁹ és általában az istenek.¹⁰

A rómaiaknak a végzetről, sorsról alkotott fogalma nem véletlenül kötődött oly erősen a kimondott isteni szó valóságteremtő erejéhez, az emberi létezészt azonosították a létezés megfogalmazásával, szavakba öntésével; ezen alapélményük közelebb vihet az *ex asse* római gondolkodásmód megértéséhez.

II. 2. Az Ops Opifera-templom *dedicatio*ja

Plinius maior beszámol arról, hogy Ops Opifera templomát Metellus *pontifex maximus* szentelte fel, ám nehezen forgó nyelve miatt hónapokig volt kénytelen kínlódni, amíg a *dedicatio* szavait ki tudta mondani.¹¹ Valamikor i. e. 123 és 104 között Rómában Ops

¹ Rubenbauer–Hoffmann 208.

² Brugmann 535.

³ Vö. Prisc. *inst.* 2, 379, 11.

⁴ Pötscher 1978. 490.

⁵ Cic. *fat.* 30. *Si ita fatum erit.* Liv. 25, 12, 6. *Mihi ita Iuppiter fatus est.* Verg. *Aen.* 10, 621. *Cui rex aetherii breviter sic fatur Olympi.*

⁶ Isid. *etym.* 8, 11, 90. *Fatum dicunt esse, quidquid dii fantur, quidquid Iuppiter fatur.*

⁷ Verg. *Aen.* 4, 612. *si ... necesse est, et sic fata Iovis poscunt*

⁸ Verg. *Aen.* 7, 294. *fata Iunonis iniquae*

⁹ Acc. *trag.* 481. *Veter fatorum terminus sic iusserat.*

¹⁰ Verg. *Aen.* 2, 54. *Et si fata deum si mens non laeva fuisset.*

¹¹ Plin. *nat.* 11, 174. *Metellum pontificem adeo inexplanatae (sc. linguae) fuisse accipimus, ut multis mensibus tortus credatur, dum mediator in dedicanda aede Opi Opiferae dicere.*

istennőnek újabb, negyedik templomot emeltek – nem zárható ki, ám kevésbé tűnik valószínűnek, hogy capitoliumi templomát restaurálták volna –, s e templomot L. Caecilius Metellus Delmaticus *pontifex maximus*nak kellett felszentelnie, akinek pályafutásáról biztosan szinte csak annyit tudunk, hogy 114-ben főpapi tisztséget töltött be.¹ A pliniusi szöveg Metellus nyelvi nehézségeiről ad számot, ami történelmi szempontból ugyan nem tűnik túlságosan relevánsnak, vallási aspektusból azonban a római *religio* egy igen kardinális pontjára, nevezetesen „*az elmondandó szavak előre meghatározott, pontos rend szerint közölt, szabatos formájának*” követelményére irányítja a figyelmet.² A tökéletes testi épség alapfeltétele volt Rómában – amint számos egyéb vallásban is³ – a papi funkciók betöltésének,⁴ ami annál kevésbé látszik meglepőnek, hiszen e követelmény mind az áldozati állatok,⁵ mind pedig az áldozatok hivatalos résztvevői tekintetében fennállott.⁶

Kérdésként merülhet fel, hogy Metellus hogyan tevékenykedhetett *pontifex maximus*ként, annál is inkább, minthogy ő az egyetlen *pontifex*, akinek valamiféle, már születésétől fogva fennálló testi fogyatékoságáról tudunk.⁷ (A hagyomány ugyan megemlékezik egy másik L. Caecilius Metellus *pontifex maximus*ról, aki 243 és 221 között töltötte be e tisztséget, s aki megválasztása utáni vakult meg, ugyanis egy tűzvész alkalmával kimentette Vesta templomából a Róma fennállását garantáló Palladiumot, amit azonban senkinek, még a *pontifex maximus*nak sem volt szabad látnia.⁸ Megvakulása után a vallási előírások betartásában skrupulózusan precíz, és állítólagos megvakulása után tizenhét esztendővel *dictator*rá választott főpap⁹ nem mondott le, ugyanis – amint ez a retorikai *controversiá*kából is kiderül¹⁰ – testi hibás ember nem válhatott *pontifex*szé, ám a már hivatalviselése során bekövetkezett baleset esetében nem állt fenn lemondási kötelezettsége.¹ Felettébb valószínű ugyanakkor, hogy a L. Caecilius Metellus *pontifex maximus* megvakulásáról szóló elbeszélés nem egyéb, mint

¹ Wissowa az Ops-templom felszentelését 123 és 114 közé datálja (1912. 203.), Latte 117 és 104 közé helyezi (1967. 73.), Brogton pedig úgy véli, hogy erre 115 és 104 között került sor (532.). A 104-es évszám, Metellus *pontifex maximus* halálának éve mint *terminus ante quem* biztosnak tekinthető.

² Köves-Zulauf 1995. 71.

³ Plat. *leg.* 6, 759 c; Lev. 21, 17. skk.

⁴ Wissowa 1912. 491.

⁵ Sen. *contr.* 4, 2. *Sacerdos non integri corporis quasi mali ominis res vitanda est. Hoc etiam in victimis notatur, quanto magis in sacerdotibus?*

⁶ Plin. *nat.* 7, 105. (Sc. M. Sergius Silus) *in praetura sacris arceretur a collegis ut debilis*

⁷ Ehhez bővebben lásd Köves-Zulauf 1972. 76.

⁸ Plin. *nat.* 7, 139.

⁹ Val. Max. 8, 13, 2. *Metellus ... pontifex maximus tutelam caeremoniarum per duo et XX annos neque ore in votis nuncupandis haesitante neque in sacrificiis faciendis tremula manu gessit.*

¹⁰ Sen. *contr.* 4, 2.

a *gens Caecilia* öséről, a Vulcanustól származó és a Vestának szentelt tűzhely közelében megtalált Caeculus mítoszának historizálása.²⁾ L. Caecilius Metellus Delmaticus *pontifex maximus*sá válásában egyfelől szerepet játszhatott a kor növekvő racionalizmusa, amelynek hatására bizonyos vallási előírásokat már nem vettek igazán komolyan, illetve megpróbálták ezeket valamilyen módon kijátszani,³ másfelől pedig azon tény, hogy a római papság által elmondandó szövegek túlnyomó részben előre meghatározott, s így az eredendő beszédhibával sújtott *pontifex* által is hosszas és fáradságos gyakorlással betanulhatóak voltak;⁴ erre egy spontán szakrális beszédre, szabad prédikációra és prófétaí imára alapozó vallás esetében természetesen nem lett volna lehetőség.⁵

A *dedicatio* szövege minden bizonnyal tartalmazta Ops Opifera istennő nevét, ami a *pontifex maximus* nehezen forgó nyelve (*inexplanata lingua*) számára kettős kihívást jelenthetett: az alliteráló név kimondás egy beszédhibás, esetleg dadogó ember számára nem lehetett könnyű feladat, ezen kívül pedig épp *dedicatio* során volt kiváltképp fontos az istennő pontos megnevezése, lévén hogy Ops Opifera a vetés istenségei közé tartozott.⁶ Ops istennő jelentősége a rómaiak számára sohasem volt kétséges, hiszen – amint neve is mutatja⁷ – a gazdagsághoz, még pontosabban a termés gazdagságához kötődött, mondhatni Ops volt a termőföld gazdag hozamának a megtestesülése, az anyaföld e segítő aspektusának a megjelenése;⁸ természetesen a római vallás részletező hajlamának megfelelően a föld különféle isteni megjelenési formáit különböztették meg, tehát a földet általánosságban Tellusként, életet növelő aspektusában Ceresként, termést adó voltában pedig Opsként tisztelték.⁹

A római vallás azonban még Ops aspektusait is további részekre bontotta, amint szokása volt különféle események és cselekvések kronológiailag egymásra következő elemeihez ún. *Sondergottheit*okat hozzárendelni.¹⁰ Augusztus 25-én tartották Ops Consiva ünnepét, vagyis azon istennőét, aki „a vetés betakarítását elvégezte”, két nappal korábban, augusztus 23-án pedig Ops Opiferát,¹¹ amiből egyértelműen

¹ Köves-Zulauf 1995. 72.

² Köves-Zulauf 1995. 74.

³ E jelenséghez lásd Latte 1967. 276.

⁴ Latte 1967. 198. 392; Wissowa 1912. 397; Dumézil 1973. 53. skk.

⁵ Köves-Zulauf 1972. 77.

⁶ Köves-Zulauf 1972. 78.

⁷ Walde-Hofmann II. 205. sk.

⁸ Radke 238. skk.

⁹ Köves-Zulauf 1995. 76.

¹⁰ Latte 1967. 51. skk.; Radke 23. skk.

¹¹ Radke 239.

kikövetkeztethető, hogy az Ops Opifera név – második tagja a „ferre” *verbummal* áll összefüggésben – alatt „a terméshőség bőséget hozó”¹ istennője értendő.² Szintén augusztus 23-án ünneplik a Volcanaliát, s ennek logikai kapcsolata Ops Opifera ünnepével azáltal válik világossá, ha meggondoljuk, hogy a még verembe nem gyűjtött gabona van leginkább kitéve a tűzveszélynek, s szorul ezáltal Vulcanusszal szemben Ops Opifera határozott védelmére.³ Minden részletében ma már nem tudjuk felderíteni, hogy a rómaiak miért vélték különösképpen veszélyesnek a vetés istenségeinek néven nevezését, Ops istennő fontosságát jelzi azonban, hogy Róma titkos védőistensége után kutatva – e név épp az ellenség általi *evocatiót* megakadályozandó nem volt közismert – Ops is felmerült mint e funkció lehetséges betöltője.⁴

Az itt összefoglaltakból kiviláglik, hogy a *dedicatio* érvényessége a *ius sacrum* integráns intézményeként elválaszthatatlanul kötődött az elmondandó szavak pontos kiejtéséhez és megfelelő sorrendjéhez; e jelenség párhuzamként egyértelműbbé teszi a *legis actio sacramento in rem* erős szövegközpontúságát.

II. 3. A *prodigium*értelmezés verbális aspektusa

Érdekes párhuzamot mutat a kimondott szó valóságot létrehozó funkciójára egy sajátos *prodigium*értelmezés. Vizsgáljuk meg először röviden a *prodigium* jelentőségét! A rómaiak a világ megszokott rendjét, nyugalmi állapotát *pax deum*-nak nevezték, amely az isteneknek az emberek felé való békés viszonyulását jelentette;⁵ s ha ezen rend felborult, az mindig az istenek e nyugalmi állapotból való kilépésére volt visszavezethető.⁶ A kozmikus rend megbomlása, azaz minden rendkívüli, újszerű esemény *prodigium*nak számított.⁷ A szó etimológiája kétséges, Walde–Hofmann értelmezésében a *prodigium* a „*prod-aio*” összetételből származik, amely szerint a *prodigiūm*¹ előremondást, illetve előremutatást jelent. Ezen felfogás nem tűnik

¹ Köves-Zulauf 1995. 77.

² Köves-Zulauf 1972. 79.

³ Latte 1967. 73. 129; Köves-Zulauf 1972. 79.

⁴ Macr. Sat. 3, 9, 3–4. *Deum in cuius tutela urbs Roma est ... ignotum ai: Iovem crediderunt, alii Lunam, sunt qui Ageronam, ... alii autem quorum fides mihi videtur firmior Opem Consivam esse dixerunt.*

⁵ A *pax deorum* itt tehát *genitivus subiectivusként* értelmezendő.

⁶ Köves-Zulauf 1995. 61.

⁷ Zintzen 1151.

kielégítőnek, ugyanis a *prodigium* éppenhogy értelmezésre szorult, ezért vették ehhez Rómában mindig a *pontifexek*, a *libri Sibyllini* vagy a *haruspexek* segítségét igénybe, hiszen a *prodigium* maga nem mond ki semmit, helyesebbnek tűnik azon értelmezés, amely szerint a szó a „*prod-agere*” összetételből származik, tehát a *prodigium* az előremozgás folyamatát jelenti, így a *prodigium* nem más, mint hogy „*a felszín mögött rejtőző természetfeletti erők ezt a burkot áttörve előrejönnek, nyilvánvalóvá lesznek*”.¹

A *prodigium* értelmezésének módjai között Plinius maior kiemelt helyen tárgyalja a következő esetet: a rómaiak a Capitolium alapozása során a Tarpeius-hegyen egy emberfejet találtak, Etruria leghíresebb jósához, Olenus Calenushoz követséget küldtek, aki e szerencsés jelentőségű *prodigiumot* megkísérelte a saját népére átvinni. A lába előtt botjával felrajzolta a templom képét és így szólt: „*Ezt mondjátok tehát, rómaiak? Itt lesz Iuppiter Optimus Maximus temploma, itt találtuk a fejet?*” A jós fia figyelmeztette a követeket apja cselére, ugyanis ha nem megfelelően feleltek volna, a jóslat Etruriára szállott volna át: „*Nem azt mondjuk, hogy a fej pontosan itt, hanem hogy Rómában találtatott*” – válaszolták a követek.² Plinius ezek során az *Annales* egybehangzó tanúságára hivatkozik, és a kutatás megállapította, hogy a leírást Valerius Antiasztól vette át, aki a maga részéről Pisót és Fabius Pictort használta forrásként;³ ezek szerint e monda már i. e. III. században létezett.⁴ A fej szimbolikájára nem kívánunk bővebben kitérni, csak annyit jegyzünk meg, hogy az épület tartósságát (a Capitolium Róma városának, s így magának a birodalomnak a jelképe) Európában a neolitikum óta élő emberek befalazásának rítusával kívánták biztosítani. Minthogy egyes szövegvariánsok nem csupán emberi fejről, hanem ép emberi testről adnak hírt, valószínűsíthető, hogy a történet is egy ilyen rítusra kíván utalni.⁵ A jós el akarta rabolni Rómától a *fatumot*, és a felvázolt alaprajzra mutatva megkísérelte rávenni a rómaiakat, hogy kimondják, miszerint a fej a jós lábainál, Etruria földjén találtatott. Ha a rómaiak ilyen nyilatkozatot tettek volna, a *prodigium* hatásai az etruszkokra állottak volna be, a fej ugyan Rómában maradt volna, a vele kapcsolatos *fatum* azonban nem.

¹ Köves-Zulauf 1995. 62.

² Plin. nat. 28, 15. *Cum in Tarpeio fodientes delubro fundamenta caput humanum invenissent, missis ob id ad se legatis Etruriae celeberrimus vates Olenus Calenus, praeclarum id fortunatumque cernens, interrogatione in suam gentem transferre temptavit, scipione determinata prius templi imagine in solo ante se: 'Hoc ergo dicitis, Romani? hic templum Iovis optimi maximi futurum est, hic caput invenimus?' Constantissima Annalium adfirmatione, transitorium fuisse fatum in Etruriam, ni praemoniti a filio vatis legati respondissent: 'Non plane hic, sed Romane inventum caput dicimus.'*

³ Münzer 1897. 149.

⁴ Vö. a Liviustól (1, 55, 5–6.) származó elbeszélést.

⁵ Köves-Zulauf 1995. 205. skk.

Az emberi szó tehát a római gondolkodásban mágikus, valóságot teremtő és megváltoztató hatással bír, ennek során elegendő a *fatum* kapcsán kifejtettekre gondolnunk.¹ Mai gondolkodásunkkal természetesen a *prodigiumot* interpretáló jós szavait értelem, és nem szó szerint interpretálnánk, a monda korának emberei azonban nem így tettek. „Az ok a rómaiak rendíthetetlen hite a kimondott szó numinózus erejében, meggyőződésünk, hogy végső soron a létezés a kimondott létezéssel azonos, teljes valóság csak a szavakba öntött valóság.”²

II. 4. Az *excantatio* és az *evocatio* párhuzamai

A tizenkéttáblás törvény büntetőjogi szabályokat tartalmazó nyolcadik táblájának normái között³ több olyan eredeti rendelkezéssel is találkozhatunk, amely szoros kapcsolatban van a verbalitással:⁴ „*QUI MALUM CARMEN INCANTASSIT...*”⁵, s ehhez kapcsolódik az a norma is, amely halállal bünteti a másra gyalázkodó *carment* költőket.⁶ A más termését kiéneklőkről és átcsalogatókról is rendelkezik a törvény: „*QUI FRUGES EXCANTASSIT*”⁷, „*NEVE ALIENAM SEGETEM PELLEXERIS*”⁸ Ezen utóbbi forráshoz kapcsolható Servius Vergilius-kommentárjának azon megjegyzése,⁹ az 1/a. és 8/a. szöveghelyhez pedig Plinius maior egy gondolata.¹⁰ Nem véletlenül idéztük a *Naturalis historia* vonatkozó *paragraphusát*, Plinius ugyanis párhuzamot von a tizenkéttáblás törvény vonatkozó rendelkezései és azon rítus között, amely kapcsán forrása, Verrius Flaccus több szerzőt is megnevez: egy város ostromakor a római papok mindenekelőtt a városból azon istent 'hívták ki' (ez az ún. *evocatio*),

¹ Köves-Zulauf 1972. 308. skk.

² Köves-Zulauf 1972. 312; 1995. 207.

³ Zlinszky 1991 a 25. skk.

⁴ Vö. Nótári 2003 b 94. skk.

⁵ XII tab. 8, 1/a

⁶ XII tab. 8, 1/b (Cic. *rep.* 4, 10, 12.) *Nostrae XII tabulae, cum perpauca res capite sanxissent, in his hanc quoque sancendam putaverunt: si quis occentavisset sive carmen condidisset, quod infamiam faceret flagitiumve alteri.*

⁷ XII tab. 8, 8/a

⁸ XII tab. 8, 8/b

⁹ Serv. in Verg. *Aen.* 8, 99. *Atque satas alio vidi traducere messes. Magicis quibusdam artibus hoc fiebat, unde est in XII tabulis: neve – pellexeris.*

¹⁰ Plin. *nat.* 28, 18. *Quid? Non et legum ipsarum in XII Tabulis verba sunt: Qui fruges excantassit, et alibi: Qui malum carmen incantassit? Verrius Flaccus auctores ponit, quibus credat in oppugnationibus ante omnia solitum a Romanis sacerdotibus evocari deum cuius in tutela id oppidum esset, promittique*

amelynek oltalma alatt az adott város állott, lévén hogy Rómában ugyanolyan, vagy nagyobb kultuszt ígértek az istennek; továbbá pedig, hogy e szertartás fennmaradt a *pontifexek* tudományában, és éppen ezért tartják titokban annak az istennek a nevét, akinek oltalma alatt Róma városa áll, nehogy valamely ellenség hasonló módon járhasson el.¹ A tizenkéttáblás törvény e rendelkezéseinek jobb megértéséhez érdemes előbb az *evocatio*ra vonatkozó szöveghely kapcsán néhány megjegyzést tenni.

Az *evocatio*ra nézve a szöveg két egyértelmű állítást tartalmaz: egyfelől az *evocatio* szertartását, másfelől pedig annak – elvileg – a saját koráig, vagyis az első századig fennálló gyakorlatát. Ezen utóbbi, a szokás fennmaradására vonatkozó kijelentés talán a szerző saját gondolata, nem pedig az általa fentebb említett *auctor*(ok)ra megy vissza,² ugyanakkor azt sem zárhatjuk ki, hogy Plinius csupán Verrius ezen kijelentését vette át mindenfajta kritika vagy kommentár nélkül.³ Ha azonban feltesszük, hogy a rítus továbbélésére vonatkozó megjegyzés valóban Plinius saját megállapítása, úgy abból még nem feltétlenül következik, hogy neki magának betekintése lett volna a pontifikális írásokba, sokkal inkább feltételezhetette a Verriusnál olvasottakra támaszkodva, hogy az a saját korára sem változott meg.⁴ A szertartás szövegét Plinius ugyan nem közli, ezt Macrobiusnál találhatjuk meg, aki *in concreto* a Karthagóra alkalmazott *carmen evocationis*t közli.⁵ Plinius az *evocatio* kapcsán *oppidum*ról beszél, ami némiképp pontatlan, ugyanis az *evocatio* szertartását csak a Rómához hasonlóan szakrális rítusok betartásával alapított város, azaz *urbs* ellen lehetett alkalmazni,⁶ a „*solitum*” kifejezés arra látszik utalni, hogy az *evocatio* jóval gyakrabban fordult elő a római történelem során, mint ahány konkrét esetről tudomásunk van.⁷ A szerző világosan kimondja

illi eundem aut ampliozem apud Romanos cultum. Et durat in pontificum disciplina id sacrum, constatque ideo occultatum in cuius dei tutela Roma esset, ne qui hostium simili modo agerent.

¹ A római hadijog kérdéséhez bővebben lásd G. Fusinato: *Dei feziali e del diritto feziale*. Macerata 1884; A Heuss: *Die völkerrechtlichen Grundlagen der römischen Aussenpolitik in republikanischer Zeit*. Leipzig 1927; Hamza G.: *A nemzetközi kapcsolatok jogi szabályozásának kérdéséhez az antikvitásban*. ÁJ 30. 1987/88. 1

² Rohde 26. 1

³ Münzer 1897. 38. 47. 60. 121.

⁴ Köves-Zulauf 1972. 86.

⁵ Macr. Sat. 3, 9, 7–8. *Si deus, si dea est, cui populus civitasque Carthaginiensis est in tutela, teque maxime, ille qui urbis huius populique tutelam recepisti, precor venerorque veniamque a vobis peto ut vos populum civitatemque Carthaginiensem deseratis, loca templa sacra urbemque eorum relinquatis, absque his abeatis eique populo civitati metum formidinem oblivionem iniciatis, proditi que Romam ad me meosque veniatis, nostraque vobis loca templa sacra urbs acceptior probatiorque sit, mihique populoque Romano militibusque meis praepositi sitis ut sciamus intellegamusque. Si ita feceritis, voveo vobis templa ludosque facturum.*

⁶ Basanoff 21.

⁷ Latte 1967. 125; Köves-Zulauf 1972. 87.

továbbá, hogy az *evocatio* szertartását a *sacerdotes* végezték, ellentétben a *devotio urbis* rítusával, amely a *dictator*, illetve az *imperator* jogkörébe tartozott.¹

Amíg a római hitvilágban az *evocatio* – lévén konkrétan meghatározott személyiséggel rendelkező istenségekhez intézett *carmen* – vallási aktusként készítette elő az ellenséges város pusztulását, addig a *devotio urbis* mágikus, vagyis személytelen alvilági erőkhöz intézett *consecratio*ként² legtöbbször a már védelmező istenségeitől megfosztott város³ ellen irányult. A *devotio urbis carmen*jét szintén Macrobiustól ismerjük.⁴ Ugyanakkor nem állítható fel egyértelműen egy *nulla devotio sine evocatione*⁵ tézis, mivel a *devoti*ót gyakorta alkalmazták *evocatio* nélkül is – lévén, hogy az utóbbira csak *urbes* esetében kerülhetett sor –, Macrobius itt inkább csak egy logikai sorrendet kívánt felállítani, nem pedig a *ius sacrum* egy *cogens* normáját meghatározni.⁶ Az idézett forrás megemlíti továbbá, hogy az ellenség által végrehajtott *evocati*ót elkerülendő titokban tartják a Rómát oltalmazó istenség kilétét. Plinius állításával egybecsengenek a Macrobiusnál⁷ és Serviusnál⁸ olvashatók, amelyeknek valóságtartalmát illetően a szakirodalom igen megosztott: némelyek a védőistenség nevének ismeretlen volta miatt⁹ a rá vonatkozó elképzeléseket is pusztán fikciónak, illetve viszonylag kései, keleti átvételnek bélyegzik.¹

¹ Macr. Sat. 3, 9, 9; Wohleb 206. skk.

² Wagenvoort 1956. 31. skk. A *consecratio*ót ekkor csupán a város elfoglalása után hajtották végre; vö. Cic. dom. 128. ...*ut imperator agros de hostibus captos consecraret.*

³ Macr. Sat. 3, 9, 6. *Sed videndum, ne, quod non nulli male aestimaverunt, nos quoque confundat opinantes uno carmine et evocari ex urbe aliqua deos et ipsam devotam fieri civitatem. 9. Urbes vero exercitusque sic devoentur iam numinibus evocatis...* Kétségtelen tény ugyan, hogy a *carmen devotionis* is megnevez bizonyos (khtonikus) istenségeket, ám a római hit szerint a ennek során a *carmen* az istenektől függetlenül, pusztán a kimondott szavak ereje által is kifejtette hatását. Ehhez bővebben lásd Beth 127. skk.

⁴ Macr. Sat. 3, 9, 10–11. *'Dis pater Veiovis Manes, sive quo balio nomine fas est nominare, ut omnes illam urbem Carthaginem exercitumque quem ego me sentio dicere fuga formidine terrore compleatis quique adversum legiones exercituque nostrum arma telaque ferent, uti vos eum exercitum eos hostes eosque homines urbes agrosque eorum et qui in his locis regionibusque agris urbibusque habitant abducatis, lumine supero privetis exercitumque hostium urbes agrosque eorum quos me sentio dicere, uti vos eas urbes agrosque capita aetatesque eorum devotas consecratasque habeatis ollis legibus quibus quandoque sunt maxime hostes devoti. Eosque ego vicarios pro me fide magistratuque meo pro populo Romano exercitibus legionibusque nostris do devoveo, ut me meamque fidei imperiumque legiones exercitumque nostrum qui in his rebus gerundis sunt bene salvos siritis esse. Si haec ita faxitis ut ego sciam sentiam intellegamque, tunc quisquis votum hoc faxit ubiubi faxit recte factum esto ovibus atris tribus. Tellus mater teque Iuppiter obtestor.'*

⁵ Pernice I. 1157; Basanoff 5.

⁶ Macrobius csak két *evocatio*ról számol be, amelyet mindkét esetben *devotio* követett, azonban több *devoti*óról is tudunk, amelyet nem előzött meg *evocatio*. Érdemes megfigyelni, hogy az *evocatio* szertartására csak olyan városok elfoglalása előtt került sor, amelyek Róma hegemoniáját veszélyeztették (például Veii és Karthago), a *devoti*ót viszont gyakrabban alkalmazták olyan esetekben, amikor Rómát túlélésében nem veszélyeztető városok leigázására készültek (például Stonii, Fregellae, Fidenae, Corinthus). Gross 30. skk.

⁷ Macr. Sat. 3, 9, 3. *propterea ... ignotum esse voluerunt*

⁸ Serv. in Verg. Aen. 2, 351. *inde est, quod ... celatum esse voluerunt*

⁹ A különféle felvetésekhez lásd Köves-Zulauf 1972. 92.

bélyegzik,¹ mások azonban a hiperkritika ezen álláspontját elutasítva feltételezik, hogy nem az *evocatio* rítusát alátámasztandó kreáltak a források Róma számára egy titkos istenséget, hanem a korabeli ember gondolkodása – amely elfogadta az ellenséges városok *evocatio* segítségével történő megsemmisíthetőségének képzetét – vélte szükségesnek Róma védőistenségének titokban tartását az esetlegesen előforduló ellenséges *evocatio* ellen védekezendő.²

Róma városának másik (titkos) nevééről – *nomen alterum* – Plinius maior egyebütt is tesz említést;³ a forrás tartalmát lényegileg érinti a szöveghagyományban meglehetősen bizonytalan, Mommsen által betoldott „*nisi*”⁴, amely azt engedné valószínűsíteni, hogy Róma városának titkos nevét kizárólag a titkos szertartásokon volt szabad kimondani. E feltételezésnek tehát a mommseni kiegészítésnek is alapjaiban mond ellent, és teszi azt feleslegessé egyfelől az istennő képe, miszerint a nevére vonatkozó teljes hallgatást jelző nem csupán bekötött, hanem lepecsételt szájjal ábrázolták, másfelől azon források, amelyek megerősítik, hogy e titkos nevet még a vallási szertartások során sem lehetett kimondani.⁵ Ezek alapján tehát logikusnak tűnik a szöveget a „*nisi*” betoldás mellőzésével áttekinteni.⁶ A forrás három adatot tartalmaz: egyrészt Róma város titkos nevének létezését, másrészt ennek Valerius Soranus általi elárulását és az áruló megbüntetését – ezen értesüléseket Plinius Varróra vezeti vissza –, harmadrészt pedig Angerona istennő kultuszát, ez utóbbit Verriustól meríti a szerző; az utóbbi két tény csak annyiban kívánjuk érinteni, amennyiben a *nomen alterum*⁷ problematikájával összefüggésben áll. Róma város titkos nevének létét több oldalról is alátámaszthatjuk: a *devotio urbis* rítusát a hiperkritika álláspontját elutasítva – akárcsak az *evocatio* esetében – az ellenkező bizonyításáig valóban alkalmazottnak és a római vallás integráns részét képezőnek fogadhatjuk el. A titkos nevek tekintetében a kutatás számos párhuzamot tárt fel a személy-⁸, a törzs-⁹ és a városneveket¹⁰ illetően, amelyek

¹ Weinstock 149. skk; Latte 1967. 125.

² Brelich 1949. 9. skk; Wissowa 1912. 179. 203. 338; Köves-Zulauf 1972. 95.

³ Plin. nat. 3, 65. *Roma ipsa, cuius nomen alterum dicere nisi in arcanis caeremoniarum nefas habetur optimaque et salutari fide abolitum enuntiavit Valerius Soranus luitque mox poenas. Non alienum videtur inserere hoc loco exemplum religionis antiquae ob hoc maxime silentium institutae. Namque diva Angerona, cui sacrificatur a.d. XII kal. Ian., ore obligato obsignatoque simulacrum habet.*

⁴ CIL I. 409.

⁵ Serv. in Verg. Aen. 1, 277. *Urbis ... verum nomen nemo vel in sacris enuntiat. Georg. 1, 498. Verum nomen eius numinis ... sacrorum lege prohibetur.*

⁶ A „*nisi*” kiegészítést elfogadó, illetve elvető szövegkiadásokhoz lásd Köves-Zulauf 1972. 96.

⁷ A *nomen alterum* terminust lásd Plin. nat. 2, 15; 2, 37; 3, 2; 4, 28; 5, 115; 16, 48; 21, 52; 23, 35.

⁸ Kroll 346; Nielsson 1911. 81.

⁹ Frazer 7. 2. 224.

¹⁰ Frazer 2. 391.

titkossága minden esetben a névvel való, mágikus eszközök általi visszaélés lehetőségébe vetett hitben gyökeredzett, illetve ezen visszaélés ellen volt hivatott védeni a név viselőjét.¹

(A „*dicere arcanis caeremoniarum nefas habetur*” kitétel kérdésként veti fel, hogy az *arcanis caeremoniarum* fordulat melyik *nominativusra* vezethető vissza: az *arcae caeremoniarum* sajátos *genitivus partitivusra*,² vagy az *arcana caeremoniarum*ra, amely szerkezet *genitivusa* megengedi az *explicativusi*, a *possessivusi*, valamint a *partitivusi* értelmezést is.³ Vagyis teljességgel titkos szertartásokat ért-e alatta Plinius, vagy pedig olyan rítusokat, amelyeknek voltak titkos elemeket is tartalmazó részeik, ám egészükben mégis nyilvánosan zajlottak. Bármelyik értelmezést fogadjuk is el, bizonyosnak látszik, hogy a Plinius által említett szertartás, illetve szertartások valamilyen módon összefüggésben állottak Róma titkos nevével és ennek kimondási tilalmával.) Plinius itt ugyan nem pontosítja, hogy milyen szertartásra gondol, azonban egyetlen olyan, lényegét tekintve valóban szigorúan titkosnak tekintett rítusról tudunk, amely éppoly szorosan függött össze a város titkos nevével, mint az *evocatio* a város titkos védőisteneivel, ez pedig a *devotio urbis*. Hasonló szellemben nyilatkozik Macrobius is.⁴ Amint Macrobius is némiképp összemossa az *evocatio* és a *devotio urbis* szertartását, úgy Plinius sem különíti el élesen egymástól a két rítust; mindkét eset lényegi titkossága indíthatta arra a szerzőt, hogy párhuzamot vonjon Angerona istennő ábrázolásával, ami egyértelműen a hallgatag titoktartás jelképeként kap szerepet a szövegben anélkül, hogy világosan meghatározható volna, hogy minek a titkát őrzi az istennő.

Visszatérve a tizenkéttáblás törvény idézett szöveghelyeire, nem látszik feleslegesnek felidézni, hogy milyen jelentéssel fordul elő a forrásokban a *carmen* kifejezés. A Szádeczky-Kardoss-féle besorolás a következő jelentések szerint osztályozza a *carmeneket*:⁵ munkadal,¹ gyermekdal, játékvers,² szerelmes dal,³ gúnyvers, tréfás dal,⁴

¹ Wissowa 1912. 69.

² Ezen szerkezet egyenértékűnek tekintendő az *arcae caeremoniae* fogalmazással; vö. Kühner-Stegmann I. 425.

³ Köves-Zulauf (1972. 98.) a *genitivus explicativushoz* az *auxilia peditum*, a *genitivus possessivushoz* az *apparatus caeremoniarum* (vö. Tac. ann. 2, 36, 3. *arcana imperii*), a *genitivus partitivushoz* pedig az *occulta templi* analógiákat említi.

⁴ Macr. Sat. 3, 9, 5–6. 9. *Ipsius vero urbis nomen etiam doctissimis ignoratum est, caventibus Romanis, ne quod saepe adversus urbes hostium fecisse se noverant, idem ipsi quoque hostili evocatione paterentur, si tutelae suae nomen divulgaretur. Sed videndum, ne, quod non nulli male aestimaverunt, nos quoque confundat opinantes uno carmine et evocari ex aliqua urbe deos, et ipsam devotam fieri civitatem. ... Urbes vero ... sic devoentur iam numinibus evocatis.*

⁵ Szádeczky-Kardoss-Tegyey 20–36.

mondás, szentencia,⁵ varázsvers, gyógyító dal,⁶ kultikus ének, ima,⁷ jóslat,⁸ dal az elhunytakról, ősökéről,⁹ ősi törvény,¹⁰ szövetségkötés, hadüzenet és katonai eskü.¹¹ E besorolás alapján elfogadhatjuk azon értelmezést, hogy a tizenkéttáblás törvény 8, 1/b rendelkezése a gyalázkodó éneket sújtotta halálbüntetéssel,¹² az egyéb esetekben (8, 1/a, 8/a, 8/b) pedig a *carmen* kifejezést varázsvers értelemben használja a törvény. A „*fruges excantassit*” és a „*segetem pellexerit*” tényállásra jól rávilágít Plinius egy másik szöveghelye;¹³ e forrás, amely a gabona aratásának három istennőjéről tesz említést, akik közül kettőt névvel meg is nevez (Seia, Segesta), a harmadikat viszont csak oly módon említi, hogy annak nevét házban, illetve fedett helyen (*sub tecto*) tilos kimondani. Egyéb párhuzamos szövegekből tudjuk, hogy a harmadik istennő a Tutilina nevet viselte.¹⁴ Nagy valószínűséggel állandó istennői hármassággal találkozunk ebben az esetben, az első két istennő funkciója teljességgel egyértelmű: Seia a földbe elvetett és ott nyugvó magot védi, Segesta pedig az érlelődő, még lábon álló gabonát, amint ezt a két név etimológiája is megerősíteni látszik.¹ Tutilina nevének és szerepének vizsgálata során legszerencsésebb abból, a római vallásra meglehetősen jellemző analitikus szemlélethez kiindulni, amellyel az élet bizonyos folyamatait a lehető

¹ Tib. 2, 6, 21–26; Verg. *Georg.* 1, 287–294. (Szádeczky-Kardoss–Tegyey 20–21.)

² Porph. in *Hor. epist.* 1, 1, 62; in *Hor. ars* 417. (Szádeczky-Kardoss–Tegyey 22.)

³ *Hor. Sat.* 1, 5, 14–21. (Szádeczky-Kardoss–Tegyey 23.)

⁴ Suet. *Iul.* 49, 51; *Hor. Epist.* 2, 1, 139–155; *Aug. civ.* 2, 9. (Szádeczky-Kardoss–Tegyey 23–24.)

⁵ Gell. 4, 9, 1–2; *Isid. etym.* 6, 8, 12. (Szádeczky-Kardoss–Tegyey 25.)

⁶ *Varro ling.* 6, 21. *Octobri mense Meditrinalia dies dictus a medendo, quod Flaccus flamen Martialis dicebat hoc die sollitum vinum novum et vetus libari et degustari medicamenti causa; quod facere solent etiam nunc multi cum dicunt: / Novum vetus vinum bibo / novo veteri morbo medeor.* *Plin. nat.* 28, 2, 29. *Carmina quidem extant contra grandines contraque morborum genera contraque ambusta, quaedam etiam experta, sed prodendo obstat ingens verecundia in tanta animorum varietate; quapropter de iis ut cuique libitum fuerit opinetur.* 28, 2, 10. 17–18. *Ex homine remediorum primum maxime quaestionis et semper incertae est, polleantne aliquid verba incantamenta carminum ... Quid? non et legum ipsarum in duodecim tabulis verba sunt: „qui fruges excantassit”, et alibi: „qui malum carmen incantassit”?* (Szádeczky-Kardoss–Tegyey 25–26.)

⁷ *Quint. inst.* 1, 6, 40; *Varro ling.* 7, 27; *Cato agr.* 141, 1–3; *Macr. Sat.* 3, 9, 6. (Szádeczky-Kardoss–Tegyey 27–28.)

⁸ *Fest.* 325; *Liv.* 25, 12, 2–14. (Szádeczky-Kardoss–Tegyey 28–29.)

⁹ *Paul. Fest.* 160; *Cic. Brut.* 19, 75. (Szádeczky-Kardoss–Tegyey 30.)

¹⁰ *Gell.* 20, 1, 42–49. (Szádeczky-Kardoss–Tegyey 32–33; Zlinszky 1991, 10–11.)

¹¹ *Liv.* 1, 24, 4–9; 1, 32, 5–14. (Szádeczky-Kardoss–Tegyey 34–35.)

¹² *Cic. rep.* 4, 10, 12. *Nostrae XII tabulae, cum perpauca res capite sanxissent, in his hanc quoque sancendam putaverunt: si quis occentavisset sive carmen condidisset, quod infamiam faceret flagitiumve alteri.* Ehhez a szöveghelyhez Zlinszky (1991, 25.) több értelmező jellegű forrást kapcsol: *Porph. in Hor. Sat.* 2, 1, 82. *Lege XII tabulis cautum erat, ne quis in quemquam maledicum carmen scriberet.* *Corn. in Pers. Sat.* 1, 137. *Lege XII tabulis cautum est, ut fustibus feriretur, qui publice invehebatur.* *Sent.* 5, 4, 6. *Iniuriarum actio introducta est lege XII tabulis de famosis carminibus...*

¹³ *Plin. nat.* 18, 8. *Hos enim deos tum maxime noverant, Seiamque a serendo. Segestam a segetibus appellabant, quarum simulacra in circo videmus – tertiam ex his nominare sub tecto religio est.*

¹⁴ *Varro Men.* 218; *Varro ling.* 5, 163; *Macr. Sat.* 1, 16, 8; *Aug. civ.* 4, 8; *Tert. Spect.* 8, 3.

legkisebb egységekre lebontja, és ezen cselekvési, illetve történelmi fázisok mindegyikét egy-egy külön ehhez rendelt istenség, Usener megnevezésével egy-egy *Sondergott*² hatáskörébe utalja.³

E hármasság minden kétséget kizáróan a gabona fejlődésének fázisaihoz tartozik, amiből logikusan következik, hogy az első és a második *Sondergottin* szerepének ismeretében meghatározható a harmadiké is, nevezetesen a gabona learatásának és csűrbe hordásának, valamint ottani őrzésének feladata. Ez összhangban áll Augustinus Varrótól átvett kijelentésével is,⁴ miszerint Tutilina zárt térben – miként a másik két istennő esetében feltehetően egyebütt, így például a gabonát érlelő mezőn – történő megnevezése azzal hozható összefüggésbe, hogy a név kimondása egyet jelentett az adott *numen* meg/felidézésével.⁵ Az istenség – amely a sajátosan görög és római *Person-Bereichdenken* szerint bizonyos aspektusból egyet jelentett az általa képviselt dologi valósággal⁶ – megnevezése lehetővé teheti az általa védett gabonával elkövetett *abusust*, így például a vetés kiéneklését más földjére, illetve a már learatott gabona esetében más épületébe történő átvarázslását. A gabona bizonyos életfázisaihoz rendelt istenségek önálló volta azt mutatja, hogy nevük nem volt abszolút tabu, hanem csupán bizonyos körülmények között és helyeken tabuizálták őket, hiszen hatásukat csupán akkor és ott fejthették ki. Természetesen nem különíthető el egymástól szigorúan és szisztematikusan az antik hitvilág e jelenségénél sem a vallásos és a mágikus szemlélet, hiszen az istenség megnevezése vallási, az ezáltal végrehajtott *excantatio* pedig mágikus motívumokat mutat, feltehetően itt is a két szemlélet sajátos egymásmellettségével kell számolnunk, mint az *evocatio* és a *devotio urbis* esetében is.

Milyen következtetést vonhatunk le mindebből vizsgálatunk tárgyára? A *legis actio sacramento in rem* ingatlanokra kifejlődött *vindicatio*jának szavait Cicero is *carmennek* nevezi.⁷ A *carmen* szó számos jelentéséből⁸ kiindulva a *legis actio sacramento in rem*

¹ Latte 1967. 51. *Der etymologische Zusammenhang mit semen, bzw. seges, dürfte für die ersten sicher sein.*

² Usener 75.

³ Köves-Zulauf 1972. 81; Latte 1967. 50.

⁴ Aug. civ. 4, 8. *Fruentis vero collectis atque reconditis ... deam Tutilinam praeposuerunt.*

⁵ E funkció mellett szól a név lehetséges etimológiája is (Radke 303.), amely nagy valószínűséggel a *tueri, tutela* kifejezésekkel rokonítható.

⁶ Pötscher 1978. 229; Nótári 2002 a 44. skk.

⁷ Cic. *Mur.* 26.

⁸ Szádeczky-Kardoss-Tegyey 19. skk.

szavai, jogi tartalmú szakrális – mágikus, numinózus – szövegeknek minősültek.¹ A rómaiaknak a szakrális szövegekhez, illetve a kimondott szóhoz fűződő viszonyát Köves-Zulauf így határozza meg: „A római vallás ... a fegyelem, a szorongás, az elfojtás vallása, nem a felszabadult feloldódásé, mint a görög. ... Innen fakad a római vallásnak a beszédhez való neurotikusnak nevezhető viszonya.”²

III. HASTA – FESTUCA

III. 1. Imperium és hasta

Jó eséllyel feltételezhetjük, hogy a lándzsa mint fegyver kezdetben nem is lehetett egyéb, mint egy keményfából készült, hosszú, hegyes, tűzben edzett bot.³ Ha pedig a hasta volt azon fegyver, amivel a harcok során zsákmányt,⁴ elismerést, s ezáltal hatalmat szerezhettek, úgy nem csodálkozhatunk azon, hogy hamarosan hatalmi jelképpé válhatott.⁵ Ezt jelzi a festusi „hasta summa armorum et imperii est” megnevezés is,⁶ s az imperium – különösen a lándzsával összefüggésben történő – említésekor nem szabad megfeledkezni annak a szakrális szférába tartozó, mágikus-vallási jellegéről sem. Az imperium elsősorban tényleges parancsnoki hatalmat jelöl, ám a vallási szférához is kötődik, az auspicium esetében a szakrális elem van túlsúlyban, ugyanakkor magában hordozza az annak végrehajtásához szükséges jogosultságot.⁷ Wagenvoort meglátása szerint bizonyos személyek saját és kivételes manával rendelkeztek a római gondolatvilágban, így például az imperator – ha a szó eredetét

¹ Nem római, hanem görög példa ugyan, de nem elhanyagolandó, hogy a homérosi Ilias Krysest, Apollón papját nem csak hierieysnek (Hom. Il. 1, 23.), hanem arétérnek is nevezi (Hom. Il. 1, 11.); a verbalitáshoz kapcsolódó archaikus terminussal jelöli tehát az Apollónhoz könyörgő papot. A hierieys megnevezés a klasszikus nyelvben jóval gyakoribb, hiszen a görögök a rómaiaknál korábban maguk mögött hagyták a szakrális képzetek mágikus szintjét. A különbség a következőképpen határozható meg: arétér – precator, sacerdos, qui pro populo precatur deos ... Hom. Il. 1, 11. 94. 5, 78. (Eberling I. 172.). hierieys – sacerdos unius e diis, qui certo fungitur munere ... Hom. Il. 1, 23. (Eberling I. 585.). Muth 70.

² Köves-Zulauf 1995. 249.

³ Cic. Verr. 4, 125; Plin. nat. 16, 65; Hdt. 7, 71; Tac. ann. 2, 14; Prop. 4, 1, 28; Amm. 31, 7, 12.

⁴ Vö. a doryktéios kifejezést Homérosnál (Hom. Il. 9, 342. skk.).

⁵ Waele 172.

⁶ Fest. 55, 3.

⁷ Pötscher 1988 a 462.

vizsgáljuk – teremtő, megtermékenyítő erővel rendelkezik,¹ s amikor hadvezérként katonáinak egy ellenséges tábor elfoglalására adott parancsot, akkor mágikus szavával hívta életre katonáiban a parancs végrehajtásához szükséges erőt; ezek alapján tehát az *imperium* nem más, mint egy titokzatos erő átvitelének egy formája.² A katonai és vallási vezető (a kezdetekben mindkét feladatot a *rex* látta el a rómaiaknál)³ *manával* bír, ez teszi képessé például a föld termékenységének növelésére, amint ezt etnológiai példákból látjuk.⁴

Ennek megfelelően Wagenvoort értelmezésében az *imperare* eredetileg nem jelentett egyebet, mint *életre kelteni, megtermékenyíteni*, hiszen a hadvezér – aki egy idegen tábor megrohamozására adott parancsot (*imperabat*) katonáinak – mágikus erejű szava által hozta létre, hívta életre a parancs végrehajtásához szükséges erőt; vagyis az *imperium* nem egyéb, vonja le a következtetést, mint egy titokzatos erő átvitelének – létrehozásának – képessége.⁵ Ennek specifikumaként említi meg Köves-Zulauf, miszerint „*a dolog különös ... érdekessége, hogy a parere (szülni) tipikusan női szó, míg imperiummal kizárólag férfiak rendelkeztek*”.⁶ A tekintély fogalmának vizsgálata során az *auctoritas*, a növelés, a gyarapítás képességének lényegi meghatározását ismertetve, a *numen* bizonyos aspektusait a közéletre vetítve igen találó asszociációval idézi Arendt is Cicero vonatkozó passzusát, miszerint az állam, az emberi közösség alapításának, és a már megalapított megőrzésének feladata nagyban megközelíti az isteni működés, a *numen* funkcióját;⁷ s ennek kapcsán megállapítja, hogy ebből a szempontból a rómaiak „*szinte azonosnak tekintették a vallási és a politikai tevékenységet*”.⁸

Az ellenségtől fegyverrel szerzett zsákmányt – nem véletlenül tesz erről említést Gaius is⁹ –, kiváltképp a hadifoglyok eladását,¹⁰ majd utóbb általánosságban az árverést¹¹ nem

¹ Walde-Hofmann I. 683.

² Wagenvoort 1972. 371. sk. *Imperium ist also eine Form der Übertragung geheimnisvoller Kraft.*

³ Földi-Hamza 18.

⁴ Wagenvoort 1972. 371.

⁵ Wagenvoort 1972. 371. sk. *Sehen wir richtig, so bedeutete das Zeitwort imperare ('befehlen', 'herrschen') ursprünglich 'zum Leben erwecken', 'befruchten'; der Feldherr, der seinen Soldaten befahl (imperabat), ein feindliches Lager zu berennen, erzeugte in ihnen durch sein magisches Wort die Kraft zur Erfüllung seines Auftrages. Imperium ist also eine Form der Übertragung geheimnisvoller Kraft.*

⁶ Köves-Zulauf 1995. 31.

⁷ Cic. rep. 1, 7. *Neque enim est ulla res in qua propius ad deorum numen virtus accedat humana, quam civitatis aut condere novas aut conservare conditas.*

⁸ Arendt 130.

⁹ Gai. inst. 4, 16. *quod maxime sua esse credebant quae ex hostibus cepissent*

¹⁰ Fest. 55, 9. *Et captivi sub eadem veneunt.* 90, 19. *Hastae subicebant ea. quae publice venundabant, quia signum praecipuum est hasta.*

¹¹ C. 10, 3, 1. *Cum si probaveris non auctore procuratore vel eo, cui vendendi fuit facultas, neque habitis hastis nec omni ordine peracto venditas res esse ... 2. Dulpex ratio desiderium tuum iuvat, et quod praetermissa hastarum sollemnitate possessiones tuas ex officio distractas suggeris ... 5. Quaecumque*

véletlenül jelöli a *subhastatio* kifejezés.¹ Pomponius a *decemviri litibus iudicandis* intézményének ismertetése során a „*hastae praeesse*” fordulatot használja,² ami nem jelenthetett egyebet, mint a *iudicium centumvirale* vezetését, viszont az a pomponiusi datálás (i. e. 242–227) után száz évvel keletkezett;³ így Pomponius híradásának történeti hitele kétségessé válik ugyan, ám egyértelművé teszi, hogy a *legitimum dominium* kérdésében kizárólag egy *magistratus cum imperio* volt hivatott dönteni.⁴ Az i. e. II. század közepén megalapított *iudicium centumvirale*⁵ jelvénye az ún. *hasta centumviralis* volt,⁶ e törvényszék elnöki tisztségét a köztársaság végére – tekintettel a *praetorok* túlterheltségére – *proquaestorok* látták el.⁷ Augustus ismét egy *praetort* állított felügyelőként a *iudicium centumvirale* élére,⁸ Novellius Torquatus Atticus volt az első, általunk név szerint ismert, e feladatot ellátó *praetor hastarius*,⁹ illetve *praetor ad hastam*;¹⁰ e rendelkezésével Augustus feltehetően nem új szabályt léptetett életbe, hanem egy régebbit élesztett fel.¹¹ Amennyiben a törvényszék több részre bontva ülésezett, a *praetor hastarius* által a *decemviri* közül kiválasztotti, *ad hoc* elnökléssel megbízott férfi saját lándzsáját használta a *iudiciumban*;¹² ezt támasztja alá, hogy a *iudicium centumvirale* két részre osztott működése esetén Quintilianus *duae hastaeröl* számol be.¹³ Az öröklési ügyekben bíráskodó s a *praetor hastarius* felügyelte¹⁴ *iudicium centumvirale* általában négy szekcióban, a *basilica Iuliában* ülésezett.¹

pro reliquis prodigorum in annonario titulo ceterisque fiscalibus debitis in quibuscumque corporibus sub auctione licitanda sunt, fisco auctore vendantur, ut perpetuo penes eos sint iure domini, quibus res huiusmodi sub hastae sollemnibus arbitrio fisco addixerit. 6. Si qui proscibente et distrahente fisco debitorum fiscalium emerint facultates, pro earum rerum tantum pretio obnoxii sint, quas eos patuerit decursis hastis et proscriptione habita comparasse.

¹ Liv. 2, 14, 1–4; Dion. Hal. 5, 34, 4; Val. Max. 3, 2, 2; Cic. off. 2, 27. 83; Phil. 2, 64. 103; Varro rust. 2, 10, 4; Sen. suas. 6, 3. Vö. Alföldi 1959. 3. 8; Waele 172.

² Pomp. D. 1, 2, 2, 29. *Deinde cum esset necessarius magistratus qui hastae praeesset, decemviri in litibus iudicandis sunt constituti.*

³ Mommsen 1887–1888. I. 275.

⁴ Alföldi 9.

⁵ Vö. Mommsen 1887–1888. II. 225.

⁶ Suet. Aug. 36, 1. Vö. Stat. 4, 4, 41. *centeni moderatrix iudicis hasta*

⁷ Suet. Aug. 36, 1. *Auctor et aliarum rerum fuit, in quis ... ut centumviralem hastam, quam quaesturam functi consueverant cogere, decemviri cogerent.*

⁸ Mommsen 1887–1888. II. 225. Alföldi 9.

⁹ CIL 6, 1365, 13; 8, 22721, 5.

¹⁰ ILS 950.

¹¹ Mon. Ancyr. 8, 5. *Legibus novis me auctore latis complura exempla maiorum exolescentia iam ex nostro saeculo reduxi.*

¹² Alföldi 10.

¹³ Quint. inst. 5, 2, 1. *Iam praediudiciorum vis omnis tribus in generibus versatur: aut cum de eadem causa pronuntiatum est, ut ... partibus centumviralium, quae in duas hastas divisae sunt. 11, 1, 78. Etiam, si apud alios iudices agatur, ut ... in centumviralibus iudiciis duplicibus parte victa ...*

¹⁴ Plin. epist. 5, 9, 1–2. 5. *Descenderam in basilicam Iuliam auditurus, quibus proxima comperendinatione respondere debebam. Sedebant iudices, decemviri venebant, observabantur advocati; silentium longum, tandem a praetore nuntius. Dimittuntur centum viri, exinitur dies me gaudente ... hoc*

A *hasta pura* – *pura*, mert nem fémből készült –, illetve *donatica* (*dory katharon*) katonai kitüntetésnek számított, amint ezt Servius *Aeneis*-kommentárjából megtudhatjuk,² s a katonai bátorságért adományozott lándzsa feltehetően *imperator* lándzsa vagy arról készült másolat lehetett kifejezendő, hogy a kitüntetett maga is méltó volna katonai vezetői tisztséget ellátni.³ A sas és néhány más szent állat mellett a római hadsereg legelterjedtebb jelvénye maga a lándzsa volt, amelynek hegyét számos esetben a különféle *dona militaria* díszítették, amint ez a képzőművészeti ábrázolásokon is megfigyelhető.⁴ A *hasta* a parancsnoki hatalmat jelezte, gyakorlati jelentősége sem alábecsülendő, hiszen a sereg ennek segítségével kapta meg a csapatmozgások szükséges jeleit; a *vexillum* pedig nem egyéb, mint a lándzsahegy alatt rögzített textília.⁵ Közvetlenül az *imperator* előtt is *vexillumot* vitt testőrsége, amint ez Traianus és Marcus Aurelius oszlopán is látható,⁶ ezzel szólították fel a katonaságot, hogy álljon készen a harcra,⁷ adtak jelt az összecsapás megkezdésére⁸ mind a szárazföldi, mind pedig a vízi csatákban.⁹ (A fővezér *vexillum* a bíborszínű volt,¹⁰ s amikor Augustus *caeruleum vexillumot* adományozott Agrippának a naulokhosi győzelem után,¹¹ úgy ez a színek teljességgel majd Bizáncban kialakuló hierarchiájának útján megtett első lépésnek látszik.¹²) A lándzsa a *manipulusok* jelvénye is volt, amit Ovidius mint egy hosszú rúdra rögzített szénaköteget magyaráz;¹³ ennek használata utóbb nem is annyira gyakorlati, mint inkább szakrális okokkal indokolható, s nagy valószínűleg e fücsomók valamiféle

facto Nepotis commotus praetor, qui centumviralibus praesidet, deliberaturus an sequeretur exemplum, inopinatum nobis otium dedit.

¹ Quint. *inst.* 12, 5, 6. *Certe cum in basilica Iulia diceret primo tribunali, quattuor autem iudicia, ut moris est, cogerentur, atque omnia clamoribus fremerent: et auditum eum et intellectum et quod agentibus ceteris contumeliosissimum fuit laudatum quoque ex quattuor tribunalibus memini.* Plin. *epist.* 6, 33, 2–5. *Est haec pro Attia Viriola ... nam femina ... exheredata ab octogenario patre ... quadruplici iudicio bona paterna repetebat. Sedebant centum et octoginta iudices (tot enim quattuor consiliis colliguntur): ... nam duobus consiliis vicimus, totidem victi sumus.*

² Serv. in Verg. *Aen.* 6, 760. *Hasta pura id est sine ferro nam hoc fuit praemium apud maiores eius, qui tunc primum vicisset in proelio, sicut ait Varro in libris de gente populi Romani.*

³ Waele 173.

⁴ Alföldi 12.

⁵ Ehhez bővebben lásd A. v. Domaszewski: *Die Fahnen im römischen Heere.* Wien 1885.

⁶ Alföldi 13.

⁷ Caes. *Gall.* 2, 20, 1. *Caesari omnia uno tempore erant agenda: vexillum proponendum, quod erat insigne, cum ad arma concurrere oporteret, ab opere revocandi milites ... acies instruenda, milites cohortandi, signum tuba dandum.* Plut. *Fab.* 15, 1; *Brut.* 40, 5.

⁸ Caes. *civ.* 3, 89, 5. *Simul tertiae aciei totique exercitui imperavit, ne iniussu suo concurrerent: se, cum id fieri vellet, vexillo signum daturum.*

⁹ Dio Cass. 49, 9, 1.

¹⁰ Plut. *Fab.* 15, 1; *Brut.* 40, 5.

¹¹ Suet. *Aug.* 25, 3; Dio Cass. 51, 21, 3.

¹² Alföldi 13.

¹³ Ov. *fast.* 3, 117. *Pertica suspensos portabat longa maniplos.* Vö. Plut. *Rom.* 8, 7; Serv. in Verg. *Aen.* 11, 463.

kapcsolatban állhattak a capitoliumi *sagmentával*.¹ Ezen érvelést támasztja alá, hogy nem csupán a sas (amint a Marius előtti időkben a ló, az emberfejű bika, a vadkan és a farkas),² hanem egyéb jelvények is kultikus tiszteletben részesültek,³ s gyakorta tettek ezekre esküt.⁴

Mindezek alapján egyértelmű, hogy a *legis actio sacramento in rem* szertartásában egy pálcával helyettesített lándzsa mint tulajdoni jelkép nem csak a *dominium*, hanem általában a hatalom – az erősen szakrális töltetű *imperium* – szimbólumaként is általánosan elterjedt volt. Lássunk további példákat a *ius sacrum* köréből a pálca használatára!

III. 2. Az *augurok lituusa*

Az ábrázolásokon az *augur* kezében a felül enyhén hajlított végű bot, a *lituus* látható;⁵ a *lituus* szó eredete némiképp kétséges, Walde–Hofmann a bot görbe formájával hozza összefüggésbe,⁶ Latte – lévén hogy a *disciplina Etrusca* révén került Rómába – az etruszk eredetet sem tartja kizárhatónak.⁷ A *lituusszal* az *augur* a profán térből kimetszett, az istenek által kiválasztott szent teret, a *templumot* jelölte ki,⁸ valamint azon égtájat, illetve a mennybolt azon részét, ahonnan az általa várt és értelmezni kívánt isteni jelekre számított.⁹ (A hagyomány szerint már Romulus és Remus is a madárjósolat

¹ Vö. Liv. 1, 24, 4. skk.; Renel 238. 248. skk.

² Tac. ann. 1, 39, 6. *Planco ... neque aliud perclitanti subsidium quam castra primae legionis. Illic signa et aquilam amplexus religione sese tutabatur, ac ni aquilifer Calpurnius vim extremam arcuisset ... legatus populi Romani Romanis in castris sanguine suo altaria deum commaculavisset.*

³ Tert. apol. 16, 8. *Religio Romanorum tota castrens signa veneratur, signa iurat, signa omnibus deis praeponit. Omnes illi imaginum suggestus in signis monilia crucem sunt: siphara illa vexillorum et cantabrorum stolae crucem sunt. Tert. nat. 1, 12, 14. Itaque in victoriis et cruces colit castrens religio, si signa adorant, signa deierant, signa ipsi Iovi praefert: sed ille imaginum suggestus et totius auri cultus monilia crucum sunt. Sic etiam in cantabris atque vexillis, quae non minore sanctitate militia custodit, siphara illa vestes crucum sunt.*

⁴ Serv. in Verg. Aen. 8, 1. *Aut certe si esset tumultus ... qui fuerat ducturus exercitum ibat ad Capitolium et exinde proferens duo vexilla, unum rosseum, quod pedites evocabat, et unum caeruleum, quod erat equitum ... dicebat „qui rem publicam salvam esse vult, me sequatur” et qui convenissent, simul iurabant: et dicebatur ista militia coniuratio.*

⁵ Serv. in Verg. Aen. 7, 190; Liv. 1, 18, 7; Cic. div. 1, 30. *clarissimum insigne auguratus ... incurvum et leniter a summo inflexum bacillum*

⁶ Walde–Hofmann I. 815.

⁷ Latte 157. sk.

⁸ Varro ling. 7, 7. Ehhez bővebben lásd Eliade 1999. 65. skk.

⁹ Waele 169.

eredményéhez kötvén a városalapítás jogát maguk is *auguri* feladatot láttak el,¹ más hagyomány szerint az *augurok collegiumának* megalapítása Numa Pompiliushoz fűződik;² úgy tartották, hogy a *lituus Romuli* köré épült a Regia.³)

Azonban tekintetbe kell vennünk, hogy eredetileg az *augur* funkciója elsősorban nem isteni jelek értelmezésében, hanem – amint a szónak az *augere verbumból* levezethető eredete is mutatja – épp a mágikus növelési képességében, kivételes *mana*-többletében állott,⁴ hiszen az *augur/augus*⁵ szó eredetileg nem jelölt egyebet, mint azt, *aki megnövel valamit*, illetve ő maga *megnöveltetett*.⁶ Az *augustum augurium* fordulat először Enniusnál tűnik fel,⁷ az ovidiusi *Metamorphoses*ben leírt, Athéné által készített szöveten a tizenkét olymposi isten látható, akik *augusta gravitate*, vagyis emberi alakban, de személyiségükben az emberi mértéken túlmenő tekintéllyel ülnek trónusaikon,⁸ kétszer találkozni e kifejezéssel Hercules kapcsán, akit Liviusnál Euander emberfeletti jellegéről, kisugárzásáról ismer fel, *habitum formamque*⁹ és aki égbeemelkedése során ennek megfelelő alakot ölt Ovidiusnál is.¹⁰ A dinamisztikus konnotációval egybecsengően magyarázza a kifejezést Ovidius is.¹¹ E megnevezés ily módon immanensen magában hordozza az emberi szféra felett álló, az isteni szférába benövő lényezet, s noha ez nem kerül a szó minden egyes kimondásakor meghatározásra¹², a tudattalan asszociációk révén fejt ki minden definiálásnál mélyebbre ható és mélyebben gyökerező befolyását, nem véletlenül idézi ezt illusztrálandó Altheim is Vitruviusnak Augustushoz szóló *divina tua mens et numen, imperator Caesar* megszólítását.¹³ Ugyanezen teremtő aktusra való utalást olvashatunk Suetoniusnál, amikor azt mondja, hogy azok kapják majd a halhatatlan istenektől ajándékkul a hosszantartó hírnév dicsőségét, akik a római nép hatalmát a legcsekélyebbről a legnagyobbra növelték.¹⁴ Vagyis az *augustus* szó az *augere* igéből

¹ Cic. *div.* 1, 48, 107; Cic. *rep.* 2, 16; Dion. Hal. 2, 22, 3.

² Liv. 1, 18, 6.

³ Cic. *div.* 1, 30; Plut. *Rom.* 22; *Cam.* 32.

⁴ Wagenvoort 1972. 367.

⁵ Walde-Hoffmann I. 83.

⁶ Wagenvoort 1972. 367.

⁷ Enn. *Ann.* 502 V.

⁸ Ov. *Met.* 6, 72, sk.

⁹ Liv. 1, 7, 9. ... *aliquantum ampliore augustioreque humana*

¹⁰ Ov. *Met.* 9, 269. *maior ... videri ... et augusta fieri gravitate verendus*

¹¹ Ov. *fast.* 1, 609. skk. *Sancta vocant augusta patres, augusta vocantur templa sacerdotum rite dicata manu. Huius et augurium dependet origine verbi et quodcumque sua Iuppiter auget ope.*

¹² Dio Cass. 53, 16, 8.

¹³ Altheim III. 61.

¹⁴ Suet. *Aug.* 31, 5. *Proximum a dis immortalibus honorem memoriae ductum praestitit, qui imperium populi Romani ex minimo maximum reddidissent.*

származik, és rokon az *augurium* fogalommal, szinonim a *sanctus*, vagy még inkább a *sacer* kifejezéssel,¹ ami a *sacerdos* (vö. *sacer-dare*) általi felszentelés által kapja e jellegét;² a felszentelést azonban csak olyan személy, az *augur* végezhette, akinek megvolt a *mana* növeléséhez szükséges numinózus képessége, az *auctoritas*.³ Mindez szintén azt látszik alátámasztani, hogy a *lituus* is a numinózus erő, a *mana* átvitelének eszköze lehetett.⁴

III. 3. A *flamen Dialis commoetaculuma*

A kultikus szempontból tisztátalannak ítélt személyeket és dolgokat volt hivatott távol tartani a *flamen Dialis* kezében hordott *commoetaculum*.⁵ Sajátosan numinózus jelensége a római vallásnak Iuppiter papja, a *flamen Dialis*, érdemesnek tűnik tehát a személyéhez és funkciójához kapcsolódó előírások rövid áttekintése. Az antik grammatikusok közül Varro a *filum* szóból származtatja a *flamen* kifejezést,⁶ ám a szó eredetét illetően semmiképpen sem lehet egy általánosan elfogadott *communis opinio doctorum*ról beszélni a modern szakirodalomban sem,⁷ az újabb interpretációs kísérletek hasonlóképpen nem vezettek biztos és minden szempontból kielégítő eredményre.⁸ (Amint a későbbiekben látni fogjuk – nem is annyira nyelvészeti, mint inkább strukturális szempontokból –, a Dumézil⁹ által felvetett, a *flamen* a *bráhma*nhoz kapcsoló gondolata mutatkozik a legplauzibilisebbnek.) Szerencsére a *Dialis attributum* nem vet fel hasonló etimológiai nehézségeket, egyértelműen a Diespiter, vagyis Iuppiter nevének archaikus *nominativus*ából származik.¹⁰ A három *flamines maiores*re (*Dialis*, *Martialis*, *Quirinalis*) vonatkozó általánosabb forrásanyag leíró jellegű feldolgozását már Samter elvégezte,¹¹ Dumézil pedig rámutatott az ősi Iuppiter–Mars–Quirinus triász

¹ Cic. *nat.* 2, 62. 79; Stat. *Theb.* 10, 757; Macr. *Sat.* 1, 20, 7.

² Suet. *Aug.* 71. *loca quoque religiosa et in quibus augurato quid consecratur augusta dicuntur*

³ Wagenvoort 1956. 12. sk.

⁴ Waele 171.

⁵ Fest. 56 L *Commoetacula virgae quas flamines portant pergentes ad sacrificium, ut a se homines amoveant.*

⁶ Varro *ling.* 5, 84. *Flamen quasi filamen*

⁷ Walde–Hofmann I. 512.

⁸ Ernout–Meillet 239.

⁹ G. Dumézil: *Flamen – Brahman*. Annales de Musée Guimet 51. Paris 1935.

¹⁰ Walde–Hofmann I. 347.

¹¹ Samter 1909. 2484. skk.

fontosságára,¹ ami alapján az említett három *flamen* hivatalának jelentősége is magyarázható, valamint ennek – számos egyéb aspektusa mellett – a római történelemben megmutatkozó lecsapódására.² A *flamen Dialis*ról, a rá valamilyen kötelezettséget terhelő, vagy számára valamilyen cselekvést tiltó, tabuizáló előírásokról szóló legfontosabb antik forrásunk a gelliusi *Noctes Atticae* (10, 15), a következőkben elsősorban ezt a szöveghelyet tesszük vizsgálat tárgyává.

Az egyes szabályok részletezése előtt nem árt megismételni Latte azon megállapítását, miszerint a parancsok és tilalmak, tabuk nagy része azon mágikus, numinózus erő védelmét szolgálta, amelyet a rómaiak elképzelése szerint a *flamen Dialis* magában hordozott.³ A *flamen Dialis*nak nem szabad lovagolnia, lóra ülnie.⁴ E tilalomban első ránézésre evidensnek tűnnék a lónak mint a halállal összefüggésbe hozott állatnak a tabuizálását látni,⁵ hiszen Diana Nemorensis ligetébe sem léphetett be ló,⁶ és amint tudjuk, e kultusz számos archaikus elemet őrzött meg a történelmi korok számára is; ezen értelmezés azonban azt is kizárná, hogy a khtonikus szférától szigorúan őrizkedni kötelezett *flamen Dialis* bizonyos ünnepek alkalmával lóvontatta kocsin közlekedjék Rómában,⁷ hiszen a *flamen Dialis*nak nem csupán érintenie, hanem látnia sem volt szabad a számára tabuként meghatározott dolgokat, márpedig a lovaglás és a kocsin történő közlekedés között fennáll ugyan egy minőségi különbség, ám a ló jelenléte mindkét esetben lényegi szerepet játszik.⁸ Nem zárható ki, hogy a lovaglás tilalma Meyer azon felismerése alapján válik interpretálhatóvá, hogy a lovaglás az ősi Rómában ugyan általánosan elterjedt, ám nem túlságosan nagyra értékelt közlekedési forma volt,⁹ ezzel szemben pedig a kocsin való közlekedés valamiféle szakrális, az emberi szférán

¹ G. Dumézil: *Jupiter, Mars, Quirinus: essai sur la conception indo-européenne de la société et sur les origines de Rome*. Paris 1941.

² Dumézil 1951. 145. skk.; G. Dumézil: *Mythe et épopée. I. L'idéologie des trois fonctions dans les épopées des peuples indo-européens*. Paris 1968. (Vö. Dumézil 1986. 7. skk.); G. Dumézil: *Archaic Roman Religion*. Chicago 1970.

³ Latte 1967. 402.

⁴ Gell. 10, 15, 3. *Equo Diale flaminem vehi religio est*. Ugyanezen tilalomról számol be a *flamen Dialis*ra vonatkoztatva Plin. nat. 28, 146; Fest. 71L; Serv. in Verg. Aen. 8, 552. és a *dictatorra* alkalmazva Liv. 23, 14, 2.

⁵ L. Malten: *Das Pferd im Totenglauben*. Arch. Jb. 29. 1914.

⁶ Verg. Aen. 7, 774. skk. *At Trivia Hippolytum secretis alma recondit / sedibus et nymphae Egeriae nemorique relegat, / solus ubi in silvis Italis ignobilis aevom / exigeret versoque ubi nomine Virbius esset. / Unde etiam templo Triviae lucisque sacratis / cornipedes arcentur equi, quod litore currum / et iuvenem monstris pavidi effudere marinis*. Pötscher 1988 b 422.

⁷ Liv. 1, 21, 4. *Ad id sacrarium flamines bigis curru arcuato vehi iussit*.

⁸ Pötscher 1988 b 422.

⁹ Meyer 42.

túllépő elemet hordozott magában.¹ A *flamen Dialis* nem láthat felfegyverzett hadsereget, valamint tilos esküt tennie.² Az első előírás meglehetősen egyszerűen megérthető, hiszen a harcoló sereg állandó életveszélyben, potenciálisan már a halál hatalmában van, tehát látása a *flamen Dialis* számára *contagio enervans*,³ manáját csökkentő érintkezés; az eskü pedig az archaikus jogban az önelátkozás bizonyos elemeit is tartalmazza,⁴ tehát a numinózus erő a mana csökkenésének lehetőségét hordozza magában, ami a *flamen Dialis* számára feltétlenül kerülendő.⁵ A megkötözés, a megbilincselés valamilyen módon az élete feletti rendelkezés jogával nem bíró rabszolga sajátja, tehát szintén manát csökkentő tényező, ezért tehát a *flamen Dialis*nak tilos bármiféle csomót, gyűrűt magán viselnie,⁶ ha házába megbilincselte ember menekül, azt el kell oldozni,⁷ ha pedig valakit megvesszőzni visznek, és az könyörgőn átkarolja a térdét, akkor azon a napon már nem szabad megbüntetni⁸ – ez utóbbi esetben az elítéltek a *flamen Dialisszal* történt testi érintkezése is feltehetően játszott valamelyes szerepet.⁹

A *flamen Dialis* életét számos további tabu övezi, amelyek – bár kevésbé konkrétan meghatározható módon – szintén a mana, a numinózus energia csökkenését vannak hivatva meggátolni: így például nem érinthet kecskét, nyers húst, borostyánt és babot, és nem is mondhatja ki ezeket a szavakat, valamint nem érinthet lisztet és kovásszal készült tésztát.¹⁰ A kecske, a bab és a borostyán a hátközi kultusszal vannak kapcsolatban,¹¹ és mint ilyenektől a *flamen Dialis*nak távol kell magát tartania, hiszen sem olyan helyre nem léphez, ahol valakit eltemettek, sem pedig halottat nem érinthet¹²

¹ Brelich 1939. 33. *L' uso del carro, nell' antichità romana, rientra sempre e senza eccezione in una sfera sacrale, super-umana.*

² Gell. 10, 15, 4. (*Item religio est*) *classem procinctam extra pomerium, id est exercitum armatum videre ... item iurare Dialem fas numquam est.*

³ Wagenvoort 1972. 372.

⁴ Liv. 1, 24, 8. *Si prior defexit publico consilio dolo malo, tum tu ille Diespiter populum Romanum sic ferito ut ego hunc porcum hic hodie feriam; tantoque magis ferito quanto magis potes pollesque.* 1, 32, 7. *Inde Iovem testem facit: „Si iniuste impieque illos homines illasque res exposco, tum patriae compotem me nunquam siris esse.*

⁵ Pötscher 1988 b 423.

⁶ Gell. 10, 15, 6. *Item anulo uti nisi pervio cassoque fas non est.* 8. *...nodum in apice neque in cinctu neque in alia parte ullum habet.*

⁷ Gell. 10, 15, 8. *vinctum, si aedes eius introierit, solvi necessum est et vincula per impluvium in tegulas subduci atque inde foras in viam demitti*

⁸ Gell. 10, 15, 9. *si quis ad verberandum ducatur, si ad pedes eius supplex procubuerit, eo die verberari piaculum est*

⁹ Wagenvoort 1972. 372.

¹⁰ Gell. 10, 15, 12. *capram et carnem incoctam et hederam et fabam neque tangere Diali mos est neque nominare* 19. *farinam fermento imbutam adtingere ei fas non est*

¹¹ Wissowa 1912. 191.

¹² Gell. 10, 15, 24. *locum, in quo bustum est, numquam ingreditur, mortuum numquam attingit*

(ez nem mond ellent annak, hogy nem tilos temetésen részt vennie,¹ hiszen a temetésen nem kerül a halottal érintkezésbe, nem kerül a khtonikus szférába – épp ellenkezőleg, annak az élők világából való végleges eltávozását segíti elő). A tartózkodás a nyers hústól, amelynek még talán túlontúl szoros kötődése van a megölt állathoz, szintén érthető; a tésztában a kovász dagasztó-növelő működése valamiféle új, ismeretlen erőből való viszolygásra enged asszociálni, és talán annak a korszaknak viszonyai között kívánja tartani a tilalom által a *flamen Dialis*, amikor még csak a kovásztalan kenyeret ismerték.²

A *flamen Dialis* haját csak szabad ember vághatja le, levágott haját és körmeit pedig egy meghatározott fa (*arbor felix*) alatt szabad csak elásni³ – a haj az antik elképzelés szerint az életerő egyik fő hordozója, és ha ehhez méltatlan személy nyúl, illetve levágja, úgy a *contagio enervans* révén jelentős energiacsökkenés áll be.⁴ Az *arbor felix*, az ehető gyümölcsöt hozó, és az *arbor infelix*, a terméketlen, illetve ehetetlen gyümölcsöt hozó fa fogalmát az archaikus jog is ismeri, ez utóbbira akasztották fel büntetésként a *perduellis* polgárt, hiszen egy termékeny fa életerejét, valamint a benne lakozó, illetve azt kitevő *nument* nem akarták azáltal csökkenteni és megsérteni, hogy egy halott gonosztevével hozták közvetlen érintkezésbe.⁵ Nem véletlen, hogy a *flamen Dialis* levágott haját és körmeit, amelyek még ilyen állapotukban is *manát* hordoznak, a földbe, egészen pontosan egy *arbor felix* alatt kellett eltemetni, ezzel is növelve annak termékenységet.⁶ A haját egyébként bronzból, nem pedig vasból készült szerszámmal kellett levágni,⁷ ami egybecseng a lovaglás tilalmára vonatkozó, a rómaiak formakonzervativizmusát oly híven tükröző tilalommal; feltehető tehát, hogy ezen előírás azon igen korai időkből származott, amikor a vasból készült eszközök – újonnan felfedezett, mondhatni modern voltuk miatt – a vallási szertartásokban tabunak számítottak.⁸ A *flamen Dialis* házából tüzet kivinni csakis szakrális célokra volt szabad,⁹ ami a *flamen Dialis* házában működő *nument*ől áthatott tüzet hivatott védeni az

¹ Gell. 10, 15, 25. *funus tamen exsequi non est religio*

² Pötscher 1988 b 425.

³ Gell. 10, 15, 11. *capillum Dialis nisi qui liber homo est, non detonsent; 15. unguium Dialis et capilli segmina subter felicem arborem terra operiuntur*

⁴ Wagenvoort 1956. 143. *The primitive idea of two persons touching each other may perhaps best be illustrated by the example of two communicating vessels: the fuller the one, the emptier the other, the more the one may lose, the other may gain through contact.*

⁵ Latte 1950. 52.

⁶ Pötscher 1988 b 427.

⁷ Serv. in Verg. Aen. 1, 448.

⁸ Latte 1967. 203.

⁹ Gell. 10, 15, 7. *ignem e flaminia, id est flaminis Dialis domo, nisi sacrum efferri ius non est*

abusus ellen. A *flamen Dialis* privilegizált helyzetét és méltóságát volt hivatott hangsúlyozni azon előírás, hogy a vendégségben az „ültetési rendben” csak a *rex sacrorum* előzhette meg.¹ Nehezen értelmezhető azon előírás, miszerint² ne járjon a mélyebben függő szőlővesszők alatt – Pötscher magyarázata szerint ez a tilalom azzal rokonítható, hogy a *flamen Dialis*nak állandóan *apexet* kellett viselnie a fején, és a túl alacsonyan függő szőlővesszők ezt lesodorhatták volna a fejéről.³ Kerényi interpretációjában ezzel szemben a szőlőben jelenlevő dionysosi jellegre hivatkozik, ami a *flamen Dialis* numinózus erejének esetleges csökkenését hozhatta volna magával⁴ – ez utóbbi gondolat akkor volna teljességgel kielégítő, ha létezett volna, illetve tudnánk egy, a *flamen Dialis* borfogyasztására vonatkozó tilalomról.⁵

III. 4. A *lictorok fascese*

A *magistratus* és az őt kísérő *lictorok* viszonyát a legtalálébban talán Gladigow fogalmazta meg, nevezetesen hogy a *lictorok* feladata a *magistratus* megjelenítése, s ez áll mind a *magistratura* külső megjelenítésére, mind pedig a *magistratus* és a *lictorok* funkcionális együttműködésére.⁶ A külső megjelenítés tekintetében ez annyit jelent, hogy a *magistratus* és a *lictor* ugyanolyan ruhát visel, Rómában *togát*, vörös *paludamentumot* Rómán kívül és a *triumphus* idején,⁷ gyász esetén pedig gyásztogát.⁸ A római – többek között a *magistratus* és a *lictorok* között fennálló – reprezentációs elv szerint az adott méltóság viselője nem kíséretének pompája és ékessége által nyer nagyobb hangsúlyt, hanem a vele azonos ruházatot viselő kíséret számának

¹ Pötscher 1988 b 428; Gell. 10, 15, 21. *super flaminem Dialem in convivio, nisi rex sacrificulus, haut quisquam alius accumbi*

² Gell. 10, 15, 13. *propagines e vitibus altius praetentas non succedet*

³ Pötscher 1988 b 429.

⁴ Kerényi 1971. 190.

⁵ Pötscher 1988 b 429.

⁶ Gladigow 1972. 295.

⁷ Varro ling. 7, 37. *paludamenta ... insignia atque ornamenta militaria: ideo ad bellum cum exit imperator ac lictores mutarunt vestem et signa incinuerunt, paludatus dicitur proficisci. Liv. 41, 10, 5. C. Claudius consul non votis nuncupatis, non paludatis licloribus, uno omnium certiore facto collega, nocte profectus, praeceps in provinciam abiit. ... cum is more maiorum, secundum vota in Capitolio nuncupata, licloribus paludatis profectus ab urbe esset. Cic. Pis. 55. togulae licloribus ad portam praesto fuerunt, quibus illi acceptis sagula reiecerunt Sil. 9, 419. ut Varronem procul inter proelia vidit et iuxta sagulo circumvolitare rubenti liclorem*

⁸ Hor. Epist. 1, 7, 5. *dum ficus prima calorque dissignatorem decorat licloribus atris*

növelésével.¹ Ám a szoros összetartozás nem merül ki a külső megjelenés hasonlatosságában, a *magistratus* és a *lictorok* mindenütt együtt jelennek meg² – a *magistratus*nak ennek értelmében még a bordélyba is hivatalos kísérettel kell mennie, amivel azonban hivatali méltóságán ejt csorbát³ –, s a *magistratus* csak akkor mutatkozhat *lictorai* nélkül, ha ezzel azon szándékát akarja jelezni, hogy a *magistraturáról* le szándékozik mondani.⁴ (A *lictorok* csupán otthonában nem tartózkodtak közvetlenül a *magistratus* mellett, hanem házának *vestibulumában* várakoztak.⁵)

A római *magistratus*nak mint *imperium-* és ezáltal *manahordozónak* minden megjelenése hivatalos és ezáltal szakrális esemény is, a vele külsőleg azonos képet mutató *lictorok* által az általa hordozott *mana* jelenik meg megsokszorozódva.⁶ A *lictorok* egyes sorban mennek a *magistratus* elé,⁷ a legutolsó *lictor*, a *lictor proximus*⁸ és a *magistratus* közé – a *magistratus* serdületlen fiait kivéve – senki sem léphetett.⁹ Ezen előírást nem magyarázhatjuk biztonsági okokkal, hiszen a *lictorok* nem a *magistratus* testőrségét alkotják, annál is inkább, hiszen a *magistratus* előtt vonuló *lictorok* nem adtak védelmet az őt oldalról vagy a háta mögül esetlegesen fenyegető támadások ellen; a tilalom oka a szakralitás területén keresendő, ugyanis a *lictor proximus* és a *magistratus* közé lépő személy jelenléte megzavarná a *magistratus* körüli *mana-*, illetve az általa hordozott *imperium-szférát*.¹⁰

¹ Gladigow 1972. 296.

² Liv. 17, 1; 23, 23, 1; 17, 17, 8; Cic. *Cluent.* 147; Bell. Alex. 52, 3; Sil. 9. 419; Plin. *nat.* 7, 30, 112; Iuven. 3, 128; Suet. *Caes.* 80; Val. Max. 1, 1, 9; Hist. Aug. *Sever.* 1, 4.

³ Sen. *contr.* 9, 2, 17. *Si praecedentibus fascibus praetor deducetur in lupanar maiestatem laedet.*

⁴ Liv. 23, 23, 1. skk. *is ubi cum lictoribus in rostra descendit, neque duos dictatores tempore uno ... probare se dixit ... extemplo se magistratu abdicavit privatusque de rostris descendit lictoribus abire iussis.* Tac. *hist.* 3, 11. *omissis lictoribus Patavium concessit*

⁵ Liv. 39, 12, 2.

⁶ Gladigow 1972. 297.

⁷ Liv. 24, 44, 9. skk. *Pater filio legatus ad Suessulam in castra venit. Cum obviam filius progreditur lictoresque verecundia maiestatis eius taciti anteirent, praeter undecim fasces equo praevectus senex, ut consul animadvertere proximum lictorem iussit et is ut descenderet ex equo inclamavit.*

⁸ Cic. *div.* 1, 59; Verr. 5, 142; Val. Max. 2, 2, 4; Bell. Alex. 52, 3; Sall. *Iug.* 12, 3; Tac. *hist.* 3, 80, 11.

⁹ Val. Max. 2, 2, 4. *Maxima autem diligentia maiores hunc morem retinuerunt, ne quis se inter consulem et proximum lictorem, quamvis officii causa una progredereetur, interponeret; filio dumtaxat, et ei puero, ante patrem consulem ambulandi ius erat. Qui mos adeo pertinaciter retentus est, ut Q. Fabius Maximus quinquies consul, vir et iam pridem summae auctoritatis, et tunc ultimae senectutis, a filio consule invitatus, ut inter se et lictorem procederet, ne hostili Samnitium turba, ad quoque colloquium descendebat, elideretur, id facere noluerit.*

¹⁰ Gladigow 1972. 298.

A *lictorok* funkciójának megértéséhez nagyban hozzásegít bennünket az, hogy nem csupán a *magistratusokat*, hanem a *flameneket* és a *virgo Vestalisokat*¹ is *lictori* kíséret illette meg. A *flamen Dialis* előtt közvetlenül *lictor* lépkedett,² valamivel távolabbról kísérték a *praeciae*,³ akik arra figyelmeztették az embereket, hogy a *flamen Dialis* közeledtére hagyják abba a munkát, hiszen a *flamen Dialis* nem láthatott semmilyen, a hétköznapi világához tartozó tevékenységet, lévén hogy Iuppiter földi reprezentánsaként életének minden napját megszentelt ünnepnapként kellett leélnie.⁴ Erősen vitatott, hogy a *flamen Dialis* előtt egy vagy két *lictor* vonult-e.⁵

Az *aedes Vestaet* elhagyó Vesta-szűz előtt is *lictor* lépkedett,⁶ s a *virgo Vestalisszel* találkozó *magistratus licitorai* a *virgo Vestalis licitora* előtt – mintegy a papnőnek megadandó a neki kijáró tiszteletet – leeresztették a *fascest*.⁷ Nem tekinthető véletlennek, hogy épp a római vallási élet két, életvitelüket tekintve erősen tabukkal körülvett szereplője, a *virgines Vestales* és a *flamen Dialis*, akiktől szakrális szempontból: mintegy a római nép és állam élete és jóléte függött, kapott *lictori* kíséretet, illetve e tény bizonyos; az *imperiummal* felruházott *magistratus* szakrális és jogi helyzetére vonatkozó következtetésekhez vezet. A kezdeti időkben sem a politikai hatalom nem nélkülözhetette a szakrális komponenst, sem a vallási funkciók nem lehettek híján a politikai vonatkozásoknak; az etruszk eredetű szakrális királyság elemei, így például a *fasces*, a *lictorok*, a *triumphus* esetében e két, szervesen összekapcsolódó elemet nem lehet szétválasztani.⁸

A *lictor* feladatainak⁹ ellátása során köteles volt magával hordania a *fascest*, enélkül nem járhatott el hivatali minőségben, amint a *magistratus* sem a *lictorok* nélkül,¹⁰ s ez egyértelműen mutatja a *fasces* önmagában is különleges jelentőségét. Abban a köztes időszakban, miután az *auspiciumok* joga és az *imperium* visszazállott a *senatusra*, és mielőtt az *interrexet* megválasztották volna, a *fascest* Libitina templomában őrizték, az

¹ A Vesta-kultuszhoz bővebben lásd Latte 1967. 109. skk.; Wissowa 1912. 253. skk.; Rose 1928. 79. skk.; Hommel 397. skk.; Koch 1958. 1717–1776; A. Brelich: *Vesta*. Zürich–Stuttgart 1949. (Albae Vigiliae N. F. 7.)

² Plut. *Quaest.* 291 b; Fest. 82 L *Flaminius licitor est, qui flamini Diali sacrorum causa praesto est*

³ Fest. 293 L *Antecedentes exclamabant feriis publicis, ut homines abstineant se opere, quia his opus facientem videre religiosum est.*

⁴ Kerényi 1963. 198.

⁵ Ehhez lásd Mommsen 1887–1888. I. 373. sk.

⁶ Plut. *Numa* 10; Dio Cass. 47, 19, 4. Ehhez lásd May 3. skk.

⁷ Sen. *contr.* 1, 2, 3.

⁸ Gladigow 1972. 301. Ehhez lásd Nótári 2003 e 34. skk.

⁹ A *lictor* egyéb szakrális kötelezettségeihez lásd Latte 1967. 408. skk.

¹⁰ Vogel 96.

ellenséggel folytatott harcban a *fasces* elvesztése igen szégyenletesnek számított.¹ A nyír- vagy szilfából álló *fasces* kötege azon *magistratusok*nál, illetve az *imperiummal* rendelkező *magistratusok* azon ügyeinél, amelyek nem tartoztak a *provocatio ad populum* hatály alá,² bárdot ölelt körül,³ amely szintén szakrális jelentéstartalmat hordozó szimbólumnak számított.⁴ A *lictorok* a *fascest* bal kézzel fogták és a bal vállukon vitték, az *attollere* gesztusa az *imperiumba* átvételének alkalmával volt szokásban, a *summittere* pedig a más *magistratusok*, illetve a *flamen Dialis* és a *virgines Vestales* előtti tiszteletadást jelezték, a gyászt a lefelé fordított *fasces* szimbolizálták.⁵ A *magistratus* bukását vagy emelkedését a *fasces* jelezték, a hivatalból letevés esetében eltörték a *fascest*,⁶ a *magistratus imperatorrá* választása esetén pedig babérral díszítették.⁷

A bárdot a hajdani büntetőjog a *securi percussio*, a bárddal lefejezés eszközeként használták, a kivégzést a *magistratus* jelenlétében maguk a *lictorok* hajtották végre.⁸ A *securi percussio* végrehajtásának részletei nagyban megegyeznek az áldozati állat megölésének rítusával, s ebből Mommsen azt a következtetést vonta le, hogy az ősi időkben e kivégzési mód nem volt egyéb, mint a tettes feláldozása a bűncselekmény által megsértett s az áldozattal kiengesztelni kívánt felsőbb hatalmaknak.⁹ Tekintettel azonban arra, hogy a későbbiekben a római kivégzéseknél a *lictorok* helyét átvevő *carnifexeket* éppen e tevékenységükből kifolyóan – mivel a tabunak számító vérral szennyezettként tartották őket számon – bizonyos hátrányok sújtották, így például nem részesülhettek rituális temetésben, nem lakhattak Róma városán belül,¹⁰ a *lictorok* által végrehajtott kivégzés alapvetően más megítélés alá eshetett, hiszen a *lictorok*, noha vért ontottak, nem váltak ezáltal tabuszegőkké, a közösségből kitalítottakká. Ha tehát a *lictorok* végrehajtott halálos ítéletet áldozatnak tekintjük, így erre egy szakrálisan védett, őket a kiontott vérből a római hitvilág szerint rájuk háruló ártalmaktól megoltalmazó helyen kellett sort keríteniök, valamint nem zárhatjuk ki, hogy – amint a

¹ Gladigow 1972. 306; Kübler 511.

² A *provocatio*hoz bővebben lásd Bleicken 324. skk.; Martin 1970. 72. skk.; Lintott 226. skk.

³ Lyd. *mag.* 1, 32.

⁴ Nielsson 1968. 275. skk.

⁵ Tac. *ann.* 3, 2; Verg. *Aen.* 11, 93.

⁶ Kübler 511.

⁷ Ehhez lásd Hilberg 329. skk.

⁸ Mommsen 1899. 911; Földi–Hamza 575.

⁹ Mommsen 1899. 901. 916.

¹⁰ Plaut. *Pseud.* 331; Cic. *Rab.* 5, 15; Fest. 56 L; Serv. in Verg. *Aen.* 12, 603.

tizenkéttáblás törvény a gondatlan emberölés esetére is *expiatiót* ír elő¹ – létezhetett egyfajta tisztítóáldozat is, ami átvitt értelemben is lemosta róluk az őket szennyező vért.²

A *fasces*ben a *virgae* legtöbbször mint a *coercitio* eszközei kerültek alkalmazásra a *verberatio* során, amit a *leges Porciae* korlátoztak; a *coercitió*ként alkalmazott *verberatiót* el kell különíteni azon testi fenyítéstől, ami a halálos *ítélet* végrehajtását előzte meg,³ s amit a *provocatio* révén egyre szűkebb térre szorítottak vissza.⁴ Abban az időben, amikor a *lictorok* hajtották végre a halálos ítéleteket,⁵ ugyanők vesszőzték meg kivégzés előtt az elítéltet.⁶ A *magistratus* utasítására a *lictor* kioldotta a *fascest*, az elítéltet megfosztotta ruháitól és kezét a hátán összekötötte vagy egy oszlophoz kötötte, ezt követően a *magistratus* „*age lege*” parancsára következett a *verberatio*, majd a *securi percussio*, a bárdal lefejezés.⁷

A *virgo Vestalis* megbecstelenítőt a *pontifex maximus* saját maga korbácsolta halálra a *comitiumon*, nem téveszthetjük szem elől, hogy a közönséges kivégzéseknél a *magistratus* ugyan jelen van, ám abban tevőlegesen nem vesz részt.⁸ Tekintve, hogy *virgo Vestalis* felett a *pontifex maximus* (kezdetben a *rex sacrorum*) egyfajta *patria potestast* gyakorol,⁹ s így ezen aktus – valamint hogy a *pontifex maximus* maga hajthatja végre a bűnös Vesta-papnő felett a halálos ítéletet, ami egyúttal *procuratio prodigii* is¹⁰ – mintegy a *iudicium domesticum* körében kiszabott és végrehajtott büntetésnek minősül,¹¹ hiszen a leányát házasságtörésen tetten érő *pater familias* is megölheti mind

¹ XII tab. 8, 24 a *Si telum manu fugit magis quam iecit, aries subicitur*. Fest. 470 L. *Subici aies dicitur qui pro occiso datur, quod fit, ut ait Cincius in libro de Officio Iuris consulri exemplo Atheniensium apud quos expiandi gratia aries in igitur ab eo qui invitus scelus admisit poenae pendendae loco*. Serv. in *Verg. Ecl.* 4, 43; *Georg.* 3, 387. Ehhez bővebben lásd Kunkel 1962. 38. skk.

² Gladigow 1972. 309; Gladigow 1971. 9. skk.

³ Sály 66. skk.

⁴ Bleicken 324. skk.

⁵ *Vö.* Cic. *Verr.* 3, 156; 5, 118. 142; Liv. 1, 26; 8, 7, 20; 8, 32, 10; 26, 15, 16; 28, 29, 10; 36, 28, 6; Polyb. 11, 30, 2. Mommsen 1899. 915. skk.

⁶ Gai. *inst.* 3, 189. *Poenam manifesti furti ex lege XII tabularum capitalis erat. Nam liber verberatus addicebatur ei cui furtum fecerat*. Liv. 2, 5, 8. (*lictores*) *nudatos virgis caedunt securique feriunt* 8, 20, 7. *tum verberatum necari* 9, 16, 10. *virgis caesos securi percussit; erant virgis in foro caesi ac securi percussi* 10, 1, 3. *virgis caesi ac securi percussi* 24, 20, 6. *virgis in comitio caesi omnes ac de saxo deiecti* 26, 15, 8. *producti omnes virgisque caesi ac securi percussi*

⁷ Liv. 28, 29, 11. *deligati ad palum virgisque caesi securique percussi* 26, 13, 15. *ad palum deligatus, lacerato virgis tergo, cervicem securi Romanae subiciam* 26, 15, 9. *lictozem lege agere iuberet* 26, 16, 3. *Lictor, viro forti adde virgas et in eum primum lege age*. Gladigow 1972. 310.

⁸ Mommsen 1899. 919.

⁹ Wissova 260; Latte 167. 110.

¹⁰ Hommel 405.

¹¹ A *iudicium domesticum*hoz lásd Földi-Hamza 239; Kaser 1971. 62. skk.; Kunkel 1966. 243. skk.; Nótári 1998. 421. skk.

leányát, mind pedig a házasságtörő férfit.¹ Ugyanakkor a *verberatio* ebben az esetben nem pusztán büntetés – hiszen akkor ezt nem kellene a *pontifex maximus*nak személyesen végrehajtania – hanem, akárcsak a Vesta-papnő kivégzése, engesztelő áldozat, rituális cselekmény is.²

Az ütlegelés, vesszőzés, korbácsolás a rómaiaknál a *castigatio* legjellegzetesebb formájává lett, ami egyértelműen mutatja, hogy azon rituális jelleg, amelynek a *virgo Vestalis* megbecstelenítőjét megkorbácsoló *pontifex maximus* áldozatot bemutató, szakrális karakterisztikuma jelen van e büntetési nemnél, hiszen a *castigare* – szinonim fogalomként a *corrigere* és az *emendare* kifejezésekkel találkozhatni – magába foglalja a szenny és bűn eltávolításának, a *castum*-állapot helyreállításának és a rituális kiengesztelésnek gesztusát,³ amit az is jelez, hogy Paulus is használja a szankciókról írván a *castigare verbumot* a *verberare* helyett.⁴ (A *verberatio*nál kiontott vér nagy valószínűséggel szintén az *expiatio per sanguinem* célját szolgálta.⁵) A *lictorok* által végrehajtott *verberatio* tehát a mellékbüntetés célját szolgálta, azonban nem a büntetés súlyosabbá teendő, hiszen minden, a *lictorok* végrehajtott kivégzésnek részét képezte, hanem a halálos ítélet – ami nem más, mint a bűnös feláldozása – rituális tisztító elemeként volt attól elidegeníthetetlen, vagyis szakrális mellékbüntetésnek tekintendő.⁶ A *virgae* fája (nyír-,⁷ illetve szilfa⁸) szintén vallási konnotációt hordoz, hiszen a görögök is mind a nyírfát, mind pedig a szilfát (ez utóbbit erősebb khtonikus vonatkozásokkal) tisztító, a szó eredeti értelmében katartikus szertartásoknál használták;⁹ hasonlóképpen az elítélt megfosztását ruháitól nem csupán a büntetés megalázóbbá tétele, hanem az antikvitásban számos esetben szokásos rituális meztelenség követelménye is indokolta.¹⁰ (A *lictorok* hivatalának erősen szakrális jellegét támasztja alá az a két forrás, amelyek szerint a *lictorok* ruhájukon övet viseltek,¹¹ Plutarkhos szerint ezen öv az elítélt megkötözésére szolgált, Gellius pedig a

¹ Ulp. D. 48, 5, 24, 4. Ehhez bővebben lásd Cantarella 244. skk.

² Hommel 405.

³ Gladigow 1972. 311.

⁴ Paul. D. 47, 18, 2. *Inter effractores varie animadvertitur. Atrociores enim sunt nocturni effractores, et ideo hi fusibus caesi in metallum dari solent: diurni vero effractores post fustium castigationem in opus perpetuum vel temporarium dandi sunt.*

⁵ Wagenvoort 1956. 147. Gell. 10, 8.

⁶ Gladigow 1972. 311. sk.

⁷ Plin. nat. 16, 75.

⁸ Plaut. *Asin.* 575.

⁹ Ehhez lásd Wagler 1899. 491; Schuster 548.

¹⁰ Ehhez lásd J. Heckenbach: *De nuditate sacra sacrisque vinculis.* RVV 9. 3. 1911.

¹¹ Plut. *Rom.* 26; Gell. 12, 3, 3.

popae,¹ az áldozati segédek *limusával* hozza összefüggésbe. A *lictorok* mindennapi ruházatán egyetlen ábrázoláson sem láthatunk semmiféle övet, ám a *togát* a lelógó *lacinia* segítségével fel lehetett kötni, ez volt az ún. *cinctus Gabinus*, amit leggyakrabban az áldozatbemutatásnál alkalmaztak.² Emögött okkal feltételezhetjük, hogy a *lictorok* kezdetben számos esetben áldozati segédként tevékenykedtek, s igen valószínű, hogy az elkövető feláldozásának minősülő kivégzésekor is a *cinctus Gabinusszal* övszerűen összefogott *togában*, ami az általános *togaviseletnél* szabadabb mozgást biztosított, végezték feladatukat.³)

III. 5. A *sképtron* mint hatalmi jelkép a görögöknél

Pompeius Trogus szerint – amint ezt Iustinus közvetíti – az ősi római időkben a királyok nem fejéket viseltek, hanem lándzsát hordtak magukkal, e lándzsa a görög *sképtronnak* felelt meg.⁴ A görög előképeket röviden áttekintve Homéros először Agamemnón *sképtronjáról* szól, amit Héphaistos eredetileg Zeus számára készített, majd Zeus Hermésnek, Hermés Pelopsnak, Pelops pedig Atreusnak ajándékozta, s végül Atreustól Thyestés, tőle pedig Agamemnón kapta örökül.⁵ Noha többen hajlamosak voltak a krétai-mykénei kor *sképtronjában* az egyiptomi uralkodói jogar egyfajta maradványát látni, ugyanakkor – lévén hogy a közvetlen behatásra nincsenek bizonyítékaink – nem tűnik kizárhatónak, hogy a görög, illetve prehellén kultúrában a jogar, illetve pálca mint hatalmi jelkép különösebb külső átvételek nélkül alakult ki.⁶ A király a *sképtron* birtokosa, a *sképtoukhos* par excellence; a *sképtron* hatalmának legfőbb jelképe,⁷ amikor a király nem használja a *sképtront*, hírnökének adja át megőrizni. A király azonban megbízhatja a hírnököt azzal, hogy valamely fontos ügyben járjon el helyette, s ebben az esetben a hírnök magával viheti a királyi *sképtront* mintegy annak jeléül, hogy az uralkodó ügyében és nevében jár el; a haragos Akhilleus

¹ Latte 1967. 384.

² Mau 2558. sk.

³ Gladigow 1972. 312. sk.

⁴ Iustin. 43, 3. *Per ea adhuc tempora reges hastas pro diademate habebant, quas Graeci scepra dixerunt: nam ab origine rerum pro diis immortalibus veteres hastas ... coluere ob cuius religionis memoriam adhuc deorum simulacris hastae adduntur.*

⁵ Hom. II. 2, 100. skk.

⁶ Waele 109.

⁷ Hom. II. 1, 267; 2, 86; Od. 2, 231; 3, 411; 4, 64; 5, 9; 8, 41. skk.

is csak a magukkal hozott *sképtronnak* köszönhetően köszönti tisztelettel Agamemnón küldötteit,¹ s a trójaiak és az akhájok hírnökei is mintegy az uralkodói hatalom képviselőiként királyuk *sképtronját* kezükben tartva kísérik figyelemmel Hektór és Akhilleus viadalát.² (A hírnökök által az uralkodótól kapott megbízatásuk során magukkal hordott *sképtron* nem tévesztendő össze a *rabdosszal*, a hírnökök szokásos pálcájával, aminek archetípusát Hermés kezében láthatjuk számos leírásban³ és ábrázoláson.⁴) Amint a rómaiaknál a *sub hasta* történő eljárásoknál a *hasta* a legfőbb hatalom szimbólumaként jelenik meg, úgy az *Iliasban* is olvasható *hypo sképtró* kifejezés is a zeusi⁵ és a királyi uralmat⁶ jelöli.⁷

Felmerül a kérdés, hogy miként vált a *sképtron* – ami eredeti formáját tekintve valószínűleg nem lehetett egyéb, mint egy bot – uralkodói jelképpé, sőt az uralkodói hatalom jelképévé. A botot az idősebb emberek, akik kezdetben természettől fogva voltak a törzs vezetői, hétköznapjaik természetes kellékeként használták, s feltételezhetjük, hogy a hatalom gyakorlóinak mindennap használati tárgyából lassanként a hatalom gyakorlásának szimbóluma, megtestesítője lett.⁸ Az Akhilleus pajzsán ábrázolt ítélkezési jelenetben a vének (a *dikait* mondó bírák⁹) kézről kézre adják a *sképtront* a döntés meghozatala során,¹⁰ az ítélkező uralkodó gyakorta jelenik meg a különböző leírásokban – így például az *Iliasban*,¹¹ Pindarosnál¹² és Apollonios Rhodiosnál¹³ – *sképtronnal* a kezében, s a bírói pálcá motívumával több klasszikus szövegben is találkozhatni,¹⁴ s a jelkép továbbélése szempontjából nem érdektelen, hogy a bizánci uralkodók jogarát *dikanikének* nevezték.¹⁵

Nem érdektelen egy pillantást vetni az alvilág három bírójának¹⁶ – Minos, Rhadamanthys és Aiakos – megjelenítésére sem. Homérosznál már olvashatunk Minosról és Rhadamanthysről, ám még nem mint a holtak bírairól: Homérosznál Minos,¹

¹ Hom. *Il.* 1, 334.

² Hom. *Il.* 7, 277. skk.

³ Hom. *Il.* 24, 343. skk.; 24, 445; *Od.* 5, 47. skk.; 5, 87.

⁴ Alföldi 1959. 16.

⁵ Hom. *Il.* 6, 159.

⁶ Hom. *Il.* 9, 154. skk.

⁷ További forrásokhoz lásd Alföldi 1959. 17. skk.

⁸ Waele 118.

⁹ Ehhez bővebben lásd Nótári 2002 a 43. skk.

¹⁰ Hom. *Il.* 18, 497. skk.

¹¹ Hom. *Il.* 9, 99. 156.

¹² Pind. *Pyth.* 4, 152.

¹³ Apoll. Rhod. 4, 1175. skk.

¹⁴ Aristot. *Ath. pol.* 63.

¹⁵ Waele 122.

¹⁶ Plat. *Gorg.* 524 a

Mínos,¹ Pindarosnál pedig Rhadamanthys² feladata csupán annyi, hogy lecsendesítse és ledöntse az árnyak közti viszályokat; Mínos igazságos királyként *sképtron khryseont*, arany jogart tart a kezében,³ a másik két bíró, illetve alvilági felügyelő kezében csak pálca, *rhabdos* van a Platón által közvetített athéni hagyomány szerint.⁴ Akhilleus *sképtronjára* tesz esküt az *Ilias*ban, majd az eskü befejeztével azt nagy erővel odavágja a földhöz,⁵ azonban nem tudjuk, hogy e gesztus a nagy indulati töltésű eredménye csupán, vagy pedig az eskütétel része; utóbbit támasztaná alá a jelenet vergiliusi adaptációja,⁶ amelyben a földhöz sújtás mozdulata az esküjét megszegőre lesújtó végzetet hivatott jelképezni,⁷ valamint a liviusi szövetségkötési jelenet, amelyben a szövetség megszegőjére – adott esetben saját magára – kéri az eskütevő önelátkozás formájában Iuppiter büntetését.⁸

A *hasta* és a *festuca* szimbolikájának vizsgálata során egyértelművé vált, hogy mind a lándzsa, mind pedig a bot, illetve a pálca különféle formái hatalmi és ezzel összefüggésben erős szakrális jelentéstöbbletet hordoztak az antik képzetvilágban. Érdeemes megvizsgálni, hogy a lándzsa egy speciális esetben, nevezetesen mint Mars lándzsája milyen funkciót töltött be.

¹ Hom. *Od.* 11, 568.

² Pind. *Ol.* 2, 75. skk.

³ Hom. *Od.* 11, 568. skk.; Plat. *Gorg.* 526 c

⁴ Waele 123.

⁵ Hom. *Il.* 1, 233. skk.

⁶ Verg. *Aen.* 12, 206.

⁷ Alföldi 24.

⁸ Liv. 1, 24, 8. sk.

IV. HASTA MARTIS

IV. 1. Mars kultusza

Az ősi *Iuppiter–Mars–Quirinus* triász jelentőségét az indoeurópai vallástörténeti iskola alapítója, Dumézil ismerte fel.¹ Dumézil az indoeurópai társadalomképet kutatva arra a felismerésre jutott, hogy a társadalom három, egymás fölé helyezkedő zónára tagolódik, aminek három funkció, az uralom, az erő és a termékenység felel meg, ezek pedig ismét három társadalmi csoporthoz (királyok, harcosok, termelők), illetve ennek megfelelően három specifikus istenséghez (például Rómában *Iuppiter*hez, *Marshoz* és *Quirinushoz*)² kapcsolódnak.³ India e hármas sémát kozmológiailag dolgozta ki, a rómaiak pedig historicizálták a mítoszt, amint ez a liviusi *Ab urbe condita* első könyvéből kihámozható: Romulus és Numa tekinthető a királyi hatalom egymást kiegészítő két oldalának (amint az ind *Védák* *Mithra* és *Varuna* főisteneket állítják szembe egymással), a harcos princípiumot *Tullus Hostilius*, a mindennapi életet fellendítő termelő és kereskedő termékenységet pedig *Ancus Martius* képviseli.⁴

E hármasságot váltotta fel az etruszk királyok, kiváltképp a *Tarquiniusok* uralma alatt a *capitoliumi Iuppiter–Iuno–Minerva* triász,⁵ s ennek során a *Capitolium* centrumába *Iuppiter Optimus Maximus* temploma került.⁶ Kétségtelen ugyanakkor, hogy kezdetben a *Capitoliumon* nem csak *Iuppiter Feretrius*nak volt temploma,⁷ hanem – amint azt *Varrótól* megtudhatjuk – számos más istenségnek,⁸ köztük *Marsnak* is.¹ A *Capitolium*

¹ Sem *Wissowa*, sem *Latte* nem szentelt kellő figyelmet e *precapitoliumi* triásznak, noha annak fontosságát számos irodalmi forrás is alátámasztja, így pl. *Liv.* 8, 9, 6; *Fest.* 204 L; *Serv. in Verg. Aen.* 8, 633.

² G. Dumézil: *Jupiter, Mars Quirinus: essai sur la conception indo-européenne de la société et sur les origines de Rome.* Paris 1941. *L'Idéologie tripartite des Indo-Européens.* Bruxelles 1958; *Rituels indo-européens à Rome.* Paris 1954; *Déeses latines et mythes védiques.* Bruxelles 1956; *La Religion romaine archaïque.* Paris 1966.

³ Dumézilről bővebben lásd *Eliade* 1949. 342. skk.; *Eliade* 2002. 64. skk.

⁴ Dumézil 1986. 7. skk.

⁵ Ehhez bővebben lásd *Koch* 1937. 90. skk.

⁶ *Liv.* 1, 55, 1. sk. (*Tarquinius Superbus*) ... *ad negotia urbana animum convertit; quorum erat primum ut Iovis templum in monte Tarpeio monumentum regni sui nominisque relinqueret; Tarquinius reges ambos patrem vovisse, filium perfecisse. Et ut libera a ceteris religionibus area esset tota Iovis templique eius quod inaedificaretur, exaururare fana sacellaque statuit quae aliquot ibi, a Tatio rege primum in ipso discrimine adversus Romulum pugnae vota, consecrata inaugurataque postea fuerant.*

⁷ A *Iuppiter Feretrius*nak szentelt templom romulusi alapításához lásd *Liv.* 1, 10, 5. sk.

⁸ *August. civ.* 4, 23. *Constituit Romanis deos Ianum Iovem, Martem Picum, Faunum, Tiberium, Herculem; Titus Tatius addidit Saturnum, Opem, Solem, Lunam, Vulcanum, Lucem et deam Cluacinam, Numa tot deos et tot deas ... Hostilius certe rex deos et ipse novos Pavorem atque Pallorem ...*

dombjának régészeti feltárása során Colini bebizonyította, hogy ott már az i. e. XIII. században település létezett,² s hogy a Capitolium mindig is a *pomeriumon* belüli területnek számított;³ Mars és a Capitoliumon maradt többi isten szentélyei a köztársaság idején mindinkább háttérbe szorultak a Iuppiter-templom mögött, amint azok esetében Varro is már a műveltebbek által is alig ismert *obscura signa*ról ad hírt.⁴ Augustus igen tudatosan újította fel a Mars-kultuszt azzal, hogy 20-ban a Capitoliumon Marsnak állíttatott egy kis szentélyt, i. e. 2-ben pedig saját *forumán* Mars Ultornak alapított templomot, majd a Mars Ultor-templomra ruházott számos olyan funkciót, ami korábban a Iuppiter Optimus Maximus-templomhoz kapcsolódott;⁵ mindezzel Augustus mintegy a köztársaság vallási intézményein – s egyúttal természetesen a köztársaságon magán is – túllépve a romulusi, királykori hagyományokhoz kívánt kapcsolódni.⁶ A Capitolium kapcsán Varro egyáltalában nem tesz említést Quirinus templomáról, beszámol azonban a Quirinalison található ún. *Capitolium vetus* azon *sacellum*áról, amelyet – mintegy a capitoliumi triász előképeként – Iuppiter Iuno és Minerva tiszteletére emeltek.⁷ Varro híradása a quirinalisi triászról, valamint a *Capitolium vetus* létéről más értelmet kap, ha nem hagyjuk figyelmen kívül azon három, 1626-ban, a Quirinalis ugyanazon helyén megtalált feliratot, amely Iuppiternek, Marsnak és Quirinusnak szóló *dedicatiókat* tartalmaz,⁸ vagyis a Varro leírása csupán abból a szempontból nem teljességgel hiteles, hogy a Quirinalison, illetve a *Capitolium vetus*on tisztelt triász nem a capitoliumi Iuppiter–Iuno–Minerva, hanem az ősi indoeurópai,

¹ August. civ. 4, 23. *Cum rex Tarquinius Capitolium fabricari vellet eumque locum, qui ei dignior aptiorque videbatur, ab diis aliis cerneret praeoccupatum, non audens aliquid contra eorum facere arbitrium et credens eos tanto numini suoque principi voluntate cessuros, quia multi erant illic, ubi Capitolium constitutum est, per augurium quaesivit, utrum concedere locum vellent Iovi; atque ipsi inde cedere omnes voluerunt praeter Martem, Terminum, Iuventatem; atque ideo Capitolium ita constructum est, ut etiam isti tres intus essent tam obscuris signis, ut hoc vix homines doctissimi scirent. 29. Pulcherrimum auspicium fuisse dixerunt, ... Martem et Terminum et Iuventatem nec Iovi regi deorum loco cedere voluisse. Sic enim, inquiunt, significatum est, Martiam gentem, id est Romanam, nemini locum quem teneret daturam, Romanos quoque terminos propter deum Terminum neminem commoturum, iuventatem etiám Romanam propter deam Iuventatem nemini esse cessuram.*

² Colini 175. s.kk.

³ Scholz 22.

⁴ August. civ. 4, 23.

⁵ Wissowa 1912. 73. Így például a Mars Ultor-templomban mutattak be a császári család tagjai a *toga virilis* felöltése után áldozatot, ott határozott a *senatus* a hadüzenet és a békekötés kérdésében, ott tette le jelvényeit a *triumphust* tartó hadvezér, onnan indultak a *magistratusok* a provinciákba.

⁶ Scholz 23.

⁷ Varro ling. 5, 158. *Clivus proximus a Flora susus versus Capitolium vetus, quod ibi sacellum Iovis Iunonis Minervae, et id antiquius quam aedis quae in Capitolio facta.*

⁸ CILVI. 438. ... o Iovei Victore / ... T. Mefu ... M. f. / ... IIIviri (resti)tuít CIL VI. 475. P. Corn(elios) / L. f. coso(l) / proba(vit) / Mar(te sacrum). CIL VI. 565. Quirino / L. Aimilius L. f. / praitor.

általánosan precapitoliumiként ismert istenhármas volt (noha ebben a kontextusban a precapitoliumi megnevezés talán nem igazán tűnik helyénvalónak).¹

Mi magyarázza azon tényt, hogy Mars szentélyei a köztársaság korában egyfelől a *pomeriumon* kívül voltak találhatóak, azonban bizonyos híradásokból a *pomeriumon* belül elhelyezkedő templomokra is következtethetünk?² E kettősség kapcsán Servius egy *Aeneis*-szöveghelyhez fűzött magyarázatában kifejti, hogy Marsnak két megnevezése van: dühöngő, vagyis harcós állapotában Gradivusnak, békés állapotában pedig Quirinusnak hívják, s ennek megfelelően két temploma van, a városon belüli temploma Quirinusnak, a nyugalom órének, a városon kívüli pedig a harcós Gradivusnak van szentelve.³ Vitruvius a *De architecturá*ban arról számol be, hogy Mars templomát azért szentelték fel az etruszk *haruspex*ek utasításai alapján a *pomeriumon* kívül, hogy egyfelől a polgárok között ne törjön ki fegyveres nézeteltérés, másfelől pedig hogy az ellenséget és a háborút távol tartsa a várostól.⁴ A korábbi szakirodalom általános érvennyel elfogadta Marsnak mint a külső szféra istenségének a képét, s ennek megfelelően a szentélyek *extra pomerium* elhelyezkedésére tett döntőbb hangsúlyt.⁵ Tekintve, hogy bizonyos helyeket elsősorban *lustratio* céljára használták,⁶ úgy annál természetesebb is, hogy a városon kívül helyezkedtek el,⁷ hiszen a tisztítási ceremóniára nem kerülhetett sor *intra pomerium*.¹

¹ Scholz 25.

² A szentély helye távolról sem volt közömbös a római hitvilágban, vö. Liv. 5, 52, 2. *Nullus locus in ea (sc. urbe) non religionum deorumque est plenus; sacrificiis solemnibus non die magis statim quam loca sunt in quibus fiant.*

³ Serv. in Verg. Aen. 1, 292. *Mars enim cum saevit Gradivus dicitur, cum tranquillus est Quirinus. denique in urbe duo eius templa sunt: unum Quirini intra urbem, quasi custodis et tranquillii, aliud in via Appia extra urbem prope portam, quasi bellatoris, id est Gradivi.*

⁴ Vit. 1, 7, 1. *Id autem etiam Etruscis haruspibus disciplinarum scripturis ita est dedicatum ... Martis vero divinitas cum sit extra moenia dedicata, non erit inter cives armigera dissensio, sed ab hostibus ea defensa a belli periculo conservabit.*

⁵ Wissowa szerint Servius itt a *Quirites*-*milites* ellentéppárra építi fel magyarázatát. (Suet. Caes. 70. Hor. Carm. 2, 7, 3. sk.) Ha ugyanis kezdetben Mars és Quirinus különböző törzsek hasonló funkciót betöltő istenei voltak, úgy a *saevus Gradivus*-*tranquillus Quirinus* ellentét csupán egy későbbi konstrukció, illetve a vallási képzetek fokozatos fejlődésének eredménye. (Wissowa 1912. 154.) Koch arra hívja fel a figyelmet, hogy az általunk ismert Mars-szentélyek mindegyike *extra pomerium* helyezkedett el, a *porta Capena* előtti, feltehetően i. e. 388-ban felszentelt templom, ahonnan a hadsereg kivonulni szokott volt (Liv. 7, 23, 3; Dion. Hal. 6, 13, 4.), az *ara Martis* és egy templom a *campus Martiuson*, ami természetesen szintén a *pomeriumon* kívül feküdt. A 388-as felszentelésről hírt adó liviusi szöveghely (Liv. 6, 5, 8. *eo anno aedis Martis Gallico bello vota dedicata est*) alapján nem tudható pontosan, hogy az a *porta Capena* előtti templomra, vagy az *ara Martis*ra vonatkozott-e. Az *ara Martis* és a *campus Martius* pontos földrajzi fekvése és határai kapcsán felmerülő kérdésekhez bővebben lásd Welin 166. skk.

⁶ Liv. 40, 45, 8. *Comitiis confectis, ut traditum antiquitus est, censores in campo ad aram Martis sellis curulibus consederunt.* Suet. Aug. 97, 1. *Cum lustrum in campo Martio magna populi frequentia conderet, aquila eum saepius circumvolavit.*

⁷ A *virgo Vestalison* is a városon kívül, a *campus sceleratuson* hajtották végre a halálbüntetést, vö. Wissowa 1924. 201. skk. (Serv. in Verg. Aen. 11, 206. *Nocentes virgines Vestales ... intra urbem in*

Scholz ebből arra a következtetésre jutott, hogy a Quirinalison i. e. 200 körül még ismerték a Iuppiter–Mars–Quirinus triászt, s a korai időkben más római istenségekkel együtt Marsnak is volt a Capitoliumon szentélye. A Capitoliumról azonban Marsot egyre inkább kiszorította a Iuppiter Optimus Maximus-kultusz és a Iuppiter–Iuno–Minerva triász, azonban a Quirinalison talán csak a II. században következett be a váltás, amelynek végeredményeként Varro már a quirinalisi *Capitolium vetus* Iuppiter–Iuno–Minerva hármáról ad számot.² Marsnak mint kizárólagosan a külső szféra (*extra pomerium*) istenségének képét cáfolja továbbá a *sacrarium Martis* a Regiában. A Regia területén folytatott ásatások kiderítették, hogy kb. i. e. 700-ig lakott terület volt, s csak folyamatosan vált kultikus hellyé, ami végül a köztársaság korában megépített Regia tett véglegessé; a Forum Romanumon a Regiát tehát nem királyi lakhelyül építették, hanem a királyság korának kultuszait volt hivatott összefogni a *rex sacrorum*, majd a *pontifex maximus* vezetése alatt.³

IV. 2. Numen Martis – hasta Martis

Sevius Aeneis-kommentárjában olvashatunk a következő szeriartásról: „*Is qui belli susceperat curam, sacrarium Martis ingressus primo ancilia commovebat, post hastam simulacri ipsius, dicens: 'Mars vigila!'*”⁴ Az istenség képmása nem lehetett túlságosan régi, hiszen a rómaiak kezdetben nem ábrázolták képileg isteneiket,⁵ s a serviusi magyarázat is Varróra megy vissza, mint ahogy Plutarkhos ugyanilyen tartalmú közlése is:⁶ „*en de té régia dory kathidrymenon Area prosagoreyein*”.⁷ Varro látszólag

campo scelerato obruebantur. Servius itt az *intra urbem* és nem az *intra pomerium* fordulatot használja, hiszen az ő korában már a *pomeriumon* kívüli terület is az *urbis* részét képezte.)

¹ Scholz 19. sk. A serviusi szöveg hely elemzése során nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az *auctor* nem egy *Mars–Quirinus*, hanem egy *Mars Gradivus–Mars Quirinus* ellentétéről ad számot, s ennek megfelelően Mars mind *extra*, mind *intra pomerium* rendelkezhetett szentéllyel, attól függően, hogy harcos, vagy békés természete lépett-e előtérbe. Azon kérdések, hogy e feladatkörök mióta különültek el ilyen élesen, illetve hogy Mars és Quirinus összekapcsolása mikorra megy vissza, nem válaszolható meg teljes biztonsággal. Ehhez bővebben lásd Brelich 1960. 63. skk.

² Scholz 25. sk.

³ Dumézil 1954. 129. skk.; Scholz 26.

⁴ Serv. in Verg. Aen. 8, 3.

⁵ August. civ. 4, 31; Plut. Numa 8; Latte 1967. 150; Herter 164. skk.

⁶ Norden 1939. 173. skk.

⁷ Plut. Rom. 29, 1.

ellentétbe kerül azzal a hagyománnyal, amely Mars *sacrarium*ában több lándzsáról tud;¹ e lándzsák a *salius*-papok lándzsái lehettek, amelyeket a pajzsokkal együtt a *sacrarium Martis*ban őriztek.² A pajzsok többes száma nem meglepő, hiszen az égből jött *ancilének* – amint ezt a *saliusok* intézményét magyarázó aitiológiai mondából megtudhatjuk – Numa Pompilius további tizenegy példányát készítette el az eredeti ellopását megnehezítendő; a *saliusok* felvonulásaik alkalmával baljukban vitték az *ancilét*, amit egy lándzsaszerű bottal ütögettek.³ E lándzsák formája nem volt azonos az általánosan ismert, a klasszikus korban ténylegesen fegyverként használatos lándzsákéval, hanem megőrizték – miként a *saliusok* pajzsai is – archaikus alakjukat; vas felhasználása nélkül kizárólag fából készült ún. *hasta purák* voltak,⁴ s minden emberi közreműködés nélküli megmozdulásuk a *sacrarium*ban jelezte a *prodigiumokat*.⁵ Iustinus az *Epitoma Pompei Trogiben* arról ír, hogy kezdetben a lándzsát mintegy isteni kultusszal övezték,⁶ Varro alapján pedig Servius beszámol arról, hogy a háború megkezdésekor az *ancilia* megmozdítása után a *hastát* mint az istenség képmását (*simulacrum ipsius*) is megmozdította a szertartást végző, eközben a „*Mars vigila!*” kijelentéssel mintegy felébresztette Marsot, s ezzel – ha Marsot *személyhatáskör* egységként fogjuk fel – magát a háborút is.⁷ Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy ebben a szakrális aktusban a Wagenvoort által felismert manaisztikus, numinózus vonást megláthatassuk.⁸ Quirinus nevének a *lándzsa* jelentésű, szabin eredetű *quiris-curis* szóból történő magyarázatát több *auctornál* megtalálhatni,⁹ s ugyanígy magyarázzák

¹ Gell. 4, 6, 1–2. *Ut terram movisse nuntiari solet eaque res procuratur, ita in veteribus memoriis scriptum legimus nuntiatum esse senatui in sacrario in regia hastas Martis movisse. Eius rei causa senatus consultum factum est M. Antonio A. Postumio consulibus, eiusque exemplum hoc est: Quod C. iulius L. filius pontifex nuntiavit in sacrario in regia hastas Martias movisse, de ea re censuerunt, uti M. Antonius consul hostiis maioribus Iovi et Marti procuraret et ceteris diis, quibus videretur, lactantibus.*

² Wissowa 1912. 556.

³ Plut. *Numa* 13, 7; Dion. Hal. 2, 70.

⁴ Serv. in *Verg. Aen.* 6, 760.

⁵ Liv. 40, 19, 2. *pontifices hastas motas nuntiare; Obseq. 6. (60.) hasta Martis motae; Obseq. 19. (78.) vasto incendio Romae cum regia quoque ureretur sacrarium et ex duabus altera laurus ex mediis ignibus inviolatae steterunt; Obseq. 36. (96.) hastae Martis in regia motae; Obseq. 44. (104.) hastae Martiae in regia sua sponte motae; Obseq. 50. (110.) hastae Martis regia motae*

⁶ Iustin. 43, 3, 3. *Nam ab origine rerum pro diis immortalibus veteres hastas coluere.*

⁷ Serv. in *Verg. Aen.* 8, 3. *Est autem sacrarium: nam is qui belli suscepit curam, sacrarium Martis ingressus primo ancilia commovebat, post hastam simulacri ipsius, dicens „Mars vigila!”*

⁸ Wagenvoort 1972. 352. skk.

⁹ *Ov. fast.* 2, 475. skk. ... *at altera dicta Quirino. Qui tenet hoc nomen ... sive quod hasta curis priscis est dicta Sabinis, bellicus a telo venit in astra deus; sive suo regi nomen posuere Quirites, seu quia Romanis iunxerat ille Cures. Marc. Sat.* 1, 9, 16. *Unde et Varro libro quinto rerum divinarum scribit ... (sc. Ianum nominari) Quirinum quasi bellorum potentem ab hasta, quam Sabini curin vocant. Dion. Hal.* 2, 48, 2–4; Plut. *Rom.* 29, 1.

Iuno Quiritis nevét is.¹ Nem véletlenül adja vissza igen találóan Thormann a római polgárok „*Quirites*” nevét a „*Speermänner*” kifejezéssel.²

Ám a *saliusok* lándzsáit meg kell különböztetni Mars lándzsájától, amit – mintegy Mars jelenlétét tisztelvén benne³ – az istenségnek kijáró kultusszal vettek körül,⁴ amint az isteneknek (pl. Iuppiter Lapis, Terminus) tárgyi formában történő tisztelete nem számított kivételnek a rómaiaknál sem,⁵ amit a *numen* és az ennek értelmezését megkönnyítő személy-hatáskör egységének fogalma megmagyaráz.⁶ A *numen* kifejezés – főképp a régebbi római irodalom forrshelyeit vizsgálva – az istenekkel, a *senatus*szal, a római néppel, valamint átvitt, filozofikus értelemben az emberi elmével kapcsolatban mint önmagában ugyan emberfeletti, ám legtöbbször mégis valamely személyhez kapcsolódó erő kerül említésre; teljességgel ezen, a forrásokban előforduló jelentéstartalmaknak megfelelően adja meg Rose is e fogalom definícióját: „*Numen signifies a superhuman force, impersonal in itself but regulary belonging to a person (a god of some kind) or occasionally to an exceptionally important body of human beings, as the Roman senate or people.*”⁷ Mindez nem tűnik különösen meglepőnek, hiszen a *senatus* számos szakrális funkciót látott el, a *Quirites* vallási identitása és isteni eredete szintén általánosan elfogadott volt, az *aminus* és a *princeps deus* között pedig Cicero is párhuzamot vont a *Somnium Scipionis*ban.⁸ A *numen* tehát, különösképpen a Wagenvoort nevével fémjelezhető dinamisztikus irányzat szerint egyfajta – hogy a polinéziai kifejezést használjuk – *manát*, egy dologban, illetőleg személyben rejlő titokzatos erőt jelölt.⁹

A *numen* szó legkorábbi előfordulását – *in concreto* egy isten nevéhez tartozó *genitivusi*, valamint egy jelzői összetételben – Acciusnál láthatjuk,¹⁰ utóbb a *deus* és *divus* szavak *genitivusai* mellett¹¹ egy meghatározott istenre, így például Ceresre¹ vagy

¹ Fest. 43, 5. *Curitum Iunonem appellabant, quia eandem ferre hastam putabant.* 55, 6. *Iunonis Curitis ... quae ita appellabatur a ferenda hasta, quae lingua Sabinorum curis dicitur.*

² Thormann 32. 80. skk.

³ Dumézil, 1949. 60.

⁴ Arnob. 6, 11. (*coluisse*) *pro Marte Romanos hastam, Varronis ut indicant Musae*

⁵ Wissowa 1912. 144; Latte 1967. 114. skk.; Scholz 29.

⁶ Pötscher 457. sk.

⁷ Rose 1951. 109.

⁸ Cic. *rep.* 6, 15. *Homines enim sunt hac lege generati, qui tuerentur illum globum, quem in hoc templo medio vides, quae terra dicitur, iisque animus datus est ex illis sempiternis ignibus quae sidera et stellas vocatis, quae globosae et rotundae, divinis animatae mentibus, circos suos orbesque conficiunt celeritate mirabili.*

⁹ Köves-Zulauf 1995. 29.

¹⁰ 646 R. b. Non. 173, 27. *nomen et numen Iovis*; 692 R. *nomen vestrum numenque*

¹¹ Cic. *div.* 1, 120. *numen dei*; 2, 63. *divum numina*; *Phil.* 11, 28; *fin.* 3, 64; *nat.* 1, 3; 2, 95; 3, 92. *deorum immortalium numen*

Iuppiterre² vonatkoztatva, valamint a *divinum* melléknévvel jelzői összetételben.³ Igei és jelzői összetételekben igen karakterisztikusan a rituális cselekvéseket jelölő *verbumok*,⁴ jelzői összetételekben pedig olykor a kegyességet, haragot, megengesztelhetőséget, vagy éppen engesztelhetetlenséget jelölő *adiectivumok*⁵ mellett. Augustus korában a *numen* már magát azt az istenséget is jelentheti, amelynek korábban inkább a funkcióját, tulajdonságát⁶ jelölte – ennek eklatáns példáját olvashatjuk az *Aeneis prooemium*ában;⁷ s ezen gondolattal egybehangzóan állapítja meg kommentárjában Servius⁸ Iuno funkcióit sorolva.⁹ Az antik grammatikusok is foglalkoztak e kifejezés magyarázatával, így például Festus isteni bölintásként és hatalomként,¹⁰ Varro pedig *imperium*ként¹¹ definiálja. Ezen értelmezések elvezethetnek bennünket a szó alapjelentéséhez, vagyis az *(isteni rá)bólintáshoz*.¹²

Többen – így például Pfister,¹³ Wagenvoort¹⁴ és Rose¹⁵ – a kifejezést a *mozogni, mozdulni verbummal* azonosítják. Catullus szempontunkból igen pregnáns szöveghelyének értelmezésekor¹⁶ Pfister szintén állást foglal a *numen* orendisztikus akaratkifejező értelmét illetően¹⁷, amit nem csupán a catullusi *adnuít* kifejezés látszik egyértelműen alátámasztani, hanem a **nuo* ige egyéb összetételei,¹⁸ amelyek

¹ Cic. *Verr.* 5, 107

² Cic. *Deiot.* 18; *Tusc.* 2, 23.

³ Cic. *nat.* 1, 22; *Mil.* 83. *numen divinum*

⁴ Cic. *Verr.* 2, 4, 111. *expiare*; *div.* 2, 63; *dom.* 140; *Caes. Gall.* 6, 16, 3. *placare*; *Verg. Georg.* 1, 30 *colere*; *Ov. trist.* 5, 3, 46. *flectere*; *Hor. Epist.* 17, 3; *Verg. Aen.* 2, 141. *orare*; *Verg. Aen.* 3, 437; *Ov. trist.* 3, 8, 13. *adorare*

⁵ *Verg. Aen.* 2, 141. *consciium veri*; *Ov. Met.* 4, 452. *implacabile*; *CIL VI 29944. iratum*; *Verg. Aen.* 4, 521. *memor*; 4, 382. *pium*; *Culex* 271. *placabile*; *Stat. Theb.* 10, 486. *providum*

⁶ Pfister 1273.

⁷ *Verg. Aen.* 1, 8. *quo numine laeso quidve dolens regina deum*

⁸ *Serv. in Verg. Aen.* 1, 8. *Nam Iuno habet multa numina: est Curitis ... est Lucina ... est regina.*

⁹ Pötscher 1988 a 449.

¹⁰ Fest. 172. *numen quasi nutus dei ac potestas*

¹¹ Varro *ling.* 7, 85. *numen dicunt esse imperium*

¹² Pötscher 1988 a 450.

¹³ Pfister 1289.

¹⁴ Wagenvoort 1956. 74.

¹⁵ Rose 1948. 13.

¹⁶ Catull. 64, 204. skk. *Adnuít invicto caelestum numine rector, quo motu tellus atque horrida contremuerunt aequora concussitque micantia sidera mundus.*

¹⁷ Pfister 1290. *Dies ist also eine unpersönliche Kraft, die da oder dort wirken kann, die orendistische Kraft, die überall da vorhanden ist, wo man vom Göttlichen und Heiligen spricht.*

¹⁸ *adnuere* (*Pomp. atell.* 25. *saepe adnuít. inveníbit saepe*; *Plaut. Asin.* 784. *illa ... nutet, nictet, annuat; Bacch.* 186. *ego autem me venturum adnuo*; *Truc. prol.* 4. *quid nunc? daturín estis an non? adnuont*; *Varro rust.* 1, 2, 2. *si ita est, ut adnuis*; *Enn. Ann.* 133. V. *adnuít sese mecum decernere ferro*), *adnutare* (*Naev. com.* 1047. *alii adnutat, alii adnictat*; *Plaut. Merc.* 437. *mihi ... adnutat: addam sex minas*), *abnuere* (*Plaut. Truc. prol.* 6. *abnuont ... adnuont*; *Merc.* 50. *abnuere negitare adeo me natum suom*), *abnutare* (*Plaut. Capt.* 611. *quid mi adnutas? tibi ego abnuto?*; *Enn. trag.* 306. V. *quid te adiri abnutas?*), *innuere* (*Plaut. Rud.* 731. *ubi ego innuere vobis*; *Ter. Eun.* 735. *abiens mihi innuít*; *Ter. Ad.* 171. *si innuerim*; 174. *non innueram*).

jelentésükben a (személyes) akaratnyilvánítást a rábólintás érzelmi hangsúllyal töltött gesztusával erősítik meg.¹ (Magát a *numen* kifejezés korát illetően is megoszlanak a vélemények: Birt szerint meglehetősen új keletű kifejezés,² Pfister a vallási fogalmak legősibb rétegébe sorolja,³ Rose pedig óvakodik állást foglalni e kérdésben.⁴) Külön figyelmet érdemel Latte véleménye, aki egyfelől megállapítja, hogy sem a régi szakrális szövegekben, sem Plautus, Ennius és Cato műveiben nem találkozhatni a *numen* kifejezéssel, első előfordulása Accius és Lucilius műveiben pedig az i. e. II. század második felére tehető, tehát nem tartja kizártnak, hogy csak a sztoikus filozófia hatására került a latin nyelvbe, mintegy a görög *dynamis* fordításaként,⁵ másfelől azonban megjegyzi, hogy arra a kérdésre, hogy miért ezzel a kifejezéssel adták vissza a *dynamis theou* fogalmat, nem tudunk válaszolni.⁶ Latte gondolatának első részét illetően nem hagyható figyelmen kívül, hogy mind Ennius, mind pedig Cato szöveghagyománya felettébb hiányos, tehát a *numen* szó hiánya nem ad okot messzemenő következtetések levonására, Plautus komédiái jellegüknél fogva nem tartalmazhatják e kifejezést, ami pedig a szakrális szövegeket illeti, a *numen* kifejezés a szakralitásnak nem annyira a rituális, mint inkább a vallási élmény szférájához tartozó fogalom.⁷ Cicero vonatkozó szöveghelye⁸ kapcsán pedig elfeledkezni látszik a *senatus* igen jelentős szakrális funkciójáról, amelyek közé a *triumphus* elrendelése, egy adott földterületnek az isteneknek szentelése, főképpen pedig a későbbiekben a császárok istenné avatása is tartozott, amelyek által a *senatus* bizonyos az isteni világba tartozó hatásköröket vett magára, amint ezt Pötscher is leszögezi.⁹ Amikor pedig Lucretius az emberi elméhez kapcsolja a *numen* fogalmat,¹ feltehetően nincsen egyébről szó, mint azon jól ismert mechanizmusról, hogy bizonyos vallási fogalmak *mutatis mutandis* filozófiai értelmet nyernek.

¹ Pötscher 1988 a 450.

² Th. Birt: *Zu Vergil Aeneis I. 8: quo numine laeso*. B. phil. Woch. 38. 1918. 212. skk. (Ezen tanulmányhoz sajnos nem jutottam hozzá, így Pötscher 1988 a 451. alapján idézem.)

³ Pfister 1290.

⁴ Rose 1948. 114.

⁵ Latte 1967: 57. *Es fehlt bei Plautus, Ennius und Cato, ebenso in allen älteren Formeln, und kommt zuerst bei Accius und Lucilius in der zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts vor. So vorsichtig man bei dem trümmerhaften Zustand der archaischen lateinischen Literatur mit Schlüssen ex silentio sein muss – die Möglichkeit ist nicht auszuschließen, daß das Wort erst damals unter dem Einfluß der stoischen Philosophie als Wiedergabe von dynamis aufgefunden ist.*

⁶ Latte 1967. 57. *Möglich ist nur, daß wir nicht angeben können, wie man in der Zeit des Accius dazu kam, den stoischen Begriff dynamis theou mit diesem Wort wiederzugeben.*

⁷ Pötscher 1988 a 451.

⁸ Cic. *Phil.* 3, 32. *magna vis est, magnum numen ... idem sentientis senatus*

⁹ Pötscher 1988 a 452.

Alapvető fontosságú azon kérdés, hogy miben áll a *numen* fő működési jellemzője, ami egyúttal az isteni akarat kinyilvánítását is jelenti. Pötscher az epifániát kerülő, a *pax deorum*ot félve vigyázó és a mindennapok rendjétől való legcsekélyebb eltérést már jelként értelmező, (pontosabban Köves-Zulauf kifejezésével jelölve: *szimptomaként értékelő*²) római vallás ősi elemének tartja a **nuere*, az isteni akaratnyilvánítás aktusát, anélkül, hogy ebből a *numen* kifejezés korára nézvést következtetéseket kívánna levonni.³ A *numen* kifejezéshez tartozó görög hasonlóságok nyilvánvalóan szembeszökőek, a *numen* szóval a *neyma*, a *nutus* jelentésével a *neysis* hozható kapcsolatba; ez utóbbiak közös sajátossága a bennük rejlő dinamizmus,⁴ a legszorosabb párhuzam pedig a *neyo*⁵ és az összetételeiben ismert **nuo* között vonható.⁶ A természeti jelenség formájában megjelenő isteni intés, jóváhagyás vagy rosszallás képzetével mind a görögöknél, mind a rómaiaknál találkozhatni;⁷ a különféle előjeleket természetesen nem állíthatjuk szigorúan vett párhuzamba az akaratát bölintással (*nutus*) kifejező istenséggel, hiszen a legtöbb esetben csak a rómaiak azon meggyőződésére lehet következtetni, hogy az adott esemény helyénvaló-e, avagy sem, anélkül azonban, hogy megállapíthatnánk, hogy az adott intést egy valóban személyes isten akaratához kapcsolták-e.⁸ Számtalan esetben pedig a személyes és a csupán a működés során megnyilvánuló energiakomponens nem választható szét, illetve ezek mértéke és aránya nem határozható meg pontosan, lévén szó a logikus szféráján kívül eső jelenségekről. Ugyanakkor bizonyos előjeleket – így például a Róma alapításához kapcsolódó *augurium*ot – meghatározott istenségek döntéséhez kötötte a hagyomány.⁹ Ezen isteneken értendők feltehetően mind a kisebb jelentőségű, elsősorban természeti

¹ Lucr. 3, 144. sk. *Cetera pars animae per totum dissita corpus paret et ad numen mentis momenque movetur.* 4, 179. *in quem quaeque locum diverso numine tendunt*

² Köves-Zulauf 1995. 61.

³ Pötscher 1988 a 452. *Wir möchten denn angesichts der Eigenart römischer religiöser Haltung, die stets auf der Hut war, der pax deorum sicher zu sein, und das geringste Abweichen vom normalen Gang der Dinge als Zeichen deutete, wie Vorstellung des *nuere als die der göttlichen Willensäußerung für einen alten Bestandteil der römischen Religion halten, ohne nun im einzelnen ausmachen zu wollen, ob die Bildung numen ein ebenso hohes Alter besitzt.*

⁴ Cic. *Tusc.* 1, 40. *terrena et humida suo pte nutu et suo pondere ad partes angulos terram et in mare ferantur;* Verg. *Aen.* 9, 106; 10, 115. *adnuat et totum nutu tremefecit Olympum*

⁵ Hom. *Il.* 3, 337; 13, 133; 9, 223; *Od.* 16, 283; 18, 237.

⁶ Pötscher 1988 a 453.

⁷ Itt csak bizonyos római sajátosságokra van mód röviden kitérni, a vonatkozó görög vallási képzetekhez lásd A. B. Cook: *Zeus. A Study in Ancient Religion.* Cambridge 1914; P. Jakobsthal: *Der Blitz in der orientalischen und griechischen Kunst. Ein formgeschichtlicher Versuch.* Berlin 1906.

⁸ Pötscher 1988 a 455.

⁹ Liv. 1, 6, 4. *Quoniam gemini essent nec aetatis verecundia discrimen facere posset, ut dii quorum tutelae ea loca essent auguriis legerent qui nomen novae urbi daret, qui conditam imperio regeret, Palatium Romulus, Remus Aventinum ad inaugurandum templa capiunt.*

jelenség formájában megnyilvánuló és működő erőként megélt lokális, mind pedig a kultusszal és pontosan körülhatárolt személyes vonásokkal, mondhatni személyiséggel felruházott fontosabb istenségek is.

Ezzel vág egybe az ún. *Person-Bereicheinheit*, a *személy és hatáskör egységének* koncepciója, amely az adott jelenség dologi komponensének, s egyúttal istenségként való megélésének egységét és egyidejűségét jelentette az antik ember számára.¹ A dolgot és az istenséget ugyanazon fogalommal jelölték. Ez a szöveghagyományban – mivel az antik írásmód, illetve a kézirati hagyomány nem tesz különbséget *maiuscula* és *minuscula* között – néha jelentős nehézséget okoz, például hogy az adott esetben *fortuna* vagy *Fortuna* írandó-e, természetesen akármelyiket is írjuk, a másik hallgatólagosan része a fogalomnak és odaértendő. Az azonos szóval történő jelölés külsőleg ugyan egymásmellettséget sugall, ám valójában a személy és az általa képviselt terület, betöltött funkció egységéről van szó, amelyben hol egyik, hol másik aspektus lép előtérbe.² (Kérdéses, hogy mennyiben tekinthető a kultusz döntő bizonyítéknak arra nézve, hogy az adott istent személyként is megélték, helyesebben a kultusz hiánya arra, hogy a személyes komponens hiányzott az adott istenségből.

¹ A *Person-Bereicheinheit* fogalmának megalkotása nélkül ugyan, de már ebben a szellemben ír erről Spengler (518. sk.) is igen találóan: *In der altrömischen Religion ist Tellus mater nicht die 'Urmutter', sondern der handgreifliche Acker selbst. Faunus ist der Wald, Voltumnus der Fluß; die Saat heißt Ceres, die Ernte heißt Consus. Sub Iove frigido heißt bei Horaz echt römisch: unter kaltem Himmel. Hier wird nicht einmal der Versuch einer bildlichen Wiedergabe an der Stätte der Verehrung gemacht, denn das hieße den Gott verdoppeln. Noch sehr spät lehnt sich nicht nur der römische, sondern auch der griechische Instinkt gegen Götterbilder auf; das beweisen der immer profaner werdende Plastik gegenüber der Volksglaube und die fromme Philosophie. Im Hause ist Ianus die Tür als Gott, Vesta der Herd als Göttin; die beiden Funktionen des Hauses sind in ihrem Gegenstand Wesen, Gott geworden. Hellenische Flußgötter wie Acheloos, der als Stier erscheint, sind deutlich als der Fluß selbst, nicht etwa als im Fluße wohnend bezeichnet. Die Pane und Satyrn sind die als Wesen empfundenen, wohlbegrenzten Felder und Triften am Mittag. Dryaden und Hamadriaden sind Bäume. An vielen Stellen wurden einzelne, besonders wohlgewachsene Bäume an sich, ohne Namengebung verehrt, indem man sie mit Binden und Weihgeschenken schmückte. Dagegen besitzen die Mahre, Wichte, Zwerge, Hexen, Valkyren und die ihnen verwandten, schweifenden Heere der abgeschiedenen Seelen, die nachts umgehen, nichts von dieser ortsgebundenen Stofflichkeit. Najaden sind Quellen. Nixen und Alrunen aber, Holzgeister und Elben sind Seelen, die in Quellen, Bäume, Häuser nur gebannt sind und erlöst sein, wieder frei herumschweifen wollen.*

² Pötscher 1959. 24. Néhány példa segítségével megvilágítva: Ókeanos, a Földet körül folyó édesvízgyűrű egyszerre jelöli a vizet és az istenséget, amely ezzel a vízzel azonos. Felesége Téthys, tőlük származnak Homéros szerint az istenek (Hom. II. 14, 201.). A személyes alkotóelem már csak abból is kitűnik, hogy feleségével olykor heves vitát folytat (Hom. II. 14, 205.). Arés maga a harc és a harc istensége is egyszerre. Nielsson csupán a harc megszemélyesítésének tartja, ám ennek határozottan ellentmond azon tény, hogy már a mykénei korban is istenként tisztelték. (M. P. Nielsson: *Geschichte der griechischen Religion*. I–II. München 1955. (a továbbiakban: Nielsson) I. 518.) A szótó maga kárt jelent, viszont a korabeli gyermekek között találunk olyanokat, akiket *a-re-i-jo*-nak neveztek, ami ebben a formában az *Aréshez tartozót* jelenti, tekintve a kár jelentést: azon istenhez tartozó, aki az ellenségnek a harcban kárt okoz. Homérosnál hadistenként találkozunk vele, személyes komponensének ékes bizonyítéka az Aphroditével lezajlott gáláns kalandja (Hom. *Od.* 8, 266.). Ugyanakkor magát a vad harcot is jelenti, s ha valami telve van arésszel, az annyit jelent, hogy vad harccal van tele.

Elterjedt nézet, hogy amennyiben egy isten nem rendelkezik kultusszal, csupán személytelen erő, *mana*, s így már nem is annyira a vallási, mint inkább a mágikus világhoz tartozik.¹ Kétségtelen ugyan, hogy az elterjedt kultusz imákkal, áldozatokkal, papsággal, templommal határozott bizonyítéka a személyes istenképnek. Ám a kultusz a vallásos tiszteletnek nem az egyetlen kifejeződési lehetősége, s kérdés, hogy szükséges volt-e azon istenek számára, akiket igen látványosan és fokozott érzelmi töltéssel éltek meg, külön templomot szentelni. Ugyanakkor egyes istenségek esetén, akiket a görögök és a rómaiak személy-hatáskör egységként éltek meg, a kultusz meglehetősen elterjedt volt, így például az eredetileg indoeurópai ég- és esőisten, Zeus, a Tiberis folyó – kultikus neve Tiberinus –, vagy akár Arés esetében.²)

Amint Kerényi is megjegyzi: „*Apollón – és minden görög isten – öskép, amelyet a görögség felismert, mint metafizikai formáját megélt lelki, és plasztikusan szemlélt természeti valóságoknak.*”³ A pontos megnevezés hiánya nem jelenti azt a rómaiak meggyőződése szerint, hogy az *augurium* a véletlen, nem pedig valamely (személyes) akarat megnyilvánulása lett volna. Nem zárja ki a konkrétan meghatározott személyiséggel felruházott istenekről szóló képzetet azon tény, hogy nem nevezik őket pontos néven, elegendő itt csupán a *ius sacrum* szférájába tartozó *evocatio*nak Macrobiustól ismert szótartására és szövegére gondolni, amely nevek említése nélkül ugyan, ám személyes istenekhez, nem pedig személytelen erőkhöz szól.⁴ Az eget és földet fejének egyetlen apró mozdulatával megremegtető Zeus, illetve Iuppiter képével is számos esetben találkozhatni.⁵ Érdeemesnek tűnik röviden visszatérni a két legrégebbi, Acciustól származó *nomen et numen Iovis* és *nomen vestrum numenque* fordulathoz. Mindkét esetben a *nomen* szóval kapcsolódik össze az általunk vizsgált *numen* kifejezés. Két, markánsan eltérő vélemény ütközik ezen a ponton. Wagenvoort úgy véli, hogy ezen összetétel segítségünkre lehet megragadni azt a történelmi pillanatot, amikor

¹ Pötscher 1959. 26.

² Pötscher 1978. 219

³ Kerényi 2003. 157.

⁴ Pötscher 1988 a 456. sk. Hasonlóan értelmezhető Vergilius *Aeneis*ének következő szöveghelye (8, 347. skk.): *Iam tum religio pavidos terrebat agrestis / dira loci, iam tum silvam saxumque tremebant. / 'Hoc nomen, hunc' inquit 'frondoso vertice collem / – quis deus, incertum est – habitat deus: Arcades ipsum / credunt se vidisse Iovem, cum saepe nigrantem / aegida concuteret dextra nimbosque cieret.* Ebben az esetben is csak isten személye a kérdéses, nem pedig az, hogy konkrét isteni személy, vagy egy pontosan meg nem határozható isteni erő lakik-e az adott helyen.

⁵ Verg. *Aen.* 4, 268. sk. *ipse deum tibi me caelo demittit Olympo / regnator. caelum et terras qui numine torquet;* Hor. *Carm.* 3, 1, 5. skk. *Regum timendorum in proprios greges / reges in ipsos imperium est Iovis / clari Giganteo triumpho / cuncta supercilio moventis.* Ov. *Met.* 1, 179. skk. *Ergo ubi marmoreo superi sedere recessu, / celsior ipse loco sceptroque innixus eburno / terrificam capitis concussit terque quaterque / caesariem, cum qua terram, mare, sidera movit.*

a személytelen mágikus erőből mintegy annak továbbfejlődéseként létrejön a személyes istenfogalom, ahogy az elsődleges *numen* kifejezéshez társult egyfajta evolúció eredményeként a későbbiekben a másodlagos *nomen* szó.¹ Ezzel szemben Pötscher azt állítja, hogy a *numen* és *nomen* kifejezések egyazon jelenség két különféle aspektusát fejezik ki anélkül, hogy bármelyikük is másodlagosnak volna tekinthető a másikhoz képest, akár értelmét, akár kronológiáját tekintve.²

Ezen nézetét támasztja alá a római hadvezér funkcióinak megnevezéséből vett analógiája, vagyis hogy a *ductus*, az *imperium* és az *auspicium* együtt, egymás mellett megjelenő és használt, egymással átfedést képező, ám nem teljességgel szinonimnek tekinthető fogalmak.³ Ugyanazon tisztség különböző aspektusait fejezik ki e fogalmak, és felettébb valószínűtlennek látszik, hogy pusztán egymás után halmozott szinonimákkal volna dolgunk – az *imperium* elsősorban tényleges parancsnoki hatalmat jelöl, ám a vallási szférához is kötődik, az *auspicium* esetében a szakrális elem van túlsúlyban, ugyanakkor magában hordozza az annak végrehajtásához szükséges jogosultságot.⁴

IV. 3. Mars lándzsájának rituális szerepe

A Marshoz fűződő lándzsa-kultuszhoz kapcsolódik a Plutarkhos által elbeszélte legenda, miszerint Romulus erejét kipróbálandó somfadárdáját ledobta az Aventinusról, s a lándzsa oly mélyen fúródott a földbe, hogy senki nem tudta kihúzni onnan, majd idővel gyökeret eresztett és nagy fává nőtt; a rómaiak fallal vették körül a szentként tisztelt fát, ami csak akkor pusztult ki, amikor Caligula idején a *scalae Caci* építése során megsértették a gyökerét.⁵ A történet arra világít rá, hogy Romulus lándzsája nem volt egyéb, mint a *hasta Martis*, ami azért örvendett oly nagy kultikus tiszteletnek, mert annak állapotától és épségétől vélték az állam jólétét is függeni.¹ A Romulus elhajította lándzsával analóg azon rituális aktus, amellyel a *pater patratus* áthajtja a lándzsát a

¹ Wagenvoort 1956. 78.

² Pötscher 1988 a 460.

³ Plaut. *Amph.* 196. *ductu, imperio, auspicio suo*; 192. *imperio atque auspicio eri*; 657. *eos auspicio meo atque ductu vicimus*; Liv. 27, 44, 4. *sine imperio, sine auspicio*; 28, 27, 4. *qui imperium auspiciumque*; Val. Max. 2, 8, 2. *de imperio et auspicio*

⁴ Pötscher 1988 a 462.

⁵ Plut. *Rom.* 20, 5. skk.

hadüzenet során az ellenség területére, ugyanakkor egy lényegi különbség is felfedezhető a két cselekmény között.² (Latte szerint³ *fetialis* cselekménye nem csupán a háború, illetve a támadás mágikus megkezdését, hanem az ellenséges terület egyfajta birtokbavételét is jelenti.⁴)

Szintén a *hasta Martisszal* asszociálható a házasságkötési szertartások részét képező rítus: a nászéjszaka előtt a menyasszony nem használhatta saját fésűjét, haját az ún. *hasta caelibarisszal* kellett elrendezni, amit egy megölt gladiátor testéből vettek ki.⁵ A *hasta caelibaris* az ifjú feleség termékenységét volt hivatott növelni, a rítus azonban nem tekinthet vissza túl hosszú múltra, mivel Rómában csak i. e. 264 óta rendeztek gladiátori viadalokat.⁶ A Iuno Curitishoz kapcsolódó magyarázat sem tűnik meggyőzőnek, hiszen Iuno éppen Curitisként⁷ nem a női nem, hanem az *urbs* védelmezője volt.⁸ A termékenységet azonban nem a vassal való érintés segíti elő, hanem a házasságkötés előtti érintkezés, egyesülés a lándzsa fallikus istenségével, vagyis menyegző előtt bekövetkező *hieros gamos*, ami már a tényleges házasságot is termékennyé teszi; a lándzsa istene pedig nem más, mint Mars.⁹

A *hasta caelibaris* használatának szertartásába a hagyomány beleszővi a Cures városának alapítását is: Varro leírása szerint Enyalios templomában – akit a szabinok és a rómaiak Quirinusnak neveztek, noha nem tudták pontosan, hogy Enyalios személyében nem Marsnak, vagy egy Marshoz hasonló istenség megnyilvánulását kell-e tisztelniük¹⁰ – egy nemes szűz teherbe esett, és egy Modius Fabidius nevű fiúnak adott életet, aki felnövekedvén követőit maga köré gyűjtve várost alapított; követőit – vagy lándzsája (*curis*), vagy apja Quirinus után – Curesnek nevezte.¹¹ A római-itáliai hitvilág

¹ Scholz 31.

² Scholz 31.

³ Latte 1967. 122. *Der Akt scheint nicht allein eine magische Eröffnung des Angriffs, sondern eine Form der Besitzergreifung zu sein.*

⁴ Vö. Serv. in Verg. Aen. 3, 46. *Romulus captato augurio hastam de Aventino monte in Palatinum iecit. 11, 52. Duces cum primum hostilem agrum introituri erant, omnis causa prius hastam in eum agrum mittebant, ut castris locum caperent.*

⁵ Paul. Ffest. 55 L *Caelibari hasta caput nubentis comebatur, quae in corpore gladiatoris stetisset abiecti occisiq̄ue, ut, quemadmodum illa coniuncta fuerit cum corpore gladiatoris, sic ipsa cum viro sit; vel quia matronae Iunonis Curitis in tutela sint, quae ita appellabatur a ferenda hasta, quae lingua Sabinorum curis dicitur; vel quod fortes viros genituras ominetur; vel quod nuptiali iure imperio viri subicitur nubens, quia hasta summa armorum et imperii est.* Vö. Plin. nat. 28, 33. 34.

⁶ Böhmer 111. skk.

⁷ Serv. in Verg. Aen. 1, 8. *Nam Iuno habet multa numina: est Curitis ... est Lucina ... est regina.*

⁸ Latte 1967. 100. 167. sk.

⁹ Scholz 162. Ezek alapján válik érthetővé, hogy miért hozzák Marsot oly gyakran házassági, termékenység, és születési rítusokkal kapcsolatba. Ehhez bővebben lásd E. Samter: *Geburt, Hochzeit und Tod.* Leipzig–Berlin 1911; Th. Köves-Zulauf: *Römische Geburtsriten.* München 1990.

¹⁰ Enyalios már Homéros óta Arés egy *epithetonja*. Ebeling I. 425. sk.

¹¹ Dion. Hal. 2, 48.

számos eleme olvad egybe e mondában. Modius Fabidius kettős nevének kérdése a következőképpen oldható fel: Fabidius a szabin eredetű, a Quirinalison számos áldozat bemutatásával megbízott *gens Fabia* ősatyja,¹ Modius neve a latin *muto* szóhoz kapcsolódik, s így kerül a hős születése összefüggésbe Quirinus lándzsaisten (vö. az antik *curis*>*Quirinus* etimológiával) révén a fallosz-szimbolikával.² Noha Quirinus a Quirinalis dombjának istensége volt, a szabin hagyomány – és természetesen a Fabiusok és Varro – magának követeli, s ezért merül fel a kérdés, hogy a Cures szó a lándzsa (*curis*) kifejezésből, vagy Quirinus nevéből származik. Ebben az esetben egyértelműen egy *interpretatio Sabinával* van dolgunk, amely a (fallikus) lándzsaistent, Marsot igyekezett kiszorítani; a Mars-kultuszra emlékeztet a lándzsa, az itt *curis*nek nevezett *hasta caelibaris*, Modius nevének konnotációja és az alapítás mondájának sémája, ami a Romulus-mondakörrel és az *equus Octobris* rítusával alapvonásaiban azonos.³

Mars lándzsájának numinózus és rituális szerepét vizsgálva megállapíthattuk, hogy a rómaiak a lándzsában Mars *numen*jét, isteni jelenlétét tisztelték, valamint hogy a *Mars-mars* (vö. Arés--arés) *Person-Bereicheinheit* révén egyszerre élték meg az istenség személyes és az általa képviselt dologi valóság mindkét komponensét. A *legis actio sacramento in rem* jelképiségének megértéséhez hozzájárulhat a lándzsa mint isteni jelentéket megtestesítő fegyver – amint látni fogjuk, hajdan valós, utóbb – szimbolikus használatának ténye.

A verbalitás, a kimondott szóhoz való rendkívül erős ragaszkodást számos példán megfigyelhettük, ami mind az *ex asse* vallási, mind pedig a *ius sacrum* körébe tartozó jelenségek esetében végigkísérhető. A harcot és egyúttal numinózus erőt megjelenítő lándzsa szakrális konnotációi szintén igen szembeszökőek, ezért nem tűnik feleslegesnek néhány példán ezen elemek ötvöződését nyomon követni. A következőkben egy homérosi, egy liviusi és egy plautusi szöveghely segítségével kívánjuk a *legis actio sacramento in rem* gaiusi és az ehhez kapcsolódó *manum conserere* aktusának cicerói leírásában megjelenő, egyfelől szakrális, másfelől harci elemeknek az antik gondolkodásmódra annyira jellemzően szétválaszthatatlan egységét szemléltetni, hogy ezek alapján a *legis actio sacramento in rem* eredetét az istenítélettel eldöntött harcra, a *sacrum duellumra* vezethessük vissza.

¹ Liv. 5, 46, 2.

² Marbach 2328. skk.

³ Scholz 163.

V. 1. Kerostasia az Iliasban

Közismert, hogy Homérosznál adott fegyveres konfliktusokat Zeus mérlege segítségével dönt el¹ az ún. *psykhostasia*, illetve *kerostasia* során,² valamint hogy bizonyos esetekben a párviadal résztvevői sorshúzással döntenek el, hogy a felek közül ki kezdje a harcot, és ennek során az istenek segítségét kérik a maguk számára a harcban.³ Az *Ilias* huszonkettedik énekének drámai csúcspontja Hektór halálának leírása. A döntő viadalra készülő hősök, Akhilleus és Hektór már háromszor megkerülték a görögök táborát, majd negyedszer a kúthoz elérvén, mielőtt a Hektór halálával végződő összecsapásra sor kerülne, a következő történik:⁴

*
Καὶ τότε δὴ χρύσεια πατὴρ ἐτίθειε τάλαντα,
ἐν δὲ τίθει δῖο κῆρε τανηλεγέος θανάτοιο,
τὴν μὲν Ἀχιλλῆος, τὴν δ' Ἑκτορος ἵπποδάμοιο.
ἔλκε δὲ μέσσα λαφύων βέπε δ' Ἑκτορος αἰσιμον ἦμαρ.
ᾧχετο δ' εἰς Ἀἰδαίον, λίπεν δ' ἔφθοιβος Ἀπόλλων.

(„Zeus az arany mérleghez nyúlt s a magasba emelte, / s hosszuranyujtó vég két sorsát tette be abba: / Hektórét meg Akhilleusét, s tartotta közében / ő maga: és Hektór végzeteli napja lesüllyedt / Hadés háza felé, elhagyta azonnal Apollón.”)⁵

A jelenet teljesen egyérteimű és képszerű, további megvilágításra csupán a Zeus által mért *dyo kére*, azaz a Devecseri által igen költőien, értelmezésünk számára azonban kevésbé használható *két sors* kifejezéssel visszaadott *két kér* szorul.⁶ Azon felfogást, amely szerint a *kér* pusztán halotti lelket jelentene,⁷ Malten minden kétséget kizáróan megcáfolta.⁸ (Malten a *kért* a *kérainó*ból származtatván ártó szellemnek, ártó démonnak (*Schadegeist*) nevezi,⁹ nem hozván azt közvetlen kapcsolatba az emberi lélekkel, hanem egy általános, adott helyzetben különféle, így például isteni,¹⁰ emberi,¹¹ állati¹ formában

¹ Hom. *Il.* 8, 69. skk.; 16, 657. skk.; 19, 223. skk.; 22, 209–213.

² Ehhez lásd Wüst 166. skk.; Pötscher 1960. 15. skk.

³ Hom. *Il.* 316. skk.; 7, 170. skk.

⁴ Hom. *Il.* 22, 209–213.

⁵ Homérosz: *Iliász. Odüsszeia, homéroszi költemények*. Devecseri G. ford. Budapest 1993. 388.

⁶ Minthogy e jelenetben a *kérek* mérése történik, így a továbbiakban *kerostasiáknak* nevezem.

⁷ Roscher II. 1136. skk.

⁸ Malten 883. skk.

⁹ Malten 884.

¹⁰ Hom. *Il.* 18, 115=22, 365.

¹¹ Hom. *Il.* 2, 352; 5, 652.=11, 443.

formában megnyilatkozható pusztító erőt ért alatta.²⁾ Hasonlóképpen tarthatatlan az a nézet, miszerint a *kér* csupán az emberi lélek, a *psykhé* szinonimája volna, hiszen e jelenet egyéb, a későbbiekben tárgyalandó képzőművészeti ábrázolásaival egybevetve azt láthatjuk, hogy amikor a (váza)képeken a lelkeket (*psykhai*) megjelenítő kis alakokat mérle le Zeus a mérlegen, akkor a mérés eredménye éppen ellentétes az *Ilias*ban olvasottakkal, nevezetesen a győztes lelkét tartó mérlegserpenyő süllyed le és a vesztesé emelkedik fel.³ Nemkülönben eleve elvetendőnek tarthatjuk azon elgondolást, amely szerint a mérleg két serpenyőjében Zeus halált hozó istenségeket, illetve démonokat mérne, s noha egyebütt találkozhatunk ugyan a Kére ezen jelentésével,⁴ azonban az istenségek minden esetben erővel telt lények,⁵ s ezért abszurdnak tűnik azon képességüket mérni, hogy egy embert vagy *hérost* végromlásba tudnak-e dönteni vagy sem.⁶

A *Kér/kér* fogalompár véleményem szerint elfogadható magyarázatát a *Person-Bereich Einheit*, a *személy-hatáskör egység* gondolatában találhatjuk meg. Hogyan képeződik le a *Person-Bereich Einheit* az általunk vizsgált esetben? A *Kér/kér* egyszerre jelent személyes komponensében ártó, pusztító istenséget (istennőt), ugyanakkor magába foglalja annak dologi aspektusát, azaz egy vést és halált hozó erőt, energiát. Azon emberi lélek, amelyek a *Kér*, az istenség megtámadott, önmaga is *kérré*, azaz pusztító erővel áthatott, romlás fertőzte szubsztanciává vált.⁷ A *kerostasia* során tehát Zeus a pusztító *Kér* hatalmába került, azaz önmagukban is *kérré* vált lelkeket helyezi bele a mérleg két serpenyőjébe.

A Homérosnál olvasott *kerostasia* – végső soron *kérré* vált lelkek mérése – alapját egy jóval korábbi, lélekmérésről szóló elképzelés jelentette, ami egyértelműen kitűnik a következőkből. Tudunk Aiskhylosnak egy *Psykhostasia* című tragédiájáról, és rendelkezésünkre áll számos vázaábrázolás, amelyeken Zeust, illetve Hermést látjuk lelkeket mérlegre helyezni.⁸ Szemléletesen szólnak a homérosi eposzok a lélekről

¹ Hom. *Il.* 13, 6.

² Hasonlóképpen Dietrich 103. skk.

³ Pötscher 1973. 61.

⁴ Hom. *Il.* 12, 326.

⁵ Hom. *Il.* 18, 534.

⁶ Pötscher 1973. 61.

⁷ Pötscher 1960. 15. skk.

⁸ Nem szükséges bővebben kitérni Nielsson azon elgondolására, hogy az ábrázolásokon csupán azért láthatók a mérleg két serpenyőjében kicsiny emberi alakok, mert a művész úgymond nem tudta az emberi sorsokat másképpen megjeleníteni, azért ábrázolt lelkeket. (Nielsson I. 224.) Honnan vélhetnénk tudni, hogy – noha a képeken *psykhé*ket látunk – a vázafestő valójában az emberi sorsokat kívánta megjeleníteni?

alkotott korabeli görög elképzelésről. A halottakat az *Odysseia amenéna karénának* nevezi,¹ hiszen híján vannak a *menosnak*, az élőket jellemző vitalitásnak. A holtak lelkei mint a denevérek, úgy röpködnek,² ugyanúgy nem lehet őket megérinteni, mint az árnyakat vagy az álmokat,³ s a *psykhé* madárként röppen tova.⁴ A régészeti leletek is ezekkel egybehangzó bizonyítékokat szolgáltatnak, az ősi, fekete alakos vázafestészet is szinte kizárólag szárnyas⁵ – olykor szárny nélküli – kicsiny alakként jeleníti meg az emberi lelket.⁶ A *psykhostasiának* az *Iliasban kerostasiává* történt átalakulása csupán a mérés aspektusváltását tükrözi. Míg a *psykhostasia* során a több *menosszal* bíró, tehát erősebb, életképesebb lélek serpenyője süllyed le, és a vesztes, gyengébb fél serpenyője emelkedik fel, addig a *kerostasiában* ez fordítva történik, hiszen azon lélek rendelkezik kevesebb *menosszal*, amit már jobban áthatott a pusztító *kér*; éppen az életerő hiánya jelzi a pusztulást hozó erő (avagy a pszichológia nyelvére áttéve: az életösztönön ily módon felülkerekedő halálösztön) nagyságát és hatalmát. A halálra szánt lelket tartó mérlegserpenyő lesüllyedését erősíti az alvilág, a Hadés lokalizálása is.⁷

A gondolatkör teljessége kedvéért itt kívánok néhány – remélhetőleg egynémely általános félreértést eloszlató – megjegyzést tenni a végzetnek a homérosi gondolkodásban betöltött szerepére. A *moira* annyit jelent, mint rész, részesedés,⁸ lényegét a porció (*Portion*) jelentés teszi érthetővé – jegyzi meg Nielsson –, mivel az idők folyamán a *rész* (*Teil*) és *részesedés* (*Anteil*) fogalmak némiképp absztrakttá váltak, noha eredetileg nem hordoztak elvont tartalmat. Ezt mutatják az *Ilias* és az *Odysseia* szöveghelyei is,⁹ ahol a *moira* többek között a következő jelentésekben fordul elő: egy isten világ feletti uralmának része,¹⁰ adott időtartam,¹¹ a zsákmányból kapott részesedés,¹² egy adag az étkezésnél,¹³ *pluralisban* a hús darabjait is jelölheti.¹⁴ A konkrét szerencserészből (*Lebensglück*) ered a végzet eszméjének kifejlődése, az egyik

¹ Hom. *Od.* 10, 521.

² Hom. *Od.* 24, 5. ssk.

³ Hom.:*Od.* 11, 205.

⁴ Hom. *Il.* 16, 856; 22, 362.

⁵ Nielsson 196. sk.

⁶ Érdeemes lesz emlékezni e képre, amikor majd a mykénei ábrázolások lélekpillangójára vetünk pillantást.

⁷ Pötscher 1973. 62.

⁸ Nielsson I. 362.

⁹ Eberling I. 1113. ssk.

¹⁰ Hom. *Il.* 15, 195.

¹¹ Hom. *Il.* 10, 253.

¹² Hom. *Il.* 9, 318.

¹³ Hom. *Od.* 3, 66; 8, 470; 14, 448.

¹⁴ Hom. *Od.* 20, 260.

ember *moirája* közvetlen kapcsolatban áll a másikéval, ezért a *moira* nem vált absztrakt sorsképzetté.

A *moirával* jelölt végzetet gyakran személyként, illetve személyekként jelenítik meg, ezek a végzet-istennők, a *Moirai*. Megszemélyesítés helyett tanácsosabbnak tűnik e jelenséget is *Person-Bereich Einheit*nek, azaz *személy-hatáskör egység*nek nevezni. A *Moira/moira* is azon fogalmak egyike, amely esetén a személy és a dologi terület elválaszthatatlan egységet képeznek, s noha – amint már láthattuk – a kultusz megléte vagy hiánya nem bizonyítja az istenség személyes komponensének hiányát, a *Moira/moira* esetén a kultusz léte bizonyított. ¹ A *Moirai* száma három, ami eredetileg csak azt volt hivatott jelezni, hogy a görög vallási képzetekben több *Moira* létezett, a görög nyelv ősi stádiumában ugyanis a legkisebb szám, ami már többes számként, *pluralisként* állhat, a három, mivel abban a korban a nyelv még ismerte a kettes számot, a *dualist*.² A későbbiekben számuk az egyéb isteni hármasságok mintájára háromban rögzült, s az egyes személyek szerepe is világosan meg lett határozva (*Klóthó, Lakhesis, Atrópos*). Jóval lényegesebb és több vitára okot adó kérdés a *moira* és Zeus, illetve a *moira* és az istenek viszonya. A szakirodalomban képviselt nézetek három fő csoportba sorolhatók: míg az egyik csoport a *moirát* Zeus alá, a másik Zeus fölé rendeli, addig a harmadik nézet képviselői szerint az alá- vagy fölérendelés kérdésfelvetése nem felel meg a görög vallási gondolkodásnak, szerintük a *moira* egy, az istenektől teljességgel elhatárolható, heterogén elképzelés, az pedig, hogy a *Moirai* maguk is istennők, nem hat zavarólag a logikusan felépített teológiai és dogmatikai rendszert nélkülöző görög hitvilágban.³ Az istenek garantálják a rendet, így szerepük jóval aktívabb, mint a *moiráé*, ám a *moira* maga azon rend is, amelyet az istenek fenntartanak, így tehát bizonyos értelemben Zeus és az istenek a *moira* felett állnak, ugyanis megvalósítják azt; ám megint más nézőpontból a *Moira/moira* áll az istenek felett, hiszen az fejezi ki azon rendet, amit az isteneknek meg kell valósítaniok.

Nem látszik érdektelennek legalább egy futó pillantást vetni arra is, hogy az *Ilias kerostasiája* milyen módosulásokkal és aspektusváltással került át a római irodalomba. Ennek legekleatásabb példáját Vergilius *Aeneis*ében olvashatjuk, amelynek tizenkettedik énekében kerül sor Aeneas és Turnus között a döntő összecsapásra:

¹ Pötscher 1960. 103.

² Kühner-Blass-Gerth I. 1. 362.

³ Nielsson I. 364. *Die Vorstellung vom Schicksaal und diejenige von den Göttern und ihre Macht sind zwei voneinander unabhängige und frei nebeneinander herlaufende Auffassungen der Ereignisse des Lebens.*

„*Juppiter ipse duas aequato examine lances / sustinet et fata imponit diversa duorum, / quem damnet labor et quo vergat pondere letum.*”¹ („*Juppiter akkor fogta a végzet mérlege két nyelvét, / egyenlő két tányérjába a két nem egyenlő / sorsot tette, melyik küzdő fele billen a mérleg.*”²) A mérleg serpenyőibe a két személy *fatumai* kerülnek, s míg Homérosznál értesülünk a mérés kimeneteléről, addig Vergiliusnál csak a földi eseményekből következtethetünk az eredményre, arra, hogy esetünkben Aeneas javára született a döntés.³

A homéroszi *kerostasia*-jelenet vizsgálata azért látszott hasznosnak, mert betekintést nyerhettünk azon antik elképzelésbe, amely szerint a tényleges párviadal kimenetelét isteni döntés határozhatja meg; ez alapján e párbajt egyfajta bajvívásos istenítéletnek, *duellum sacrum*nak nevezhetjük.

V. 2. *A legis actio sacramento in rem* és a *ius fetiale* párhuzamai

A *ius fetiale* és *ius privatum* összevetéséből számos értékes párhuzam vonható le a *clarigatio*, illetve *rerum repetitio* és a *legis actio sacramento* struktúrájára vonatkozóan.⁴ A *ius fetiale* erősen szakrális jellegű normái a Rómán belüli jogrend számos intézményével szoros kapcsolatot mutatnak, annál is inkább, hiszen az (önelátkozást is tartalmazó) eskünél a kor embere számára nehezen képzelhető el nagyobb kötőerővel bíró kapocs.⁵ (Dahlheim szerint a *ius fetiale* erős jogi és babonás-vallási determináltsága révén nélkülöz mindennemű morális hátteret,⁶ nézete azonban meglehetősen kétségbe vonható, hiszen a jogi formalizmus és a jogi etika nem egymást kizáró komponensek.⁷) Az archaikus korban Róma államközi kapcsolatait a *fetiales* elnevezésű, húsz tagú papi testület intézte,⁸ feladataik közé tartozott a szövetség, a *foedus* megkötése, a békekötés feltételeinek meghatározása, valamint a hadüzenet,⁹

¹ Verg. *Aen.* 12, 725–727.

² Kartal Zs. ford

³ Ehhez bővebben lásd Nótári 1999 e 4. sk.

⁴ Donatuti 31. skk.; Volterra 1950. 251. skk.;

⁵ Ziegler 78; Phillipson II. 315. skk.; Pólay 100. skk.

⁶ Dahlheim 173.

⁷ Ziegler 79.

⁸ Földi-Hamza 65; Mommsen II. 675; Samter 1912. 2260. skk.; Wissowa 551; Latte 121. skk.

⁹ Cic. *leg.* 2, 21; Dion. Hal. 2, 72, 4.

lévén hogy a háború csak akkor minősülhetett *bellum pium ac iustum*nak, ha azt a *ius fetiale* szabályai szerint üzenték és indították meg.¹ (Csupán az érdekesség kedvéért érdemel figyelmet, hogy a rómaiak számára kétségbevonhatatlan *principium* volt a követek sérthetetlenségének alapelve.² Míg a görögöknél igen korán megtörtént a szakrális védelem alatt álló *kéryx* és a politikai megállapodásnak köszönhetően sérthetetlen *presbeis* intézményének szétválasztása, a rómaiaknál a *fetialis*, illetve a későbbiekben az egyéb követek – még ha nem is tartoztak a *fetiales* közé³ – szakrális védelmet élveztek,⁴ még háború idején is.⁵)

A *foedus* – etimológiáját tekintve a *fides* kifejezéshez tartozóként⁶ – az előírt formások betartásával kötött római államszerződés,⁷ ami ellentétben a *hospitiummal*,⁸ az *amicitiával*,⁹ a *societással*¹⁰ és a *paxszal*, nem a megállapodás tartalmát, hanem annak formáját jelenti, amelynek legfontosabb eleme a *populus Romanus* képviselője által tett ünnepélyes eskü.¹¹ A *foedus* szertartását Livius közli, miszerint a *fetiales* közül az erre az alkalomra szóló textusok elmondása és a szent fücsomóval (*sagmina*) történt megérintése által *pater patratus*szá szentelt pap a szerződés szövegének elmondása után tesz esküt.¹² Az esküben tanúul hívja Iuppitert, a vele szerződő nép *pater patratus*át és magát a szerződő népet, hogy az imént felolvasott megállapodás nem tartalmaz csalárdságot, s hogy attól a római nép nem fog elsőként eltérni, ám ha mégis megtenné – s itt következik az eskü önelátkozó fordulata –, úgy Iuppiter úgy sújtsa le a római népre, amint ő most az áldozati disznóra lesújt, sőt annál erősebben sújtsa le rá,

¹ Cic. *off.* 1, 36; rep. 2, 31; 3, 35; Varro *ling.* 5, 86. Ziegler 102.

² Ziegler 100.

³ Vö. Marci. D. 1, 8, 8, 1. *Sanctum autem dictum est a sagminibus: sunt autem sagmina quaedam herba, quas legati populi Romani ferre solent, ne quis eos violaret, sicut legati Graecorum ferunt ea quae vocantur cerycia.*

⁴ Liv. 38, 42, 7. *Eo anno L. Minucius Myrtilus et L. Manlius, quod legatos Carthaginenses pulsasse dicebantur, iussu M. Claudii praetoris urbani per fetiales traditi sunt legatis et Carthaginem aucti.*

⁵ Pomp. D. 50, 7, 18. *Si quis legatum hostium pulsasset, contra ius gentium id commissum esse existimatur, quia sancti habentur legati ... itaque eum, qui legatum pulsasset, Quintus Mucius dedi hostibus, quorum erant legati, solitus est respondere.*

⁶ Walde–Hofmann I. 494; Latte 126. skk.

⁷ Mommsen I. 246. skk.; Neumann 2818. skk.; Heuss 1934. 166. skk.; Frezza 363. skk.

⁸ A *hospitium*hoz bővebben lásd Leonhard 2493. skk.; Frezza 397. skk.; Catalano I. 192.

⁹ Az *amicitia*hoz bővebben lásd Heuss 1933. 12. skk.

¹⁰ Ehhez lásd Dahlheim 163. skk.; Kienast 334. skk.

¹¹ Ziegler 90.

¹² Liv. 1, 24, 4–7. *Tum ita factum accepimus, nec ullius vetustior foederis memoria est. Fetialis regem Tullum ita rogavit: „Iubesne me, rex, cum patre patrato populi Albani foedus ferire?” Iubente rege „Sagmina” inquit „te, rex, posco.” Rex ait: „Pura tollito.” Fetialis ex arce graminis herbam puram attulit. Postea regem ita rogavit: „Rex, facisne me tu regium nuntium populi Romani Quiritium, vasa comitesque meos?” Rex respondit: „Quod sine fraude mea populi Romani Quiritium fiat, facio.” Fetialis erat M. Valerius; in patrem patratum Sp. Fusium fecit, verbena caput capillosque tangens. Pater*

amennyivel hatalmasabb, mint maga a pap; s ezt követően ledöfte az áldozati állatot.¹ Festus egy némiképp eltérő formulát hagyományoz ránk, amely szerint a *pater patratus*, miután egy kövel agyonsújtotta a disznót, arra kéri Iuppitert, hogy amennyiben csalárdul járna el, úgy a várost megkímélve őt magát vesse ki javaiból, miként ő most a kezében tartott követ eldobja.² *Per Iovem lapidem* kötött megállapodásként említi Polybios Róma első Karthágóval kötött szerződését,³ Cicero⁴ a *per Iovem lapidem* esküformulát a *ius civile*hez sorolja.⁵

A *ius fetiale* kapcsán kiemelendő, hogy a rómaiak értelmezték a háborút először mint jogi tény,⁶ és alkották meg a *bellum iustum*⁷ – máig ható – fogalmát.⁸ Nem minden fegyveres összeütközés minősült háborúnak, *bellumra* csak népek (*populi*) között kerülhetett sor, *hostis*nak csak a szervezett államalakulattal rendelkező ellenfél számított,⁹ s ennek megfelelően jelentheti ki Cicero, hogy csupán az ellenségnek tett eskü kötelez,¹⁰ a rablóknak adott azonban nem.¹¹ A hadüzenet esetében is Livius leírásából indulhatunk ki. A *pater patratus* azon nép területének határán, amelytől elégtételt (*rerum repetitio*, illetve *clarigatio*)¹ követel, kijelenti, hogy a római nép követeként és az isteni jog betartásával adja elő igényét, s Iuppitert, a határokat (*fines*) és az isteni jogot (*fas*) hívja tanúul, hogy amennyiben igaztalanul és az isteni törvénnyel ellentétesen (*iniuste impieque*) követelné az említett emberek, illetve dolgok kiadását, úgy ne engedje hazájába visszatérni; ezt elmondja a határ átlépésekor, valamint csekély

patratus ad ius iurandum patrandum, id est, sancendum fit foedus; multisque id verbis, quae longo effata carmine non operae est referre, peragit.

¹ Liv. 1, 24, 7–9. *Legibus deinde recitatis „Audi” inquit „Iuppiter; audi, pater patratus populi Albani; audi tu, populus Albanus. Ut illa palam prima postrema ex illis tabulis cerave recitata sunt, illis legibus populus Romanus prior non deficiet. Si prior defexit publico consilio dolo malo, tum tu ille Diespiter populum Romanum sic ferito ut ego hunc porcum hic hodie feriam; tanto magis ferito quanto magis potes pollesque.” Id ubi dixit porcum saxo silice percussit. Sua item carmina Albani suumque ius iurandum per suum dictatorem suosque sacerdotes peregerunt.*

² Fest. 239 L *Si sciens fallo, tum me Diespiter salva urbe arceque bonis eiciat. ut ego hunc lapidem.*

³ Polyb. 3, 25, 6. skk.

⁴ Cic. *fam.* 7, 12, 2.

⁵ Vö. Latte 1967. 122. sk.

⁶ Lammert 1351. skk.

⁷ Vö. a *duellum* kifejezés vonatkozásában Cic. *leg.* 3, 9. *duella iusta iuste geruntur Liv. 1, 32, 12. purum piumque duellum*

⁸ Ziegler 101.

⁹ Cic. *Phil.* 4, 14. *qui haberet rem publicam, curiam, aerarium, consensum et concordiam civium, rationem aliquam, si ita res tulisset, pacis et foederis Ulp. D. 49, 15, 24. Hostes sunt, quibus bellum publice populus Romanus decrevit vel ipsi populo Romano: ceteri latrunculi vel praedones appellantur.*

¹⁰ Cic. *off.* 3, 107. *Est autem ius etiam bellicum fidesque iuris iurandi saepe cum hoste servanda. 108. Cum iusto enim et legitimo hoste res gerebatur, adversus quem et totum ius fetiale et multa sunt iura communia.*

¹¹ Cic. *off.* 3, 107. *Nam pirata non est ex perduellium numero definitus, sed communis hostis omnium; cum hoc nec fides debet nec ius iurandum esse commune.*

változtatásokkal az első, vele szembetalálkozó embernek, a város kapuján belépve és a főtérre érve.² Amennyiben harminchárom napon belül nem adják ki neki az általa követeltek – Dionysius Halicarnassensis³ harmincnapos időintervallumot említi –,⁴ Iuppiter, Ianus Quirinus és valamennyi isten tanúul hívása után kijelenti, hogy jogtalanul nem kapta meg követelését, s hogy Rómába visszatérvén arról kíván tanácskozni, hogy milyen módon vehetnének elégtételt; magyarárn bejelenti a lehetséges háborút (*testatio*, illetve *denuntiatio belli*).⁵ Rómába érve a követ az atyák elé tárta az ügyet, és ha többségük a *purum piumque duellum* mellett döntött, a *pater patratus* egy vashegyű vagy keményre égetett lándzsát (*hastam ferratam aut praeustam sanguineam*) az ellenség határához vitt, s ott követelésének jogtalanul megtagadott voltára hivatkozva megüzente nekik a háborút, a lándzsát pedig bedobta az ellenséges területre.⁶ (Ezek alapján a háború közvetlen *causája* tehát az ellenséges nép azon jogsértő magatartása volt, hogy nem adták ki a rómaiaknak az általuk követelt dolgokat, illetve személyeket.⁷)

Természetesen nem volt szükség ilyesfajta hadüzenetre, ha az ellenség betört a római területre, ebben az esetben azonnal és minden eszközzel megkezdhatték az ellentámadást, tehát a *fetiales* által fogantatott hadüzenetnek csupán a rómaiak által

¹ A liviusi *rerum repetitio* fordulat helyett Plinius (*nat.* 22, 3, 5.) és Servius (*ad Verg. Aen.* 9, 52; 10, 14) az archaikusabbnak tűnő *clarigatio* kifejezést használja – vö. Quint. *inst.* 7, 3, 13.

² Liv. 1, 32, 6–8. *Legatus ubi ad fines eorum venit unde res repetuntur, capite velato filo – lanae velamen est – „Audi Iuppiter” inquit; „audite fines” – cuiuscumque gentis sunt, nominat –; „audiat fas. Ego sum publicus nuntius populi Romani; iuste pieque legatus venio, verbis meis fides sit.” Peragit deinde postulata. Inde Iovem testem facit: „Si ego iniuste impieque illos homines illasque res dedier mihi exposco, tum patriae compotem me nunquam siris esse.” Haec, cum fines suprascandit, haec, quicumque ei primus vir obvius fuerit, haec portam ingrediens, haec forum ingressus, paucis verbis carminis concipiendique iuris iurandi mutatis, peragit.*

³ Dion. Hal. 2, 72, 8. Vö. Ogilvie 131; Bernhöft 221. sk.

⁴ Vö. Kaser 1949. 22.

⁵ Liv. 1, 32, 9–10. *Si non deduntur quos exposcit diebus tribus et triginta – tot enim sollemnes sunt – peractis bellum ita indicit: „Audi, Iuppiter, et tu, Iane Quirine, dique omnes caelestes, vosque terrestres vosque inferni, audite; ego vos testor populum illum” quicumque est, nominat „iniustum esse neque ius pesolvere; sed de istis rebus in patria maiores natu consulemus, quo pacto ius nostrum adipiscamur.” Cum ... nuntius Romam ad consulendum redit.*

⁶ Liv. 1, 32, 11–14. *Confestim rex his ferme verbis patres consulebat: „Quarum rerum litium causarum condixit pater patratus populi Romani Quiritium patri patrato Priscorum Latinorum hominibusque Priscis Latinis, quas res nec dederunt nec solverunt nec fecerunt, quas res dari fieri solvi oportuit, dic” inquit ei quem primum sententiam rogabat, „quid censes?” Tum ille: „Puro pioque duello quaerendas censeo, itaque consentio consciscoque.” Inde ordine alii rogabantur; quandoque pars maior eorum qui aderant in eandem sententiam ibat, bellum erat consensum. Fieri solitum ut fetialis hastam ferratam aut praeustam sanguineam ad fines eorum ferret et non minus tribus puberibus praesentibus diceret: „Quod populi Priscorum Latinorum hominesque Prisci Latini adversus populum Romanum Quiritium fecerunt deliquerunt, quod populus Romanus Quiritium censuit consensit conscivit ut bellum cum Priscis Latinis fieret, ob eam rem ego populusque Romanus populis Priscorum Latinorum hominibusque Priscis Latinis bellum indico facioque.” Id ubi dixisset, hastam in fines eorum emittebat.*

⁷ Albert 1998. 218.

kezdeményezett, offenzív hadviselés esetében volt jelentősége; az archaikus kor természetesen ismerte a magánbosszú intézményét, ám a hivatalos hadüzenetet csak az egész közösség, a *populus* által egy másik nép ellen viselt háborúban alkalmazták, ami világosan elkülönült az egyes uralkodói csoportok egymás közötti fegyveres viszályaitól.¹ Rómának a terjeszkedés során nem minden esetben volt lehetősége e szertartási rend betartására, épp ezért a jellegzetesen római formakonzervativizmus fikció segítségével azt a módozatot választotta, hogy a *pater patratus* a lándzsát a Bellona-templom melletti, ellenséges területnek minősített földre hajította át, és arra vonatkoztatva hajtották végre az egész ceremóniát,² azonban az ellenség felé a követeléseket már a *senatus legatusai* adták elő, és ők jelentették be a háborút is.³ (Olykor előfordult, hogy annak a népnek, amelynek háborút akartak üzeni, elküldték a lándzsát.⁴) A *fetiales* hadüzenetének rituáléja azonban nem csekély mértékben járult hozzá azon követelményhez, miszerint a háborúnak valamilyen *iusta causával* kellett bírnia,⁵ s az igazságos háború elméletét a sztoikus bölcsélet hatása alatt megfogalmazó Cicero sem véletlenül hozza összefüggésbe az *aequitas bellit* a *ius fetialével*.⁶

Figyelmet érdemel a Livius által említett *hasta ferrata aut praeusta sanguinea*, ami vashegyű vagy tűzben keményre égetett lándzsát jelent.⁷ Nem tudjuk ugyanakkor, hogy a vashegyű lándzsa mikor váltotta fel, illetve társult a keményre égetett fadárda mellé, lévén hogy Itáliában a vaskor az i. e. kilencedik és nyolcadik század fordulójára nyúlik vissza. Feltételezhetjük azonban, hogy a rituális használatban a vashegyű lándzsa csak akkorra válthatta fel a korábbi, kizárólag fából készültet, amikor a már a hétköznapi használatban is kizárólagossá vált.⁸ A „*sanguinea*” kifejezés kiváltképp problematikus. A szót magát *vérben megszenteltként* vagy *vérrel színezettként* is visszaadhatjuk; ha pedig a faanyag megnevezéseként fogjuk fel, úgy a somfa ágát, a *sanguineae virgaet*⁹ jelenti, ami keményfa lévén a lándzsa számára igen alkalmas alapanyagot szolgáltatott.¹

¹ Ziegler 103.

² de Francisci 1899. skk.

³ Dahlheim 175. skk.

⁴ Fest. 90. L *Carthaginenses cum bellum vellent, Romam hastam miserunt.*

⁵ Hausmaninger 341. skk.

⁶ Cic. *off.* 1, 36. *belli quidem aequitas sanctissime fetiali populi Romani iure perscripta est*

⁷ Liv. 1, 32, 12.

⁸ Waele 173. sk.

⁹ Macr. *Sat.* 3, 20, 3. *Tarquinius autem Priscus in ostentario arborario sic ait: arbores quae inferum deorum avertentiumque in tutela sunt, eas infelices nominant: alterum sanguinem felicem.* Plin. *nat.* 16, 176; 19, 180; 24, 73. *Nec virga sanguinea felicior habetur. Cortex eius interior cicatrices quae praesanuere aperit.*

szolgáltató.¹ (Nem csupán állaga, hanem színe is predesztinálta a somfát arra, hogy fegyver készülhessen belőle, vörös volta ugyanis a vérré, a lándzsa céljára, a vérontásra engedett asszociálni,² ami a mágikus-analóg gondolkodás alapján már magában hordozta az ellenség megölésének biztosabb lehetőségét.³) Ammianus Marcellinus a *fetiales* lándzsája kapcsán megjegyzi, annak elkészítése során a vérrel történő bekenés igen fontos szerepet játszott.⁴ A *ius sacrum* somfából készült lándzsája *arbor felix*nek számított,⁵ ám a hadüzenet során használt lándzsa *hasta impura* volt, vagyis az alvilág isteneinek szentelt *arbor infelix*.⁶ Eredetileg tehát akár tényleges vérrel színezték is a *fetiales* lándzsáját, akár a vérszínű somfából, a hajdani *hasta praeusta sanguineát* utóbb felváltotta a *hasta ferrata sanguine infecta*.⁷ A *fetialis* már a háború megkezdésekor rituálisan prognosztizálja is a harc végét, hiszen azzal, hogy az alvilági isteneknek szentelt *hasta impurával* mintegy birtokba veszi az ellenséges területet,⁸ az ellenséget, a szerinte létének jogalapjától megfosztott *hostis impiust* is átadja a pusztítás erőinek.⁹ (Ennek tükrében válik teljességgel érthetővé a támadás előtt a rómaiak által végrehajtott *evocatio* szerepe, amellyel a már egyébként is pusztulásra ítélt ellenség isteneit kívánták Rómába átcsábítani.¹⁰)

Hogy a *ius fetiale* és a *legis actio sacramento in rem* kapcsolódási pontjait és a közöttük vonható párhuzamot jobban megérthessük, érdemes egy pillantást vetni a *legis actio*s eljárásra vonatkozó elméletekre. A *legis actio sacramento in rem* eredetének magyarázata kapcsán több, egymástól többé-kevésbé világosan elkülönülő irányzatot különböztethetünk meg, vizsgálódásunk szempontjából a legfontosabbnak az esküelméletet és a magánharcról szóló teóriát tekinthetjük. A *legis actio sacramento* eredendően szakrális jellegét hangsúlyozza az esküteória, amely szerint a pervesztes fél hamis esküjét, *sacramentumát* megtorló istenség *expiatio*ja lehetett a közösségi kontroll fő célja, ezt az elméletet a *vindicatio* az erősen formalizált, vallási-mágikus *carmenként* megjelenő szövege is alátámasztja.¹¹ Jheringre vezetik vissza, noha jóval korábbi¹ a

¹ Waele' 174.

² Vö. Verg. *Aen.* 3, 23. skk.

³ Waele 175.

⁴ Amm. 19, 2, 6. *Hastam infectam sanguine ritu patrio ... coniecerat fetialis.*

⁵ Macr. *Sat.* 3, 20, 2.

⁶ Scholz 32.

⁷ Scholz 32.

⁸ Latte 1967. 122.

⁹ Scholz 32.

¹⁰ Latte 125.

¹¹ Kaser 1987 b 671. skk.; Wieacker 1980. 33. skk.; Kaser 1985. 1. skk.; Horvát 163. skk.; Kaser 1971–1975. I. 20. 22.

magánharcelmélet, amelynek az a lényege, hogy a felek kezdetben tényleges harcot folytattak a köztük vita tárgyát képező dologért, ám a közösség (az állam) a belső békét megőrzendő e harcot saját ellenőrzése alá vonta, s ezért e harcra a *legis actio sacramento im rem* általunk ismert formájában már csak szimbolikusan, a lándzsa (*hasta*) helyett használt pálca (*festuca*) jelzésszerű használatával került sor.²

A *ius fetiale* és a *legis actio sacramento* erős szövegközpontúsága kellően közismert, tudjuk, hogy aki a textus akár egyetlen szavát is elvétette, elveszítette a pert.³ Noha a *ius fetiale* kapcsán nincsen *expressis verbis* tudomásunk ilyen következményekről, mégis jó okkal feltételezhetjük a rómaiakról, hogy ebben az esetben sem engedték meg a legcsekélyebb eltérést sem a szövegtől, hiszen ez a *carmen* hatását semmisítette volna meg, s ezáltal az isteni segítséggel vívott *bellum iustum*⁴ eredményét veszélyeztette volna.⁵ A *ius fetiale* elengedhetetlen része az eskü, egyfelől a *pater patratus* önelátkozása arra az esetre, ha jogtalan követelésekkel lépne fel római nép nevében, másfelől pedig az istenek tanúul hívása a rómaiak jogos és az ellenség jogtalan eljárásához; a *legis actio* esetében ezen eskünek a *sacramentum* felel meg.⁶ A *sacramentum* eskü-jellegét már maga a szó eredeti jelentése is egyértelműen megmutatja,⁷ ugyanakkor magába foglalja azon momentumot is, hogy az esküt tevő fél – példának okáért a felperes – kijelentése igaz, s ennek megfelelően ellenfelének – az alperesnek – állítása hamis; ha pedig végül bebizonyosodnék, hogy a felperes

¹ Vö. Staszkió 85. skk. a következőket idézi. Hotomanus: *Commentarius in IV libros Institutionum*. Basileae 1560. 491. *Actiones in rem proprie vindicationes appellantur. Quod quo planius intellegi possit, alte huius vocabuli originem repetemus: eo libentius, quod haec nondum a quoquam explicata esse arbitremur. Vindico concretum esse vocabulum coniugata verba demonstrant: iudico, praedico, dedico, indico. Et nisi me fallit animus, a Vim et Dico fictum est: quemadmodum Varro, Iudico a Ius et Dico derivat. Nam in vindicationibus manus conseri solitum, et vim quandam adhiberi, quam Cicero quotidianam, Gellius festucariam appellat.* Baldvinus: *Commentarii de legibus XII tabularum*. Basileae 1557. 221. *Fuit haec certe species cuiusdam ludicrae pugnae, et vis ficta atque imaginaria.* Sigonius: *De antiquo iure*. Hanoviae 1609. 269. *Vindictio dicta videtur a vi simulata.* 375. *Vis simulata fuit verae vis imitatio, quotiens dicis causa alter alteri in iure manum conserendo vim attulit.* B. Lelièvre: *Commentatio antiquaria de legibus XII tabularum patria*. Lovanii 1827. 330. *Violentia eo est maior, quo rudior ratio, igitur quo ea est antiquior: eo maior etiam quo magis privatis litigantibus conceditur: hoc autem eo adccidit frequentius, quo minus est certis legibus munita civitas. Iura etenim ipsamet oriuntur ex iure, i. e. statu naturali, qui est status violentiae.*

² Jhering 1883–1895. 114. 150. 163; Lévy-Bruhl 1930. III. 83. skk.; J. G. Wolf: *Zur legis actio sacramento in rem*. In: *Römisches Recht in europäischer Tradition*. 1985. (Zlinszky 1989. 107. skk.; és 1996. 146. alapján idézem.) I. skk.; Kaser 1971–1975. I. 20.

³ *Gai. inst.* 4, 11. 30.

⁴ Vö. Liv. 21, 10, 5; 39, 36, 12; 44, 1, 10. sk.

⁵ Albert 1998. 220.

⁶ Kaser 1949. 21.

⁷ Walde–Hofmann II. 459. skk.; Kaser 1949. 18.

kijelentése nem állja meg a helyét, úgy egyértelművé válik, hogy hamis esküt tett, vagyis saját *devotióját* hajtotta végre.¹

(Kaser is valószínűsíti, hogy a *sacramentum* kezdetben az istenítélethez kapcsolódhatott, ám ezt azon időszakra, amelyből már írott forrásokkal rendelkezünk, nem tartja kellően dokumentálhatónak.² Tény marad azonban, hogy az istenítélet-jelleg a *legis actio sacramento* e pontján is – bizonyos analóg következtetések segítségével – nyomon érhető. Az eskünek a perben játszott szerepére nem csupán irodalmi,³ hanem nyomaiban a későbbi jogi forrásokban is találhatunk utalást.⁴) További párhuzamnak tűnik, hogy mind a *rerum repetitio*, mind pedig a *legis actio sacramento* az ellenfél által jogtalanul birtokolt dolgok eredetileg békés, illetve az önhatalmat és a harcot szakrális és állami ellenőrzés alá helyező és ezáltal korlátozó módon történő visszaszerzését célozza.⁵ Ugyanakkor világos különbséggént rajzolódik ki, hogy míg a *legis actio sacramento* során a felek egy mindkettejük által elfogadott bíró ítéletének és kontrolljának vetik alá magukat, addig a *ius fetiale* esetében ezen intézmény hiányzik, amit egyértelműen magyaráz az, hogy az ún. nemzetközi ügyekben nem állapodhattak meg valamely bíróság illetékességében – ennek tudható be a *ius fetiale* szerinti eljárás esetében az *apud iudicem* szakasz hiánya is –; jó eséllyel feltételezhetjük azonban, hogy a rómaiak azon döntőbíróit, aki a két nép közötti konfliktus eldöntésére volna hivatott, épp az oly gyakran tanúul hívott felsőbb hatalmakban vélték megtalálni.⁶

A *ius fetiale* egyértelműen szakrális jellegű norma-, illetve eljárásrendszer, amint ezt az abban fungáló személyek és az istenek többszöri említése is jelzi, ám a *ius privatum* intézményei közé besorolt *legis actio sacramento* is szoros kapcsolatot mutat a *ius sacrum*mal: a *legis actio*ra kezdetben a *rex* előtt került sor,⁷ aki már személyében és legitimitása folytán is a szakrális szféra reprezentánsaként volt jelen, majd a *magistratus*, utóbb *in concreto* a *praetor* előtt zajlott a *per in iure* szakasza, aki

¹ Albert 1998. 220.

² Kaser 1966. 62.

³ Verg. *Aen.* 8, 262. skk. *Panditur extemplo foribus domus atra revolsis, / abstractaeque boves abiurataeque rapinae / caelo ostenduntur.*

⁴ Ulp. D. 4, 3, 21. *Quod si defendente me iuraveris et absolutus sis, postea periurium fuerit adprobatum, Labeo ait de dolo actionem in eum dandam: Pomponius autem per iusiurandum transactum videri, quam sententiam et Marcellus libro octavo digestorum probat: stari enim religioni debet. Ulp. D. 47, 52, 27. Si quis iuraverit furtum non fecisse, deinde rem furtivam contrectet, furti quidem actio peremitur, rei tamen persecutio domino servatur.*

⁵ Kaser 1949. 22.

⁶ Albert 1998. 222.

⁷ Vö. Földi-Hamza 18.

*iurisdictio*s feladatkörét tekintve a *rex* örökösének volt tekinthető.¹ A szigorúan szöveghű eskü szintén az istenekhez szólt, ami alátámasztja a *legis actio sacramento* szoros kötődését a *ius sacrum*hoz.² (A *ius fetiale* és a tizenkétábrás törvény rendelkezései között is felfedezhetőek bizonyos párhuzamok,³ így például a hitelező felé az adósnak harminc nap állott rendelkezésére a teljesítésre, ha elismerte tartozását, vagy ügyét ítélettel eldöntötték,⁴ amint a követelés bejelentését követően a *denuntiatio bellivel* Dionysius Halicarnassensis közlése szerint harminc napot kellett várnia a *pater patratus*nak;⁵ mindkét rendelkezés értelme abban keresendő, hogy ebben az intervallumban még lehetőség nyíljon a vitás kérdés békés elrendezésére.⁶ Amint a tizenkétábrás törvény vonatkozó helyei⁷ is a károkozó *noxā*ba adásáról rendelkeznek,⁸ a *ius fetiale* követelései között is szerepelt a felhívás a Rómára nézvést sérelmes cselekményt elkövető személy kiadatására.⁹) A *ius fetiale* és a *legis actio sacramento* kialakulásának alapjául ugyanazon, egyfelől egyazon állam polgárainak egymás közötti, másfelől az egyes népek, illetve államok közötti sérelmek nyomán jelentkező kontrollálatlan, önhatalmú igényérvényesítésnek és magánbosszúnak gátat szabni szándékozó, és a *bellum omnium contra omnes* állapotát megakadályozni vágyó, a viszály rendezését valamilyen közös felsőbb fórum által ellenőriztetni vágyó szándék szolgálhatott.¹⁰

A háborús, önhatalmi momentum megmutatkozik a *vindicatio* kifejezés etimológiájában is: az *in rem actio*kat Gaius *vindicatio*knak nevezi,¹¹ amivel mind a *legis actio sacramento in rem*,¹² és az *in iure cessio*,¹³ mind az *adoptio*,¹ a *vindicare in libertatem*²

¹ Meyer 38. 117; Bleicken 1975. 76. sk.

² Noailles 18. skk.

³ Donatuti 31. skk.; Hausmaninger 338; Bernhöft 221. skk.; Albert 1998. 224.

⁴ XII tab. 3, 1. *AERIS CONFESSI REBUSQUE IURE IUDICATIS XXX DIES IUSTI SUNTO*.

⁵ Dion. Hal. 2, 72, 8.

⁶ Ugyanerre utal a következő rendelkezés is: XII tab. 1, 6. *REM UBI PACUNT, ORATO*.

⁷ XII tab. 8, 6. (Ulp. D. 9, 1, 1. pr.) *Si quadruples pauperiem fecisse dicitur, actio ex lege XII tabularum descendit; quae lex voluit aut dari id quod nocuit, aut aestimationem noxae offerri. 12, 2. b (Gai. inst. 4, 75–76.) Ex maleficio filiorum familias servorumque noxales actiones proditae sunt, uti liceret patri dominove aut litis aestimationem sufferre, aut noxae dedere. Constitutae sunt autem noxales actiones aut legibus aut edicto praetoris, legibus, velut furti lege XII tabularum.*

⁸ Ehhez bővebben lásd Földi 2004. 103. skk.

⁹ Kaser 1949. 185. Vö. Liv. 8, 39, 14; 9, 8, 6; 9, 10, 2. skk.; Cic. *Caecin.* 98; *De orat.* 1, 181; 2, 137; *off.* 3, 108.

¹⁰ Kaser 1966. 19; Kaser 1949. 15.

¹¹ Gai. *inst.* 4, 5. *Appellantur autem in rem actiones vindicationes.*

¹² Gai. *inst.* 4, 16–17.

¹³ Gai. *inst.* 2, 24. *In iure cessio autem hoc modo fit: apud magistratum populi Romani, veluti praetorem, is cui res in iure ceditur rem tenens ita dicit: HUNC EGO HOMINEM EX IURE QUIRITIUM MEUM ESSE AIO; deinde postquam hic vindicaverit, praetor interrogat eum qui cedit, an contra vindicet: quo negante aut tacente tunc ei qui vindicaverit, eam rem addicit: idque legis actio vocatur.*

*libertatem*² és a *vindicare hereditatem*³ terminológiája egybecseng.⁴ A „*vindex*”, „*vindicatio*”, „*vindicta*” kifejezések eredetét meghatározni kívánó etimológiai kísérletek közül még mindig a Varrótól⁵ származó, a *vis-*, az erő(szak)-jelleget kiemelő „*vim dicere*” látszik a legtarthatóbbnak, amelynek során a *dicere verbumot* a **deik* gyökkel (vö. *deiknyó*, *deiknyimi*) hozza összefüggésbe, még abban az esetben is, ha ezt modern nyelvtudományi bizonyítékokkal nem tudjuk teljes biztonsággal alátámasztani.⁶ A görög *diké* szót is hagyományosan a *deiknyimi* (mutatni, rámutatni, megmagyarázni, bizonyoságot tenni⁷) ige **deik* gyökéből vezetik le; *irány*, *út*, *szokás* alapjelentése a *szokásos eljárás mód*, *döntés*, *határozat*, *per* és *jog* jelentésekkel egészül ki.⁸ (E két, hagyományosan egymásból származtatott értelmét új aspektusból közelíti meg Palmer, aki szerint a **deik* töből származó *diké* szónak egymástól függetlenül, párhuzamosan alakult ki a *jelzés*, *szokás*, *jellegzetesség*, *sajátosság*, valamint a *döntés*, *határozat*, eredetileg két perlekedő között meghúzott *határvonal* jelentése, s ezek közül egyik sem tekinthető másodlagosnak, vagyis egymásból származtatottnak.⁹) A varrói, tehát hagyományosan római etimológia a *vindicatio* struktúrájának megértése szempontjából egyáltalában nem mellékes, hiszen mindennél világosabban ad hírt arról, hogy maguk a rómaiak hogyan élték meg, milyen jelleggel tapasztalták meg, s utóbb hogyan értelmezték a *vindicatio*val jelölt eljárási formák közül a legalapvetőbbet, a *legis actio sacramento in rem*et.

Latte szerint¹⁰ *fetialis* cselekménye nem csupán a háború, illetve a támadás mágikus megkezdését, hanem az ellenséges terület egyfajta birtokbavételét is jelenti.¹ Mindezek

¹ Gai. *inst.* 1, 134. *Deinde aut patri remancipatur, et ab eo is qui adoptat vindicat apud praetorem filium suum esse, et illo contra non vindicante a praetore filius addicitur.*

² Paul. D. 10, 4, 12. pr. *De eo exhibendo, quem quis in libertatem vindicare velit, huic actioni locus esse potest.*

³ Gai. *inst.* 2, 120. *Rescripto enim imperatoris Antonini significatur eos, qui secundum tabulas testamenti non iure factas bonorum possessionem petierint, posse adversus eos qui ab intestato vindicant hereditatem, defendere se per exceptionem doli mali.*

⁴ Düll 1934. 105.

⁵ Varró *ling.* 6, 60.

⁶ Vö. Walde-Hofmann II. 793. sk.

⁷ Györkösy-Kapitánffy-Tegyey 222.

⁸ Gonda 224–232. Találkozhatunk olyan etimológiával is, amely a *dikét*, illetve a *deiknyimit* a latin *dico* igével hozza összefüggésbe (Benveniste II. 107–110.), s eszerint a *deiknyimi* jelentése *montrer verbalement*, a *diké* eredeti értelme pedig *le fait de montrer avec autorité de parole ce qui doit être* volna; a homérosi és a hésziodosi szöveghelyek ugyan nem támasztják alá ezen feltételezett alapjelentést, azonban a *diké*nek a *dico verbummal* fennálló esetleges kapcsolatát Gagarin nem tartja kizárhatónak. Gagarin 82.

⁹ Palmer 157. skk.

¹⁰ Latte 1967. 122. *Der Akt scheint nicht allein eine magische Eröffnung des Angriffs, sondern eine Form der Besitzergreifung zu sein.*

alapján a rómaiak gondolatvilága valamilyen módon összefüggésbe hozta a lándzsában rejlő erő, *numen* képzetét mind Marsszal, mind pedig Quirinusszal, ám ezen összefüggés pontos meghatározását nem könnyíti meg azon tény, hogy a ránk maradt források már csupán a *hasta Martis* esetében beszélnek ezen numinózus erőről.² Kérdésként merül fel, hogy a *legis actio sacramento in rem* jelképes harca során miért használtak a *iustum dominiumot* jelentő lándzsa helyett egy botot, a *festucát*. V. d. Brink szerint a *festuca* és a *hasta* két, teljességgel különálló szimbólumrendszer része,³ a lándzsát indoeurópai hatalmi jelképként értelmezi,⁴ ezzel szemben a pálcát a mediterrán kultúrkör elemének tekinti.⁵ Nem veszi tekintetbe ugyanakkor, hogy a szimbólumképződés korában a lándzsa és a pálcá közötti különbségek nagy valószínűséggel még nem alakultak ki, hiszen mindkettő fából készült, s csupán méretbeli, illetve a fegyverként használt botnak tűzbeni keményre égetése jelenthetett némi különbséget.⁶ Azon tény, hogy a *vindicatio* szertartásában a *festuca* helyettesítette, mintegy megjelenítette a *hastát*, kellően magyarázza azon rendelkezés, amely szerint a lándzsa *pomeriumon* belüli használatát már igen korán igyekeztek visszaszorítani, és a lehető legszükségesebb rítusok terére korlátozni.⁷

A félreérthetetlenül harci motívumokat és szakrális elemeket hozdozó *ius fetiale* és a *legis actio sacramento in rem* összevetése során számos aspektusból párhuzamokat mutathattunk ki a két eljárási rend struktúrája között. E következtetéseket támasztják alá a plautusi Casinából lesűrhető gondolatok.

¹ Vö. Serv. in Verg. Aen. 3, 46. *Romulus captato augurio hastam de Aventino monte in Palatinum iecit. 11, 52. Duces cum primum hostilem agrum introituri erant, ominis causa prius hastam in eum agrum mittebant, ut castris locum caperent.*

² Alföldi 19.

³ Brink 68.

⁴ A római példák mellett számos hittita törvényszövegre is hivatkozik. Vö. E. Neufeld: *The Hittite Laws*. London 1951; J. Friedrich: *Die hethitische Gesetze*. Leyden 1959.

⁵ Brink 70. skk.; 77.

⁶ Waele 172.

⁷ Alföldi 4.

V. 3. Istenítéleti elemek Plautus *Casinájában*

A sorshúzásos *oraculum* a rómaiak körében is ismert volt,¹ leggyakrabban azon formában éltek vele, hogy az *oraculum*ban részt vevő személyek fából készült sorsjegyeit egy vízzel teli hasas, de szűk nyakú urnába, *sitellába* tették, s meghatározott varázsigék elmondása és az urna megrázása után a sorsok lemerüléséből vagy a víz felszínén maradásából – az edény szűk szája miatt mindig csak egy sorsjegy lehetett felül² – következtettek az isteni akaratra.³ Hasonló eljárással találkozhatni Plautus *Casina* című komédiájában,⁴ ami annál is inkább figyelmet érdemel, hiszen Plautus – noha számos esetben görög előképek alapján dolgozott – darabjának mozzanatai a római mindennapokhoz és gondolatvilághoz volt kénytelen adaptálni, hiszen egyébként nem számíthatott volna komédiáinak széles körű közönségsikerére.⁵ A *Casinában* nem pusztán egy közönséges *oraculum*mal van dolgunk, hanem egy – tényleges erőszak alkalmazásához vezető – párharc formájában lefolytatott jogvita *oraculum* segítségével; ezen eljárás a sorsot kifürkésző, istenítéleten alapuló *oraculum*nak és a *vis* alkalmazását megkövetelő archaikus *vindicatónak* sajátos keveredését mutatja, amennyiben az erőszaknak az isteni erők döntését alapul vevő *oraculum* általi visszaszorítása felé tesz lépéseket.⁶

A *Casina* tényállása a következőkben foglalható össze: az athéni Cleostrata, Lysidamus felesége saját vagyonából szerezte és nevelte fel a Casina nevű rabszolgányt; Casinába mind Cleostrata férje, mind pedig fia beleszerettek. A Casina feletti rendelkezési jog körül bontakozik ki a vita, egyfelől Lysidamus akarja a maga és rabszolgája, Olympio számára megszerezni, másfelől pedig Cleostrata is igényt tart a lányra a maga, s ezáltal

¹ Cic. *inv.* 1, 18. *oracula quae ex aequatis sortibus ducuntur ... sors contemnenda non est, si et auctoritatem habet vetustatis*

² Finály 1835.

³ Ugyanezen sorsolásnak profán célokra alkalmazásához lásd Cic. *nat.* 1, 106; *Corn. fr.* 1, 13. 14; Liv. 25, 3. 1. skk.

⁴ Hasonló szertartásról olvashatni Petronius *Satyriconjában* (137.): *Infra manus meas camellam vini posuit et, cum digitos pariter extensos ... lustrasset, nuces cum precatone mersit in vinum. Et sive in summum redierant sive subsederant, ex hoc coniecturam ducebat.*

⁵ Plautus komédiáihoz bővebben lásd: J. Blänsdorf: *Archaische Gedankengänge in den Komödien des Plautus*. Wiesbaden 1967; Dér K.: *Plautus világa*. Budapest 1989; G. E. Duckworth: *The Nature of Roman Comedy / A Study in Popular Entertainment*. Princeton 1952; E. Fraenkel: *Plautinisches in Plautus*. Berlin 1922; K. Gaiser: *Zur Eigenart der römischen Komödie: Plautus und Terenz gegenüber ihren griechischen Vorbildern*. ANRW I. 2. Berlin–New York 1972. 1027–1113; E. W. Handley: *Menander and Plautus / A Study in Comparison*. London 1968; G. Jachmann: *Plautinisches und Attisches*. Berlin 1931; P. P. Spranger: *Historische Untersuchungen zu den Sklavenfiguren des Plautus und Terenz*. Mainz 1961; B.-A. Taladoire: *Essai sur le Comique de Plaute*. Monaco 1956.

⁶ Düll 1938. 19. skk.

fia és rabszolgája, Chalinus számára. A közvetlen vitában a férj részéről a *vilicus*, Olympio, a feleség részéről pedig az *armiger* Chalinus vesznek részt.¹ A vita során tetteles összeütközésre kerül sor az egymással szembenálló házaspárokat képviselő rabszolgák között, ugyanakkor a tényleges harcot megelőzően megkezdődik az *oraculum* is, a *sortest* a *sitellā*ba teszik, és a szertartással egyidejűleg zajlik le a tényleges harc a felek között. Chalinus alulmarad az *oraculum*ban, Olympio és gazdája, Lysidamus kerül ki belőle győztesen, s csak a darab második felében dől el a kérdés a cselelt alkalmazó feleség, Cleostrata javára.²

Az eljárás kezdetén Cleostrata felpanaszolja, hogy férje meggátolja abban, hogy az állítása szerint saját tulajdonát képező rabszolganője felett rendelkezék,³ mire szomszédasszonya, Myrrhina arra inti, hogy emlékezzék a római házassági vagyoni jog azon szabályára,⁴ miszerint a feleség minden dolga felett a férjet illeti meg a rendelkezés joga.⁵ A vitában Lysidamus megkísérli meggyőzni feleségét, hogy engedjen neki,⁶ Cleostrata azonban ragaszkodik a maga igazához, hogy joga van gondoskodni és rendelkezni saját rabszolgája fölül.⁷ A házaspár arra a megállapodásra jut, hogy egy-egy rabszolgát bízzanak meg a Casina feletti küzdelemmel, ám mindketten abban a reményben teszik ezt, hogy az ellenfél rabszolgáját rá tudják kényszeríteni, hogy lemondjon Casináról.⁸ Erre a két rabszolga is a színpadra lép, és Lysidamus elmondja Chalinusnak, hogy Casinát rabszolgájának, Olympiónak ígérte feleségül, mire Chalinus azt válaszolja, hogy Cleostrata és fia pedig neki szánták a leányt nőül.⁹ Lysidamus szabadságot ígér Chalinusnak, ha lemond Casináról, de a rabszolga nem él a

¹ Plaut. *Cas.* 47. skk. *Postquam ea adolevit ad eam aetatem, ut viris / placere posset, eam puellam hic senex / amat efflictim, et item contra filius. / Nunc sibi uterque contra legiones parat, / paterque filiusque, clam alter alterum. / Pater adlegavit vilicum, qui posceret / sibi istanc uxorem; is sperat, si ei sit data, / sibi fore paratas clam uxorem excubias foris. / Filius is autem armigerum adlegavit suum, / qui sibi eam uxorem poscat; scit, si id impetret, / futurum quod amat intra praesepis suas.*

² Düll 1938. 20. sk.

³ Plaut. *Cas.* 149. *quando is mi et filio advorsatur suo* 189. sk. *Vir me habet pessumis despiciatam modis, / nec mihi ius meum optinendi optio est.* 193. skk. *Quin mihi ancillulam ingratiis postulat, quae mea est, quae meo educta sumptu siet, / vilico suo se dare, / sed ipsius eam amat.*

⁴ Ehhez lásd Földi-Hamza 256. skk.

⁵ Plaut. *Cas.* 202. *Hoc viri censeo esse omne, quidquid tuum est.*

⁶ Plaut. *Cas.* 248. skk. *Ohe, iam satis, uxor, comprime te, nimium tinnis, / relinque aliquantum orationis, cras quod mecum litiges. / Sed quid ais? Iam domuisti animum, potius ut quod vir velit / fieri, id facias, quam adversere contra?*

⁷ Plaut. *Cas.* 260. sk. *Quia, si facias recte aut commode, / me sinas curare ancillas, quae mea est curatio.*

⁸ Plaut. *Cas.* 269. sk. (Cleost.) *Quid si ego impetro atque exoro a vilico, causa mea / ut eam illi permittat?* 270. sk. (Lys.) *Quid si ego autem ab armigero impetro, / ut eam illi permittat? Atque hoc credo impetrassere.* 272. (Cleost.) *Convenit.*

⁹ Plaut. *Cas.* 288. (Lys.) *Casinam ego uxorem promisi vilico nostro dare.* 289. (Chal.) *At tua uxor filiusque promiserunt mihi.*

lehetőséggel.¹ Erre Lysidamus feleségét hivatja, és megparancsolja, hogy Chalinus hozzon egy vízzel teli *sitellát* és a hozzá tartozó *sortest*, megjegyezvén, hogy amennyiben a tárgyalások nem vezetnek eredményre, úgy az *oraculumra* bízza a döntést.² Eközben Cleostrata is megpróbálja lebeszélni Olympiót arról, hogy Casinához ragaszkodják, ám Olympio értésére adja, hogy még Iuppiter kérésére sem állna el szándékától.³

Nem marad hát más hátra, minthogy a *sortiō*hoz forduljanak, ám az *oraculum*, amelyben az istenek akarata nyilvánul majd meg az ügyet illetően, nem nélkülözheti a *vist*, a tényleges harcot sem.⁴ Amikor Chalinus megjelenik a *sitellával* és a *sortesszel*, Lysidamus kijelenti, hogy a tényleges harcot az eljárás alakszerűségeinek betartásával kell megvívni, és hogy ő maga kívánja azt felügyelni;⁵ azonban még egy utolsó kísérletet tesz, hogy rábírja Cleostratát, hogy álljon el akaratától, amit az kereken visszautasít.⁶ A szertartás tehát kezdetét veszi, és külön hangsúlyt kap azon tény, hogy minden a legteljesebb mértékben a jog szerint történik.⁷ A *sorsokat* felirattal jelölik meg és ellenőrzik, nincsen-e esetleg már egy másik sors az urnában, valamint azt is, hogy mindkét *sors* ugyanabból a fából készült-e, hiszen az lesz az *oraculum* nyertese, akinek a *sorsa* az urnában felül marad, így természetesen ügyelniök kell arra, nehogy a másiké könnyebb legyen.⁸ Az urnát Cleostrata elé teszik, az ő feladata lesz azt megrázni, és a *sorsot* kihúzni.⁹ Az *oraculum* két résztvevője, Olympio és Chalinus könyörgést intéz az istenekhez, hogy segítsék ügyét, és elátkozza az ellenfelet.¹⁰ Az imádságok után

¹ Plaut. Cas. 289. skk. (Lys.) *Scio / sed utrum nunc tu caelibem te esse malis liberum / an maritum servom aetatem degere et gnatos tuos? / Optio haec tua est: utram harum vis condicionem / accipe.* 293. skk. (Chal.) *Liber si sim, meo periclo vivam; nunc vivo tuo. / De Casina certum est concedere homini nato nemini.*

² Plaut. Cas. 295. *Intro abi atque actutum uxorem huc evoca ante aedis cito, / et sitellam huc tecum efferto cum aqua, et sortis.* 298. *Nam si sic nihil impetrare potero, saltem sortiar.*

³ Plaut. Cas. 323. *Negavi ipsi me concessurum Iovi, si is mecum araret.*

⁴ Plaut. Cas. 342. skk. (Lys.) *Coniciam sortis in sitellam et sortiar / tibi et Calino. Ita rem natam intellego: / necessumst vorsis gladiis depugnariet.* 346. *Benedice: dis sum fretus, deos sperabimus.*

⁵ Plaut. Cas. 352. *nunc nos conlatis signis depugabimus* 357. *Quid, si propius attollamus signa eamusque obviam?* 363. *Adpone sitellam, sortis cedo mihi: animum advortite.*

⁶ Plaut. Cas. 364. sk. *Atque ego censui aps te posse hoc me impetrare, uxor mea, / Casina ut uxor mihi daretur; et nunc etiam censeo.* 370. skk. (Lys.) *Ita fit, ubi quid tanto opere expetas. Sed te uterque tuo pro iure, ego atque hic, oramus. ... Dicam enim, mea mulsa: de istac Casina huic nostro villico / gratiam facias.* 373. (Cleost.) *At pol ego neque facio neque censeo.*

⁷ Plaut. Cas. 375. (Lys.) *Optimum atque aequissimum istud esse iure iudico.*

⁸ Plaut. Cas. 378. (Lys.) *Vide quid scriptumst.* (Ol.) *Unum.* 380. (Chal.) *Vide ne quae illic insit alia sortis sub aqua.* 384. skk. (Ol.) *Num ista aut populna sors aut / abiegnast tua?* (Chal.) *Quid tu curas?* / (Ol.) *Quia enim metuo, ne in aqua summa natet.*

⁹ Plaut. Cas. 387. *Uxor, aequa.* 395. *Tibi permitto: tute sorti.*

¹⁰ Plaut. Cas. 389. skk. (Ol.) *Taceo: deos quaeso –* (Chal.) *Ut quidem tu hodie canem et furcam feras. /* (Ol.) *Mihi ut sortio eveniat –* (Chal.) *Ut quidem hercle pedibus pendeas. /* (Ol.) *At tu ut oculos emungare*

Lysidamus tényleges párviadalra hívja fel a feleket; Lysidamus szerencsét kíván Olympiónak, felesége pedig Chalinusnak. Olympio megkérdezi Lysidamustól, hogy tenyérrrel vagy ökölbe szorított kézzel üssön, mire gazdája azt feleli, hogy tegyen úgy, ahogy akar; erre Olympio Iuppitert segítségül híva arcul üti Chalinust. Chalinus Iunót híva pártfogóul ököllel megüti Olympiót.¹ A nyílt erőszak után Cleostratának kell kihúznia a győztes sorsát az urnából, a feleket pedig arra szólítják fel, hogy hagyják abba a harcot;² Cleostrata Olympio sorsát húzza ki, mivel az volt felül az urnában, és kihirdeti, hogy Chalinus a vesztes fél, Lysidamus pedig kijelenti, hogy az istenek az ő oldalán harcoló Olympiót támogatták. Olympio maga saját és ősei *pietas*ának jutalmául tudja be a győzelmet.³ Az ügy tehát úgy dőlt el, hogy Casinának Olympióhoz kell nőül mennie,⁴ Cleostratának pedig elő kell készítenie az ünnepi lakomát, amihez – elfogadván az *oraculum* döntését – hozzá is kezd.⁵

Amint ez a darab prológusából is kiderül, Plautus Diphilus *Kléroumenoi* című darabját használta előképül saját vígjátéka megírása során,⁶ s a görög darab középpontjában is – amint ez a címéből egyértelműen kiderül – egyfajta *sortio*, sorshúzás, illetve sorsvetés állott, ami egyáltalában nem meglepő, ha tekintetbe vesszük, hogy a sorshúzásos *oraculumok* a görög hitvilág és vallási praxis integráns részét képezték.⁷ Plautus egyébiránt is mestere a görög elemek, a római hétköznapi szokások, vallás és jog összeolvasztásának, s darabjainak azon momentumait, amelyek a római publikum számára idegenek lehettek, a prológusban megmagyarázza, így például a rabszolgák

ex capite per nasum tuos. (Chal.) Quid times? Paratum oportet esse iam laqueum tibi. / (Ol.) Periisti. 396. (Chal.) Deos quaeso, ut tua sors ex sitella effugerit.

¹ Plaut. Cas. 401. skk. (Lys.) *Hoc age sis, Olympio. (Ol.) Si hic litteratus me sinat. / (Lys.) Quod bonum atque fortunatum mihi sit. (Ol.) Ita vero, et mihi. / (Chal.) non. (Ol.) Immo hercle. (Chal.) Immo me hercle. (Cleost.) Hic. vincet, tu vives miser. / (Lys.) Percide os tu illi hodie. Age, ecquid fit? Ne obiexis manum. / (Ol.) Compressan palma an porrecta ferio? (Lys.) Age ut vis. (Ol.) Em tibi. / (Cleost.) Quid tibi istunc tactio est? (Ol.) Quia Iuppiter iussit meus. / (Cleost.) Feri palma. ut ille, rursus. (Ol.) Perii, pugnis caedor, Iuppiter. / (Lys.) Quid tibi tactio hunc fuit? (Chal.) Quia iussit haec Iuno mea. / (Lys.) Patiundum est, siquidem me vivo mea uxor imperium exhibet. / (Cleost.) Tam huic loqui licere oportet quam isti. (Ol.) Cur omen mihi / vituperat? (Lys.) Malo, Chaline, tibi cavendum censeo. / (Chal.) Temperi, postquam oppugnatum est os.*

² Plaut. Cas. 412. sk. Age, uxor, nunciam / sorti. Vos advortite animum.

³ Plaut. Cas. 417. sk. (Cleost.) *Victus es, Chaline. (Lys.) Cum nos di iuvere, Olympio, / gaudeo. (Ol.) Pietate factum est mea atque maiorum meum.*

⁴ Plaut. Cas. 427. sk. (Chal.) *Ecquidem tamen / sorti sum victus, Casina nubet vilico.*

⁵ Plaut. Cas. 419. (Lys.) *Intro, abi, uxor, atque adorna nuptias. (Cleost.) Faciam ut iubes.*

⁶ Plaut. Cas. 31. skk. *Clerumenoe vocatur haec comoedia / graece, latine Sortientes. Deiphilus / hanc graece scripsit, post id rursus denuo / latine Plautus cum latranti nomine.*

⁷ Düll 1938. 27.

házasságkötésének motívumát,¹ ám a rabszolga feletti rendelkezés kapcsán kialakult jogvita *oraculum* és harc általi eldöntéséhez nem látja szükségesnek bármiféle magyarázatot is fűzni, hanem megelégszik azzal, hogy annak messzemenő jogosságát és törvényességét megemlítsse.² (A tipikusan római jelleget támasztja alá az utalás a tizenkéttáblás törvény *repudiumra* vonatkozó rendelkezésére³ tett utalás is.⁴)

Az ünnepélyes keretek között lefolytatott párviadalhoz párhuzamként említhető a Horatiusok és a Curatiusok közötti, Livius által leírt harc, illetve az államközi szövetségkötés formája, amelynek során szintén segítségül, illetve tanúul hívják Iuppitert,⁵ és a tényleges összecsapást a *manum conserere* fordulat jelöli.⁶ A *manum conserere* aktusával ugyanakkor a telkek *vindicatiójának* cicerói⁷ és gelliusi⁸ leírásában is találkozhatni, s ezen források egybevetéséből kétségtől kiderül, hogy az ősi *legis actio sacramentónak* a *vis*, az erőszak tényleges – a későbbiekben pedig jelképes – alkalmazása lényegi részét képezte.⁹

Ezen, Plautus által leírt szertartás egyfajta köztes állapotot képezhetett a magánharc és az általunk ismert *vindicatio* eljárása között, hiszen a felek itt már megállapodnak a vita eldöntésének szabályaiban és elfogadják, hogy egy harmadik személy ellenőrzést gyakorol felettük. A betartandó szabályok túlnyomórészt szakrális természetűek,

¹ Plaut. *Cas.* 68. skk. „*Quaeso hercle, quid istuc est? Serviles nuptiae? / Servin uxorem ducent aut poscent sibi? / Novom attulerunt, quod fit nusquam gentium.*” *At ego id fieri in Graecia et Carthagini, / et hic in nostra terra in Apulia.* Ehhez bővebben lásd Pólay 1984. 9. skk.

² Plaut. *Cas.* 375. *Optimum atque aequissimum istud esse iure iudico.* Ehhez bővebben lásd A. Hägerström: *Der römische Obligationsbegriff I.* Uppsala 1927. 572

³ XII tab. 4, 3. *Baete foras! Tuas res tibi habeto!* Ehhez lásd Földi–Hamza 255.

⁴ Plaut. *Cas.* 207. sk. (Myrr.) *Inspiens / semper tu huic verbo vitato abs tuo viro.* (Cleost.) *Cui verbo?* (Myrr.) *Ei foras, mulier.*

⁵ Liv. 1, 24, 7. *Audi, inquit, Iuppiter; audi, pater patratre populi Albani; audi tu, populus Albanus.*

⁶ Liv. 1, 25, 5. *Consertis deinde manibus, cum iam non motus tantum corporum agitatioque anceps telorum armorumque, sed volnera quoque et sanguis spectaculo essent ...*

⁷ Cic. *Mur.* 26. *Cum hoc fieri bellissime posset: „Fundus Sabinus meus est.” „Immo meus,” deinde iudicium, noluerunt. „FUNDUS” inquit „QUI EST IN AGRO QUI SABINUS VOCATUR.” Satis verbose, cedo quid postea? „EUM EGO EX IURE QUIRITIUM MEUM ESSE AIO.” Quid tum? „INDE IBI EGO TE EX IURE MANUM CONSERTUM VOOCO.” Quid huic tam loquaciter litigioso responderet ille unde petebatur non habebat. Transit idem iuris consultus tibicinis Latini modo. „UNDE TU ME” inquit „EX IURE MANUM CONSERTUM VOCASTI, INDE IBI EGO TE REVOCO.”*

⁸ Gell. 20,10, 7–9. *Manum conserere. Nam de qua re disceptatur in iure in re praesenti sive ager sive quid aliud est, cum adversario simul manu prendere et in ea re sollernibus verbis vindicare, id est vindicia. Correptio manus in re atque in loco praesenti apud praetorem ex duodecim tabulis fiebat, in quibus ita scriptum est: 'si qui in iure manum conserunt.' Sed postquam praetores propagatis Italiae finibus datis iurisdictionibus negotiis occupati proficisci vindiciarum dicendarum causa ad longinquas res gravabantur, institutum est contra duodecim tabulas tacito consensu, ut litigantes non in iure apud praetorem manum consererent, sed 'ex iure manum consertum' vocarent. Id est alter alterum ex iure ad conserendam manum in rem, de qua ageretur, vocaret atque profecti simul in agrum, de quo litigabatur, terrae aliquid ex eo, uti unam glebam, in ius in urbem ad praetorem deferrent et in ea gleba tamquam in toto agro vindicarent.*

⁹ Düll 1938. 29.

amelyek alkalmasnak tűnnek a parttalan és kontrollálatlan erőszaknak gátat vetni, ám a *vis* félreérthetetlenül része az eljárásnak, viszont azt, hogy a tényleges harcban melyik fél tekintendő győztesnek, a felsőbb, transzcendens hatalom hivatott eldönteni, tehát a harc istenítéleti jelleget kap.¹ A *vindicatio* feltételei a *Casinában* adottak: a rabszolgáék feletti rendelkezési jog lényegét tekintve egyfajta tulajdoni kérdésnek tekinthető, a vitában álló feleket azonban – a komédia természeténél fogva nem tűnnék tanácsosnak magukat a házastársakat, Lysidamust és Cleostratát mint egymással szemben erőszakot alkalmazó perlekedőket színpadra állítani – rabszolgáik helyettesítik az eljárás során, azonban mindvégig tulajdonosaik érdekeiről és jogairól folyik köztük a harc.² Először a férj jelenti be Casina feletti rendelkezési igényét,³ majd erre felelve a feleség teszi ugyanezt,⁴ a házastársak megállapodnak abban – miután hiába próbálták meggyőzni a másik fél rabszolgáját, hogy mondjon le Casinával kapcsolatos terveiről⁵ – , hogy a mindkettőjük által elfogadhatónak ítélt eljárásban szülessen döntés a rendelkezési jog kérdésében, s e döntést abban az esetben is kötelezőnek ismerik el a maguk számára, ha az rájuk nézve kedvezőtlen volna.⁶

Az elfogadott eljárás a *sortiót* segítségül hívó *oraculum*, amely azonban a tényleges harcot is magába foglalta, amint erre a „*necessumst vorsis gladiis*”⁷, „*conlatis signis depugnarier*”⁸ és „*ire obviam*”⁹ fordulatok is egyértelműen utalnak, s ennyiben a gaiusi leírásból ismert *vindicatio*val analóg, hiszen abban is jelentős szerepet játszott a *vis* – hajdan tényleges, utóbb jelképes – alkalmazása.¹⁰ A harc megkezdésére az „*age*” felszólítás ad jelt,¹¹ az egyik fél győzelmével az eljárás befejeződik, aki alulmaradt, *victusnak*, mi több, *mortuusnak* tekintendő.¹² A tényleges – az utalásokat tekintve fegyveres,¹³ ám gyakorlati megvalósulására nézvést puszta kézzel vívott¹ – harc az itt lezajló *vindicatio* elengedhetetlen része, ám önmagában nem a harc hozza meg a

¹ Düll 1938. 30.

² Düll 1938. 30.

³ Plaut. *Cas.* 193. (Cleost.) ... *ancillulam ... postulat* 252. sk. (Lys.) *quod vir velit fieri, id facias*

⁴ Plaut. *Cas.* 190. *nec mihi ius meum optinendi optio est* 193. skk. *Quin mihi ancillulam ingratiis postulat, / quae mea est, quae meo educta sumptu siet ...* 261. *me sinas curare ancillas, quae mea est curatio*

⁵ Plaut. *Cas.* 269. sk. (Cleost.) *Quid si ego impetro atque exoro a vilico, causa mea / ut eam illi permittat?* 270. sk. (Lys.) *Quid si ego autem ab armigero impetro, / ut eam illi permittat? Atque hoc credo impetrassere.*

⁶ Plaut. *Cas.* 272. *Convenit.*

⁷ Plaut. *Cas.* 344.

⁸ Plaut. *Cas.* 352.

⁹ Plaut. *Cas.* 357.

¹⁰ Düll 1938. 31.

¹¹ Plaut. *Cas.* 401. 405. 412.

¹² Plaut. *Cas.* 407. 427.

¹³ Plaut. *Cas.* 344. 352.

döntést, hanem az annak keretét, háttérét és felsőbb kontrolljául szolgáló, azt mintegy a döntési mechanizmusba bekapcsoló *oraculum*, az istenítélet.² A plautusi *vindicatio* és a gaiusi *Institutiones*ből ismert *legis actio sacramento in rem vindicatió*ja között számos párhuzamot fedezhetünk fel. A feleknek azonos fegyverekkel harcolnak, az istenséget segítségül hívó, illetve esküt magába foglaló *verba sollemnia* elmondásával egyidejűleg a *festucával* jelképesen erőszakot alkalmaznak.³

Ezen – a téma súlyához mérten – rövid, a teljesség igénye nélkül íródott és csupán néhány aspektust és asszociációt felvillantani kívánó kitekintésből a következőt szűrhetjük le. A *legis actio sacramento in rem* eredetét vagy a magánharcban, vagy a szakralitásban kereső és jórészt egymás ellenében megfogalmazódó elméletek nézetünk szerint éppen egymást erősítő, feltételező, egyazon irányba konkludáló teóriává integrálhatók. A szakrális elem (s ez alatt nem csupán a szűken vett, már istenségeket megnevező vallási világképet, hanem a numinózus erővel operáló mágikus gondolkodásmódot is értjük) a *vindicatio* eljárásában világosan tettenérhető egyfelől az eskü, a *sacramentum*, másfelől az elmondandó *carmen* szó szerinti betartásának követelményében. A harc motívuma mind a *vindicatio* etimológiájában, mind pedig a pálca / lándzsa használatában megmutatkozik, azonban épp a *hasta* bír a rómaiak képzetvilágában olyan szakrális többlettartalommal (ez világossá válhat mind a Mars-kultuszban betöltött, mind pedig a *ius sacrum* részét képező hadüzenet során megnyilvánuló szerepéből), amelyet az archaikus civiljogi perben sem hagyhatunk figyelmen kívül. A műfaj szabályaihoz alkalmazva Plautus mutat be egy kvázi-tulajdoni pert, amelynek eredményét a határok közé szorított és ellenőrzés alá vont magánharc *sortió*val, s ezáltal istenítélettel dönti el. Mindezek alapján feltételezhetjük, hogy eredetileg a *legis actio sacramento in rem* eljárását is a fegyverekkel megvívott *ordalium* vezette el az általunk is ismert stádiumba.

¹ Plaut. *Cas.* 405. *Compressan palma an porrecta ferio?*

² Düll 1938. 33.

³ Düll 1938. 34.

III. FEJEZET

PRO MURENA 27.

„Nam, cum permulta praeclare legibus essent constituta, ea iure consultorum ingeniis pleraque corrupta ac depravata sunt. Mulieres omnes propter infirmitatem consilii maiores in tutorum potestate esse voluerunt; hi invenerunt genera tutorum quae in potestate mulierum continerentur. Sacra interire illi noluerunt; horum ingenio senes ad coemptiones faciendas interimendorum sacrorum causa reperti sunt. In omni denique iure civili aequitatem reliquerunt, verba ipsa tenuerunt, ut, quia in alicuius libris exempli causa id nomen invenerant, putarent omnes mulieres quae coemptionem facerent „Gaias” vocari. Iam illud mihi quidem mirum videri solet, tot homines, tam ingeniosos, post tot annos etiam nunc statuere non potuisse utrum „diem tertium” an „perendinum”, „iudicem” an „arbitrium”, „rem” an „litem” dici oporteret.”

„Ugyanis noha számos dolgot igen kiválóan szabályoztak törvényekkel, a legtöbbet a jogászok zsenialitása tönkretette és kiforgatta. Őseink azt akarták, hogy minden nő elhatározásának ingatag volta miatt gyám hatalma alatt álljon; a jogászok feltalálták hát a gyámságnak egy bizonyos fajtáját, hogy az a nők befolyása alatt álljon. Az ősök nem akarták, hogy a házközösségi kultusz kihaljjon; a jogászok zsenialitása magányos öreg férfiakat talált, hogy látszatra megkötött házasságokkal megszüntethessék a házközösségi kultuszt. Végül pedig az egész civiljogból elhagyták a méltányosságot, magukat a szavakat pedig megtartották, olyannyira, hogy – mivel egy könyvben e nevet találták – úgy vélték: minden nőt, aki nővétele útján kötött házasságot, Gaiának kell hívni. Már maga azon tény is különösnek tűnik számomra, hogy oly sok, s hozzá oly eszes férfi oly sok év után még mostanra sem tudta eldönteni, hogy mit kell mondani: a harmadik napon vagy holnapután, esküdtbíró vagy szakértő-esküdtbíró, a dolog vagy a per tárgya?”¹

A *Pro Murena* huszonhetedik *paragraphus*ában Cicero először a házassági jog egyes elemeit, általánosságban pedig a nők hatalomalattiságának kérdését, pontosabban ezeknek a jogtudósok általi alakulását teszi bírálat tárgyává. Ezért adunk itt átekintő

¹ Vö. Nótári 2004 f 86.

képet a férji hatalom és a házassági jog intézményeiről: az eljegyzés után a házasságkötés formáit, illetve a *manus* keletkezésének módjait, a *confarreati*ót, a *coempti*ót és az *usust*, majd pedig a válást és a *manus*t megszüntető *contrarius actus*okat vizsgáljuk. Ezt követően az *uxor in manu* és az *agnatio* viszonyára, valamint a férji hatalom kardinális elemére, a feleség feletti bíraskodási jogra és a *iudicium domesticum* intézményére – ennek során tekintetbe kell vennünk a filius familias feletti ítélkezéstről szóló forrásokot is, lévén hogy a *iudicium domesticum* előtt álló *uxor in manu* helyzetéről számot adó textusok igen korlátozott számúak – és a *ius occidendire* teszünk kitekintést. A házassági jog intézményeinek említése kapcsán Cicero utal a „*verba ipsa tenuerunt, aequitatem relinquerunt*”¹ kitételrel a szó szerint értelmezett *ius strictum* és az *aequitas* alapján álló megoldások ellentétére; a továbbiakban e gondolatkör különféle aspektusait vizsgáljuk a *Corpus Ciceronianum*ban: az *interpretatio* fogalmának elemzése után a *Pro Murenā*ban is megfogalmazottakkal szoros rokonságot mutató „*summum ius summa iniuria*” *proverbium* kialakulását, cicerói értelmezését és továbbélését, valamint a cicerói *aequitas*-konceptiót vesszük górcső alá. Végül a *scriptum-voluntas* (vagy a *Pro Murena* terminológiájával szólva *verba ipsa-aequitas*) ellenét gyakorlati megjelenését követjük nyomon a *Pro Caecina* birtokvitája kapcsán.

I. AZ ELJEGYZÉS

Az archaikus korban az eljegyzés a *sponsio* révén jött létre,² amint ez Varro *De lingua Latinā*jából megtudható,³ ahol a *sponsus* kifejezés (IV. *declinatio*!)⁴ az egyik fél által történő kötelezettségvállalást jelöli,⁵ *sponsi*óról pedig a mindkét fél részéről elhangzott

¹ Cic. *Mur.* 27.

² Kaser 1949. 259.

³ Varro *ling.* 6, 69–71. *qui idem facit obligatur sponsu ... quae pecunia inter se contra sponsum rogata erat, dicta sponsio ... non enim si volebat, dabat, quod sponsu erat alligatus.*

⁴ Vö. Finály 1863.

⁵ A *sponsus* kifejezést lásd még Gai. *inst.* 3, 179. *Sed in utroque casu alio iure utimur: nec magis his casibus novatio fit, quam si id quod tu mihi debeas, a peregrino cum quo sponsus communitio non est, SPONDES verbo stipulatus sim.* Ulp. D. 21, 1, 19, 2. *Dictum a promisso sic discernitur: dictum accipimus, quod verbo tenus pronuntiatum est nudoque sermone finitur; promissum autem potest referri et ad nudam possessionem sive pollicitationem vel ad sponsum.* Paul. D. 50, 16, 7. *'Sponsio' appellatur non solum quae per sponsus interrogationem fit, sed omnis stipulatio promissioque.*

sponsus követően beszélhetünk.¹ Festusnak az eljegyzés, a *sponsalia* szakrális jellegét tanúsító kijelentése szerint a *sponsus* és a *sponsa* kifejezések, miként a *sponsio* szó maga is a görög *spondé* (italáldozat), illetve a *spondó* (italáldozatot bemutatni) kifejezésekből származnak, s e szertartást, illetve ennek végrehajtóit jelölik:² „*Deinde oblitus inferiore capite sponsum et sponsam ex Graeco dicta ait, quod ii spondas interpositis rebus divinis faciant.*”³ A *sponsio* tehát eredetileg az esküvel megerősített⁴ ígéret aktusa,⁵ amelynek alkalmazása bizonyos szertartásokhoz, így például az istenek akaratának kinyilvánítására szolgáló *auspicium* kéréséhez⁶ és ugyanezen isteneknek az eskü igaz voltát megerősítő tanúként⁷ való felhívásához kötődött.⁸ Az esküt (*iusiurandum*,⁹ *sacramentum*) tevő magát mintegy átadja az említett felsőbb hatalomnak, s az eskü megszegésével annak büntetését vonja magára,¹⁰ vagyis *sacerré* válik, annak minden társadalmi következményével, nevezetesen azzal, hogy a közösségből teljességgel kivaszítják, és bárki büntetlenül megölheti, sőt megölése egyfajta, az istenségnek bemutatott engesztelő áldozatnak, *piaculum*nak számít.¹¹

(A korai időszak államközi kapcsolataiban a *sponsio* a majdan megkötendő szerződés előtt született, a *foedus* jövőbeni megkötésére irányuló megállapodás, vagyis egyfajta előszerződés, amely azonban nem magát a *populus Romanus*-t, hanem csupán az abban részt vevő *sponsore*-ket köti, akiket a *foedus* elmaradásának esetére, vagyis pontosabban: ha annak megkötését a *senatus* elutasítja, a *noxae deditio* fenyeget.¹² Livius az erre vonatkozó formulát azon eset kapcsán közli, amikor Postumius *consul consponsora*ival együtt i. e. 321-ben a *samnis*oknak Caudiumnál ígéretet tett a békeszerződés megkötésére, ám a szerződési javaslatot a *senatus* elutasította, Postumiust pedig a *fetialis*ok *noxae deditio*-val átadták a *samnis*oknak.¹³ Utóbb Gaius *Institutió*iban már a

¹ Hägerström 258.

² Kupiszewski 128.

³ Fest. 329.

⁴ Vö. Cic. *off.* 3, 111. *Nullum vinculum ad adstringendam fidem iure iurando maiores artius esse voluerunt.*

⁵ Kaser 1949. 256; Hägerström 108.

⁶ Vö. Cic. *div.* 1, 45. 104.

⁷ Dion. Hal. 1, 40. alapján elképzelhető, hogy az esküt az *ara maxima* előtt kellett letenni.

⁸ Kaser 1949. 259; Kupiszewski 129.

⁹ A *sponsio* kapcsán említi Gai. *inst.* 3, 96. *Item uno loquente et sine interrogatione alii promittente contrahitur obligatio, si libertus patrono aut operas se daturum esse iuravit. sed haec sola causa est, ex qua iureiurando contrahitur obligatio.*

¹⁰ Kaser 1949. 260.

¹¹ Földi-Hamza 490.

¹² Kaser 1949. 261.

¹³ Liv. 9, 10, 9. *Quoandque hisce homines iniussu populi Romani Quiritium foedus ictum iri sponponderunt atque ob eam rem noxam nocuerunt, ob eam rem, quo populus Romanus scelere impio sit solutus, hosce homines vobis dedo.*

princeps ígéri *sponi*óval az idegen nép vezetőjének a békeszerződés megkötését;¹ ezen esetben feltehetően a nyomós közérdek tette indokolttá az eredetileg éppen szakrális természete miatt kizárólag a római polgárok által használható *spondere* ígének idegenek általi használatának kivételkénti megengedését.² A *noxae deditio*³ megjelölés arra utal, hogy a *sponsores* ezen eljárását *delictum*nak tekintették, azt pedig, hogy az általuk vállalt kötelezettséget nem a másik fél, hanem az istenség felé vélték teljesítendőnek, abból olvashatjuk ki, hogy eljárásukat Livius *impium scelus*nak, az isteni rendet sértő cselekménynek nevezi, nagy valószínűséggel így a *noxae deditio* sem csupán a másik nép, hanem a felsőbb hatalmak felé is értendő volt – s ha az ellenfél kivégeztette az átadottakat, akkor a korabeli elképzelés szerint egyúttal az istenség is megkapta az őt a megszegett eskü miatt megillető elégtételt.⁴)

A *sponsalia* megkötésében kezdetben a *patria potestas* alatt álló eljegyzendők nagy valószínűséggel nem játszhattak aktív szerepet – lévén ügyletképességük korlátozott⁵ –, amint ez a menyasszonyra vonatkozólag a forrásokból egyértelműen kiolvasható.⁶ Azon kérdésre, hogy az eljegyzés megkötésekor a vőlegény maga is csupán mintegy tárgya volt-e a hatalomgyakorló által megkötött ügyletnek, vagy pedig aktív résztvevője, Kupiszewski egy varrói szöveghely alapján próbál választ találni: „*Qui dicit a sua sponte 'spondeo', spondet est sponsor; qui idem faciat obligatur sponsu, consponsus; hoc Naevius significat cum ait 'consponsi'.*”⁷ Elsőként feltehetően a menyasszony apja, illetve a felette hatalmat gyakorló tett ígéretet a házasság megkötésére, tehát a forrás őt nevezi *sponsornak*, majd ugyanazon tárgyra (*idem*) vonatkozólag hangzott el ígéret a másik fél részéről is – ezen másik felet Varro *consponsusként* említi, s ennek alapján valószínűsíthetnénk, hogy e kifejezés a vőlegényt – aki más kontextusban *sponsusként* (II. *declinatio!*)⁸ fordul elő – volna hivatott jelölni, s hogy a *consponsus* megnevezés a *sponsusból* származnék. A *sponsor* kifejezés azonban minden kétséget kizáróan cselekvő értelmű, és nehezen volna magyarázható, hogy ugyanazon mondaton belül

¹ Gai. *inst.* 3, 94. *Unde dicitur uno casu hoc verbo peregrinum quoque obligari posse, veluti si imperator noster principem alicuius peregrini populi de pace ita interroget: PACEM FUTURAM SPONDES? vel ipse eodem modo interrogetur.*

² Kaser 1949. 263.

³ A *noxa* fogalmához bővebben lásd Földi 2004. 103. skk.

⁴ Kaser 1949. 261.

⁵ Földi–Hamza 219. skk.

⁶ Helyette általában apja járt el, amint ez egyéb esetekben is szokásban volt. vö. Varro *ling.* 6, 70; Gell. 4, 4, 2; Plaut. *Aul.* 217. skk; *Trin.* 1157. skk; *Poen.* 1277; Ter. *Andr.* 100. 951. skk; 980. skk. (Plaut. *Trin.* 573. skk. a menyasszony bátyját szerepelteti mint az ügyletek megkötőjét.)

⁷ Varro *ling.* 6, 69.

⁸ Finály 1863.

Varro miért használná ugyanazon cselekmény végrehajtóra előbb a *sponsor* (a menyasszony – annak átadására – ígéretet tevő apja), majd a *consponsus* (ígéretet tevő vőlegény) szót. Ha azonban a *consponsus* kifejezést a *spondeo verbum participium perfectum*ának tekintjük, érthetővé válik, hogy a vőlegény nem játszott aktív szerepet az eljegyzés megkötésében, nem maga tett ígéretet, hanem őt ígérték meg a másik félnek, vagyis a menyasszony apjának – Kupiszewski szerint a *consponsus* tehát nem egyéb, mint a *sponsor* szinonimája.¹ (Ezen magyarázat mellett szól, hogy abban a korban, amikor a vőlegény már maga kötötte meg az eljegyzést,² e szöveggörnyezetben sem a *sponsor*, sem a *consponsus* szavak nem fordulnak elő.³) Más értelmezés mellett, vagyis ha a *consponsus* kifejezés egyszerűen a *sponsus* származéka volna, Varro nem utalhatna arra, hogy Naevius *consponsin*ak nevezi mindkét, ugyanazon tárgyra, nevezetesen gyermekeik házasságára vonatkozóan ígéretet tevő, hatalomgyakorló felet.⁴

A *sponsalia* intézményének ezt követő alakulásához egyik legfontosabb forrásuk a Servius Sulpicius Rufus *De dotibus* című munkájából idéző Aulus Gellius *Noctes Atticae* című művének következő szöveghelye.⁵ Az eljegyzést megkötésében részt vevő felek a menyasszony apja, illetve gyámja, vagyis az a személy, aki hatalmat gyakorol felette, valamint a vőlegény – azon tényre azonban e forrásból nem derül fény arra, hogy csupán az önjogú *sponsus*, vagy pedig a *patria potestas* alatt álló is megkötötte-e önállóan az eljegyzést. Plautus komédiáiban bőségesen találunk példákat arra, hogy az eljegyzést maga a vőlegény,⁶ ám arra is, hogy a vőlegény apja köti meg,⁷ Terentius

¹ Kupiszewski 132.

² Vö. Cic. *ad fam.* 8, 7, 2. *Cornificius adolescens Orestillae filiam sibi despondit.*

³ Kupiszewski 133.

⁴ Ezen *interpretatió*t támasztja alá a festusi (36.) „*consponsos antiqui dicebant fide mutua conligatos*” állítás is.

⁵ Gell. 4, 4, 1-4. *Sponsalia in ea parte Italiae, quae Latium appellatur, hoc more atque iure solita fieri, scripsit Servius Sulpicius in libro, quem scripsit de dotibus: Qui uxorem, inquit, ducturus erat, ab eo, unde ducenda erat, stipulabatur, eam in matrimonium daturum; (ductum) iri, qui ducturus erat, iidem spondebat. Is contractus stipulationum sponsionumque dicebatur sponsalia. Tum, quae promissa erat, sponsa appellabatur, qui spondebat ducturum, sponsus. Sed si post eas stipulationes uxor non dabatur, aut non ducebatur, qui stipulabatur, ex sponsu agebat. Iudices cognoscebant. Iudex, quamobrem data acceptave non esset uxor, quaerebat. Si nihil iustae causae videbatur, litem pecunia aestimabat, quantique interfuerat eam uxorem accipi aut dari, eum, qui sponderat, ei, qui stipulatus erat, condemnabat. Hoc ius sponsaliorum observaturum dicit Servius ad id tempus, quo civitas universo Latio lege Iulia data est. Haec eadem Neratius scripsit in libro, quem de nuptiis composuit.*

⁶ Plaut. *Aul.* 217. skk. *Quoniam tu me et ego te qualis sis scio, quae res recte vortat mihique tibi que tuaeque filiae, filiam tuam mi uxorem posco. Promitte hoc fore.* 237. skk. *Tu condicionem hanc accipe, ausculpta mihi, atque eam desponde mi.* *Poen.* 1155. skk. *Audin tu, patru? Dico, ne dictum neges: tuam mihi maiorem filiam despondeas.* *Trin.* 1157. *Sponden ergo tuam gnatam uxorem mihi? Trunc.* 840. skk. *Quid vis in me ire? Tu es praetor mihi. Verum te opsecro ut tuam gnatam des mihi uxorem, Callicles.*

⁷ Plaut. *Cist.* 100. sk. *Ei nunc alia deducendast domum, sua cognata Lemniensis, quae habitat hic in proximo. Nam eum pater eius subegit.* 498. *Sei illam uxorem duxero umquam, mihi quam despondit pater! Trin.* 447. skk. *Homo ego sum, homo tu es: ita me amabit Iuppiter, neque te derisum advenio*

Andriájában a szülők kötik meg a *sponsaliát* gyermekeik számára,¹ Cicero pedig Galba esetében azt írja, hogy az eljegyezte fia számára Crassus leányát.² A különbségek oka nagy valószínűséggel az adott vőlegényekre vonatkozó *status familiae* különbözőségében keresendő: a *sui iuris* vőlegény azonban már maga járt el, és apja sem kényszeríthette számára nem megfelelő házasság megkötésére,³ a *patria potestas* alatt álló *filius familias* helyett apja kötötte meg az ügyletet,⁴ s házasságkötésébe a *pater familias* nem csupán beleszólhatott, hanem parancsának semmibevétele, illetve engedélyének hiánya *infamiát* vont maga után.⁵ Mindezekből következik, hogy a Servius Sulpicius által említett *sponsus* önjogú, tehát saját maga kötheti meg az eljegyzést.⁶ A menyasszonynak éppúgy nem jutott aktív szerep a *sponsalia* megkötésében, mint korábban, ő változatlanul csupán az volt, akit a vőlegény számára megígértek: *sponsa*.

(Bizonyos forrásokban a *pacta*, *dicta*, illetve *sperata* megnevezésekkel jelölik,⁷ amely kifejezések arra engedhetnének következtetni – kiváltképp, ha az Arnobius által adott meghatározást vennők alapul,⁸ amelyben a *sperata* és a *pacta* megnevezéseket állítja szembe a *sponsa* megnevezéssel –, hogy ezen esetekben az eljegyzés nem *sponsio*, illetve *stipulatio* révén jött létre.⁹ Ezzel szemben Servius az Aeneis vonatkozó sorának¹⁰

neque disnum puto. Verum hoc quod dixi: meum me oravit filius ut tuam sororem poscerem uxorem sibi. 499. Sine dote posco tuam sororem filio. 571. Nunc tuam sororem filio posco meo. 1183. Haec tibi pactast Callicli filia. Ego ducam, pater, et eam et si quam aliam iubebis. Truc. 848. Iam illi remittam nuntium adfini meo, dicam ut aliam condicionem filio inveniat suo.

¹ Ter. Andr. 99. skk. *Hac fama impulsus Chermes ultro ad me venit, unicam gnatum suam cum dote summa filio uxorem ut daret. Placuit: despondi.*

² Cic. *De orat.* 1, 239. *Equidem hoc saepe audivi: cum aedilitatem P. Crassus peteret eumque maior natu et iam consularis Ser. Galba adsectaretur, quod Crassi filiam Gaius filio suo despondisset, accessisse ad Crassum consulendi causa quendam rusticum ...*

³ Sen. *contr.* 2, 3, 2. *Habui patrem sanae mentis nec tam severum quam pater iusserat et tamen nec tam indulgentem ut incautus; duxi uxorem quam pater iusserat et tamen nuptiarum mearum me poenitet.*

⁴ Vö. Plaut. *Cist.* 98. skk. *At ille conceptis iuravit verbis apud matrem meam me uxorem ducturum esse, ei nunc alia ducendast domum, sua cognata Lemniensis, quae habitat hic in proximo. Nam eum pater eius subegit. Trin. 1183. Ego ducam, pater, et eam et si quam aliam iubebis.*

⁵ Iul. D. 3, 2, 1. *Praetoris verba dicunt: 'Infamia notatur ... quis uxorem duxerit non iussu eius, in cuius potestate est. Ulp. D. 3, 2, 11, 4. Notatur etiam 'qui eam duxit', sed si sciens: ignorantia enim excusatur non iuris, sed facti. Excusatur qui iussu eius, in cuius potestate erat, duxerit, et ipse, qui passus est ducere, notatur, utrumque recte: nam et qui obtemperavit, venia dignus est et qui passus est ducere, notari ignominia. Pap. D. 23, 2, 35. Filius familias miles matrimonium sine patris voluntate non contrahit.*

⁶ Kupiszewski 138.

⁷ Varro *ling.* 6, 73; Serv. *in Verg. Aen.* 10, 79; Non. 439. (idézi Kupiszewski 138.)

⁸ Arnob. 4, 20. *Habent speratas, habent pactas, habent interpositis stipulationibus sponsas.*

⁹ Itt nincs lehetőség kitérni a *sponsio* és a *stipulatio* közötti összefüggésekre; ezeknek egymáshoz való viszonyához lásd Kaser 1949. 267.

¹⁰ Verg. *Aen.* 10, 77–79. *Quid face Troianos atra vim ferre Latinis, / arva aliena iugo premere atque avertere praedas, / quid soceros legere et gremiis abducere pactas.*

magyarázatában a *pacta* szót a *sponsa* szinonimájának tekinti.¹ Nem zárható ki, hogy e terminológiai bizonytalanság arra vezethető vissza, hogy Servius és Arnobius korára a *sponsio* és a *stipulatio*, illetve az eljegyzésnek ezek által történő megkötése már nem volt gyakorlatban,² Plautus korában azonban az eljegyzések *sponsio-stipulatio*, illetve ezekkel megerősített *pactumok* által jöttek létre, s a *Trinumus*ban, miután ezen aktus megtörténtét leírja a szerző,³ a menyasszonyt *pactának*⁴ nevezi.⁵) Az eljegyzési *sponsio*ban foglalt kölcsönös ígéret a következőket tartalmazta:⁶ a menyasszony apja ígéretet tesz arra, hogy a leányt feleségül fogja adni (*in matrimonium dare*), a vőlegény pedig ígéretet tesz arra, hogy a leányt feleségül fogja venni (*in matrimonium ducturum esse*),⁷ amint erre még a florentinusi és az ulpianusi magyarázat is utal.⁸

A eljegyzés áttekintése után vessünk behatóbb pillantást a Cicero által a *Pro Murenában* említett házasságkötési és *manusszerzési*, illetve válási és a *manust* megszüntető *actusok* rendszerére!

II. A FÉRJI HATALOM KELETKEZÉSE ÉS MEGSZŰNÉSE

II. 1. A házasságkötés és a *manus* megszerzése

A *manus* keletkezésének Gaius három formáját említi: az *usust*, a *confarreatiót* és a *coemptiót*,⁹ az *olim* kifejezéssel egyértelműen utal arra, hogy ezen intézmények nem saját korában, hanem valamikor a hajdani időkben voltak használatosak, valamint – az

¹ Serv. in Verg. Aen. 10, 79. 'gremiis abducere pactas' id est sponsas

² Kupiszewski 139.

³ Plaut. *Trin.* 1157. skk. (Ly.) *Sponden ergo tuam gnatam uxorem mihi?* (Ch.) *Spondeo et mille auri Philippum dotis.* (Ly.) *Dotem nihil moror.* (Ch.) *Si illa tibi placet, placenda dos quoque est quam dat tibi. Postremo quod vis non duces, nisi illud quod non vis feres.* (Ca.) *Ius hic orat.* (Ly.) *Impetrabit te advocato arbitro. Istac lege filiam tuam spondem mi uxorem dari?* (Ch.) *Spondeo.* (Ca.) *Et ego spondeo idem hoc.*

⁴ Plaut. *Trin.* 1183. *Haec tibi pactast Callici filia.*

⁵ Kupiszewski 139.

⁶ Isid. *etym.* 9, 7, 3. *Cautiones sibi invicem emittebant in quibus spondebant se invicem consentire in iura matrimonii.*

⁷ Vö. Plaut. *Cist.* 98 skk. *At ille conceptis iuravit verbis apud matrem meam me uxorem ducturum esse.*

⁸ Flor. D. 23, 1, 1. *Sponsalia sunt mentio et repromissi nuptiarum futurarum.* Ulp. *ibid.* 2. *Sponsalia autem dicta sunt a spondendo: nam moris fuit veteribus stipulari et spondere sibi uxores futuras.*

⁹ Gai. *inst.* 1, 110. *Olim tribus modis in manum conveniebant, usu farreo coemptione.*

egyéb forrásokkal ellentétben¹ – világosan megfogalmazza, hogy ezek a *manus* megszerzésének módjai, nem pedig magának a házasság megkötésének formái.² Kialakulásuk sorrendje vitatott, a szakirodalomban máig nem alakult ki erre nézvést valamiféle megnyugtatónak tekinthető *communis opinio doctorum*.³ A *confarreatio* esetében egyfelől annak erősen szakrális jellegéből, másfelől a nőknek az etruszkoknál elfoglalt szabadabb státusából adódóan etruszk eredetet valószínűsíthetünk,⁴ amit a *confarreatiós* házasságkötés szertartása is – amint látni fogjuk – igazol annyiban, hogy ennek során a nő egyenrangú, cselekvő fél, aktív részese a rítusnak, míg a *coemptio* esetében csupán annak tárgya.⁵ Kaser nem foglal ugyan egyértelműen állást az etruszk eredet mellett,⁶ azonban a *confarreatiót* idegen testnek véli a római *ius sacrum* rendszerében, ugyanis ennek során a vallási aktus maga hívja életre a *ius privatumra* kiható joghatásokat anélkül, hogy ezek a *ius sacrum* és a *ius privatum* egyéb jogintézményeknél megszokott együtthatásából jönnének létre, hiszen nem kívánja sem az esetleges hatalomgyakorlók, sem a népgyűlés közreműködését.⁷

A *confarreatio* gaiusi leírásából megtudható, hogy e szertartás a Iuppiter Farreusnak bemutatott áldozatból, amely elsősorban a *farreum libumból*,⁸ vagyis a *panis farreus* közös elfogyasztásából, illetve ennek egy részének Iuppiternek történő áldozásából (innen származik maga a *confarreatio* elnevezés is) és bizonyos ünnepélyes, szakrális szövegek elmondásából állott, amelynél tíz tanúnak kellett jelen lennie; e szertartást Gaius mint saját korában is gyakorlatban lévő jellemzi, hiszen mind a *rex sacrorum*nak, mind pedig a *flamines maiores*nek (*Dialis, Martialis, Quirinalis*) *confarreatiós* házasságból kellett származnia, s papi tisztségük betöltéséhez nekik maguknak is ilyen házasságban kellett élniök.⁹ Az *ulpianusi Liber singularis regularum*

¹ Serv. in Verg. Georg. 1, 31; in Verg. Aen. 4, 103. 374; Boet. in Cic. top. 3, 14; Arnob. 4, 20.

² Benedek 8.

³ A szakirodalmi nézetek áttekintéséhez lásd Treggiari 21. skk. A *confarreatiós* házassági jog intézményeivel és szertartásaival való egybevetését lásd Fustel de Coulanges 49. Fustel de Coulanges-hoz bővebben lásd Hamza G.: *Fustel de Coulanges és műve, „Az antik városállam”*. Az idézett kötet utószavaként 611–620; Nótári 2004 b

⁴ Ferenczy 156.

⁵ Zlinszky 1996. 106.

⁶ A *manus* és a *mancipium* viszonyának tárgyalását lásd Kaser 1960. 61.

⁷ Kaser 1949. 343.

⁸ Dion. Hal. 2, 25.

⁹ Gai. inst. 1, 112. *Farreo in manum conveniunt per quoddam genus sacrificii quod Iovi Farreo fit; in quo farreus panis adhibetur, unde etiam confarreatio dicitur; complurae praeterea huius iuris ordinandi gratia cum certis et sollemnibus verbis, praesentibus decem testibus, aguntur et fiunt. Quod ius etiam nostris temporibus in usu est; nam flamines maiores, id est Diales Martiales Quirinales, item reges sacrorum, nisi ex farreatis nati non leguntur; ac ne ipsi quidem sine confarreatione sacerdotium habere possunt.*

közlése magát a szertartást illetően megegyezik a Gaiusnál olvashatókkal.¹ Serviusnak a vergiliusi *Georgica* vonatkozó helyéhez fűzött magyarázatából kivehető, hogy a szertartásnál bizonyos gyümölcsöket, valamint a már említett, örölt tönkölyből sóval készült áldozati lepényt (*mola salsa*) használtak, és hogy e házasságot a *pontifex maximus* és a *flamen Dialis* jelenlétében kötötték meg.² Szintén Servius kommentárjában, amelyet Vergilius *Aeneis*éhez írt, található két, a *confarreatio* kapcsán közölt adalék: az oltáron égő tűz felett történt meg a *dextrarum iunctio*³ és a szó szerint veendő *in manum conventio*,⁴ a házasulandók jobbjának összekapcsolása, a szertartás közben szent fáklya égett, egy korsóban pedig víz állott, hogy a két legfontosabb elemet, s ezek együttes jelenlétét szimbolizálják, így jött létre a házasság a *flamen* és felesége, a *flaminica* között.⁵ A szertartás során házasulandók fedett fővel ültek két, az áldozati bárány bőrével leterített, szorosan egymás mellé helyezett széken,⁶ ami a köztük létrehozandó kapcsolatot volt hivatott erősíteni.⁷ A forrásokban felsorolt papi funkciókat, a *rex sacrorum*, a *flamen* (és a *flaminica*) *Dialis*, a *flamen Martialis* és a *flamen Quirinalis* hivatását csak *patriciusok* tölthették be, s minthogy a *patriciusok* és a *plebeiusok* között nem volt lehetőség az ún. *communicatio sacrorum*ra, vagyis a *pontifex maximus* felügyelete alatt és a *flamen Dialis* közreműködésével történő áldozatbemutatásra, így felette valószínű, hogy a *confarreatio* szertartásából a *plebeiusok ab ovo* ki voltak zárva, s az csak a *patriciusok* nem elhanyagolható szakrális következményekkel is bíró házasságkötése számára volt fenntartva.⁸ Kérdésként merül fel, hogy meddig tekinthető a *confarreatio* intézménye élő gyakorlatnak. A köztársasági kor vége felé a *patriciusok* már igen terhesnek érezhették a *flamen Dialis* tabukkal

¹ Ulp. 9. *Farreo convenitur in manum certis verbis et testibus X praesentibus et sollemni sacrificio facto, in quo panis quoque farreus adhibetur.*

² Plin. nat. 18, 3, 3, 10. Serv. in Verg. Georg. 1, 31. *Farre, cum per pontificem maximum et Dialem flaminem per fruges et molam salsam coniungebantur, unde confarreatio appellabatur, ex quibus nuptiis patrijmi et matrimi nascebantur.* Vö. Nótári 2004 a

³ Verg. Aen. 4, 102-104. *Communem hunc ergo populum paribusque regamus / auspiciis, liceat Phrygio servire marito / dotalisque tuae Tyrios permittere dextrae.*

⁴ Benedek 10.

⁵ Serv. in Verg. Aen. 4, 103. *Quid est enim aliud 'permittere dextrae', quam in manum convenire? Quae conventio eo ritu perficitur, ut aqua et igni adhibitis, duobus maximis elementis, natura coniuncta habeatur, quae res ad farreatas nuptias pertinet, quibus flaminem et flaminicam iure pontifico in matrimonium necesse est convenire.*

⁶ Serv. in Verg. Aen. 4, 374. *Mos enim apud veteres fuit flamini et flaminicae ovilla pelle superiniecta poni eius ovis, quae hostia fuisset, ut ibi nubentes velatis capitibus confarreatione flamen et flaminica residerent.*

⁷ Latte 1967. 96.

⁸ Latte 1967. 96; Benedek 12.

erősen körülhatárolt¹ és éppen ezért őket a politikai karrier lehetőségétől elűtő tisztjének vállalását, így eshetett meg, hogy i. e. 87-től e papi funkció hosszabb időre betöltetlenül maradt; egy Augustus nevéhez fűződő, i. e. 12-ből származó *senatus consultum* visszaállította ugyan a *flamines* méltóságát s ezzel együtt a *confarreati*ót is,² ám ezen intézkedés sem hozott tartós eredményt, hiszen Tiberiusnak már 23-ban ismét foglalkoznia kellett e problémával.³ Az ekkor elhunyt Servius Malugiensis helyére akartak ugyanis új *flamen Dialis*t választani, azonban ehhez hiányoztak a feltételek – lévén hogy a megfelelő személyt három, *confarreati*óval kötött házasságból származó személy közül kellett kiválasztani –, mivel a *patricius*ok tudatosan óvakodtak ilyen házasságot kötni, hiszen ennek során a feleség kikerült volna a *patria potestas* alól, s férjének *manusa* alá kényszerült volna. Servius Malugiensis utódja végül fia lett, ugyanakkor határozat is született azon tárgyban, hogy a *flaminica Dialis* csak a *sacra* tekintetében kerül férje hatalma alá, egyebekben más nőkkel azonos jogok illetik meg.⁴

A *flamen Dialis*t érintő, a korábbiakban elemzett előírások – amint láttuk – a *mana*, a numinózus erő csökkenésétől voltak hivatottak megóvni a Iuppiter papját. A *flamen Dialis* aktív részvétele a római házasságkötés ceremóniájában, illetve ennek graváns jelentősége a *flamen Dialis*ra vonatkozó további kultikus szabályok egy merőben más szempont szerinti rendszerezéséből válik világossá. E rendszerezési szempont a gelliusi *flamen Dialis cotidie feriatus est*⁵ kijelentés, vagyis hogy a *flamen Dialis* mindennap kultikus szolgálatot teljesít. Kerényi megfogalmazásában a *flamen Dialis* életének időbeli lefolyása maga a szakrális, kultikus cselekmény,⁶ Dumézil szerint a *flamen* élete mint soha fel nem áldozott áldozat jelenik meg,⁷ Pötscher pedig még markánsabban határozza meg a *flamen Dialis* szerepét, amint ez elemzésünk egyik kiindulópontjául is szolgált, vagyis hogy a *flamen Dialis*t a szó jóval szorosabb értelmében nevezhetjük papnak, nem pedig úgy, ahogy időnként a *pontifex*eket is papnak nevezik, ugyanis az istent (ti. Iuppitert) reprezentálja, az istenséget teszi egy bizonyos formában

¹ Ezen tilalmak tekintetében legfontosabb forrásunk Gell. 10, 15. Ehhez bővebben lásd Pötscher 1988 b 422. skk.; Nótári 2003 e 33. skk.

² Dio Cass. 54, 36; Suet. Aug. 31; Tac. ann. 3, 58.

³ Benedek 14.

⁴ Tac. ann. 4, 16. *Sed lata lex, qua flaminica Dialis sacrorum causa in potestati viri, cereta promiscuo feminarum iure ageret.*

⁵ Gell. 10, 15, 16.

⁶ Kerényi 1971. 198. *Der zeitliche Ablauf seines Lebens war der Kultakt.*

⁷ Dumézil 1935. 44. *Le flamen historique se présente comme une victime qui n'est jamais immolé.*

jelenvalóvá.¹ Ennek szellemében értelmezendő, hogy a *flamen Dialis* a szabad ég alatt nem tartózkodhat fejfedő, *apex* nélkül,² sőt eredetileg mindenütt, még a házban is viselnie kellett az *apexet*,³ ami feltehetően arra a korra utal vissza, amikor még egyáltalában nem tartózkodhatott házban, illetve fedett helyen, az *apex* állandó viselése pedig a rómaiak jogiasító gondolkodásában annak a fikciónak eredményeként jelenik meg, hogy a *flamen Dialis* mintegy mindvégig a szabad ég alatt él.⁴ Ugyanennek a stádiumnak – amikor a kultusz még nem templomban folyt, hanem a szabad ég alatt, a szent ligetben – maradványa lehet az is,⁵ hogy ágyának, amiben alszik, lábait a földdel való közvetlen kapcsolatot biztosítandó agyaggal kell bekenni,⁶ ám ezen előírás jelentősége akkor válik érthetővé, ha a további két, a *flamen Dialis* ágyához kapcsolódó szabállyal együtt vizsgáljuk: tilalom alá esik, hogy egymás után következő három napon a *flamen Dialis* ne aludjék a saját ágyában, valamint más személy nem aludhat az ágyában, s az ágy agyaglábánál egy kis tárolóedényben áldozati kalácsnak és áldozati mézes árpadarából készült pogácsának kell lennie.⁷

Ezek alapján valószínűsíthető, hogy a *flamen Dialis* ágya valamiféle kultikus jelentőséggel bír, mintegy szakrális funkciójának integráns elemét képezi. Az e jelenség és Zeus dódónai kultusza között vonható párhuzam már Latte figyelmét sem kerülte el,⁸ ebből levont messzebbmenő következtetéseket azonban ismét Pötschnerél olvashatunk.⁹ A dódónai kultusz alapját a Zeus Naios és Dione között lezajló *hieros gamos*, Ég és Föld közt lezajló szent nász képezi, amely mintegy a Dódóna körül terület – amelyet ebben az esetben Dione személy-hatáskör egységeként foghatunk fel – termékenységét hivatott biztosítani a ráhulló esővíz által, amit ebben az esetben mint az eső, és egyáltalában az időjárás istenének funkcióját is betöltő Zeus¹⁰ személy-hatáskör egységeként értelmezhetünk.¹¹ Az ezen kultusz szolgálatában álló papok, a *hypophetai* nem moshatták meg a lábukat, s egész életükben soha nem aludhattak ágyban, hogy egy

¹ Pötscher 1988 b 431. *Der Flamen Dialis darf Priester im engeren Sinne des Wortes genannt werden, nicht so, wie man gelegentlich auch die Pontifices Priester zu nennen pflegt. Er repräsentiert den Gott, er macht den Gott in einer Form präsent.*

² Gell. 10, 15, 17. *sine apice sub divo licitum non est*

³ Gell. 10, 15, 16.

⁴ Latte. 203.

⁵ Latte 1967. 203.

⁶ Gell. 10, 15, 14. *pedes lecti, in quo cubat, luto tenui circumlitos esse oportet:*

⁷ Gell. 10, 15, 14. *de eo lecto trinoctium continuum non decubat neque in eo lecto cubare alium fas est ... apud eius lecti fulcrum capsulam esse cum strue atque fertio oportet*

⁸ Latte 1967. 203.

⁹ Pötscher 1988 c 173–208.

¹⁰ Wissowa 1912. 121.

¹¹ Pötscher 1988 c 181.

pillanatra se szakadjon meg közvetlen kapcsolatuk a földdel.¹ A két kultusz elemei között tehát több párhuzam is kimutatható. A görögöknél a *hypophetai* Zeus Naios papjai, a *flamen Dialis* pedig Iuppiter, vagyis ugyanazon istenség római megfelelőjének a papja. A *hypophetai* nem moshatják meg a lábukat, s egész életükben a földön kell aludniuk, a *flamen Dialis* egy agyaggal bevont lábú ágyban alszik, hogy ezáltal biztosítva legyen a földdel a közvetlen kapcsolat. Zeus Naios papjai állandóan a szent ligetben tartózkodnak,² az egész életében megszakítás nélkül isteni szolgálatot teljesítő *flamen Dialis* pedig állandóan viseli az *apexet*, *de iure* tehát folyton a szabad ég alatt van, és a földdel való állandó kapcsolatot biztosító ágyát nem hagyhatja el egymás után következő három éjszakánál hosszabb időre. A dódonai kultuszban papnők (*promanties*)³ is részt vesznek, a *flamen Dialis* életében pedig feleségének, a *flaminica Dialis*nak olyannyira fontos szerepe van, hogy az ő halála esetén a *flamennek* is le kell mondania hivataláról;⁴ ugyanakkor a *promanties* Dione papnőiként szolgálnak, a *flaminica* viszont csak ugyanazon papi funkció női komponenseként van jelen.⁵ Ezek alapján leszögezhető, hogy a *flamen Dialis* részéről az is kultikus cselekménynek számít, hogy életének jóformán minden éjszakáján agyaggal bevont lábú ágyában kell aludnia, ami mellett (egészen pontosan annak) kapcsolatát a földdel szorosabbá tevő lábai mellett áldozati kalácsnak kell állnia, mintegy annak szentségét fokozandó; valamint a *flamen Dialis*nak – aki funkciójában lényegét tekintve mint férj van jelen, hiszen a *flaminica* halála után le kell mondania a *flamonium*ról – azon kötelessége, hogy éjszakáról éjszakára mintegy a földön háljon, a földdel történő hierogámikus aktusaként értelmezendő.⁶ A hierogámikus elképzeléshez⁷ nem feltétlenül kell konkrét mítosznak tartoznia – ez meglepő is volna a mitikus elbeszélésekben szükölködő és a közös indoeurópai mítoszkinccs historizálására olyannyira hajlamos római vallás esetében⁸ –, elegendő a földet esővel megtermékenyítő képnek a kultusz szintjére történő transzponálása.⁹ A *flaminica Dialis*ra vonatkozó előírásokról lényegesen kevesebbet tudunk, nagyjából ugyanazok szabályok vonatkoztak rá, mint a *flamen Dialis*ra,¹⁰

¹ Hom. *Il.* 16, 235. *hypophetai aniptopodes khamaieynai*

² Hom. *Il.* 16, 234. sk.

³ Hdt. 2, 55.

⁴ Gell. 10, 15, 22. *uxorem si amisit, flamonio decedit*

⁵ Pötscher 1988 b 434. skk.; uő. 1988 c 203.

⁶ Pötscher b 436.

⁷ Hom. *Il.* 14, 312. skk.

⁸ Latte 1967. 7.

⁹ Pötscher 1988 b 439.

¹⁰ Gell. 10, 15, 26. *eadem ferme caeremoniae sunt flaminicae Dialis*

öltözetének színeiben a piros dominált, ami szintén nem tekinthető véletlennek, sokkal inkább a római menyasszonyi ruha színével való egyezés miatt válik hangsúlyossá, ami a hierogámikus képzetet erősíti; nemkülönben azon tény, hogy a római házasságkötés legősibb és legünnepélyesebb formájának, a *confarreatiónak* szertartásánál a *flamen Dialis*nak is fontos rituális feladatai voltak – természetesen a *flamennek* és a *flaminicának* is ezen, szakrálisan legmagasabb rendű szertartás szerint kötött házasságban kellett élnie,¹ hiszen házasságuk magának a *flameni* hivatalnak képezi lényegi részét.² A *flamen Dialis* papságának ezen aspektusa, vagyis a földdel való kultikus, annak az ég általi megtermékenyítését szimbolizáló kapcsolata, valamint életének egyéb mozzanataiban is Iuppitert megjeleníteni rendelt aktusai felől megközelítve válnak talán struktúrájukban érthetővé a *flamen* életét meghatározó tabuisztikus, *manájának*, a benne működő numinózus erőnek a csökkenését megakadályozni hivatott előírások és tilalmak.

A házasságkötéshez bizonyos, a *fas* köréből származó, ám a *ius* által is adaptált szertartások kötődtek. Így például bizonyos napokat, illetve időszakokat eleve alkalmatlannak tekintettek házasságkötésre: ilyennek minősült minden hónapban a *Kalendae* és az *Idus (dies feriati)*, ugyanis e napokon tilos volt bárkivel szemben erőszakot alkalmazni, márpedig a házasságkötéshez egyfajta, a *virgóval* szemben elkövetendő erőszak kötődött,³ hasonlóképpen nem kötöttek házasságot a *Kalendaet*, a *Nonaet* és az *Idust* követő napokon, amelyek *dies atrinak* számítottak, miként február második és március első fele, az egész május, ezzel szemben e szempontból szerencsés időszaknak számított június második fele és az egész július.⁴ A házassági rítusok két fontos célt voltak hivatottak szolgálni: egyfelől védeni kívánták a házasságot a terméketlenséggel szemben, másfelől a menyasszonynak egyik házközösségi kultuszból a másikba való átmenését akarták biztonságossá tenni.⁵ A menyasszonyt Mutinus Titinus *fascinusa*ra ültették, akinek lefátyolozva és *toga praetextatában* mutattak be áldozatot,⁶ majd a menyasszony gyermekkori játékszereit és a *toga praetextatát*, amit házasságának napján végleg le kellett vetnie, a *lar familiarisnak*⁷ (más hagyomány

¹ Gai. *inst.* 1, 112.

² Ov. *fast.* 6, 232; Pötscher 1988 b 441.

³ Macr. *Sat.* 1, 15, 21. *Feris autem vim cuiquam fieri piaculare est: ideo tunc vitantur nuptiae in quibus vis fieri virgini videtur.*

⁴ Benedek 25.

⁵ Latte 1967. 96.

⁶ Arnob. 4, 7. 11; Tert. *apol.* 25; *nat.* 2, 11, 12; Aug. *civ.* 4, 11.

⁷ Varro *Men.* 463; Porph. *in Hor. Sat.* 1, 5, 65.

szerint Venusnak,¹ illetve Fortuna virginalisnak²) áldozta. A menyasszony haját egy olyan lándzsa hegyével rendezték, amellyel korábban már megöltek egy embert, hogy annak életereje a menyasszonyét növelje.³ A házassági szertartás *auspiciummal* kezdődött, majd áldozatbemutatás következett (utóbb a völegény házába érve az áldozati állat, kezdetben disznó, majd birka zsírjával, illetve faggyújával fogja megkenni a menyasszony jövődő férjének kapufélfáját), az áldozatbemutatás utáni lakoma, a *coena nuptialis* az esthajnalcsillag feljöveteléig tartott.⁴ A *coena nuptialis* a szertartás legfontosabb része, a *deductio in domum mariti*, a férj házába való bevezetés követte,⁵ amelynek kezdő aktusa a menyasszonynak anyja öléből történő szimbolikus elrablása volt,⁶ amely szokást Plutarkhos a szabin nők elrablásának eseményétől eredezteti,⁷ s amelyben kétségkívül szerepet játszott a nőrablás – mint házasságkeletkeztetési mód – hajdani szokásának emléke is.⁸ A menetet egy fáklyás fiú nyitotta, két másik ifjú vezette a menyasszonyt,⁹ aki után rokkát, orsót, kosarat és edényeket vittek mintegy későbbi háztartási teendőire utalva (a menyasszony három *ast* hozott magával szülei házából, az egyiket férjének adta, a másikat a *lar familiaris* oltárára tette, a harmadikat pedig a jövődő férje lakhelyét őrző *larok* szentélyében helyezte el); a menet tagjai galagonyából készült fáklyákat vittek magukkal,¹⁰ nászénekeket énekeltek, pénzt és diót¹¹ szórtak a nézők közé, mindez, valamint a *fescennina iocatio*¹² a szerencsétlenséget voltak hivatottak távol tartani.¹³ Eközben újra meg újra felhangzott a rituális, ám a történelmi korra már elhomályosult értelmű *talasse*, vagy *talassio* kiáltás.¹⁴

Jövődő otthonukba érven a völegény megkérdezte a menyasszonytól: „*Quaenam vocaris?*”, amire menyasszony az „*Ubi tu Gaius, ego Gaia*” választ adta, amellyel a környezetük számára is *expressis verbis* tanúsították házassági szándékukat.¹⁵ (E

¹ Pers. 2, 70.

² Arnob. 2, 67.

³ Plin. nat. 28, 33. 34.

⁴ Cic. ad Q. fr. 2, 3, 7; Gell. 2, 24, 14.

⁵ Ezen akaszt még a klasszikus jog is a házasság létrejöttének egyik lényegi mozzanataként tartotta számon (Pomp. D. 23, 2, 5; Ulp. D. 35, 1, 15; Scaev. D. 24, 1, 66. pr.). Vö. Földi-Hamza 240.

⁶ Fest. s. v. *rapi simulatur*

⁷ Plut. Quaest. 31.

⁸ Benedek 25.

⁹ Mindhárom fiú szüleinek még életben kellett lennie, vö. Latte 1967. 96.

¹⁰ Serv. in Verg. Ecl. 8, 29.

¹¹ Catull. 61, 128; Serv. in Verg. Ecl. 8, 30.

¹² Plin. nat. 15, 86.

¹³ Plaut. Cas. 118; Ter. Andr. 907.

¹⁴ Serv. in Verg. Aen. 1, 651; Plut. Quaest. 271. Rom. 15.

¹⁵ Plut. Quaest. 30; Quint. inst. 1, 7, 28.

mozzanatot, illetve az ebből levezetett téves konklúziót – miszerint minden menyasszonyt Gaiának kellett volna nevezni a szertartás során – használja fel a Cicero a *Pro Murenában* arra, hogy az archaikus jog formaságainak visszas voltát kigúnyolja.¹⁾ A menyasszony megkente az ajtófélfát és gyapjút kötött rá.²⁾ A kísérő ifjak ezután átemelték a menyasszonyt a ház küszöbén, ugyanis Vesta³⁾ oltalmazott minden kezdetet, így a ház küszöbét is, s ezt érinteni rossz előjelnek számított volna.⁴⁾ Az *atriumba* égő fáklyát és egy korsó vizet hoztak, s az arát így fogadván befogadták a családi kultuszba,⁵⁾ a házasság megkötésének egyik legbiztosabb jeleként még Q. Mucius Scaevola is e mozzanatot tekintette;⁶⁾ a háztartás vezetését a férj jelképesen a ház kulcsának átadásával ruházta feleségére;⁷⁾ a házasság megszűnése esetében a *repudium*, az eltasztás egyik szimbolikus eleme épp a kulcsok elvételében áll.⁸⁾

A *coemptióra* vonatkozó ismereteink java szintén a gaiusi *Institutiones*ből származik.⁹⁾ A *coemptio* esetében a férfi *mancipatióval*, vagyis egyfajta színleges vétellel szerzi meg a *manust* a nő felett – e színleges vételnél a férj a vevő, a vétel tárgya pedig a feleség –, amelynél az érintetteken kívül öt serdült korú, római polgár tanúnak és a mérlegtartónak kellett jelen lennie,¹⁰⁾ az ennek során elmondandó szöveg azonban, amit Gaius sajnálatos módon nem őrzött meg a számunkra, nem volt azonos a rabszolgák *mancipatió*jával, illetve egy szabad személy feletti *mancipium* megszerzésénél szokásossal.¹¹⁾ Az irodalmi források, a Seviustól, Isidorustól és Boethiustól származó textusok, amelyeket a *coemptio* kapcsán idézhetünk, Gaiusnál legalább két évszázaddal későbbiek, s számos ponton értik félre a *coemptio* lényegét és lefolyását: ugyanis Servius¹²⁾ és az őt követő

¹⁾ Cic. *Mur.* 27

²⁾ Serv. in *Verg. Aen.* 4, 458; Isid. *etym.* 9, 7, 12.

³⁾ Hestia, illetve Vesta ezen szerepének bővebb magyarázatát Hommel 397. skk.

⁴⁾ Catull. 61, 171.

⁵⁾ Latte 1967. 97.

⁶⁾ D. 24, 1, 66, 1. A tűz és a víz központi jelentőségét jelzi az is, hogy a száműzetés ősi formáját *aqua et igni interdiction*nak nevezték, vö. Mommsen 1899. 72. skk. 971. skk.

⁷⁾ Benedek 26; Zlinszky 1996. 104.

⁸⁾ Vö. Cic. *Phil.* 2, 28.

⁹⁾ A *confarreatio* szakrális, és éppen ezért a *plebeiusok* által nem alkalmazható voltát említi Fustel de Coulanges (471. skk.) a *coemptio* és az *usus* kialakulásának okaként.

¹⁰⁾ Gai. *inst.* 1, 113. *Coemptione vero in manum conveniunt per mancipationem, id est per quandam imaginariam venditionem; nam adhibitis non minus quam V testibus civibus Romanis puberibus, item libripende, emit vir mulierem, cuius in manum convenit.*

¹¹⁾ Gai. *inst.* 1, 123. *Illa quidem, quae coemptionem fecit non deducitur in servilem condicionem; et a parentibus et coemptionatoribus mancipati mancipatae servorum loco constituuntur. ... Sed differentiae ratio manifesta est, cum a parentibus et a coemptionatoribus isdem verbis mancipio accipiuntur, quibus servi; quod non similiter fit in coemptione.*

¹²⁾ Serv. in *Verg. Aen.* 4, 103. *Coemptio est, uti libra atque aes adhibetur, et mulier atque vir inter se quasi coemptionem faciunt. Coemptione facta mulier in potestate viri cedit, atque ita sustinet condicionem liberae*

Isidorus Hispalensis¹ szerint a férj és a feleség kölcsönösen megveszik egymást, ami azonban azt eredményezné, hogy a *coemptió*val a feleség is valamiféle hatalmat szerez a férj felett, a Boethius² által említett kölcsönös kérdés és válasz pedig nagy valószínűséggel nem tartozott magához a *coemptió*hoz, hanem annak legfeljebb valamiféle előkészítése lehetett, amelynek során a felek tisztázták, hogy a házasságot szabad akaratukból kívánják megkötni.³ Kérdésként merül fel, hogy amennyiben a menyasszony képezi az adásvétel tárgyát – még ha csak színlegesen is –, úgy kit kell eladónak tekinteni. A szakirodalom igen megosztott az e kérdésre adandó válasz tekintetében. Többen azon a véleményen vannak, hogy a nőt, különösképpen pedig a *mulier emancipatá*t kell az eladónak is tekinteni, tehát őt illeti a színleges vételár, a *nummus unus*; nézetüket általában két, Gaius *Institutió*iból⁴ és egy, a *Collatió*ból⁵ származó szöveghelyre alapítják; Benedek meggyőzően kifejti, hogy e nézet ezen forrásokra támaszkodva miért tarthatatlan. A két gaiusi hely nem tényleges házasságkötésre irányuló *coemptió*ról (*coemptio matrimonii causa*), hanem a gyámság megszüntetését célzó *coemptió*ról (*coemptio tutelae evitandae causa*) szól, amiből nehezen vonhatnánk le következtetéseket a férji hatalmat keletkeztető *coemptió*ra, ha a gyám feladata ténylegesen csupán az *auctoritas* megadása lett volna, a harmadik, paulusi textus – amint még utóbb találkozni fogunk vele – a *lex Iulia de adulteriis coercendis*ről szól, s e kontextusban az *auctoritas* nem *terminus technicus*ként, hanem csak a házasságkötésre vonatkozó apai hozzájárulást jelölő kifejezésként értendő.⁶ Benedek továbbá idéz egy, a köztársasági kor végére datálható feliratot is, amely kimondja, hogy a férjhez adandó leányt apja adta át a vőlegénynek,⁷ és megemlíti, hogy

servitutis. Serv. in Verg. Georg. 1, 31. Ait 'emat', ad antiquum nuptiarum pertinet ritum, quo se maritus et uxor invicem 'coemebant', sicut habemus in iure.

¹ Isid. *etym.* 5, 26. *Nam antiquus nuptiarum erat ritus, quod se maritus et uxor invicem emebant, ne videretur uxor ancilla, sicut habemus in iure.*

² Boeth. *in Cic. top.* 3, 14. *Coemptio vero certis sollemnitatibus peragebatur, et sese in coemendo invicem interrogabant: an sibi mulier materfamilias esse vellet? Illa respondebat velle. Item mulier interrogabat: an vir sibi paterfamilias esse vellet? Ille respondebat velle. Quam sollemnitatem in suis institutis Ulpianus exponit.*

³ Kaser 1949. 318.

⁴ Gai. *inst.* 1, 115. *Quod est tale: si qua velit quos habet tutores deponere et alium nancisci, illis auctoribus coemptionem facit. 195 a Item si a masculino manumissa fuerit et auctore eo coemptionem fecerit ...*

⁵ Coll. 4, 2, 3. *Secundo vero capite permittitur patri, si in filia sua, quam in potestate habet, aut in ea, quae eo auctore, cum in potestate esset, viro in manum convenerit, adulterum domi suae generive sui deprehenderit isve in eam rem socerum adhibuerit, ut is pater eum adulterum sine fraude occidat, ita ut filiam in continenti occidat.*

⁶ Benedek 17. (A vita szakirodalmát lásd ugyanott.)

⁷ Pulbius Claudius ... *Antoniam Volumniam virginem volentem ... a parentibus suis coemit et ... vir domum duxit.*

az i. e. 8 és 2 között keletkezett *Laudatio Turiae* vonatkozó passzusa¹ sem támasztja alá a nőnek önmaga által történő *mancipatio*jának a tézisé; végül pedig hozzáteszi, hogy amennyiben a *mancipatio* során a nő kapná meg a vőlegénytől, későbbi férjétől a *nummus unust*, a jelképes vételárat, úgy – a férj *manusa* alá kerülvén – azt is neki szerezne, ami meglehetősen következetlennek tűnnek.²

A *coemptio* általános gyakorlati alkalmazása feltehetően a *confarreatio*éval egyidejűleg szűnhetett meg, valamikor az i. e. I. század végén; érdekes adalékot szolgáltat ehhez mind a már említett *Laudatio Turiae*, amelyben az özvegyen maradt férj saját, *manus* nélküli házasságára emlékeztetve megemlíti sógornőjének *coemptio*val kötött házasságát is, mind pedig Cicero azon kijelentése, miszerint a szónokok – akik ugyan nem voltak a jogtudomány mélységeiben járatosak, azonban működési helyük a *forumon* tanácsokat adó *iuris consultusok*kéval azonos volt – már nem voltak teljességgel tisztában azzal, hogy milyen szavak kíséretében kötik meg a *coemptio*t.³ Azon fogalmazásmód pedig, hogy Gaius a *coemptio*ról is jelen időben beszél, nagy valószínűséggel azon aspektusból értendő, ahogy a *manus* keletkezési formáinak felsorolásakor előrebocsátja a hajdani időkre vonatkozó (*olim*) utalást.⁴ A Gaius korában még alkalmazott *coemptio*-típusok közé Benedek a következőket sorolja. A *coemptio tutelae evitandae causa*⁵ azt szolgálta, hogy amennyiben az önjogú, ám szükségképpen gyámság alatt álló nő⁶ meg akart szabadulni gyámjától, úgy annak *auctoritas*ával *coemptio fiduciariát* köthetett valakivel, aki őt utóbb egy újabb gyámul kiválasztott személynek remancipálta; ezen újabb gyám *manumissio vindictá*val emancipálta és *tutor fiduciarius*ává vált.⁷ A *coemptio testamenti faciendi causá*val az önjogú nő végrendelezési képességének hiányát kívánták pótolni, az eljárás az előbbihez hasonló volt, a *coemptio* megkötése után a férj egy bizalmi emberének remancipálta a feleségét, aki ezt követően

¹ *Sororem omnium rerum fore expertem quod emancupata esset Cluvio.*

² Benedek, 17.

³ Cic. *De orat.* 1, 237. *Nam neque illud est mirandum, qui quibus verbis coemptio fit, nesciat, eundem eius mulieris, quae coemptionem fecerit, causam posse defendere.*

⁴ Benedek 18.

⁵ Gai. *inst.* 1, 114. *Potest autem coemptionem facere mulier non solum cum marito suo, sed etiam cum extraneo, scilicet aut matrimonii causa facta coemptio dicitur, aut fiduciae; quae enim cum marito suo facit coemptionem, ut apud eum filiae loco sit, dicitur matrimonii causa fecisse coemptionem; quae vero alterius rei causa fecit coemptionem aut cum viro suo aut cum extraneo, veluti tutelae evitandae causa, dicitur fiduciae causa fecisse coemptionem.*

⁶ Vö. Gai. *inst.* 1, 144–145. *Veteres voluerunt feminas, etiamsi perfectae aetatis sint, in tutela esse; exceptis virginibus Vestalibus, quas liberas esse voluerunt; itaque etiam lege XII tabularum cautum est.*

⁷ Benedek 19.

felszabadította a *mancipium* alól,¹ ezen intézményt azonban egy Hadrianus idejében keletkezett *senatus consultum*, amely elismerte az önjogú nők végrendelkezési jogát,² feleslegessé tette.³ A *coemptio sacrorum interimendorum causa*⁴ által a nő megszabadult a házközösségi vallási szertartások terhétől, ehhez általában idős, gyermektelen férfiak közreműködését vették igénybe, akik halálával mintegy kihalt a házközösségi kultusz is; megjegyzendő, hogy a *coemptio* e fajtáját az alkalmazás szertartásában és külsőségeiben világosan el kellett különíteni a tényleges *coemptió*tól, ami azt bizonyítja, hogy az Cicero korában még – ha nem is túl gyakran – használatban volt.⁵

Az *usus* által történő *manus*-szerzéssel három fontosabb forrás foglalkozik,⁶ ezek közül az első Gaiustól,⁷ a második Serviusnak Vergilius *Georgicájához* írott kommentárjából,⁸ a harmadik Boethiusnak Cicero *Topicájához* fűzött magyarázataiból⁹ származik. E szöveghelyekből kiderül, hogy a nő az adott férfival egy éven át megszakítás nélkül fenntartott együttélés által *confarreatio* és *coemptio* nélkül is annak hatalma alá került, s életközösségüket pusztán a házassági szándék (*affectio maritalis*) megléte alapján már az egy esztendő letelte előtt is házasságnak tartották.¹⁰ A házasság kezdete tehát világosan elvált a *manus* keletkezésének idejétől, hiszen azt a férj csak egy év után birtokolta el; ha pedig a feleség nem kívánt férje *manusa* alá kerülni, úgy évenként egymás után három éjszakát házon kívül töltvén (*trinoctium*) – ezen intézményt Gaius szerint a tizenkétévtől törvény vezette be – megszakíthatta a férji hatalom elbirtoklását.¹¹ A *manus*nak *usus* által történő megszerzése tehát nem más, mint a férji hatalom elbirtoklása,¹² amire a tizenkétévtől törvény *usus-auctoritas*

¹ Gai. *inst.* 1, 115 a *Olim etiam testamenti faciendi gratia fiduciaria fiebat coemptio; tunc enim non aliter feminae testamenti faciendi ius habebant, exceptis quibusdam personis quam si coemptionem fecissent remancipataeque et manumissae fuissent; sed hanc necessitatem coemptionis faciendae ex auctoritate divi Hadriani senatus remisit.*

² Földi-Hamza 600.

³ Benedek 19.

⁴ Vö. Cic. *Mur.* 27.

⁵ Benedek 19.

⁶ Treggiari 16. skk.; 33. skk.

⁷ Gai. *inst.* 1, 111. *Usu in manum conveniebat, quae anno continuo nupta perseverabat; quia enim velut annuo possessione usucapiebatur, in familiam viri transibat filiaeque locum optinebat. Itaque lege XII tabularum cautum est, ut si qua nollet eo modo in manum mariti conveyre, ea quotannis trinoctio abesset atque eo modo cuiusque anni usum interrumperet. Sed hoc totum ius partim legibus sublatum est, partim ipsa desuetudine oblitteratum est.*

⁸ Serv. in Verg. *Georg.* 1, 31. *Tribus enim modis apud veteres nuptiae fiebant: ... usu, si verbi gratia mulier anno uno cum viro, licet sine legibus, fuisset.*

⁹ Boet. in Cic. *top.* 3, 14. *Tribus modis uxor habebatur: usu farreo coemptione.*

¹⁰ Benedek 20.

¹¹ Földi-Hamza 252.

¹² Ferenczy 158.

szabályának¹ megfelelő alkalmazásával került sor.² A férji hatalomnak az *usus* általi megszerzése azonban részint a *desuetudo*, részint pedig bizonyos törvények (nagy valószínűséggel Augustus házassági törvényei) révén eltűnt a gyakorlatból.³

II. 2. A *manus* megszűnése és a válás

A *manus* nélküli házasságot minden egyéb hatósági közreműködés nélkül megszüntette mind a *divortium*, amely a felek közös akaratából történt, mind pedig az egyoldalú nyilatkozattal történő *repudium*,⁴ amit már a tizenkétábrás törvény is említ.⁵ A *lex Iulia de adulteriis coercendis* írta elő, hogy a feleségét eltaszítni kívánó férj hét tanú jelenlétében jelentse ki ezen szándékát, Constantinus pedig a *repudium* alkalmazását bizonyos válóok fennforgásához kötötte.⁶ A jogos ok nélkül feleségét eltaszító férjet Romulus büntetni rendelte, vagyonának egyik felét Ceresnek kellett áldozni, másik fele pedig feleségére szállott.⁷ A *manusos* házasságot a *manus* megszüntetése bontotta fel.⁸ Ennek módja a *contrarius actus*, vagyis a *manus* keletkeztető jogi aktus ellentéte volt, így a *confarreatió*val létrejött *manust* a *diffarreatio* szüntette meg,⁹ amely szintén *pontifexi* közreműködéssei és tanúk jelenlétében történt, s ennek keretében a válni szándékozó feleknek nyújtott *panis farreust* azok elutasították, s valami idegenszerű, gyűlöletes és rettentő jellegű formulát mondtak el, amint erről Plutarkhos tudósít,¹⁰ amelynek szövegét azonban sajnos nem ismerjük.¹¹ A *coemptió*val, illetve *ususszal* megszerzett *manust* a *remancipatio* szüntette meg.¹² A *leges regia* szintén Plutarkhostól származó utalása, amely szerint a feleségét eladó férjet súlyosabb esetben az alvilági isteneknek kell feláldozni,¹³ a forrás az eladást a jogtalan eltaszítással együtt említi,

¹ XII tab. 6, 3. (Cic. *top.* 4, 23.) *Usus auctoritas fundi biennium est, ceterarum rerum omnium annuus est usus.* Vö. Zlinszky 1996. 59.

² Kaser 1949. 319.

³ E folyamathoz bővebben lásd Benedek 21. skk.

⁴ Földi-Hamza 255.

⁵ XII tab. 4, 3. (Cic. *Phil.* 2, 28.) *Illam suam suas res sibi habere iussit, ex XII tabulis claves ademit, exegit.*

⁶ C. Th. 3, 16, 1; Földi-Hamza 255.

⁷ Plut. *Rom.* 22. (Vö. Zlinszky 1996. 48.)

⁸ Földi-Hamza 255.

⁹ Fest. s. v. *diffareatio*

¹⁰ Plut. *Quaest.* 50.

¹¹ Fustel de Coulanges 57. sk.

¹² Düll 1944. 210.

¹³ Plut. *Rom.* 22. (Vö. Zlinszky 1996. 48.)

tehát nagy valószínűséggel a jogos ok nélküli válásra, vagyis *remancipatio*ra vonatkozik, amiből viszont nem lehet a *remancipatio* általános tilalmára következtetni.¹ A *remancipatio* azonban célként nem kizárólag a válást szolgálhatta, hiszen annak keretében lehetősége nyílt a férjnek arra is, hogy a korábbi hatalomgyakorló, általában a *pater familias potestas*a alá remancipálja feleségét azzal, hogy az egy, a férj által meghatározott harmadik személynek adja tovább *mancipatio*val a nőt; ez vált később a fentebb már említett, a nő önjogúsításához hozzásegítő *coemptio fiduciara* alapjává.² Az archaikus kor jogát illetően valóban rendelkezésünkre állnak bizonyos híradások, amelyek szerint a férj *mancipatio* útján harmadik személynek adta át feleségét az adott cél bekövetkezte utáni visszaadási kötelezettséggel; kiváltképp érdekesnek tűnik azon eset, amikor a férj egy másik férfinak egy időre átadhatta feleségét, hogy annak is utódot szülhessen, majd ennek megtörténte után – miként ezt a *mancipatio* során egy *pactum fiduciae* (*ut remancipetur*) segítségével kikötötték – visszakapta.³

A *remancipatio* tehát megszüntette a házasságot, s a második férj *manus*t kapott a feleség felett, ami egészen addig fennállt, amíg az első férj a *mancipatio*ban foglalt *pactum* alapján vissza nem követelte a feleséget; Düll ennek kapcsán több, a spártai jogról szóló forrást említ, amelyek a hasonló római szokásokkal párhuzamba állítható beszámolókat tartalmaznak.⁴ Polybios szerint Spártában általánosan bevett szokás volt, hogy három-négy, s ha testvérek voltak, esetleg még ennél is több férfi élt együtt egy asszonnyal, és mindezeknek szült gyermekeket, s ha egy férfi úgy vélte, hogy már elég gyermeket nemzett, átadhatta feleségét barátjának, hogy annak is szüljön gyermekeket.⁵ Anaxandridés király kettős házasságáról számol be Pausanias, ugyanis a király első házassága gyermektelen volt, s az *ephorosok* felszólították, hogy váljék el feleségétől, ám a király erre nem volt hajlandó, s inkább az első mellé második feleséget is szerzett magának.⁶ Plutarkhos is megemlékezik azon spártai gyakorlatról, hogy a férj változatlanul együtt élt ugyan feleségével a házasságot fenntartván, azonban ha más férfi megkérte erre, átengedhette neki feleségét gyermekek nemzése céljából; Rómában e szokás akként jelentkezett, hogy azon férfit, akinek már elég gyermeke született,

¹ Düll 213.

² Vö. Gai. *inst.* 1, 115 a

³ Düll 1944. 213. sk.

⁴ Düll 1944. 214.

⁵ Polyb. 12, 6 b, 8.

⁶ Paus. 3, 3, 9.

bármely gyermektelen férfi megkérhette arra, hogy engedje át neki feleségét, akár véglegesen, akár úgy, hogy később visszaadja.¹

E házassági intézmény meglétére a köztársaság utolsó évtizedeiben Plutarkhos Marcus Porcius Cato minorról² szóló életrajzából szerezhetünk értesülést: Plutarkhos Lucius Thrasea Paetusra, a Nero korában élt történetíróra hivatkozva elbeszéli, hogy Q. Hortensius, korának jeles szónoka valamiféle rokonság révén kívánta Catóhoz fűződő barátságát megerősíteni, s ezért arra kérte Catót, hogy adja hozzá feleségül leányát, Porciát, aki akkor Bibulus felesége volt, s akit már két gyermekkel ajándékozott meg; és ha Bibulus olyannyira ragaszkodnék Porciához, úgy ő, miután neki is gyermekeket szült, visszaadná előző férjének. Cato nem egyezett bele, hogy leánya Hortensius felesége legyen, erre Hortensius magát Marciát, Cato feleségét kérte a maga számára, noha tudta, hogy ezek nem hidegültek el egymástól, hiszen Marcia épp abban az időben várt gyermeket férjétől. Látván Hortensius elhatározásának szilárdságát, Cato – miután kikérte Marcia apjának, Philippusnak a beleegyezését – hozzájárult felesége, Marcia és Hortensius házasságához, s maga is jelen volt az eljegyzésen, ami Hortensius kifejezett kívánsága volt.³ Hortensius halálával Marcia megözvegyült, mire Cato ismét feleségül vette, amiért Caesar azon szemrehányással illette Catót, hogy a házasságot nyereszkeskedési forrásnak tekinti, ugyanis Hortensius a végrendeletében Marciára hagyta vagyonát.⁴ Appianos szintén említést tesz ezen esetről,⁵ Strabón pedig a plutarkhosi Lykurgos–Numa Pompilius összehasonlítással⁶ egybecsengően megállapítja, hogy Cato eljárása megfelelt az ősi római szokásoknak.⁷ Ugyanebben a szellemben, nevezetesen az ősi római erkölcsökkel és az államérdekkel egybehangzónak ítélvén idézi fel Cato életének e momentumát Augustinus,⁸ Tertullianus pedig a római és a keresztény értékrend különbségeit demonstrálja ennek segítségével; ugyanakkor tévesen nem Cato Uticensishez, hanem Cato Censoriushoz köti Marcia házasságának történetét.⁹ Az eset

¹ Plut. *Lyc.* 3, 1-2.

² Cato minorhoz bővebben lásd Berthold 133. skk; W. Hemmen: *Das Bild des M. Porcius Cato Uticensis in der antiken Literatur*. Diss. Göttingen 1954; P. Pecchiura: *La figura di Cato Uticense nella letteratura latina*. Torino 1965.

³ Plut. *Cato min.* 25.

⁴ Plut. *Cato min.* 52.

⁵ App. *civ.* 2, 99.

⁶ Plut. *Lyc.* 3, 1-2.

⁷ Strab. 11, 515.

⁸ Aug. *fid. et op.* 7. *Non liceat viro uxorem suam alteri tradere: quod in re publica tunc Romana non solum minime culpabiliter, verum etiam laudabiliter Cato fecisse perhibetur.*

⁹ Tert. *apol.* 39, 12. *Qui uxores suas amicis communicaverunt, quas in matrimonium duxerant liberorum et alibi creandorum. Nescio quidem ainvitas ... O Romanae gravitatis exemplum: leno est philosophus et censor.*

közismert voltát bizonyítja, hogy Quintilianus szerint a szónoki képzésben jó érvelési és ellenérvelési alapul szolgálhat a Cato–Marcia–Hortensius házasság.¹

A házasság kétségkívül *manusos* házasság lehetett, hiszen éppen ezért volt szükség Marcia apjának, Philippusnak a beleegyezésére, lévén hogy Cato *manusát* a *pater familias* felé történő *remancipatio* szüntette meg, s a Hortensiuszal kötendő – nagy valószínűséggel *coemptió*val létrejövő – házasság megkötése során sem volt nélkülözhető a hatalomgyakorló közreműködése.² Ezt támasztja alá a lucanusi *Pharsalia* azon szöveghelye is, amely szerint Marcia mint *iussa*, vagyis parancsot teljesítő volt ezen ügyletek tárgya, nem pedig aktív résztvevője, a *conubii pretium mercesque soluta* kitétel szintén a *coemptió*ra és a *mancipatio*ra utal, valamint a szintén Marciára vonatkozó *tertia iam suboles* fordulat,³ hiszen *prima filiaként* Philippus lánya volt, a Catóval kötött *manusos* házasságban feleségként *filiae loco* állott mintegy *secunda filiaként*, Hortensius *manusa* alatt lett szintén *filiae loco tertia filia*.⁴ A korábbi férj jogát ahhoz, hogy feleségét a második férj *manusa* alól visszakövetelhesse, egy, a *mancipatio*hoz kapcsolódó *nuncupatio* biztosította, ami tartalmára nézvést egy infamáló hatású *actio fiduciaevel*⁵ peresíthető *pactum fiduciae* volt.⁶

A házasság és a *manus* létrejöttének és megszüntetésének módozatainak elemzését követően érdemesnek tűnnek – mintegy rövid kitérőként – szemügyre venni, hogy az *uxor in manu* milyen viszonyban áll az *agnatió*val, illetve tagja-e annak.

¹ Quint. *Inst.* 3, 5, 8. 11. 13; 10, 5, 13.

² Düll 1944. 220. skk.

³ Lucan. 2, 326-339. *Interea, Phoebos gelidas pellente tenebras, / pulsatae sonuere fores: quas sancta relicto / Hortensi moerens irrupit Marcia busto: / quondam virgo toris melioris iuncta mariti: / mox, ubi, conubii pretium mercesque soluta est / tertia iam suboles, alios fecunda penates / impletura datur, geminas ex sanguine matris / permixtura datos. Sed postquam condidit urna / supremos cineres, miserando concita vultu, / effusas laniata comas, concussaue pectus / verberibus crebris, cineresque ingesta sepulcri, / non aliter placitura viro, sic moesta profatur: / 'Dum sanguis inerat, dum vis materna peregi / iussa, Cato, et geminos excepi foeta maritos.'*

⁴ Düll 1944. 221.

⁵ Földi–Hamza 442.

⁶ Düll 1944. 222.

III. AZ UXOR IN MANU VISZONYA AZ AGNATIÓHOZ

A szakirodalom sokáig azon a véleményen volt, hogy az *uxor in manu* agnát rokonnak számít,¹ Brósz Róbert azonban meggyőzően bizonyította, hogy az *uxor in manu* nem tartozik bele az *agnatió*ba – a következőkben érdemesnek tűnik okfejtését röviden áttekinteni.² Az *agnatus* és *agnascor* kifejezések előfordulását tekintve ezek legáltalánosabb és legszélesebb értelemben a születéssel történő gyarapodást, növekedést,³ ezen belül a *postumusokat*, *pater familias* halála után született utódokat jelölik.⁴ Emellett az *agnatus* természetesen a mesterséges, a törvény által létrehozott rokonság (*legitima cognatio*) értelemben is előfordul,⁵ ezért említi Paulus, hogy az *adoptió*val örökbe fogadott a *pater familias* családtagjaihoz csatlakozik, „hozzászületik”, és ezáltal *cognatus*suk lesz;⁶ ezzel egybehangzó a forrásokban található, az örökbefogadás esetében használt, az *agnatio* kifejezést kiegészítő *quasi* szócska.⁷ A *Sententiarum libri*⁸ vonatkozó szöveghelye kimondja, hogy az *agnatusok* és a *cognatusok* között az a döntő különbség, hogy az *agnatusok* egyúttal *cognatusok* is, a *cognatusok* azonban nem feltétlenül *agnatusok*.⁹ Tehát ezek alapján kizárható, hogy az *uxor* agnát rokon legyen, hiszen a törvény tiltja, hogy a feleség férjének vérszerinti,¹⁰ vagyis kognát rokona legyen.¹¹ Az *agnatio* számos, ám leginkább csak megfogalmazásában eltérő, tartalmilag egybehangzó definíciójával találkozhatni a forrásokban, így például a legismertebb a Gaiustól származó „*sunt autem agnati per*

¹ Csak néhány fontosabb munkát kiemelve: Bonfante 1912. 146; Vécsey 33. 77; Kaser 1971–1975. I. 52. skk.

² Brósz 3. skk.

³ Brósz (4.) itt Bonfante nézetére hivatkozik (Bonfante 1912. 137.).

⁴ Ulp. 22, 18. *Postumi quoque liberi cuiuscumque sexus omissi, quod valuit testamentum, agnatione rumpunt.*

⁵ Gai. *inst.* 3. 10. *Vocantur autem agnati qui legitima cognatione iuncti sunt: legitima autem cognatio est ea quae per virilis sexus personas coniungitur. Itaque eodem patre nati fratres agnati sibi sunt, qui etiam consanguinei vocantur, nec requiritur an etiam matrem eandem haberint. Ulp. D. 23, 2, 12, 4. Adoptivae sororis filiam possum uxorem ducere: cognata enim mea non est filia eius, quia avunculus nemo fit per adoptionem et eae demum cognationes contrahuntur in adoptionibus, quae legitimae essent, id est quae adgnatorum ius haberent.*

⁶ Paul. D. 1, 7, 23. *Qui in adoptionem datur, his quibus adgnascitur et cognatus fit, quibus vero non adgnascitur nec cognatus fit: adoptio enim non ius sanguinis, sed ius adgnationis adfert.*

⁷ Gai. *inst.* 2, 138. *Si quis post factum testamentum adoptaverit sibi filium aut per populum eum qui sui iuris est, aut per praetorem eum qui in potestate parentis fuerit, omni modo testamentum eius rumpitur quasi agnatione sui heredis.*

⁸ Földi–Hamza 91.

⁹ Paul. 4, 8, 14. *Inter agnatos et cognatos hoc interest, quod in agnatis etiam cognati continentur, inter cognatos vero agnati non comprehenduntur.*

¹⁰ Gai. *inst.* 1, 59–62. A relatív házassági akadályokhoz lásd Földi–Hamza 254.

¹¹ Brósz 4.

virilis sexus personas cognatione iuncti, quasi a patre cognati”,¹ azaz „agnát rokonok pedig azok, akiket férfiak által közvetített rokonság fűz egybe, vagyis az (azonos) apától (származó) rokonok”² meghatározás.³ Az alap minden esetben a közös apától való származás, s ily módon az *agnatiót* csupán ez képes közvetíteni; valamint az *agnatió*ba ugyanazon család – s amint ezt a szöveghelyek kiemelik – lemenő tagjai tartoznak, vagyis az agnát rokonok az egyazon családba tartozó apai ági rokonok, s egyetlen textus sem említi sem a feleséget, sem pedig a *manus* intézményét.⁴

Ezt támasztja alá Gaius azon kijelentése, miszerint míg a férfiak *iure agnationis* szerzik meg a nőkről rájuk maradó örökséget, addig a nők csupán *legitima heresként* szerezhetik meg a férfiaktól rájuk háramló örökséget, s ez áll a *manusos* házasságot kötő anyára és mostohaanyára is, aki *sororis loco*, vagyis nem *agnationis iure* örököl.⁵ Milyen minőségében örököl az *uxor in manu*? Gaius több helyen hangsúlyozza, hogy az *uxor in manu* nem agnát rokonként örököl, s a *manus* csupán *filiae loco quasi sua heres*-zé teszi,⁶ másutt pedig azt állítja, hogy *filiae loco* lévén *sua heresként* jut az örökséghez,⁷ az Ulpianus munkáiból összeállított *Liber singularis regularum*⁸ *sua heresként* említi a *manus* alatt álló feleséget,⁹ a *Sententiarum libri* felsorolása azonban nem is tartalmazza ezek között.¹⁰ Amikor tehát az *uxor in manu sua heresként* kerül említésre, ennek okául a források nem az *agnatiót* említik, hanem a férji hatalmat; a *sui*

¹ Gai. *inst.* 1, 156.

² Földi–Hamza 240.

³ Brósz (5.) még hasonló fontosságúként idézi Ulp. 11, 4. *Agnati sunt (a patre) cognati virilis sexus per virilem sexum descendentes eiusdem familiae*. Az egyéb definíciókat lásd Ulp. 26, 1; Gai. *inst.* 3, 10; Coll. 16, 2, 10; 16, 3, 13; 16, 4, 1; 16, 7, 1; Paul. 4, 8, 14; I. 1, 15, 1; 3, 5, 4; D. 26, 4, 7; 38, 8, 4; 38, 10, 4, 2; 38, 10, 10, 2; 38, 10, 10, 6; 38, 16, 2, 1.

⁴ Brósz 5. 10; vö. Gai. *inst.* 3, 10; Coll. 16, 2, 10.

⁵ Gai. *inst.* 3, 14. *Quod ad feminas tamen attinet, in hoc iure aliud in ipsarum hereditatibus capiendis placuit, aliud in ceterorum (bonis) ab his capiendis: nam feminarum hereditates proinde ad nos agnationis iure redeunt atque masculorum; nostrae vero hereditates ad feminas ultra consanguineorum gradum non pertinent. Itaque soror fratri sororive legitima heres est, amita vero et fratris filia legitima heres esse non potest. Sororis autem nobis loco est etiam mater aut noverca quae per manum conventionem apud patrem nostrum iura filiae nacta est.*

⁶ Gai. *inst.* 1, 115 b ... *fiduciae causa cum viro suo fecerit coemptionem, nihilo minus filiae loco incipit esse; nam si omnino quaelibet ex causa uxor in manu viri sit, placuit filiae iura nancisci.* 2, 139. *Idem iuris est: si cui post factum testamentum uxor in manum conveniat, vel quae in manu fuit nubat; nam eo modo filiae loco esse incipit et quasi sua.*

⁷ Gai. *inst.* 3, 3. *Uxor quoque in manu viri est, ei sua heres est, quia filiae loco est.*

⁸ Vö. Földi–Hamza 91.

⁹ Ulp. 22, 14. *Sui autem heredes sunt liberi, quos in potestate habemus, tam naturales, quam adoptivi: item uxor, quae in manu est, et nurus, quae in manu est filii, quem in potestate habemus.* 29, 1. *Sed ex edicto praetoris, seu testatus libertus moriatur, ut aut nihil aut minus quam partem dimidiam bonorum patrono relinquat, contra tabulas testamenti partis dimidiae bonorum possessio illi datur, nisi libertus aliquem ex naturalibus liberis successorem sibi relinquat, sive intestato decedat, et uxorem forte in manu vel adoptivum filium relinquat, eaque partis mediae bonorum possessio contra suos heredes patrono datur.*

¹⁰ Paul. 4, 8, 4. 7.

heredes sorába az *interpretatio extensiva* révén elsőként feltehetően az *adoptivus* nyert felvételt, utóbb pedig a leánygyermek helyén, *filiae loco* álló, kezdetben a finom distinkciót engedő *quasi* kitétellel besorolt, *sua heresként* elismert *uxor*.¹ Brósz kimutatja, hogy a rómaiak nem ismerték az agnát család, az ún. *familia agnata* fogalmát, lévén az *agnatio* nem a *familia proprio iure*² egyik formája, s ebből következik, hogy a *familia proprio iure*hez tartozása nem előfeltételezi az agnát kötődést.³ Az *agnatio* általában természetes úton, vagyis születéssel jön létre, azonban mintegy kivételként *adoptio* is létrehozhatja, amint ezt a *Digesta* több, és a iustinianusi *Institutiones* egy helyén olvashatjuk,⁴ a *Liber singularis regularum* azon *paragraphusa* pedig, amely a *suus heresszé* válás eseteit taglalja, nem az *agnatio* létrejöttének eseteit, hanem a *ius civile* szerint számbajöhető örökösök körének alakulását⁵ veszi sorra.⁶ Mindezek alapján egyértelműen leszögezhető, hogy az *uxor in manu* nem tartozik az *agnatio*ba.¹

E rövid kitérő után – immáron a *stricto sensu* férji hatalom bemutatásához visszatérve – a házibírászkodás intézményét, illetőleg az *uxor in manu*nak a *iudicium domesticum* előtti helyzetét kívánjuk vizsgálni. Ennek során szükségesnek látszik a kutatás körébe azon forrásokat is bevonni, amelyek a *filius familias* ellen lefolytatott eljárások menetét taglalják, tekintve hogy az *uxor in manu* vonatkozásában rendelkezésünkre álló textusok száma igen korlátozott. Ezt követően a – korábbi, tehát nagy valószínűséggel Cicero korában is elő jognak tekinthető rendelkezéseket összefoglaló – *lex Iulia de adulteriis coercendis* alapján tárjuk fel a családfői hatalom elemét képező *ius occidendi* jellegét és alkalmazhatóságának körét.

¹ Brósz 7. sk.

² Ulp. D. 50, 16, 195, 2. *Iure proprio familiam dicimus plures personas, quae sunt sub unius potestate aut natura aut iure subiectae. ... Communi iure familiam dicimus omnium agnatorum: nam etsi patre familias mortuo singuli familias habent, tamen omnes qui sub unius potestate fuerunt, recte eiusdem familiae appellabuntur, qui ex eadem domo et gente proditi sunt.*

³ Brósz 9.

⁴ Ulp. D. 38, 16, 2, 3. *Parvi refert, adgnatus nativitate an adoptione sit quaesitus. Nam qui adoptatur iisdem fit adgnatus, quibus pater ipsius fuit.* Vö. D. 1, 7, 7. 23.

⁵ Brósz 11.

⁶ Ulp. 23, 3. *Agnascitur suus heres aut agnascendo, aut adoptando, aut in manum conveniendo, aut in locum sui heredis succedendo, velut nepos mortuo filio vel emancipato vel manumissione, id est si filius ex prima secundave mancipatione manumissus reversus sit in patris potestatem. Ezzel egybecseng Paul. 4, 8, 7. *Post mortem patris natus vel ab hostibus reversus aut ex primo secundove mancio manumissus, cuiusve erroris causa probata est, licet non fuerint in potestate, sui tamen patri heredes efficiuntur.**

IV. IUDICIUM DOMESTICUM – IUS OCCIDENDI

IV. 1. Az *uxor in manu a iudicium domesticum* előtt

A férjnek azon jogáról, illetve kötelességéről, hogy felesége főbenjáró vétkei, a házasságtörés és a borivás miatt a rokonokkal *iudicium domesticum*ot tartson, valamint azon lehetőségéről, hogy a csekélyebb súlyú vétkek esetén saját belátása szerint büntesse feleségét, Dionysius Halicarnassensis tudósít: „*Tauta ... hoi syngeneis meta tou andros edikadzon, en hois phthora sómatos, kai ... ei tis oinon heyretheié piousa gyné, amphotera gar tauta thanató dzémioun synekorésen ho Rómulos*”² A férj a rokonokkal ítélezett felesége felett házasságtörés esetén, és ha rábizonyították egy nőre, hogy bort ivott – ugyanis egy Romulusnak tulajdonított *lex regia*³ megengedte, hogy mindkét esetet halállal büntessék. A dionysiusi szöveghely a rokonoknak a férjjel közösen lefolytatandó vizsgálatáról szól, az eljárásban tehát a férj és a rokonok (valamint a barátok) vesznek részt, ez utóbbiak alkotják a *consilium necessariorum*ot. Az *edikadzon* kifejezést latinul a *cognoscebant* fordítással adhatjuk vissza,⁴ ami a római büntetőeljárás vizsgálatának *terminus technicus*a; az *auctor* tehát tudatosan a római jogi terminológiát használja, ami alátámasztja a Senecánál (*illis ius dicere permiserunt*), s a Gellius által hagyományozott Cato-szövegben olvashatókat: „*Verba Marci Catonis adscripti ex oratione quae inscribitur De dote, in qua id quoque scriptum est, in adulterio uxores deprehensas ius fuisse maritis necare: 'Vir', inquit, 'cum divortium fecit, mulieri iudex pro censore est, imperium quod videtur habet. Si quid perverse taetereque factum est a muliere, multatur; si vinum bibit, si cum alieno viro probri quid fecit, condemnatur.'* *De iure autem occidendi ita scriptum: 'In adulterio uxorem tuam si prehensisse, sine iudicio impune necares; illa te, si tu adulterares sive tu adulterare, digito non auderet contingere, neque ius est.'*”⁵ A részlet Marcus Porcius Cato *De dote* című beszédéből

¹ Brósz 13; Földi–Hamza 240.

² Dion. Hal. 2, 25. *De his cognoscebant cognati cum marito: de adulteriis et si qua vinum bibisse argueretur; hoc utrumque enim morte punire Romulus concessit.*

³ A *leges regiae*hez lásd Zlinszky 1996. 45. skk.

⁴ Girard 6.

⁵ Gell. 11, 23, 4-5. *Verba Marci Catonis adscripti ex oratione quae inscribitur De dote, in qua id quoque scriptum est, in adulterio uxores deprehensas ius fuisse maritis necare: 'Vir', inquit, 'cum divortium fecit, mulieri iudex pro censore est, imperium quod videtur habet. Si quid perverse taetereque factum est a muliere, multatur; si vinum bibit, si cum alieno viro probri quid fecit, condemnatur.'* *De iure autem occidendi ita scriptum: 'In adulterio uxorem tuam si prehensisse, sine iudicio impune necares; illa te, si tu adulterares sive tu adulterare, digito non auderet contingere, neque ius est.'*

származik, amelyből sajnos csak ennyi maradt ránk, s amelyről semmiféle egyéb információnk nincsen. A férj jogaira történő utalás még nem ad támpontot az *oratio* céljáról és fajtájáról, a *singularis* második személy alkalmazása nem feltétlenül jelenti azt, hogy a szónok a per valamely szereplőjéhez szólna, a latin nyelvben a *singularis* második személy általános és személytelen használata szokásos és igen gyakori.¹

Cato itt igen élesen fogalmazza meg a férjnek felesége feletti hatalmát, azt a *magistratusok*nak a polgárok feletti hatalmához, fennhatóságához hasonlítja.² Tehát a válás alkalmával a férjnek joga van arra, hogy amennyiben felesége a házasság fennállása idején erkölcstelen magatartást tanúsított (*propter mores*), a hozományból, amit vissza kell adnia, bizonyos levonásokat eszközöljön mintegy erkölcsbíráskodás, *regimen morum* (erkölcsbíráskodás) formájában. Így a nő számára a férj helyettesíti a *censort* (*vir iudex pro censore est*), hiszen a feleség felett mintegy főhatalommal, *imperiummal* bír (*imperium quod videtur habet*). Ez természetesen a házasság idején áll fenn, és nem a váláskor lép életbe, mint a *censori regimen morum*, ami jelen esetben a *censor* helyett szintén a férjet illeti meg,³ miként a *magistratus* az őt megillető *imperiumból* kifolyólag két különböző módon gyakorolhatja büntetőhatalmát, úgy a férj is: a feleség csekélyebb jelentőségű vétkei esetén (*si quid pervorse factum est a muliere*) önállóan büntethette (*multitat*) – ez megfelel a *magistratus* *coercitiós* fenyítőjogának; a feleségnek egy másik férfival folytatott kapcsolata esetén, illetve ha a nő bort ivott, a *magistratus* jogszolgáltatásának megfelelően a férj is *iurisdictiót* gyakorolt (*condemnat*). A *multitare* és a *condemnare* tehát a *coercitió*nak és a *iurisdicti*ónak *terminus technicusai*, s Cato mint a jogban jártas szerző nem véletlenül használja e két kifejezést egymás ellentételeként. A *multitare* alkalmazására a catói szöveg szerint a válás alkalmával, tehát a *manus* – itt férji *imperium* – megszűnésekor, illetve ezután kerül sor, míg a *magistratus* hivatali ideje alatt, tehát amíg az *imperium* birtokában van, gyakorolhatja ezen fenyítőjogát; ugyanakkor egyáltalában nem lehet kizárni, hogy Cato a *multitare* alatt a házasság fennállásának idején a férj által a feleségre mért fenyítő büntetésekét értette. A feleség hűtlenség, illetve borivás miatti elítélése (*condemnatio*) után a szerző határozottan kiemeli a házastársak egyenlőtlen jogállását, hiszen míg a férj házasságtörésen ért feleségét a *consilium necessariorum* – Dionysius Halicarnassensisnél *syngeneis* – egybehívása és a *iudicium domesticum* lefolytatása

¹ Menge II. 1.

² Nótári 1999 c 37. skk.

³ Kunkel 1966. 234.

nélkül is büntetlenül megölheti (*sine iudicio impune necares*), addig a feleség egy ujjal sem nyúlhat férjéhez. Ha a férj házasságtörésen ért feleségét büntetlenül megölte, azon az állami büntetőjogban élő elv érvényesült, hogy a tetten ért bűnöst (*manifestus*) bírósági eljárás nélkül is meg lehetett büntetni, így például a tizenkéttáblás törvény nem büntette az éjjeli, illetve a fegyverrel védekező tolvaj megölését, lévén ez jogos önhatalom.¹

A *iudicium domesticum* alkalmazására az *uxor in manu* esetében igen kevés forráshellyel rendelkezünk, ezért indokolt a házibírászkodás vizsgálata során forrásbázisunkat a *filius familiasszal* szembeni eljárást bemutató textusokra is kiterjeszteni.

IV. 2. A *filius familias* a *iudicium domesticum* előtt

A *pater familias* potestasának lényeges elemét képező *ius vitae ac necis*re az antik forrásokban számos említést találunk.² A Dionysius Halicarnassensis által Romulus neve alatt ránk hagyományozott királyi törvények egyike az atyának felnőtt gyermekével szemben fennálló büntetőhatalmát szabályozza. Eszerint az atyát fia felett, annak egész életében teljes körű hatalom illette meg: személyi szabadságát korlátozhatta, megverhette, megbilincselve falusi munkára száműzhette, akár meg is ölhette, tehát a forrás a kiszabható büntetések kánonját sorolva mintegy *ultima ratio*ként említi a *ius vitae ac necis* gyakorlásának lehetőségét.³ Noha ezen büntetéseknek sem alkalmazási köréről, sem a kiszabásukhoz szükséges eljárásról nem mond semmit a törvény, valószínűsíthetjük, hogy a családgyermek nem volt az atya kénye-kedvének kiszolgáltatva, ha figyelembe vesszük azon szigorú ellenőrzést, amelyet a család belső élete felett kezdetben a *gens* gyakorolt, s amelyet a későbbiekben a *ensor* vett át.¹ Dionysius Halicarnassensistól megtudjuk, hogy a *ensorok* ellenőrizték, hogy a *pater familias* hogyan neveli gyermekeit, s ha a nevelést túl szigorúnak vagy pedig túl

¹ Coll. 7, 3, 3. *Et si quis noctu furem occiderit, non dubitamus, quin lege Aquilia non teneatur: sin autem, cum posset adprehendere, maluit occidere, magis est, ut iniuria fecisse videatur; ergo etiam lege Cornelia tenebitur.*

² Cic. *dom.* 29, 77; *Pis.* 40, 97; *fin.* 1, 8; *rep.* 2, 35; Val. Max. 5, 8, 2-5, 9, 1; 5, 10, 1; 6, 1, 6; Suet. *Tib.* 35; Liv. 1, 26; 2, 41; 8, 7; *epit.* 54; Plin. *nat.* 34, 4, 16; Auct. ad Her. 4, 16, 23; Sall. *Cat.* 39, 5; 52, 30; Sen. *clem.* 1, 11, 50; Quint. *decl.* 317; Dio Cass. 37, 36; Gell. 5, 19, 9.

³ Dion. Hal. 2, 26, 4.

enyhének ítélték, erélyesen közbeléptek; hasonlóan jártak el rabszolgák fegyelmezésének terén is.² Feltehetően a *censorok* örködték a házközösség vallási kultuszának helyes ellátása felett is.³ Plutarkhos érezhető iróniával jegyzi meg, hogy a *censorok* sem a házasságokat, sem a gyermeknevelést, sem a lakomákat nem hagyták ellenőrzés nélkül, hanem felügyeletet gyakoroltak mindenki életvitele és politikai gondolkodása felett.⁴

A családfői hatalom tartalmát képező *ius vitae ac necis* gyakorlásának korlátaira első bizonyítékul a tizenkétáblás törvény egy, a *Codex Veronensis* Gaius szövegéből és a *Fragmentum Augustoduniense*ből több-kevesebb bizonyossággal rekonstruálható előírása szolgál.⁵ A *Fragmentum Augustoduniense* a *pater familias* azon hatalmát tárgyalja, amely feljogosítja arra, hogy azt a rabszolgát vagy családgyermeket, aki egy harmadik személynek deliktuálisan kárt okozott, ő maga megölje és a holttestnek, illetve ennek részeinek átadásával tegyen eleget a *noxae deditio* kötelezettségének.⁶ Közvetlenül ezután világosan kimondja, hogy a *patria potestas* tartalmazza a *ius vitae ac necis*-t, s hogy a tizenkétáblás törvény előírása szerint a *pater familias* nem ölhetette meg fiát *sine iusta causa*. A Krüger-féle olvasat nem teljességgel biztos, ám ezen változtatások ellenére is kétség nélkül olvasható az *<occi>dere sine iusta causa, ut constituit lex XII tabularum* kitétel, vagyis hogy a tizenkétáblás törvény rendelkezése szerint a *pater familias* nem ölhetette meg fiát *iusta causa* nélkül. Az idézet hitele kétséges volna, ha fel kellene, illetve lehetne tételezni, hogy ez csupán a *Fragmentum Augustoduniense*t Gaius szövegeiből összeállító jogász önálló betoldása volna. Azonban a *Codex Veronensis* jelen esetben igen töredékes szövege tartalmazza a „...*tabul...*” töredéket⁷, amely aligha jelenthetett mást, mint a *leges XII tabularum*-ot, ami igen valószínűvé teszi, hogy a tizenkétáblás törvényből származó ezen rendelkezést az eredeti, gaiusi szöveg is tartalmazta.¹ Kunkel szerint a *iusta causa* azt jelentette, hogy a fiúra olyan bűn elkövetését kellett rábizonyítani, amely a halálbüntetés alkalmazását

¹ Liv. 6. 20; Gell. 9. 2.

² Dion. Hal. 20, 13, 3.

³ Pólay 1965. 5.

⁴ Plut. *Cato mai.* 16.

⁵ *Fragmentum Augustoduniense* 85–86. In: *Collectio librorum iuris anteiustiniani* edd. P. Krüger–Th. Mommsen–G. Studemund. Berolini 1923. 160. *Ergo tum praetor corpus te dedere dom parentem putes iure uti t..... <do> mino vel parenti etiam occidere eum et mortuum dedere in no<xam> patria potestas potest. n cum patris potestas talis est ut habeat vitae e: necis po<testatem>. De filio hoc tractari crudele est, sed... non est. ... n post r.... <occi>dere sine iusta causa, ut constituit lex XII tabularum, sed deferre iu<dici> debet propter calumniam.*

⁶ Földi 2004. 116. skk.

⁷ Gai. *inst.* 4, 80.

jogossá tette.² A bizonyításnak feltehetően meghatározott rendje volt, amely során az ügy pontos ismertetése és kivizsgálása után a bűncselekmény elkövetésével vádolt családgyermek lehetőséget kapott a védekezésre. Erre utalnak a későbbiekben tárgyalásra kerülő esetekben található *cognita domi causa*³, *inspecta diligentissime causa*⁴, *audita causa* és *quae adulescens pro se dixerat*⁵ kifejezések is.

A deferre iu<.....> debet propter calumniam töredéket első kiadója, Chatelain hocnak olvasta, amit tőle Krüger is átvett. Elsőként Ferrini és Scialoja olvasták és egészítették ki *iu<dici>re*, amely olvasathoz hamarosan Krüger is csatlakozott.

Ám, amint Kunkel bebizonyította¹, a *iu<dici>* olvasat sem tartalmi, sem szövegkritikai szempontból nem helytálló. Ugyanis ha a *deferre iudici* fordítása *beim Richter Anklage erheben*, vagy *dem Richter anzeigen*, úgy a *iudex* alatt a jogszolgáltató szervet (*öffentliche Justiz*) értvén két lehetőség kínálkozik. Vagy a *pater familias*nak kell fia ellen a törvény előtt vádat emelnie, hogy elkerülje a *calumniát*; ám ezen értelmezés alapjaiban kérdőjelezné meg a *patria potestas* kardinális pontját képező *ius vitae ac necis* létét, illetve gyakorolhatóságát. Vagy pedig a *pater familias*nak be kellett jelentenie a *iudex*nél az általa, az őt megillető *ius vitae ac necis*nél fogva végrehajtott megölést, ezen esetben pedig a pusztá bejelentési kötelezettség nehezen egyeztethető össze a *filius familias sine iusta causa* megölési tilalmával. Amennyiben a *iu<.....>* olvasatot helyesnek is fogadjuk el, a *iu<dici>* kiegészítés azért nem elégíthet ki bennünket, mivel a szövegben található *lacunát* nem tölti ki. Az oldal szélét ugyanis újrafelhasználás céljából egyenlő szélességben vágták le, így minden sorból legalább hét-nyolc betű hiányzik, és nem négy, tehát a *iu<dici>* helyett a *iu<dicibus>* kiegészítés helytállóbbnak tűnik. Ezen olvasat akkor ad értelmet, ha *iudices* alatt nem az állami jogszolgáltatás bírait, hanem a *consilium* tagjait, a rokonokat és a barátokat értjük. Ugyanakkor az is lehetséges, hogy a *iu<.....>* olvasat meg nem erősítettven *nec<essariis>*szel vagy *pro<pinquis>*szel helyettesíthető.

Mivel a szöveg olvasata súlyos problémákat vet fel, nem tekintendő ugyan a *consilium necessariorum* feltétlen szükségességére nézvést minden kétséget kizáró bizonyítéknak, ám az előbbiekből félreérthetetlenül kitűnik, hogy a *ius vitae ac necis* gyakorlásához a *filius* bűnének bizonyítottanak kellett lennie (*iusta causa*), ha az atya el akarta kerülni a

¹ Rabello 90; de Visscher 175; Kunkel 1966. 243.

² Kunkel 1966. 243.

³ Liv. 2, 41, 10.

⁴ Val. Max. 9, 5, 1.

⁵ Sen. clem. 1, 15, 3.

gyilkosság vádját. Más források ugyanakkor meggyőző bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy a *ius vitae ac necis* gyakorlásához *iudicium domesticum* megtartására és a *consilium necessariorum* összehívására volt szükség.² Seneca Luciliushoz írott levelében megemlíti, hogy az ősök a *dominusnak*, azaz a *pater familiasnak* lehetővé tették, hogy a házközösségben tisztségeket lássson el és *iurisdictiót* gyakoroljon, tehát az otthon, illetve a házközösséget az állam kicsinyített másának képzelték. A *dominus* a büntetőhatalmat gyakorolván Tacitus szerint az *exemplum maiorumnak*³ és *priscum institutumnak*,⁴ Suetonius szerint a *mos maiorumnak*,⁵ Cicero szerint pedig a *consuetudónak*⁶ megfelelően jár el. A *iudicium* bizonyos formások között általában a *pater familias* otthonának *atriumában* zajlott le.⁷

Azon kérdésben, hogy a *iudicium domesticum* valóságos bíraskodás volt-e, a szakirodalom erősen megosztott. Mommsenre vezethető vissza azon nézet, amely nem ismeri el a *iudicium domesticumot* valóságos bíraskodásnak.⁸ Mommsen a *iudicium domesticum* fogalmat *oxymoronként* elutasítja, és csupán *Hauszucht*ról beszél, ami *coercitió*nak vagy *disciplinának* is nevezhető, tehát a *iudicium domesticum*, vagyis szerinte a *Hauszucht* nem egyéb, mint *Gewissensgericht*.⁹ Mommsent követvén Volterra azt állítja, hogy a *iudicium domesticum* ítélete nem mentesítette a hatalom alattit az állami bírósági eljárás és az általa kiszabott büntetés alól¹⁰, valamint hogy a bűncselekmény elbírálására felállított állami bíróság léte már önmagában is kizárja a *iudicium domesticum*nak mint jogintézménynek a létét.¹¹ Hasonló gondolattól vezetve Mommsen is hiányolja a *iudicium domesticum* által elbírálandó bűncselekmények körének pontos meghatározását.¹² Kunkel véleménye szerint ezen gondolkodásmód nem volt jellemző a rómaiakra, hiszen az állami igazságszolgáltatás rendjében is voltak hatásköri átfedések, ami azt bizonyítja, hogy a meghatározott bűncselekmények

¹ Kunkel 1966. 244. skk.

² Sen. *epist.* 47, 14. *Maiores nostri dominum patrem familias appellaverunt, honores in domo gerere, ius dicere, permiserunt et domum pusillam rem publicam esse iudicaverunt.*

³ Tac. *ann.* 2, 50. *Adulterii graviolem poenam deprecatus, ut exemplo maiorum propinquis suis ultra ducéntesimum lapidem removeretur suasit.*

⁴ Tac. *ann.* 13, 32. *Isque prisco instituto propinquis coram de capite famaue coniugis cognovit et insontem nuntiavit.*

⁵ Sue. *Tib.* 35. *ut propinqui more maiorum de communi sententia coacerent*

⁶ Cic. *Rosc. Am.* 15, 44. *Quod consuetudine patres faciunt, id quasi novum reprehendis...*

⁷ Val. Max 5, 8, 3. *Succurrebant effigies maiorum cum titulis suis ut eorum virtutes posteris non solum legerent, sed etiam immittarentur.*

⁸ Mommsen 1899. 16–26.

⁹ Mommsen 1899. 17.

¹⁰ Volterra 117.

¹¹ Volterra 1948. 135. skk.

¹² Mommsen 1899. 20.

elbírálására rendelt törvényszékek hatásköre sohasem vált kizárólagossá a házbírászkodás és az állami igazságszolgáltatás között, s amíg ezek egymás mellett léteztek, kölcsönös hatásköri konkurencia érvényesült közöttük.¹ (Hasonló helyzet állott fenn a *tresviri capitales* és a *quaestiones perpetuae* között², bizonyos bűncselekmények miatt pedig a *quaestio repetundarum* a *quaestio maiestatis* vagy a *quaestio de vi* előtt is vádat lehetett emelni.³)

Kaser – noha nem tagad meg a *iudicium domesticum*tól olyan határozottan minden jelentőséget, mint Mommsen és Volterra – hangsúlyozza, hogy nem tartozott a *ius* körébe.⁴ Valóságos bírászkodást látnak a *iudicium domesticum*bán, akik Geib véleményét többé-kevésbé magukévá tették, szerinte ugyanis a *pater familias* családjának tagjai felett megillette a büntetőbírászkodás joga.⁵ A rómaiak a családban az állam kicsinyített mását látták, amelyben a *pater familias* megfeleltethető az *imperiummal* rendelkező *magistratus*nak, s hasonlóképpen párhuzamba állítható *iudisdictio*juk is⁶, amint erre már Bonfante határozottan felhívta a figyelmet.⁷ Ezen véleményhez csatlakozott Düll, noha véleménye szerint a *iudicium domesticum*bán a *pater familias* nem kötötte szükségszerűen a *consilium* véleménye.⁸ Kunkel a feleség és a gyermekek főbenjáró büntethetőségét feltétlenül a *consilium*hoz köti, és úgy véli, hogy a *pater familias* nem függetleníthette magát a *consilium* többségi ítéletétől a vádlott bűnösségét vagy ártatlanságát illetően.⁹ Álljon itt néhány példa, amelyekből kitűnik, hogy amennyiben az atya az őt megillető *ius vitae ac necis* kívánta gyakorolni, és mentesülni akart a gyilkosság vádjától, az ügyet a *consilium necessariorum*bán kellett tárgyalnia.

¹ Kunkel 1966. 222.

² Kunkel 1962. 76.

³ Kunkel 1966. 223.

⁴ Kaser 1971. 69. *Die Eindordnung der hauslichen Gerichtsbarkeit in den Bezirk der mores läßt vielmehr deutlich erkennen, daß sie bei der Scheidung von Recht und Sitte aus der Rechtsordnung ausgeschlossen worden ist.*

⁵ Geib 87.

⁶ *Sen. contr.* 10, 2, 8. *cetera iura puto, paterno imperio subiecta esse*; *Gell* 10, 23, 4. *Vir... mulieri iudex pro censore est, imperium quod videtur habet.* *Sen. epist.* 47, 14. *Maiores nostri dominum patrem familias appellaverunt, honores illis in domo gerere, ius dicere permisierunt et domum pusillam rem publicam esse iudicaverunt.*

⁷ Bonfante 1925. I. 98. *Tutto quanto il diritto punitivo del paterfamilias non è poi altrimenti spiegabile che come l'esercizio di un impero giurisdizionale. Le forme sono quelle di: un giudizio pubblico; come il magistrato ha un consilium di sua libera scelta, così il paterfamilias convoca all'uopo un consilium necessariorum o propinquorum o anche di amici e di persone autorevoli – in un caso, si narra, un paterfamilias chiamo a consiglio quasi tutto il senato – ed ha luogo un vero giudizio, iudicium domesticum.*

⁸ Düll 1946. 60.

⁹ Kunkel 1966. 249

Livius két hagyományt közöl Cassius elítéltetéséről és haláláról. Az egyik szerint atyja hajtotta rajta végre a halálos ítéletet; miután otthonában megtartotta a szükséges tárgyalást, fiát megkorbácsoltatta és kivégeztette.¹ A fiú vagyonát Ceresnek ajánlotta fel, ebből szobrot csináltatott és ráíratta, hogy azt Cassius családja készítette. A másik hagyomány szerint Cassius ellen Caeso Fabius és L. Valerius *quaestorok* emeltek *perduellio* miatt vádat és a *comitium* előtt lefolytatott eljárásban ítélték el i. e. 486/85-ben. Livius hajlik arra, hogy a második hagyománynak adjon hitelt, azonban ezen verzió lehetetlenségét már Mommsen is kimutatta.² Így tehát a hitelesnek értékelhető hagyományban a *iudicium domesticum* példája tárul elénk. Az atya parancsára történő megölés nem önkényes, mert az ügyet megvizsgálták és megtárgyalták. A *consilium necessariorum*ot Livius kifejezetten nem említi ugyan, de amint az általa közölt egyéb esetekből kiderül, Augustus korának írója számára természetes volt, szándéka e híradással elsősorban az ősi idők családfői *severitasának* és *gravitasának* kiemelése.³ Voci szerint az, hogy a Ceresnek állított szobron a *familia*, és nem a *pater* szó olvasható, a *giudizio communé*re utal.⁴ A *familia* szónak jelen esetben *családként*, és nem *vagyonként* történő fordítása látszik helyénvalónak, mert Livius is csupán a fiú *peculiumának consecratióját* említi, márpedig a *familia (pecuniaque)*⁵ nem használták a *peculium* szinonimájaként. A *damnatus* kifejezés éppenséggel nem bizonyítja azt, hogy az atya önállóan, *sine consilio* hozta vona az ítéletet, mert a *condemnare* és a *damnare* szavak a klasszikus *quaestio*s perben a vádló tevékenységét is jelölik.⁶

L. Gellius (*consul* i. e. 72; *ensor* i. e. 70.), aki fiát azzal vádolta, hogy az őt meg akarta ölni és mostohaanyjával házasságtörést követett el, a tárgyalásra szinte az egész *senatust* meghívta, hogy fia bűne felett ítélkezzenek.⁷ A vádlottnak feltárta gyanúját, és

¹ Liv. 2, 41, 10–12. *Quem ubi primum magistratu abiit damnatum necatumque constat. Sunt qui patrem auctorem eius supplicii ferant: eum cognita domi causa verberasse ac necasse peculiumque filii Cereri consecravisse; signum inde factum esse et inscriptum: 'Ex Cassia familia datum.'* Invenio apud quosdam. *idque propius fidem est, a quaestoribus Caesone Fabio et L. Valerio diem dictam perduellionis, damnatumque populi iudicio, dirutas publice aedes. Ea est area ante Telluris aedem. Ceterum sive illud domesticum sive publicum fuit iudicium, damnatur Servio Cornelio Q. Fabio consulibus.*

² Mommsen 1887–1888. II. 541.

³ Kunkel 1966. 225.

⁴ Voci 53.

⁵ Zlinszky 1986. 395. skk.

⁶ ThLL IV. 125 *condemno* B *de accusatore: efficere ut is quocum agitur condemnatur*; V. 17 *damno* B *de accusatore. efficere ut is quocum agitur damnetur.*

⁷ Val. Max. 5, 9, 1. *L. Gellius omnibus honoribus ad censuram defunctus. cum gravissima crimina de filio, in novercam commissum stuprum et parricidium cogitatum, propemodum explorata haberet, non tamen ad vindictam continuo procucurrit, sed paene universo senatu adhibito in consilium expositis suspicionibus defendendi se adolescenti potestatem fecit inspectaque diligentissime causa absolvit eum cum consilii tum etiam sua sententia. Quod si impetu irae abstractus saevire festinasset, admisisset magis scelus quam vindicasset.*

lehetőséget adott neki a védekezésre, majd az ügy igen gondos mérlegelése után a *consilium* és saját ítélete alapján felmentette. Az ítélet *de consilii sententia* született, tehát a *consilium* szavazatain alapult, a *sua sententia* csupán arra utal, hogy az atya maga is ártatlannak találta fiát.¹ Volterra szerint az atya kezdettől fogva meg lévén győződve fia ártatlanságáról, a *consiliumot* csak azért hívta össze, hogy saját becsületét tisztázza, s hogy fiát a *parricidium* közvádas eljárásától megmentse.² Kunkel azonban felhívja arra a figyelmet, hogy a forrás erre nem tartalmaz utalást, sőt inkább a vádnak igen körültekintő vizsgálatáról beszél, továbbá hogy a *parricidium* tényállását sohasem terjesztették ki a csupán megkísérelt vagy tervezett bűncselekményre, s hogy a gyilkossági kísérlet a *lex Cornelia de sicariis* után is csak bizonyos esetekben volt büntetendő.³

L. Tarius Rufus (*consul suff.* i. e. 16.) fiát, aki az életére tört, csupán száműzetéssel büntette, és az előzőleg kikötött évjáradékot is tovább fizette neki.⁴ Ha Seneca csupán a *bonus pater familias* dicsérmé, úgy az eset leírása a *pater familias* korlátlan büntetőhatalmának bizonyítékául szolgálna. A filozófus azonban Augustusról is mint *bonus princeps*től emlékezik meg. A császár dicséretéből és viselkedésének leírásából egyértelműen kiderül, hogy a *filius* bűnét a *consilium* bírálta el, ennek legtekintélyesebb tagja Augustus volt, ám csupán tagja, hiszen ügyelvén arra, hogy az atya vezesse a *cognitiót*, nem kérte magához a *consiliumot*, illetve annak tagjait, hanem ő kereste fel azokat a családfő otthonában. A *cognitio* lefolytatása után, amelyben a fiú alkalmat kapott a védekezésre, a szokásos eljárási rend szerint a jelenlévők szóban adták volna le szavazataikat a fiú bűnösségének kérdésében, ám Augustus megakadályozván, hogy neki mint legrangosabbnak elsőként leadott szavazata a többieket befolyásolja, írásbeli szavazást javasolt. Miután a táblákat, amelyekre a *sententiákat* írták, beszédtek, ám még nem nyitották fel, esküt tett arra, hogy Tarius örökségét nem fogja elfogadni. A bűnösség kérdéséről tehát ezen esetben írásban döntöttek, s ebben nem akarta őket befolyásolni. A büntetés kiszabásánál azonban a *consiliumot* enyhe ítélet hozatalára

¹ Kunkel 1966. 224.

² Volterra 1948. 133.

³ Kunkel 1966. 224.

⁴ Sen. *clem.* 1, 15, 2–6. *Cogniturus de filio Tarius advocavit in consilium Carsarem Augustum; venit in privatos penates, adsedit pars alieni consilii fuit, non dixit: 'Immo in domum meam veniat', quod si factum esset, Caesaris futura erat cognitio, non patris. Audita causa excussisque omnibus ex his quae adulescens pro se dixerat, et his, quibus arguebatur, petit, ut sententiam suam quisque scriberet, ne ea omium fieret, quae Caesaris fuisset. Deinde priusquam aperientur codicilli, iuravit se Tarii, hominis locupletis, hereditatem non aditurum. Tarius quidem eodem die et alterum heredem perdidit, sed Caesar libertatem sententiae suae redemit; et postquam adprobavit gratuitam esse severitatem suam, quod principi semper curandum est, dixit relegandum, quo patri videretur.*

kívánta ösztönözni, ami már szóban történt meg. Tariusnak a szótöbbség alapján kellett döntenie, ugyanis ha csupán tanácsnak tekintette volna a *sententiákat*, úgy Augustus azon igyekezete, hogy szavazatával ne befolyásoljon senkit, csupán egyenrangú szavazatként számítsák be az övét is, felesleges lett volna.

Hadrianus egy apát küldött száműzetésbe, aki fiát egy vadászat alkalmával ölte meg, mivel az mostohaanyjával házasságtörő viszonyt folytatott.¹ A császár szerint az orgyilkosság tette inkább gazemberhez, semmint atyához méltó cselekedet, ugyanis a *patria potestas* lényege a *pietas*ban és nem a kegyetlenségben áll. Az atya nem ölhetett volna meg fiát még akkor sem, ha azt mostohaanyjával házasságtörésen éri, ugyanis erre nem jogosította fel a *lex Iulia de adulteriis coercendis*.² Ám ha az említett törvény feljogosította volna házasságtörésen ért fia vagy felesége megölésére a *pater familiast*, itt ezen jogával akkor sem élhetett volna, mivel jelen esetben nem tettenérésről, hanem tartós házasságtörő viszonyról van szó (az *adulterabat* kifejezés itt *durativum*ként használatos). Ebben az esetben a *iudicium domesticum*ban *consilium*ot kellett volna összehívni, hogy a bűnösök felett ítéljenek. Ezt az atya nem tette meg, helyette orvul meggyilkolta fiát. Valószínűbb azonban itt a megfelelő büntetőeljárás, a *iudicium domesticum* hiánya miatt bünteti Hadrianus a családfőt, és a szankció oka nem csupán a *schimpliche Gesinnung*, amint azt Kaser feltételezi.³

Különös figyelmet érdemel ezen forráshely, amely szerint az atya a fiát meghallgatás nélkül nem ölheti meg, hanem a *provincia* előjáróinál kell vádat emelnie ellene.⁴ A szöveg első része (*indauditum filium pater occidere non potest*) talán az egyetlen nyom a *iudicium domesticum* létére a iustinianusi *corpus*ban. A szöveg második részének (*sed accusare eum apud praefectum praesidemve provinciae debet*) eredetiségét már Mommsen is megkérdőjelezte⁵, Bonfante pedig egyértelműen interpolálnak ítélte.⁶ Perozzi elképzelhetőnek tartotta, hogy a leírás eredeti, mert szerinte a severnusi időkben az atyát illető jogok még nem veszítették hatályukat, csupán a *magistratus* felé történő bejelentési kötelezettségnek rendeltettek alá.⁷ Az újabb szakirodalomban Kunkel a

¹ Marci. D. 48, 9, 5. *Divus Hadrianus fertur, cum in venatione filium suum quidam necaverat, qui novercam adulterabat, in insulam eum deportasse, quod latronis magis quam patris iure eum interfecit: nam patria potestas in pietate debet, non atrocitate consistere.*

² D. 48, 5.

³ Kaser 1971. 69.

⁴ Ulp. D. 48, 8, 2. *Indauditum filium pater occidere non potest sed accusare eum apud praefectum praesidemve provinciae debet.*

⁵ Mommsen 1899. 618.

⁶ Bonfante 1925. 111.

⁷ Perozzi I. 424. Kunkel ezt igen valószínűtlennek tartja. (Kunkel 1966. 248.)

következő magyarázatot fűzi ezen szöveghelyhez. Az első rész azt tiltja meg az atyának, hogy meghallgatás nélkül ölje meg fiát, a második rész viszont a megölés jogát egyértelműen megtagadja tőle, s ezzel mindenestül és általánosan az állami törvényszék előtti vádemelésre utasítja. Valószínű tehát, hogy az eredeti szöveg a *iudicium domesticum* megtartása esetére vonatkozott, s ha annak keretében a *filius* lehetőséget kapott a védekezésre, megengedte a fiú megölését. Véleménye szerint továbbá a *praeses*ről és a *praefectus*ról szóló rész sem feltétlenül interpolált, hiszen az atya le is mondhatott büntetőhatalma gyakorlásáról, a fiú vétkét nyilvános törvényszék elé is vihette, így tehát a kompilátorok talán csak a *iudicium domesticum*ra vonatkozó utalást törölték ki, amely így hangozhatott: „*sed cognoscere de eo cum amicis vel accusare eum apud praefectum praesidemve provinciae debet.*”¹

A *Digestában* az említett eseten kívül a *iudicium domesticum*ra és *consilium necessariorum*ra vonatkozóan minden nyomot gondosan töröltek a kompilátorok, mivel a *patria potestas* már Iustinianus előtt is pusztán nevelő, fegyelmező hatalommá csökkent, így a *iudicium domesticum*ban gyakorolt *ius vitae ac necis* teljességgel elvesztette jelentőségét. Tehát a *iudicium domesticum* és a *consilium* hiánya nem bizonyítható azon *argumentum e silentio*val, hogy a iustinianusi kodifikációkban nem találhatunk ezekre utalást.² Az atyai *ius vitae ac necis* az i. sz. IV. századig kisebb-nagyobb jogi és jogon kívüli megszorítások ellenére érintetlen maradt. Constantinus a *ius vitae ac necis*ről még mint élő jogintézményről szól.³

A *filius familias* tetteit vizsgáló és ezek felett ítélkező *iudicium domesticum* intézményének áttekintése után – amire a feleség ügyeiben is hatáskörrel rendelkező házibíróság behatóbb megértése miatt volt szükség – térjünk vissza a *Pro Murena* vonatkozó szöveghelye kapcsán, *manushoz* tartozóan elemezni kezdett intézményhez, a férjnek a feleség feletti büntetőhatalmához, s vegyük szemügyre a *ius occidendi*, annak mibenlétét és alkalmazhatóságát!

¹ Kunkel 1966. 249.

² Kunkel 1966. 247.

³ CTh. 4, 8, 6. *Libertati a maioribus tantum impensum est, ut patribus. quibus ius vitae in liberos necisque potestas permessa est, eripere libertatem non liceret.*

IV. 3. *Ius occidendi*

A *lex Iulia de adulteriis coercendis*¹ nem kizárólag, sőt talán nem is elsősorban Augustus által újonnan alkotott normákat,² hanem régebbi törvényekből átvett szabályokat tartalmaz.³ Tekintsük át röviden, hogy milyen mértékben és kiknek ad jogot e törvény a házasságtörök megölésére!⁴ A *pater familias* – s e tekintetben a törvény nem tesz különbséget a vérszerinti apa és az örökbefogadó között⁵ – megölheti házasságtörésen ért leányát,⁶ azonban csak akkor, ha saját, vagy veje házában érte tetten,⁷ ugyanis a *legislator* nagyobb merészségnek, nagyobb vakmerőségnek tartja a nő részéről, ha a házasságtörést apja, illetve férje házában követte el.⁸ Az apának azonban a házasságtörő férfi megölése esetén leányát is meg kell ölnie, ugyanis ha pusztán az *adultert* öli meg, saját lányát viszont életben hagyja, a *homicidium*, vagyis az emberölés vádját vonja magára,⁹ ha azonban az apa azért nem tudta megölni lányát, mert az elmenekült, nem pedig azért, mert meg kívánta kímélni annak életét, úgy nem kell emberölés miatt büntetni.¹⁰ Abban ugyan a törvény nem tesz különbséget, hogy melyiküket kell előbb megölnie a *pater familias*nak, azonban ha az egyiküket megöli, a másikat pedig csak megsebesíti, a *lex Cornelia de sicariis et veneficiis* alapján vonják felelősségre,¹¹ Marcus Aurelius és Commodus *rescriptuma* azonban nem engedi büntetni az apát abban az esetben, ha a házasságtörő nőt – miután apja oly súlyosan megsebesítette, hogy abba egyébként bele kellett volna halnia – nem az apai szándék,

¹ Az augustusi házassági jogi reformokhoz lásd P. Csillag: *The Augustan Laws on Family Relations*. Budapest 1976.

² Mommsen 1899. 624; Kunkel 1962. 122.

³ Coll. 4, 2, 2. *Et quidem primum caput legis (Iuliae de adulteris) prioribus legis pluribus obrogat.*

⁴ A következő forráshelyeket bővebben kommentálja Cantarella 244. skk.

⁵ Pap. D. 48, 5, 23 (22) pr. *Nec in ea lege naturalis ab adoptivo patre separatur.*

⁶ Pap. D. 48, 5, 21 (20). *Patri datur ius occidendi filiam quam in potestate habet: itaque nemo alius ex patribus idem iure faciet: sed nec filius pater familias.* Ulp. D. 48, 5, 22 (21) (*Sic eveniet ut nec pater nec avus possint occidere) nec immerito: in sua enim potestate non videtur habere, qui non est suae potestatis.*

⁷ Coll. 4, 12, 1. *Permittitur patri tam adoptivo quam naturali adulterum cum filia cuiuscumque dignitatis domi suae vel generi sui deprehensum sua manu occidere.*

⁸ Ulp. D. 48, 5, 24 (23), 2. *Quare non, ubicumque deprehenderit pater, permittitur ei occidere, sed domi suae generive sui tantum, illa ratio redditur, quod maiorem iniuriam putavit legislator quod in domum patris aut mariti ausa fuerit filia adulterum inducere.*

⁹ Coll. 4, 2, 6. *Sed si filiam non interfecerit sed solum adulterum, homicidi reus est.*

¹⁰ Coll. 4, 9, 1. *Si pater quis adultrum occidit et filiae suae pepercit, quaero quid adversus eum sit statuendum? Respondit: sine dubio iste pater homicida est: igitur tenetur lege Cornelia de sicariis. Plane si filia non voluntate patris, sed casu servata est, non minimam habet defensionem pater, quod forte fugit filia. Nam lex ita punit homicidam, si dolo malo homicidium factum fuerit, hic autem pater non ideo servavit filiam, quia voluit, sed quia occidere eam non potuit.* Vö. Quint. inst. 5, 10, 104.

¹¹ Cantarella 246.

hanem a véletlen mintegy végzetszerűen hagyja életben.¹ E jog gyakorlásának feltétele az volt, hogy házasságtörőket az apának valóban *in flagranti*, vagyis *in ipsis rebus Veneris* kellett rajtakapnia;² s mintegy egy csapással (*uno ictu et uno impetu*) kellett mindkettőjüket megölnie, tehát az *adulter* megölése után nem várhat több napot lánya megölésével, viszont nem szakítja meg az *unus ictus*, illetve az *animus*³ folyamatosságát, ha a menekülő leányt apja csak órákkal később öli meg, amikor utolérte, illetve megtalálta.⁴ A *pater familias*nak tehát vagy saját, vagy veje házában kell tettenélnie a házasságtörőket, azonnal kell rájuk támadnia, s ha élni akart a *ius occidendi*vel, mind a férfit, mind pedig leányát meg kell ölnie.⁵ Egy *ulpianusi* szöveghely szerint ahhoz, hogy az apa e jogát gyakorolhassa, a leánynak *potestas*a alatt kellett állnia,⁶ a *Collatio két fragmentuma* azonban nem köti a megölési jogot szigorúan az apai hatalomhoz, lehetőséget biztosít az apa számára ezen joga gyakorlására arra az esetere is, ha leánya már férji hatalom alatt állott.⁷ E törvényhozói kiterjesztés hátterében nagy valószínűséggel azon igen gyakorlatias ok állhatott, hogy Augustus egyfelől tisztában volt korának szabados házassági viszonyaival, s ezért adta a *ius occidendi* az apa kezébe még a *potestas* fennállását követő időre is, másfelől pedig így kívánta a birodalom határain állandó jelleggel állomásozó nagy számú katonaságot biztosítani afelől, hogy távollétükben feleségeik magatartása változatlanul szigorú kontroll alatt áll.⁸

A hatalomalatti *filius familiast* nem illeti meg *expressis verbis* a jog, hogy házasságtörésen ért feleségét – ha apósa *potestas*a alatt áll – megölje, a jogalkotó mégis

¹ Mac. D. 48, 5, 33 (32). pr. *Nihil interest, adulteram filiam prius pater occiderit an non, dum utrumque occidat: nam si alterum occidit, lege Cornelia reus erit. Quod si adultero occiso alter vulneratus fuerit, verbis quidem legis non liberatur: sed divus Marcus et Commodus rescripserunt in punitatem ei concedi, quia, licet interempto adultero mulier supervixerit potest tam gravia vulnera, quae ei pater infixerat, magis fato quam voluntate eius servata est.*

² Ulp. D. 48, 5, 24 (23). pr. Vö. Cantarella 247.

³ Coll. 4, 2, 6–7. *Sed si filiam non interfecerit, sed solum adulterum, homicidii reus est. Et si intervallo filiam interfecerit, tantumdem est, nisi persecutus illum interfecerit: continuatione enim animi videtur legis auctoritate fecisse.*

⁴ Ulp. D. 48, 5, 24 (23), 4.

⁵ Cantarella 248.

⁶ Ulp. D. 48, 5, 24, 1. *Sufficit patri, si eo tempore habeat in potestate, non in quo in matrimonium collocavit.* Pap. D. 48, 5, 21 (20); Ulp. D. 48, 5, 22 (21).

⁷ Coll. 4, 2, 3. *Secundo vero capite permittitur patri, si in filia sua, quam in potestate habet, aut in ea, quae eo auctore, cum in potestate esset, viro in manum convenerit, adulterum domi suae generive sui deprehenderit isve in eam rem socerum adhibuerit, ut is pater eum adulterum sine fraude occidat, ita ut filiam in continenti occidat.* 4, 7. *Quaerebatur, an pater emancipatam filiam iure patris accusare possit. Respondi: occidendi quidem facultatem lex tribuit eam filiam, quam habet in potestatem aut quae eo auctore in manum convenit sed accusare iure patris ne quidem emancipatam filiam pater prohibetur.*

⁸ Schraub 123.

lehetőséget biztosít számára, hiszen nem rendeli büntetni tettét.¹ A férjet nem illette meg az *adulter* és a feleségének együttes megölésének joga, amit a törvény azzal indokol, hogy míg az apa nagyobb *pietasszal* mérlegeli, hogy élni akar-e ezen jogával, addig a férj sokkal előbb dönthet az indulattól vezéreltetve.² A *lex Iulia* szabályozása szerint amennyiben a férj megöli házasságtörésen ért feleségét, úgy emberölés, *homicidium* miatt felel, tehát csak az *adultert*, a „csábítót” áll jogában megölnie,³ ugyanakkor a törvény társadalmi helyzetük alapján meglehetősen leszűkítette az így megölhető házasságtörők körét,⁴ hiszen ezek közül is csak a rabszolgák, az *infamis* személyek – e kategórián belül többek között kiemeli a gladiatori- és állatviadalokra ítélteteket, a *iudicio publico* elítélteket, a színészeket és prostituáltakat –, valamint bizonyos *libertinusok* voltak a férj által büntetlenül megölhetőek.⁵ További szűkítés az apa jogával szemben, hogy a férj csak a saját házában történt házasságtörés esetében léphetett fel ily módon.⁶ Az *adulter*⁷ megölése után azonnal el kell bocsátania feleségét, és három napon belül az esetről a *iurisdicti*ót illetékesen gyakorlónak bejelentést kell tennie.⁸ Ha viszont a férj a házasságtörésen ért feleségét is megölné, Marcus Antonius és Commodus – Antoninus Pius egy *rescriptum*ára hivatkozva – úgy rendelkeznek, hogy a férjet nem szükséges a *lex Cornelia de sicariis* alapján halálbüntetéssel sújtani – mivel tettét jogos fájdalomában, hirtelen felindulásból követte el –, elegendő, ha az elkövető a *humiles* sorába tartozik, kényszermunkára, ha pedig a *honestiores* közé, *relegatióval* büntetni.⁹ Hasonlóan a *iustus dolorra*¹⁰ hivatkozván rendel enyhébb elbírálást Alexander Severus.¹¹

A *lex Iulia de adulteriis coercendis* tényállási elemeit összegezve a *paterfamilias* korlátozás nélkül megilleti a *ius occidendi* házasságtörésen ért *uxor in manu* és leánya

¹ Coll. 4, 12, 2. *Filiusfamilias pater si filiam in adultero deprehenderit, verbis quidem legis prope est, ut non possit occidere: permittitur tamen etiam ei, ut occidat.* Paul. 2, 26, 2.

² Pap. D. 48, 5, 23 (22), 4. *Ideo patri non marito mulierem et omnem adulterum remissum est occidere, quod plerumque pietas paterni nominis consilium pro liberis capit: ceterum mariti calor et impetus facile decernentis fuit refrenandus.*

³ Coll. 4, 10, 1. *Si maritus uxorem suam in adulterio deprehensam occidit, an in legem de sicariis incidat, quaero. Respondit: nulla parte legis marito uxorem occidere conceditur: quare aperte contra legem fecisse eum non ambigitur.*

⁴ Cantarella 249.

⁵ Mac. D. 48, 5, 25 (24). pr. Paul. 2, 26, 4 = Coll. 4, 12, 3. Coll. 4, 3, 1–4.

⁶ Mac. D. 48, 5, 25 (24). pr; Coll. 4, 3, 2.

⁷ Az *adulter* sorsára vonatkozólag vö. Hor. Sat. 1, 2, 41–46. *Hic se praecipitem tecto dedit, ille flagellis / ad mortem caesus, fugiens hic dedit acrem / praedonum in turbam, dedit hic pro corpore nummos, / hunc permixerunt calones; quin etiam illud / accidit ut quidam tectis caudamque salacem / demeteret ferro.*

⁸ Paul. 2, 26, 6. Coll. 4, 3, 5.

⁹ Pap. D. 48, 5, 39 (38), 8; Coll. 4, 3, 6.

¹⁰ Vö. Cantarella 260. skk.

¹¹ C. 9, 9, 4.

tekintetében – a leánygyermek esetében akkor is, ha az már férjének *manusa* alatt élt. A hatalomalatti *filius familias*nak nincsen ugyan joga feleségét ilyen esetben megölni, azonban *de facto* büntetlenül van rá lehetősége. A férjnek – ha nem gyakorol hatalmat felesége felett – sem *de iure*, sem *de facto* nincsen *ius occidendije*, ha azonban *iustus dolortól* indíttatván mégis megölné feleségét, tette enyhébb elbírálás alá esik.¹ Schaub ebből azt a következtetést vonja le, hogy az *adulterium* esetén fennálló *ius occidendi* meglétét és mértékét nem annyira a hatalom gyakorlása, illetve birtoklása, hanem a hatalomalattiság ténye dönti el: a *maritus* – akinek az érdekei semmivel sem kevésbé érdemelnének védelmet a jog által, mint a *pater familias*é – nem ölheti meg feleségét, amennyiben az nem áll hatalom alatt, a *filius familias* mint férj, noha nincsen hatalma felesége felett, mégis megölheti azt, mert felesége az apósa *potestas*a alatt áll, a *pater familias* pedig még akkor is megölheti leányát, ha az már nem az ő *potestas*a, hanem férjének *manusa* alatt áll.² A házasság alatt fennálló hatalmi konstrukció tehát szorosabban összefügg a házasságtöréssel, mint a házasságtörés és a házasság maga, amint ez a római család viszonyok alapvetően és elsődlegesen hatalmi jellegéből adódik.³ (Abban az esetben, ha a férj – a vonatkozó szöveghelyek nem utalnak a házasság *manusos* vagy *manus* nélküli voltára⁴ – nem válik el házasságtöréssel tetten ért feleségétől, a *lex Iulia de adulteriis coercendis* alapján *lenocinium* miatt büntetendő,⁵ e kontextusban az *uxorem retinere* mint az *uxorem dimittere* ellentéte jelenik meg, ami a *lenociniumot*⁶ taglaló helyeket többször előfordul.⁷ A *dimittere* kifejezés tágabb értelmet hordoz, mint a hasonló szövegösszefüggésben olvasható *nuntium remittere*, *repudiare*, vagy *divortium facere* fordulatok, ugyanis nem csupán a válás tényét fejezi ki, hanem a tényleges eltaszításra történő utalást is jóval átfogóbban magában hordozza. Ha a férj el akarta kerülni a *lenocinium* vádját, úgy a *dimittere* által feltehetően minden, őt addig feleségéhez, illetőleg azt őhöz fűződő köteleket el kellett szakítania, tehát *manusa* alól is el kellett engednie; a terminológiai precízebb megnevezés a *repudiare*

¹ Schaub 126.

² Schaub 126.

³ Földi-Hamza 238. skk.

⁴ Schaub 119.

⁵ Ulp. D. 48, 5, 2, 2. *Lenocinii quidem crimen lege Iulia de adulteriis praescriptum est, cum sit in eum maritum poena statuta, qui de adulterio uxoris suae quid ceperit, item in eum, qui in adulterio deprehensam retinuerit.* Ulp. D. 48, 5, 30. pr. *Mariti lenocinium lex coercuit, qui deprehensam uxorem in adulterio retinuit adulterumque dimisit.*

⁶ A *lenocinium* egyéb tényálladékaival lásd Mommsen 1899. 700.

⁷ Pap. D. 48, 5, 12, 13. *ibid.* 40, 4; Ulp. D. 48, 5, 2, 6; Ulp. D. 38, 11, 1, 1; C. 9, 9, 25.

et remancipare lett volna, ám ennek némiképp komplikált volta miatt az e két aspektust felölelő *dimittere verbum*ot választotta a törvényalkotó.¹⁾

A *Pro Murena* huszonhetedik *paragraphus*ában Cicero a házassági jog bizonyos elemeit teszi gúny tárgyává – az előzőekben ezen utalásokat helyeztük el jogtörténeti kontextusukban. A házassági jog intézményeinek említése kapcsán Cicero utal a „*verba ipsa tenuerunt, aequitatem relinquerunt*”² kitételrel a szó szerint értelmezett *ius strictum* és az *aequitas* alapján álló megoldások ellentétére; a továbbiakban e gondolatkör különféle aspektusait vizsgáljuk a *Corpus Ciceronianum*ban. Először az *interpretatio* fogalmának kialakulását tesszük elemzés tárgyává – tekintettel arra, hogy mind a *ius strictum*, mind pedig az *aequitas* számos esetben a jogértelmezés folyamatában jutnak jelentős szerephez –, majd a *Pro Murenában* megfogalmazott gondolattal szoros rokonságot mutató „*summum ius summa iniuria*” *proverbium* előfordulásait, cicerói értelmezését és továbbélését, valamint Cicero *aequitas*-konceptióját vesszük górcső alá. Utóbb a *verba ipsa-aequitas* ellentétet a jogászi-szónoki gyakorlatban szemléltetendő, a *Pro Caecina* alapját képező birtokvitát vizsgáljuk valamivel behatóbban.

V. AZ INTERPRETATIO FOGALMÁNAK KIALAKULÁSA

Az *interpretatio* kifejezés eredetét és jelentését megvilágítandó tekintsünk át néhány szöveghelyet, hogy milyen kontextusban szerepel az *interpres* és az *interpretari* fogalom Plautusnál, és az archaikus római irodalom egyéb, jórészt csak töredékesen hagyományozott szerzőinél! A *Poennulus*ban a rabszolga szerint urának mondandóját csak Oedipus tehetné érthetővé, aki a Sphinx titkát is megfejtette,³ a *Pseudolus*ban egy kibetűzhetetlen levél tartalmát pedig senki más, csupán a Sibylla volna képes megfejteni.⁴ Mindkét esetben szerfelett homályos szövegek értelmének kibogozásáról van szó, amire csupán az *oraculumok*, a jóslatok és a nagy mitikus rejtélyek feltárói lehetnek hivatottak, vagyis a szerző az *interpretari* tevékenységet itt a vallási

¹ Schaub 120.

² Cic. *Mur.* 27.

³ Plaut. *Poen.* 443–444. *Isti ... orationi Oedipo opust coniectore, qui Sphingi interpres fuit.*

⁴ Plaut. *Pseud.* 25–26. *Has ... credo, nisi Sibylla legerit, interpretari alium posse neminem.*

misztériumok körébe vonja, és *megfejteti, rejtélyt feloldani* értelemmel ruházza fel.¹ A *Bacchides*ben az alkalmatlankodó hírnököt komikus formában, ám igen nyomatékosan – kézzelfogható magyarázattal fenyegetve – szólítják fel távozásra,² mire az – miután ezen erősen parafrazeált nyomatékosítást a maga számára értelmezte – jobbnak látja óvatosabban eljárni.³ A *Cistellariában* egy atya a vele beszélgető hetéra szavaiból azt véli leszűrhetni, hogy ez volt fiának elcsábítója;⁴ ezen a ponton nem annyira a beszélgetőpartner rejtélyes szavaiból és kifejezésmódjából kell valamit kihámozni, sokkal inkább az egész szituációból levont következtetést, szubjektív vélekedést jelzi az *interpretor* megfogalmazás.⁵ A másik fél emlékezetének felfrissítését, egy adott esemény felidézését is lehet az *interpretari verbummal* jelölni,⁶ másutt egy kétséges tényállás kipuhatólóját, felderítőjét,⁷ illetve egy terv kivitelezőjét⁸ jelöli az *interpre*s kifejezés, ez utóbbi esetben az *internuntius*⁹ szinonimájaként. Egy metaforikus fordulatokkal folytatott vitából téves értelmezéssel levont következtetés hamis voltát jelzi a „... *pervorse interpretaris*”¹⁰ kijelentés. Plautus tehát kétféle konnotációval használja az *interpre*s és az *interpretari* kifejezéseket, egyfelől azok eredeti, közvetítést jelentő, másfelől az értelmezés, megértés, megértetést jelölő, átvittebb és közvetettebb értelmében, ez utóbbi jelentés pedig számos ponton egyfajta irracionális, a *religio* szférájába tartozó tevékenységet is magába foglal.¹¹ Ezt látszik megerősíteni a Plautus utáni és Cicero előtti néhány *fragmentum* is.

Egy pacuviusi töredék az *interpre*s feladatát az *augurok* és a *haruspexek*¹² értelmező tevékenységével kapcsolja össze, valamint egy baljóslatú *prodigiumot*¹³ is említ,¹⁴ vagyis a római vallási intézmények környezetébe helyezi az értelmezési tevékenységet.

¹ Fuhrmann 1970. 82.

² Plaut. *Bacch.* 595–596. *Ne tibi hercle haud longe est os ab infortunio, ita dentifragibula haec meis manibus gestiant.*

³ Plaut. *Bacch.* 597. *Cum ego huius verba interpretor, mihi cautios.*

⁴ Plaut. *Cist.* 316–318. *Sed cum dicta huius interpretor, haec herclest, ut ego opinor, meum quae corrumpit filium. Suspiciost eam esse, utpote quam numquam videro; de opinione credo.*

⁵ Fuhrmann 1970. 84.

⁶ Plaut. *Epid.* 552. *Tuae memoriae interpretari me aequom censes.*

⁷ Plaut. *Mil.* 798. *quasiq[ue] ego rei sim interpre*s; 910. *Quasi ea res per me interpretem et tuam ancillam eieceretur.*

⁸ Plaut. *Mil.* 951–952. *Quin tu tuam rem cura potius quam Seleuci, quae tibi condicio nova et luculenta fertur per me interpretem.*

⁹ Plaut. *Mil.* 962.

¹⁰ Plaut. *Truc.* 143.

¹¹ Fuhrmann 1970. 84.

¹² Az *augurokhoz* és a *haruspexekhez* lásd Latte 141. 158.

¹³ A *prodigiumhoz* lásd Köves-Zulauf 1995. 62. skk.; jogi jelentőségéhez Nótári 1998. 429. sk.; Nótári 2001 a 482. sk.

¹⁴ Pacuv. v. 80–82. (TRF) *Cives, antiqui amici maiorum meum, consilium socii. augurium atque extum interpretes, postquam prodigium horrifera[m], portentum pavos.*

Az *Ilias* egy latin nyelvű fordításából származó *fragmentum*¹ Agamemnón azon szövegének egyik sorát tartalmazza, amelyben Kalkhas jóslatára reagál; a homérosi szöveggel² való összevetés után egyértelművé válik, hogy az *interpres* itt a görög *mantis* szót adja vissza. Szintén Pacuviustól származik azon töredék, amely szerint az *interpretari* tevékenysége a homályos megfogalmazású szövegek értelmezésében olykor igen bizonytalan találgatásokra van utalva.³ Ezek alapján feltételezhetjük, hogy kezdetben az *interpres* nem csupán az emberek, hanem az isteni és az emberi szféra között is közvetítői tevékenységet látott el, így tehát feladatának ellátása során nem csupán a logikára kellett támaszkodnia, hanem bizonyos, az irracionalitás kategóriájába tartozó eszközöket is igénybe kellett vennie.⁴

E kifejezések vallási használatára a *Corpus Ciceronianum*ban, valamint az egyéb arany- és ezüstkori szerzőknél is számos helyen találhatunk példákat; e funkciójukban *interpretes*ként említik az *augurokat*, a *haruspexeket*, a *decemvireket* és a perzsa *magusokat*⁵, valamint az *interpretari* tárgyát képezik a *religio* szférájába tartozó jóslatok, csodás és baljós jelek, villámok, álmok, valamint általánosságban az istenek akarata és a vallási jelenségek.⁶ Számos esetben az *interpres* és a *conietor* kifejezések egymás kölcsönös megvilágításául és magyarázatául szolgálnak.⁷ Cicero szerint ezen értelmezési tevékenységre a vallás bizonyos jelenségeinek homályos és kétséges volta miatt⁸ van szükség, így tehát nem lehet meglepő, hogy az *interpretatio* fogalmát a *religio* körén kívül is, így például a filozófiai polémiákban⁹ előszeretettel hozták kapcsolatba homályos és nem egyértelmű tartalmakkal.¹ A szakrális konnotációval párhuzamosan megtalálható azonban az *interpres* leghétköznapibb és leggyakorlatiasabb, vagyis a diplomáciai, a közigazgatási, a hadügyi és a kereskedelmi területen felbukkanó jelentése is; ezen esetekben az *interpres* nem egyéb, mint tolmács, illetve fordító. A tolmács a források tanúsága szerint szóról szóra, *verbum pro verbo*

¹ Matius frg. 2. (FPL) *Obsceni interpres funestique ominis auctor.*

² Il. 1, 106–107. *Jósa a rossznak, jót sose mondtál még nekem eddig: / mindig örül szíved, ha a rosszat jósolhatja ...* (Devecseri G. ford.)

³ Pacuv. v. 151–152. (TRF) *Nil coniectura quivi interpretarier, quorsum flexiloqua dictio contenderet.*

⁴ Fuhrmann 1970. 85.

⁵ Cic. leg. 2, 20; Phil. 13, 12; nat. 2, 12; 3, 5; div. 1, 3. 4. 46; 2, 110; Liv. 10, 8, 2; Gell. 4, 1, 1.

⁶ *vatum ecfata* – Cic. leg. 2, 20; 2, 30; *vaticinationes* – Cic. div. 1, 116; *oracula* – Cic. div. 1, 116; Gell. 4, 1, 1; *monstra* – Cic. div. 1, 3; 1, 92; *ostenta* – Cic. div. 1, 93; Plin. nat. 7, 203; *portenta* – Val. Max. 1, 6; *omina* – Cic. Scaur. 30; Quint. inst. 3, 6, 30; *fulgura* – Plin. nat. 2, 141; Tac. ann. 14, 22, 2; *somnia* – Cic. div. 1, 45; Plin. nat. 7, 203; Quint. inst. 3, 6, 30; *voluntas deorum* – Cic. dom. 107; *religiones* – Val. Max. 1, 5, 5.

⁷ Cic. nat. 2, 12; div. 1, 118; 2, 62. 66. 144; Quint. inst. 3, 6, 30; Suet. Iul. 7, 2.

⁸ Cic. div. 1, 116.

⁹ Cic. nat. 1, 39; Auct. ad Her. 2, 16; Quint. inst. 3, 4, 3.

fordít², s e szempontból az esetlegesen mástól átvett gondolatokat egyéni fordulatokkal és stíluselemekkel gazdagítva megfogalmazó és visszaadó szónok ellentétének tekinthető. Ezen egyénítési lehetőségekkel élve járt el Cicero görög rétorok beszédeinek latin nyelvű átültetése során³ és filozófiai műveiben – így például a *De legibus*ban⁴ és a *De officiis*ben⁵ – a görög minták felhasználását tekintve.⁶

Horatius az *Ars poeticá*ban az *interpres* módjára végrehajtott, szóról szóra történő fordítás ellen foglal állást, a költőknek adván tanácsot,⁷ Quintilianus pedig éppen *interpres* volta miatt vitat el egy költőtől mindennemű egyediséget.⁸ Az *interpretatio* mint *terminus technicus* először a retorikában fordul elő, nevezetesen az *Auctor ad Herennium*nak a szónoki figurákat taglaló eszmefuttatásában,⁹ miszerint a *geminatio* egy fajtája, a *conduplicatio* – vagyis az előző gondolatsor szinonim fogalmakkal való megismétlése – csak annyiban különbözik az *interpretatiótól*, hogy míg a *verbum pro verbo* fordítás más, addig az ott tárgyalt *conduplicatio* azonos nyelven megfogalmazott gondolatsor tartalom- és formahű visszaadása.¹⁰ Quintilianus a Cornificius által szónoki figurának nevezett *interpretatiót* nem sorolja a retorikai figurák közé,¹¹ hanem csupán a szónoki képzés során alkalmazható gyakorlatok egyikét látja benne.¹² Az *interpretatio* bizonyos esetekben a szavak etimológiai analízisét,¹³ valamint görög *terminus technicusok* latin nyelven történő, mentül pontosabb, elemző igényű visszaadását:

¹ Fuhrmann 1970. 86.

² Cic. *fn.* 3, 15; Hier. *epist.* 57, 5.

³ Cic. *opt. gen.* 14. *Non converti ut interpres, sed ut orator, sentiis isdem et earum formis tamquam figuris, verbis ad nostram consuetudinem aptis. In quibus non verbum pro verbo necesse habui reddere, sed genus omne verborum vimque servavi.*

⁴ Cic. *leg.* 2, 17. *Velle fortasse: quis enim potest aut umquam poterit imitari? Nam sententias interpretari perfacile est; quod quidem ego facerem, nisi plane esse vellem meus. Quid enim negotii est eadem prope verbis isdem conversa dicere?*

⁵ Cic. *off.* 1, 6. *Sequimur igitur hoc quidem tempore et hac in quaestione potissimum Stoicos, non ut interpretes, sed, ut solemus, e fontibus eorum iudicio arbitrioque nostro quantum quoque modo videbitur hauriemus.*

⁶ Cic. *off.* 2, 60; *De orat.* 1, 23; *ac.* 2, 1, 6; *fn.* 1, 6.

⁷ Hor. *Ars* 133–134. *Nec verbum verbo curabis reddere fidus interpres.*

⁸ Quint. *inst.* 10, 1, 87. *Atacinus Varro in iis, per quae nomen est adsecutus, interpres operis alieni.*

⁹ *Auct. ad Her.* 4, 38. *Interpretatio est, quae non iterans idem redintegrat verbum, sed id commutat, quod positum est, alio verbo, quod id valeat, hoc modo: rem publicam radicibus evertisti, civitatem funditus diiecisti.*

¹⁰ Fuhrmann 1970. 88.

¹¹ Quint. *inst.* 9, 3, 98. *Cornificius interrogationem, ratiocinationem, subiunctionem, transitionem, occultationem; praeterea sententiam, membrum, articulum, interpretationem, conclusionem. Quorum priora alterius generis sunt schemata, sequentia schemata omnino non sunt.*

¹² Quint. *inst.* 10, 5, 5. *Neque ego paraphrasim esse interpretationem tantum volo, sed circa eosdem sensus certamen atque aemulationem. Ideoque ab illis dissentio, qui veteres orationes Latinas vetant, quia optimis occupatis, quidquid aliter dixerimus, necesse sit deterius. Nam neque semper est desperandum, aliquid illis, quae dicta sunt, melius posse reperiri; neque adeo ieiuniam ac pauperiem natura eloquentiam fecit, ut una de re bene dici nisi semel non possit.*

¹³ Liv. 1, 44, 4; Cic. *div.* 1, 1; Sen. *ben.* 1, 3, 6; Gell. 4, 9, 9.

jelenti,¹ amelynek során azonban – amint erre Cicero is figyelmeztet² – óvakodni kell a túlságba vitt, szörszálhasogató precizitástól.³ Mindezzel együtt nem találkozhatni a latin irodalomban valamiféle fordításelmélettel, a Cicero által megfogalmazott intelmeket csak jóval később, Hieronymusnál láthatjuk viszont,⁴ annál is inkább, mert a rómaiak számára az eredeti alkotás és az azzal versenyre kelő,⁵ ám abból akár fordításban részeket átvevő utánpótlás közötti határ meglehetősen elmosódónak tűnt.⁶

Az eddigiekből tehát leszűrhető, hogy a cicerói korban két, egymástól világosan elkülöníthető értelemben volt az *interpretis* kifejezés használatban: egyfelől mint *interpretis deorum*, vagyis a *religio* körébe tartozó jelenségek megvilágítása által az isteni akaratot az emberi szféra felé közvetítő személy meghatározása – másfelől pedig (minthogy a vallási jelentéstartalom nem foglalta le a kizárólagosság igényével magának e fogalmat) az emberi kommunikációban a nyelvi akadályok áthidalásával közvetítő⁷ fordító és tolmács megnevezéseként.⁸

Mint tudományos *terminus technicus* a filológia és a jogtudomány területén volt általánosan használatos az *interpretis* szó. Cicero még nem nevezi *expressis verbis interpretis*nek a filológusokat,⁹ Suetonius beszámolója szerint azonban Cornelius Nepos már *poetarum interpretis*ként említi őket.¹⁰ Az *interpretis* szónak a jogtudomány területére vonatkoztatva Livius *clomens legis interpretis*ként emlékezik meg Tullus Hostilius királyról,¹¹ ám e megfogalmazása kétségkívül meglehetősen anakronisztikus, hiszen a király a *provocatio*ról szóló törvényt se nem értelmezte, se nem fordította, hanem csupán annak alkalmazását tette lehetővé.¹² Plinius *Naturalis Historiájában* mint a tizenkéttáblás törvények *interpretis* szerepel az ephesosi Hermodoros,¹³ ám ez

¹ Cic. *top.* 35. *Quam Graeci etymologian appellant, id est verbum a verbo veriloquium. off.* 2, 5. *Hanc igitur, qui expetunt, philosophi nominantur, nec quicquam aliud est philosophia, si interpretari velis, praeter studium sapientiae. Quint. inst.* 5, 10, 8. *Haec omnia generaliter pisteis appellant, quod etiamsi propria interpretatione dicere fidem possumus, apertius tamen probationem interpretabimur.*

² Cic. *fin.* 3, 15. *Nec tamen exprimi verbum e verbo necesse erit, ut interpretis indiserti solent, cum sit verbum, quod idem declaret, magis usitatum.*

³ Fuhrmann 1970. 89.

⁴ Hier. *epist.* 57, 5. *Si ad verbum interpretor, absurde resonant; si ob necessitatem aliquid in ordine, in sermone mutavero, ab interpretis videbor officio recessisse.*

⁵ Prop. 2, 34, 65-66. *Cedite Romani scriptores, cedite Graei: / Nescio quid maius nascitur Iliade!*

⁶ Fuhrmann 1970. 90; H. Flashar: *Formen der Aneignung griechischer Literatur durch die Übersetzung.* Arcadia 3. 1968.

⁷ Cic. *Verr.* 2, 4, 49; *ad fam.* 10, 11, 3; Liv. 2, 33, 11.

⁸ Fuhrmann 1970. 91; Pólay 1988. 21.

⁹ Cic. *div.* 1, 34. *...ut grammatici poetarum, proxime ad eorum quos interpretantur divinationem videntur accedere.*

¹⁰ Suet. *gramm.* 4.

¹¹ Liv. 1, 26, 8.

¹² Fuhrmann 1970. 92.

¹³ Plin. *nat.* 34, 21.

ugyanúgy csak fordítót jelent, mint Pomponius szövegében Hermodorusnak *auctorként* történő említése.¹ A 449-ből származó, a néptribunusoknak, *aediliseknek* és a *iudices decemvirinek sacrosanctus* státust biztosító *lex Valeria* kapcsán viszont már valódi, jogi *terminus technicus*ként szól Livius az *interpretesről*,² hiszen e törvény helyes értelmezését hosszas közjogi vitákban próbálták pontosan meghatározni. Livius ennek során forrásként C. Sempronius Tuditanus *Libri magistratum* és M. Iunius Gracchanus *Libri de potestatibus* művét használta.³ Mind a *leges XII tabularum* régiségtani érdeklődéstől hajtott,⁴ általában egy feledésbe merült szó jelentését kereső magyarázóit,⁵ mind pedig a közelmúlt jeles jogtudósait⁶ *interpretes*ként említik az i. e. I. századi források.⁷

Cicero nem korának jogászait nevezi egyszerűen *interpretes iuris*nak⁸ – amint utóbb Quintilianus e fordulatot a *iuris consultus* megfelelőjeként használja⁹ –, hanem inkább a *iuris consultus* tevékenységének egyik talpköveként határozza meg az *interpretari* feladatát,¹⁰ olykor szinonimákkal is pontosítva annak körét.¹¹ A *De oratore* tudományelméleti, a dialektika és a szónoklattan szempontjából a retorika segédtudományaiként felsorolt egyéb *disciplinák* helyének és fontosságának meghatározó részeiben Cicero az *interpretatióról* nem ejt érdemben szót.¹² Cicerónak a római ékesszólás történetével foglalkozó, *Brutus* című művében Servius Sulpiciust,¹³ barátját és a kor legkiemelkedőbb jogászát méltató szöveghelyén tesz néhány, az *interpretatio* bizonyos – elsősorban a homályos és kétséges tényállásokat megvilágosító

¹ Pomp. D 1, 2, 2, 4. *Et ita ex accedenti appellatae sunt leges duodecim tabularum, quarum ferendarum auctorem fuisse decemviris Hermodorum quendam Ephesium exulantem in Italia quidam rettulerunt.*

² Liv. 3, 55, 8. *Hac lege iuris interpretes negant quemquam sacrosanctum esse, sed eum qui eorum cui nocuerit sacrum sanciri.*

³ Schanz-Hosius I. 196. sk. 234. sk.

⁴ Cic. *De orat.* 1, 193. *Sive quem haec Aeliana studia delectant, plurima est et in omni iure civili et in pontificum libris et in XII tabulis antiquitatis effigies, quod et verborum vetustas prisca cognoscitur et actionum genera quaedam maiorum consuetudinem vitamque declarant.*

⁵ Cic. *Leg.* 2, 59; Varro *ling.* 5, 22.

⁶ Cic. *Brut.* 144; Cic. *Phil.* 9, 10.

⁷ Fuhrmann 1970. 92. sk.

⁸ Az *interpres iuris* kifejezés Quintilianust követően Iustinianusnál kerül elő újra (C. 1, 14, 12, 5; 7, 4, 17. pr.), aki a principátus jogászait is gyakorta *antiqui iuris interpretores*nek titulálja (C. 6, 29, 4. pr; 6, 23, 30).

⁹ Quint. *inst.* 3, 6, 59.

¹⁰ Cic. *Balb.* 20; *Caecin.* 70; *De orat.* 1, 199. *Senectuti vero celebrandae et orandae quod honestius potest esse per fugium quam iuris interpretatio?*

¹¹ Cic. *leg.* 1, 14; *off.* 2, 65. *Itaque cum multa praeclara maiorum, tum quod optime constituti iuris civilis summo semper honore fuit cognitio atque interpretatio.*

¹² Cic. *De orat.* 1, 185–192.

¹³ Servius Sulpiciushoz bővebben lásd Schulz 1961. 65; Stein 176. skk.

és világos rendbe foglaló – feladatait körülíró,¹ ám annak módszertanát, belső szerkezetét és mélységeit behatóbb vizsgálat tárgyává nem tevő megjegyzést: ennek során elmulasztja megemlíteni az *interpretatio iuris* azon eseteit, amikor nem valamiféle homályos, szövegében megvilágosításra szoruló, hanem teljességgel egyértelműen megfogalmazott, általános érvényű rendelkezést tartalmazó törvényszövegnek egy konkrét esetre való alkalmazhatóságának, valamint az alkalmazás mikéntjének kérdése foglalkoztatja a *iuris consultust*.²

A jogi szövegekben ritkán, és nem mint *terminus technicus*szal találkozhatni az *interpres* kifejezéssel, itt általában fordítót, tolmácsot jelent,³ és csak kivételes esetekben jelöli magát az értelmezőt.⁴ Az *interpretari* és *interpretatio* származékok azonban már minden kétséget kizáróan a jogászok és a jogalkalmazó, jogszolgáltató fórumok által kifejtett értelmezési tevékenységet jelentik; a fuhrmanni tematizálást követve ezen értelmezői tevékenység vonatkozhatott különféle jogügyletekre (így például végintézkedésekre, *stipulatio*okra és egyéb szerződésekre), általánosságban a törvényekre, büntetőtörvényekre és büntetőügyekben született ítéletekre, császári privilégiumokra, illetve bizonyos konkrét – például a tizenkéttáblás törvényből, egyéb törvényekből, a *praetori edictum*ból, *senatus consultum*okból és császári rendeletekből származó – rendelkezésekre;⁵ bizonyos esetekben pedig az *interpretari* jelentése nem csupán az értelmezésig, hanem a feltételezésig és a megállapításig⁶ is terjed.⁷

Ezek alapján meglehetősen egyértelműséggel rajzolódik ki előttünk az *interpretatio* jelentésének kialakulási és fejlődési folyamata. A preklasszikus korszak sajátóságaként

¹ Cic. *Brut.* 152. *Quod numquam effecisset ipsius iuris scientia, nisi eam praeterea didicisset artem quae doceret rem univēsam tribuere in partīs, latentem explicare definiendo, obscuram explanare interpretando, ambigua primum videre, deinde distinguere, postremo habere regulam qua vera et falsa iudicaretur et quae quibus propositis essent quaeque non essent consequentia.*

² Fuhrmann 1970. 96. sk.

³ Ulp. D. 45, 1, 1, 6; Pomp. D. 49, 15, 5, 3; Gai. *inst.* 3, 93.

⁴ Paul. D. 1, 3, 37. *Optima est iēgum interpres consuetudo.*

⁵ (végintézkedések) Iav. D. 32, 29 pr; Ner. D. 40, 7, 17; Pomp. D. 50, 16, 123; Afr. D. 28, 5, 48, 2; Gai. D. 35, 1, 16; Scaev. D. 40, 5, 41, 10; Pap. D. 35, 1, 72 pr; Paul. D. 50, 17, 12; Ulp. D. 7, 8, 12, 2; Mod. D. 31, 34, 1; (*stipulatio*ók) Proc. D. 50, 16, 125; Cels. D. 45, 1, 99 pr; Ner. D. 2, 11, 14; Pomp. D. 23, 4, 9; Maec. D. 35, 2, 32, 2; Pap. D. 2, 15, 2; Ulp. D. 45, 1, 38, 18; (*szerződés*ek) Iav. D. 18, 1, 77. 80 pr; Ner. D. 2, 14, 58; Marci. D. 13, 5, 24; Pap. D. 17, 2, 81; Paul. D. 50, 17, 172 pr; Ulp. D. 23, 4, 11; (*törvény*ek) Cels. D. 1, 3, 18; Iul. D. 1, 3, 11; Paul. D. 1, 3, 23. 37; Ulp. 1, 3, 13; Mod. D. 1, 3, 25; (*büntetőügy*ek és *ítéletek*) Paul. D. 50, 17, 155, 2; Herm. D. 48, 19, 42; (*privilégium*ok) Iav. D. 1, 4, 3; Paul. D. 28, 6, 43 pr; (*tizenkéttáblás törvény*) Pomp. D. 40, 7, 21 pr; 50, 16, 120; Gai. *inst.* 1, 165. (*törvény*ek) Gai. D. 23, 5, 4; Scaev. D. 28, 2, 29, 6. 13; Pap. D. 48, 3, 2, 1; Paul. D. 49, 14, 40, (*edictum*ok) Paul. D. 13, 5, 17; Ulp. D. 12, 1, 1 pr; 13, 5, 18, 1; 13, 6, 1, 1; 25, 4, 1, 11; 37, 12, 1, 2; 43, 3, 1, 11, (*senatus consultum*ok) Ulp. D. 5, 3, 20, 6; 36, 1, 1 pr; 38, 17, 1, 6, (*császári rendeletek*) Marci. D. 29, 1, 25; Paul. D. 50, 15, 8, 7.

⁶ Cels. D. 48, 19, 21; Ner. D. 25, 1, 15; Iul. D. 50, 16, 201; Afr. D. 47, 2, 62, 6; Pomp. D. 50, 16, 246, 1; Pap. D. 22, 1, 1, 3; Herm. D. 5, 3, 52; Gai. *inst.* 4, 72 a; Pap. D. 50, 17, 79; Ulp. D. 13, 5, 5, 6.

⁷ Fuhrmann 1970. 99. sk.; Nótári 2004 h; Nótári 2004 g 385. skk.

az *interpretatio* számos esetben a vallás és a *mantika* körében, azaz az isteni és az emberi szféra közti közvetítést jelölő kifejezésként bukkant fel, ám legkésőbb Cicero korától kezdve a fordítói és tolmácsi, vagyis a jellegében szekularizált, pusztán emberi viszonyokban közvetítő tevékenységet jelentett; ettől kezdve mind a grammatika és retorika, mind pedig ezek analógiájára a jogtudomány is saját szakkifejezésekként kezdte használni. Még plauzibilisebbnek tűnik azonban azon magyarázat, hogy a jogtudományban *terminus technicus*kénti megjelenése nem valamiféle analógia, hanem mindezen tudományoknak a hellenisztikus behatásra történő, egymással kronológiailag többé-kevésbé párhuzamosnak mondható kiteljesedésének az eredménye.¹

A „*verba ipsa tenuerunt, aequitatem relinquerunt*”² tézist fejezi ki igen szemléletesen a jogi köztudatba a cicerói megfogalmazásban bevonult „*summum ius summa iniuria*” *proverbium* is. A *Pro Murenā*ban kifejezésre juttatott gondolatot e *proverbium* kialakulásának és hatástörténetének, valamint a cicerói *aequitas*-konceptió tükrében kívánjuk a következőkben vizsgálni.

VI. *SUMMUM IUS* ÉS *AEQUITAS*

VI. 1. A „*Summum ius summa iniuria*” *proverbium* a klasszikus *auctorok*nál

A *summum ius summa iniuria* gondolattal először Terentius *Heautontimorumenos* című komédiájában találkozhatni.³ „*Neque tu scilicet / illuc confugies: 'Quid mea? Num mihi datumst? / Num iussi? Num illa oppignerare filiam / meam me invito potuit?' Verum illuc, Cherme, / dicunt: Ius summum saepe summast malitia.*” A szituáció a következő: Syrus pénzt kér Chermestől, hogy ifjú gazdájának segíthessen, ám az összeg megszerzése érdekében azt állítja, hogy arra Chermes lánya érdekében van szüksége. A jog kétségkívül Chermes oldalán áll, azonban a joghoz való feltétlen ragaszkodás nem egyeztethető össze az egy római *pater familiastól* elvárható *pietasszal* és *clementiával*. A *summa malitia* fordulat behatóbb elemzése okán tanácsosnak látszik mind a *summum-*

¹ Pólay 1988. 22. sk.

² Cic. *Mur.* 27.

³ Ter. *Heaut.* 792. skk.

summa–summum adiectivum néhány jelentését és jellegzetesebb előfordulását, mind pedig a *malitia* kifejezés konnotációját áttekinteni. Eredeti jelentésében a *summus* nem egyéb, mint a görög *hypatos* latin megfelelője;¹ grammatikai *terminus technicus*ként a *superlativus* magyarázata kapcsán él e kifejezéssel Varro² és Isidorus Hispalensis³, Quintilianus a szónoki fokozás leírása során alkalmazza.⁴ Átvitt értelemben számos helyen találkozhatni mind temporális⁵, mind pedig társadalmi helyzetre⁶, így például az *optimates*re és a *nobiles*re⁷ mint a *humiles*, az *infima plebs* és az *infimus ordo*⁸ tagjainak ellentétére vonatkoztatott alkalmazásával.⁹ A *malitia* kifejezést, a *malum* szó származékát¹⁰ Isidorus mint az elme gonosz, rosszindulatú gondolatát írja le¹¹, számos *auctornál* mint az *astutia* és a *calliditas*¹² szinonimája szerepel.¹³ A *Heautontimorumenos prologusában*¹⁴ Terentius *expressis verbis* említést tesz darabjának görög előképéről¹⁵, amelyet az idézett *proverbium* tekintetében Menandros két sorával¹⁶ lehet nagy valószínűséggel azonosítani, azonban a két gondolat nem feleltethető meg egymásnak szó szerint. Terentius a *iur*ról beszél, Menandros pedig a *nomoiról*, vagyis a törvényekről, és nem a *dikaionról*; a *synkophantés* valamivel szélesebb jelentéstartalmat hordoz, mint a *malitia*, ami latinul akár a *damnum*, az *iniuria*, a *calumnia* vagy a *malum* szavakkal is visszaadható volna, ám mindenképpen egyfajta, a *iur* szellemével és rendeltetésével szembenálló tartalmat jelöl;¹⁷ a *lian*

¹ Walde–Hofmann II. 630.

² Varro *ling.* 8, 75. *Dicam de altero genere vocabulorum, in quo contentiones fiunt, ut 'ablum', 'albius', 'albissimum' ... sic diceremus item, cum pervenissemus ad summum 'sapientissimum' et 'diligentissimum'.*

³ Isid. *orig.* 1, 7, 27. *Superlativus (ita dictus) eo quod comparativo superferatur, ut 'doctissimus'; spūs enim scit quam doctior.*

⁴ Quint. *inst.* 7, 10. *Primo firmum aliquid esse ponendum, summo firmissimum, imbecilliora medio, quia et initio movendus sit iudex et summo impellendus.*

⁵ Plaut. *Asin.* 534; *Persa* 33; *Pseud.* 374; Cic. *Cato* 78; Suet. *Tib.* 64, 4; Cic. *Quinct.* 19.

⁶ Cic. *Tusc.* 2, 144; Plaut. *Cist.* 516; *Amph.* 77; *Capt.* 279; *Merc.* 694; *Stich.* 409; *Persa* 418.

⁷ Plaut. *Stich.* 492–493; *Cist.* 23. sk; *Pseud.* 70; *Merc.* 604; Ter. *Heaut.* 227. 609; *Ad.* 502.

⁸ Plaut. *Cist.* 24–25; Ter. *Eun.* 489; *Hec.* 380; Cic. *Att.* 4, 1, 5; *Phil.* 2, 3.

⁹ Carcaterra 631. skk.; Nótári 2004 c 93. skk.

¹⁰ Egyéb származékokként és összetételekként Carcaterra (639.) a *malecredulitas*, *maledicax*, *malefaber*, *malefactum*, *malefatus*, *maleficium*, *maleficus*, *maleformis*, *malemoris*, *malesanus*, *maleventum*, *malevolens*, *malifer*, *malignus* és *malatus* kifejezéseket idézi.

¹¹ Isid. *diff.* 1, 358. *Cogitatio prova mentis malitia appellatur.*

¹² Isid. *etym.* 10, 6. *Astutus ab astu vocatus, quid est callidi et cauti nominis, qui possit sine periculo fortiter aliquid facere.*

¹³ Carcaterra 638.

¹⁴ Ter. *Heaut.* 4–5. *Ex integra Graeca integrum comoediam hodie sum aucurus heautontimoroumenon.*

¹⁵ A *contaminatio*hoz és a görög előképekhez Terentius komédiáiban lásd Rieth: *Die Kunst des Menanders in den Adelphen des Terenz*. Hildesheim 1964.

¹⁶ Nr. 545. *kalon hoi nomoi sphodr' eisin. ho d' horón tous nomous lian akribós synophantés phainetai.*

¹⁷ Don.–Eugraph. a. h. l. *Summum ius saepe summa est malitia id enim, quod datum est, utique reddendum est, sed iure autem est, ut filia quidquid acceperit vel filiae nomine datum fuerit, quae in*

akribós akár a *summo iure*, akár a *nimis exacto quodam studio* fordulattal átültethető.¹ Ezek alapján tehát egyértelművé válik, hogy a menandrosi gondolatot Terentius erősen átfogalmazva² és a római jogélet viszonyaihoz adaptálva vette át, ám annak mondanivalóját alapjaiban megtartotta.³ E terentiusi helyről veszi Hieronymus a maga változatát:⁴ „*O vere ius summum summa malitia.*”⁵ Hasonló tartalmú kijelentést (*summum ius summa crux*) fogalmaz meg Columella, amikor a *pater familias* és a jó gazda kötelességeiről szól:⁶ „*Comiter agat cum colonis facilemque se praebeat, ... sed nec dominus in unaquaque re, cui colonum obligaverit, tenax esse sui iuris debet, sicut in diebus pecuniarum vel lignis et ceteris paucis accessionibus exigendis, quarum cura maiorem molestiam quam impensam rusticis adfert. Nec sane vindicandum nobis quidquid licet, nam summum ius antiqui summam putabant crucem.*” A *colonus*okkal szemben tehát nem szabad túlzott szigorral eljárni, inkább a belátás és a szelídség erényét kell itt is gyakorolnia a gazdának.⁷

A *proverbium* a Cicero⁸ által a *De Officiis*ben⁹ megfogalmazott formában ment át a jogi köztudatba: „*Existunt saepe iniuriae calumnia quadam et nimis callida, sed malitiosa iuris interpretatione. Ex quis illud 'summum ius summa iniuria' factum est iam tritum sermone proverbium.*” Nem maga a *ius* tehát az *iniuria*, hanem a látszólag jogos igény rosszhiszemű érvényesítése,¹⁰ azaz eset, amikor a jogérvényesítés örve alatt jogtalanságot követnek el.¹¹ A *proverbium* hagyományozódását tekintve megállapítható, hogy a terentiusi és a columellai változat jóval közelebbi kapcsolatban állnak egymással, mint a cicerói *antithesis*,¹² valamint hogy e gondolat alakulásának egy korábbi állomását képezik.¹³ E két szerzőnél egyértelművé válik a jogi és a morális normák ütközése, azaz a *ius* által megengedett és jóváhagyott cselekvés a *mos* oldaláról

familia est, non recte datum videatur. Itaque aequitatis est ut debitum solvi debeat, ius est ut sic datum reddatur: ita summum ius summa malitia.

¹ Carcaterra 641.

² A menandrosi idézetet szó szerint az *optimae leges subtilius intuenti pessumae videntur* fordítással volna visszaadható.

³ Carcaterra 644.

⁴ Hier. *epist.* 1, 44.

⁵ Fuhrmann 1971. 74.

⁶ Varro *rust.* 1, 7, 1. sk.

⁷ Fuhrmann 1971. 73.

⁸ Hamza 1983. 59. skk.

⁹ Cic. *off.* 1, 33.

¹⁰ Bürge 53.

¹¹ E *proverbium* szerkesztésmódja nem egyedülálló, vö. Plaut. *Cas.* 510. *victi vicimus.* Quint. *inst.* 4.5.16. *Iniquum petendum, ut aequum feras.* Petron. 59, 2. *Qui vincitur, vincit.* Ps.-Hier. *epist.* 4, 3. *Dum excusare credis, accusas.*

¹² Stroux 21; Nótári 2004 221. skk.

¹³ Fuhrmann 1971. 74.

támadhatóvá válik.¹ A cicerói megfogalmazás azonban még messzebbre megy: itt már nem a jogi és az etikai norma ütközik, a kollízió a jogrenden belül következik be.² A követelés nem csupán a morálisan helyes döntés meghozatalára, hanem a jog helyes, igazságos alkalmazására irányul. A mondás a jog *abususa*, rosszhiszemű, betű és nem értelem szerinti interpretációja ellen emel kifogást.³ (*A factum etiam tritum in sermone proverbium* kitétel utalhat egyrészt arra, hogy a *summum ius summa iniuria* gondolatot Cicero is már egy korábbi *auctortól*, illetve a *forumi* gyakorlatból vette át, másrészt nem zárható ki, hogy saját szónoki praxisára utalt, amikor a mondás közismert voltát hangsúlyozta, hiszen számos alkalommal élt a *summo iure agere* és a *summo iure contendere* fordulatokkal is.⁴)

A méltányos jogértelmezés követelményén⁵ azonban jóval túllép a *De legibus*ban, ahol egyebek mellett a természetjog és a pozitív jog közötti kapcsolatot is elemzi. Cicero e művében törvényalkotóként lép fel – miként a példakép, Platón⁶ teszi ezt a *Nomoi*ban⁷ – , ami Rómában feltétlenül újnak, majd hogynem megbotránkoztatónak tűnt, hiszen ezzel mintegy maga kívánta megújítani és helyettesíteni az oly nagyra értékelt⁸ tizenkét táblás törvényt,⁹ a törvényeket hozó nép helyébe lépve.¹⁰ Az első könyv jogelméleti alapvetést tartalmaz, ami az i. e. I. századi Rómában jóformán ismeretlen volt. Célja a tételes jognak a természetjoggal¹¹ való összhangba hozása, ugyanis a római jog csak így tarthatott igényt arra, hogy az egész világ közös joga legyen. A *ius naturale*¹² követelése alól nem adhat felmentést sem a népgyűlés, sem a *senatus*, ez örök és változhatatlan, a törvényhozónak és a bírónak alapvető kötelessége, hogy ennek megfelelően járjon el,¹³ a törvény feladata pedig a jogos elválasztása a jogtalantól.¹⁴ A törvény és a *ratio*

¹ Stroux 149.

² Fuhrmann 1971. 75.

³ Büchner 102; Tomulescu 230.

⁴ Cic. *Verr.* 6, 4. *Non agam summo iure tecum, non dicam id quod debeam forsitan obtinere, cum iudicium certa lege sit. Att.* 16, 15, 1. *Ego, si non improbissime Donabella tractasset, dubitasset fortasse utrum remissior essem an summo iure contenderem.*

⁵ Tomulescu 230.

⁶ Cic. *leg.* 1, 15. *Sic enim fecisse video Platonem illum tuum, quem tu admiraris, quem omnibus anteponi, quem maxime diligis.*

⁷ A platóni *Törvények*hez bővebben lásd H. Görgemanns: *Beiträge zur Interpretation von Platons Nomoi.* München 1960; G. R. Morrow: *Plato's Cretan City.* Princeton 1960; E. Wolf: *Griechisches Rechtsdenken.* Frankfurt a. M. 1970. IV. 2. 197–375.

⁸ Cic. *leg.* 2, 59. *Discebamus enim pueri XII ut carmen necessarium quas iam nemo discit.*

⁹ Zlinszky 1996. 52. skk.; Zlinszky 1998. 52. sk.

¹⁰ Knoche 41; Gai. *inst.* 1, 3.

¹¹ A természetjog fogalmáról és az ehhez felhalmozódott szakirodalomról bővebben lásd Hamza 1995. 75; Cicero jog- és állambölcseletéhez lásd Hamza 1995–1996. 9. skk.

¹² Az itt említett és az egyéb vonatkozó szöveghelyek elemzéséhez lásd Hamza 1995. 75. skk.

¹³ Cic. *rep.* 3, 22.

¹⁴ Cic. *leg.* 2, 13.

elválaszthatatlanul kapcsolódnak egymáshoz, sőt bizonyos szempontból egymás szinonimái; a jognak ezek szerint nem a *praetori edictumból*, vagy a tizenkéttáblás törvényből, hanem magából a filozófiából kell származnia, így soha nem veszítheti érvényét.¹ Szigorú *imperativusban* fogalmazza meg a Rómában addig soha le nem írt követelményt: *Lex iusta esto!*² A jognak tehát az igazságosságon kell alapulnia, ami önmagában talán triviálisan hat, ám Cicero maga is gyakorta érezte e feltétel teljesültének hiányát; ezek szerint a jog csak az igazságosságtól függ, a társadalmi együttélés pedig csak a jogtól, e következtetés a kor Rómájában igen merésznek számíthatott.³

A filozófiában rendszeralkotóként megjelenő Cicero a jogtudományt is rendszerbe kívánta foglalni a *De iure civili in artem redigendo* című – azóta sajnos elveszett – művében, amely azonban egyáltalán nem látszott hatást gyakorolni Róma jogtudósaira.⁴ (Egyáltalában nem tekinthető ritkaságnak, hogy bizonyos, a mindennapokban megfogalmazást nyert és irodalmi forrásokban közvetített mondást a jog generális érvényű regulaként magáévá tett. Csupán a példa kedvéért néhány *proverbium*, amiből *regula iuris* lett. Aquila Romanus idézi a *cui quod libet, hoc licet*⁵ mondatot, amit Ulpianusnál⁶ a *non omne quod licet honestum est* formában olvashatunk. Publilius Syrus *lucrum absque damno alieno fieri non potest*⁷ gondolatával egybecseng Pomponius *iure naturae aequum est neminem cum alterius detrimento et iniuria fieri locupletiolem*⁸ regulája. Az idősebb Seneca *tacite loquitur; silentium videtur confessio*⁹ szentenciájának pedig Paulus *qui tacet, non utique fatetur: sed tamen verum est eum non negare* regulája feleltethető meg.¹⁰)

¹ Cic. *leg.* 1, 18; 2, 14.

² Cic. *leg.* 1, 18.

³ Knoche 46. skk.

⁴ Lübtow 232.

⁵ Aquila rhet. 27.

⁶ D. 50, 17, 144.

⁷ Publil. Syr. L, 6.

⁸ D. 50, 17, 206.

⁹ Sen. *contr.* 10, 2, 6.

¹⁰ Carcaterra 663.

VI. 2. A „*Summum ius summa iniuria*” proverbium Rotterdami Erasmusnál

A „*Summum ius summa iniuria*” proverbium felhasználásának és magyarázatának vizsgálata Rotterdami Erasmusnál nem annyira az erasmusi értelmezés történeti vagy dogmatikai mélységei miatt – hiszen e gondolatot számos humanista, így például Claudius Cantiuncula, Bonifacius Amerbach vagy Simon Grynaeus jóval behatóbb és elmélyültebb jogelméleti kutatás tárgyává tette (már csupán Erasmusnak a történeti stúdiumok iránti csekélyebb érdeklődése¹ okán is) –, hanem e nagy humanista tekintélyéből táplálkozó, nehezen alábecsülhető, évszázadokon átívelő továbbhatása miatt látszik indokoltnak.² Anélkül, hogy az erasmusi *Adagia* keletkezés-³ és hatástörténetének részletesebb taglalásába kellene bocsátkoznunk, megállapítható, hogy első, a tizenhatodik század elejéről származó kiadásától⁴ fogva⁵ egészen a tizennyolcadik század végéig⁶ általánosan elismert és használt tudományos kézikönyvként fungált⁷, így tehát abból indulhatunk ki, hogy a *summum ius summa iniuria paroemia* a humanisták, teológusok, filozófusok és jogászok körében meglehetősen ismertségre tett szert, amint ezt gyakori és igen különféle kontextusokban történő idézettsége is bizonyítja.⁸

Mínt hogy Erasmus élete végéig fáradozott azon, hogy az *Adagiát* minél teljesebbé tegye, ezért e gondolat több változatával és magyarázatával is találkozhatni az erasmusi *corpusban*. Az 1500-ból származó első kiadás⁹ két helyen is említi e fordulatot: először

¹ Joachimsen 106. *Wenn Erasmus Historisches benutzt, so tut er es ... rein vom moralischen Standpunkt.* Kisch 211.

² Vö. Nótári 2003 c 306. skk.

³ T. C. Appelt: *Studies in the Contents and Sources of Erasmus' Adagia, with Particular Reference to the First Edition, 1500, and the Edition of 1526.* Chicago 1942.

⁴ A gyűjtemény első változata *Adagiorum Collectanea* címen 1500-ban jelent meg Párizsban.

⁵ Joannes Ludovicus Vives: *De disciplinis libri XX.* Antwerpen 1531. 108. *Ad philologiam etiam pertinet opus Augustini De Civitate Dei, Erasmi Adagia, quod opus assuefacere potest lectioni magnorum authorum, ut ad eos adolescens non omnino veniat rudis ac novus.*

⁶ A XVIII. században, Leidenben megjelent kiadás (*Desiderii Erasmi Roterodami Opera Omnia.* Ed. J. Clericus. 11 vol. Lugduni Batavorum 1703–1706. Utánnyomása: London–Hildesheim 1962.) második kötete tartalmazta az *Adagiát*. Erasmus műveinek modern, kritikai kiadását lásd *Opera Omnia.* Publiée sous le patronage de l'Union académique internationale et de l'Académie royale néerlandaise des sciences et des sciences humaines. Amsterdam 1969.

⁷ Ehhez bővebben lásd Kaegi 206. skk.; Mansfield 193. skk.

⁸ Kisch 204.

⁹ *Desyderii Herasmi Roterdami veterum maximeque insignium paroemiarum id est adagiorum collectanea.* Parrhisiis M. Iohanne Philippo Alamano diligentissimo impressore Anno MVc. E kiadáshoz lásd W. Stirling: *On the First Edition of the Adagia of Erasmus.* In: Philobiblon Society, Bibliographical and Historical Miscellanies, I. London 1854. 17.

a terentiusi *summum ius summa malitia* citátum kapcsán¹, utóbb az *ad vivum*² *summo iure* cím alatt Platónra és Ciceróra hivatkozva.³ Az 1536-ból hátrahagyott, 1540-ben, Baselben megjelent⁴ textus pedig összefoglalja e gondolatnak az antik *auctoroknál* található, máig ismert összes előfordulását: „*Summum ius, summa iniuria. Summum ius, summa iniuria, hoc est, Tum maxime disceditur ab aequitate, cum maxime superstitiose haeretur legum literis. Id enim summum ius appellant, cum de verbis iuris contenditur, neque spectatur quid senserit is qui scripsit. Nam voces ac litterae, quasi legum summa cutis est. Eam ineptiam quorundam superstitiosorum iuris interpretum, copiose simul et eleganter illudit M. Tullius in actione pro Murena (§§ 25–27). Terentius (IV, 5, 47; v. 796), Verum illud Chreme dicunt, ius summum, saepe summa malitia est. M. Tullius Officiorum libro primo (10, 33) : Ex quo illud, summum ius, summa iniuria, factum est iam tritum sermone proverbium. Columella primo rei rusticae libro (7, 2): Nec sane est vindicandum nobis, quicquid licet. Nam summum ius antiqui aummam putabant crucem. Citatur et Celsus adolescens libro Pandect. quadragésimo quinto, titulo De verborum obligatione, Cap. si servum Stichum (D. 45. 1. 91. 3, i. f.): qui scripserit quaestionem esse de bono et equo, in quo genere plerunque sub auctoritate iuris scientiae periculose erratur. Itidem Paulus libro quinquagesimo, titulo, De regulis iuris (D. 50. 17. 90): In omnibus quidem, maxime tamen in iure aequitas spectanda est. Simili figura Seneca libro De ira primo dixit, summo animo. Si intelligis non ex alto verire nequitiam, sed summo, quod aiunt, animo inhaerere.*”⁵ A szöveghelyek felsorolása és taglalása előtt

¹ Fol. g ii v. *Summum ius summa malicia. Non ascripturus eram, ut sententias non adagia dicerer conscribere, ni a servo Comino nominatim pro adagio referretur. Verum illud Chreme dicunt Ius summum sepe summa malicia est. Quo proverbio monemur equitatem potius quam legum litteras sequi.*

² Az *ad vivum reseccare* fordulatot az 1540-es kiadásban már a *summum ius* gondolattól elkülönítve így magyarázza Erasmus: *M. Tullius lib. De amicitia (5, 18), ad vivum reseccare, dixit pro eo quod est rem acutius quam sat est, ac morosius excutere. Sed hoc, inquit, primum sensio, nisi in bonis amicitiam esse non posse. Neque id ad vivum resecco, ut illi qui haec subtilius disserunt. Mutuo sumpta metaphora a tonsoribus capillos aut ungues reseccantibus. Nam ii saepenumero molesti sunt, dum nimium diligentes esse student.*

³ Fol. d viii r. *Ad vivum Summo iure. Id est ad cutem usque, ita loquimur nimis exactam rationem significantes, videlicet quum rem nimis acriter urgemus. Thrasymachus apud Platonem Socratem Sicophantam appellat, id est, calumniatorem, quia orationem suam ad nimis arctam rationem exigat, depravans potius recte dicta quam incautius dicta in meliorem sensum trahens. Additque. Quare sequendum exactam rationem, quando et tu ad vivum reseccas, nullus artifex peccat. Nec huic dissimile illud apud Ciceronem pro Cecinna (§ 65). Nam caeteri, inquit tum ad istam orationem decurrunt, quum se in causa putant habere equum et bonum quod defendant, si contra, verbis et literis et (ut dici solet) summo iure contenditur, solent eiusmodi iniquitanti et boni et aequi nomen dignitatemque opponere. Est igitur summo iure contendere, leges ad vivum et nimis severam rationem exigere, unde et illud: Summum ius, summa malicia.*

⁴ Des. Erasmi Rot. Operum Secundus Tomus Adagiorum Chiliades Quatuor cum Sesquicenturia Complectens, ex postrema ipsius auctoris recognitione accuratissima, quibus non est quod quicquam imposterum vereare accessurum. Basileae ex Officina Frobeniana AN. M. D. XL.

⁵ Chiliadis primae centuria X. Nr. XXX.

épp azon vádat elkerülendő, hogy gyűjteményébe *sententiákat* vesz fel *adagiumok*, vagyis *proverbiumok* helyett, magyarázkodik hosszabban, felmentését pedig a terentiusi *nominatim* idézésben találja meg.¹

Erasmus maga nem lévén jogtudós, kevesebb figyelmet szentelt – néhány, Iustitiára vonatkozó fordulat magyarázatától² eltekintve – a jogi *paroemiáknak*.³ Csak halála előtt négy esztendővel, 1532-ben kezdett Erasmus behatóbban érdeklődni a jogtudósi regulák iránt, s kérte levélben barátját, Bonifacius Amerbachot,⁴ hogy juttasson el neki egy, az *Adagia* bővítéséhez felhasználható anyagot, majd miután e két oldalt kitevő gyűjteményt megkapta, továbbiak küldésére buzdította barátját, nagy valószínűséggel így kaptak helyet az *Adagia* 1540-es kiadásában a római jogi forrásszövegekből származó idézetek.⁵ Erasmus értelmezésében a *summum ius summa iniuria paroemia* megvilágítása során nem is egyszer említett *aequitas* nagy valószínűséggel nem annyira a méltányosságot mint jogértelmezési alapelvet, sokkal inkább az akár a törvény betűjével szemben is érvényesítendő igazságosságot volt hivatott jelölni.⁶ A magyarázatokhoz Erasmus antik *auctorokat* használ fel, általában a forrás pontos megjelölésével, és azt szó szerint idézve, ám olykor azok behatóbb tartalmi összefoglalása nélkül; az *aequitas* fogalma legtöbbször egyszerűen az *aequum et bonum* értelemben szerepel, mintegy az *iniquitas* ellentétéként, a törvény szellemét annak betűje fölé helyezve.⁷

A cicerói fogalom pár előképét megtalálhatjuk az aristotelési *Ethica Nicomacheában*,⁸ miszerint méltányos embernek tekinthető az, aki még abban az esetben is beéri kevesebbrel, ha a törvény mellette áll, és nem ragaszkodik túlságosan a saját igazságához

¹ Kisch 207.

² Az 1500-as párizsi kiadásban (fol. d vii r): *Iusticia Iustior. Libra equior. Dikaioteros stakhanes. Dikes Dikaioteros. Utrumque de illis dicitur, quos admodum iustos et equos significamus.* Az 1508-as velencei kiadásban (fol. 239 r, Nr. 997–998.): *Iustitiae oculus. Dikes ophthalmos. Iustitiae oculus dicitur syncerus et incorruptus iudex, aut ipsum etiam iudicium. Adagii meminit Suidas. Sumptum apparet ex illa Chrysippi descriptione apud Aulum Gellium, in qua iustitiae oculos tribuit acris, rectos atque immotos, quod eum, qui recte sit iudicaturus, non oportea: huc aut illuc ab honesto oculos deflectere. Celebratur hic senarius proverbialis. Estin dikes ophthalmos hos ta panth' hora. – Iustitia iustior. Dikes dikaioteros. Iustitia iustior. Proverbialis hyperbole de vehementer integris et incorruptis.*

³ Ezen kevesek egyike például az 1540-es kiadásban a *herciscere verbum* magyarázata (*Chil. V, cent. II, Nr. XV, XVI.*): *Quaedam voces ob hoc ipsum habent proverbii gratiam, quod sint vel obsoletae vel alicui professioni peculiares, veluti prisci iureconsulti herciscere dicebant haereditatem dividere. Inde apud Iureconsultos actio herciscundae familiae.*

⁴ Bonifacius Amerbachhoz lásd Földi–Hamza 117.

⁵ Kisch 208.

⁶ Büchner 13. sk.

⁷ Kisch 209.

⁸ Aristot. *NE* 1138 a

mások kárára – tehát a méltányosság nem egyéb, mint az igazságosságnak egy fajtája.¹ Am érdekes módon Erasmus az *Adagia* korai kiadásában nem hivatkozik Aristotelésre, csupán az 1536-os és az 1540-es kiadás megfogalmazása enged arra következtetni, hogy talán az *Ethica Nicomachea* e szöveghelye is szeme előtt lebeghetett.² Ez utóbbi kiadásokban Cicero beszédei közül már nem a *Pro Caecinára*, hanem a *Pro Murenára* történik utalás, természetesen a *proverbium* klasszikus, a *De officiis*ben olvasható megfogalmazása mellett; a törvény betűjével szemben a törvényalkotó szándékára való hivatkozásban – inkább gondolatiságát, mint fogalmazásmódját tekintve – aristotelési hatásra gyanakodhatunk.³ A *voces ... quasi legum cutis est* kép, vagyis miszerint a szavak a törvényeknek csupán a bőrét, külső rétegét képezik, feltehetően Erasmus sajátja, a két jogi *fragmentumra* – szerzőjük Celsus, illetve Paulus⁴ – a iustinianusi *Digestából* valószínűleg Bonifacius Amerbach hívta fel az *Adagia* szerzőjének figyelmét, aki azonban ezeket inkább csak egyfajta illusztrációként használta fel anélkül, hogy akár dogmatikai, akár történeti hátterüket behatóbban megvizsgálta volna.⁵

A már többször idézett, a *Pro Murena* huszonhetedik *paragraphus*ában kulcsmondatnak tekinthető „*verba ipsa tenuerunt, aequitatem reliquerunt*”⁶ kitétel alaposabb exponálásához szükségesnek látszik az *aequitas* fogalmának áttekintése – miután a *verba ipsa* jelentőségét már a huszonhatodik *paragraphust* elemző fejezetben bemutatattuk.

VI. 3. Az *aequitas* fogalma a *Corpus Ciceronianum*ban

Celsus⁷ híressé vált *ius est ars boni et aequi* kijelentése – Ulpianus közvetítésével – a iustinianusi *Digesta*¹ nyitó gondolataként szerepel, miszerint aki a joggal kíván

¹ A méltányosság fogalmához Aristotelesnél lásd M. Salomon: *Der Begriff der Gerechtigkeit bei Aristoteles*. Leiden 1937; Zödi Zs.: *A görögök méltányosságkonceptiója*. PUM 1993.

² Kisch 209. sk.

³ Aristot. *rhet.* 1374 b

⁴ Paulushoz bővebben lásd C. A. Maschi: *Iulius Paulus*. ANRW 1976. II. 15.

⁵ Kisch 210. sk.

⁶ Cic. *Mur.* 27.

⁷ Celsushoz bővebben lásd H. Hausmaninger: *P. Iuuentius Celsus*. In: *Studien zum römischem Recht in Europa I*. Budapest 1992.

foglalkozni, először tudnia kell, honnan származik a jog kifejezés; a jog ugyanis az igazságosságról (*iustitia*) kapta a nevét, hiszen – amint ezt Celsus találóan meghatározza – a jog a jó és a méltányos művészete. („*Iuri operam daturum prius nosse oportet, unde nomen iuris descendat. Est autem a iustitia appellatum: nam, ut eleganter Celsus definit, ius est ars boni et aequi.*”²) Ezt követően Ulpianus továbbfűzi e gondolatot és megállapítja, hogy a jogászoknak mintegy papi hivatásként kell foglalkozásukat gyakorolniuk, hiszen az igazságot kell tisztelniük, a jó és a méltányos ismeretét terjeszteni, a jogost a jogtalantól, a megengedettet a tilostól elválasztva.³ Utóbb Ulpianus az igazságot úgy határozza meg, mint állandó és örökös igyekezetet, törekvést arra, hogy az őt megillető jogot mindenkinek megadjuk; ezért a jog parancsai a következők: tisztességesen élni, mást meg nem sérteni, az őt megilletőt mindenkinek megadni,⁴ e definíció kellően közismert, épp ezért nem is szorul további magyarázatra.⁵ Ezzel egybecsengően Ulpianus *expressis verbis* felhívja a *magistratusok* figyelmét a jogtalan eljárás tilalmára;⁶ ami pedig a bírakat illeti – akiknek természetesen szintén tilos dolózusan, részrehajlóan és egyáltalában inkorrektül eljárni⁷ –, különösen azon esetekben, amelyekben nagyobb jelentőséggel bír a személyes mérlegelésük, mindenképpen szem előtt kell tartaniuk az *aequitast*.⁸ A joganyag szavainak pusztá

¹ Földi-Hamza 94. skk.; Hamza 2002. 30; D. Nörr: *Zu den geistigen und sozialen Grundlagen der spätantiken Kodifikationsbewegung*. ZSS 80. 1963; A. N. Honoré-A. Rodger: *How the Digest Commissioners Worked*. ZSS 87 (1970); H. Ankum: *La Codification de Justinien était-elle une véritable codification?* In: *Liber Amicorum J. Gilissen*. Antwerpen 1982; D. J. Osler: *The Compilation of Justinian's Digest*. ZSS 102. 1985; D. Pugsley: *The Justinian Digest and the Compilers*. Exeter 1995.

² Ulp. D. 1, 1, 1.

³ Ulp. D. 1, 1, 1. *Cuius merito quis nos sacerdotes appellet: iustitiam namque colimus, et boni et aequi notitiam profitemur, aequum ab iniquo separantes, licitum ab illicito discernentes, bonos non solum metu poenarum, verum etiam praemiorum quoque exhortatione efficere cupientes, veram nisi fallor philosophiam, non simulatam affectantes.*

⁴ Ulp. D. 1, 1, 10. *Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi. Iuris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere.*

⁵ Földi-Hamza 29. 67; Földi 2001. 19. skk.

⁶ Ulp. D. 47, 10, 32. *Nec magistratibus licet aliquid iniuriose facere. Si quid igitur per iniuriam fecerit magistratus vel quasi privatus vel fiducia magistratus, iniuriam potest conveniri.*

⁷ Ulp. D. 5, 1, 15, 1. *Iudex tum litem suam facere intellegitur, cum dolo malo in fraudem legis sententiam dixerit (dolo malo autem videtur hoc facere, si evidens agatur eius vel gratia vel inimicitia vel etiam sordes), ut veram aestimationem litis praestare cogatur. Gai. D. 50, 13, 6. Si iudex litem suam fecerit, non proprie ex maleficio oblogatus videtur: sed quia neque ex contractu obligatus est et utique peccasse aliquid intellegitur, licet per imprudentiam, ideo videtur quasi ex maleficio teneri in factum actione, et in quantum de ea re aequum religioni iudicantis visum fuerit, poenam sustinebit. C. 3, 1, 13, 6. Sive autem alterutra parte absente sive utraque praesente lis fuerit decisa, omnes iudices, qui sub imperio nostro constituti sunt, sciant in expensarum causa victum victori esse condemnandum, quantum pro solitis expensis litium iuraverit, non ignorantes, quod, si hoc praetermiserint, ipsi de proprio huiusmodi poenae subiacebunt et reddere eam partem parti laesae coartabuntur.*

⁸ Tryph. D. 16, 3, 31. pr. *Bona fides quae in contractibus exigitur aequitatem summam desiderat: sed eam utrum aestimamus ad merum ius gentium an vero cum praesceptis civilibus et praetoriis?*

memorizálása nem azonos a jog valós ismeretével, amint ezt Celsus is hangsúlyozza,¹ és erősen kárhóztatja azon jogászokat,² akik az adott esetet nem a törvény egésze alapján akarják megoldani, és *responsumaik* indoklásaként is csak egy, abból önkényesen kiragadott részt hoznak fel.³ A *suum cuique tribuere*-elvvel figyelemre méltóan összecseng a cicerói *Topica* azon helye, ahol a *ius civilét* úgy határozza meg, mint az egyazon államba tartozók számára javaik megtartásának céljából megalkotott *aequitast*.⁴

Az *aequitasra* vonatkozó szöveghelyeket a *Corpus Ciceronianum*ban – különös tekintettel Cicero elméleti műveire – a következő kategóriákba sorolhatjuk.⁵ Bizonyos esetekben az *aequitas* mint a *ius* ellentéte szerepel,⁶ más esetekben pedig az *aequitas-ius-lex* hármassággal találkozhatni,⁷ ami a jog fogalmát igen sajátos módon osztja fel: egyfelől egy, a *lexre* alapozott, másfelől pedig egy, az *aequitasra* alapozott *iusra*.⁸ Másutt – így például az utóbb még említendő *Pro Caecinában* – az *aequitas* nem egyéb, mint az *interpretatio iuris* eszköze.⁹ Ismét eltérő, harmadik csoportként említhetők azon helyek, ahol az *aequitas* mint a *ius* szinonimája kerül említésre.¹⁰ A bölcséleti tárgyú művekben az *aequitas* számos gondolatban mint a *iustitia* egyik vetülete, megjelenési formája,¹¹ és mint az emberek közti kapcsolatok *fundamentuma* szerepel.¹ Jelen

¹ Cels. D. 1, 3, 17. *Scire leges non hoc est verba earum tenere, sed vim ac potestatem.*

² Cels. D. 1, 3, 24. *Incivile est nisi tota lege perspecta una aliqua particula eius proposita iudicare vel respondere.*

³ Polaček 27. sk.

⁴ Cic. *top.* 2, 9. *Ius civile est aequitas constituta eis, qui eiusdem civitatis sunt ad res suas obtinendas.* Vö. Polaček 29. sk.

⁵ Ciulei 640. ssk.

⁶ Cic. *inv.* 32. *Atque tum ex iis locis, de quibus in negotiali parte dictum est, iuris et aequitatis naturam oportebit querere, et, quasi in absoluta iuridicali, per se hoc ipsum ab rebus omnibus separatim considerare. part. 28. Nam omnia, quae de iure civili, aut de aequo et bono discrepantur; Caecin. 36. Quid nostra decisio de aequitate, quid ratio interdicti de iure admoneant, ut iudicetis. De orat. 1, 56. Galba autem adludens varie, et copiose, multas similitudines adferre multa pro aequitate contra ius dicere.*

⁷ Cic. *top.* 5. 7. *ut si quis ius in legem, morem, aequitatem dividat*

⁸ Ciulei 642.

⁹ Cic. *part.* 39. *Deinde erit utendum exemplis, in quibus omnis aequitas perturbetur, si verbis legum, ac non sententiis pareatur. rep. 5, 2. Nihil esse tam regale, quam explanationem aequitatis: in qua iuris erat interpretatio.*

¹⁰ Cic. *top.* 2. *Eius argumenti talis est formula: Ius civile est aequitas constituta iis, qui eiusdem civitatis sunt, ad res suas obtinendas. 24. Tria sunt igitur genera causarum: iudicii, deliberationis, laudationis. Quarum fines ipsi declarant, quibus utendum locis sit. Nam iudicia finis est ius: ex quo etiam nomen. Iuris autem partes tum expositae cum aequitatis. part. 37. iuris est omnis ratio nobis explicanda. Quod dividitur in duas partes primas, naturam atque legem, et utriusque generis vis in divinum et humanum ius est distributa: quorum aequitatis est unum alterum religionis.*

¹¹ Cic. *rep.* 1, 2. *Nihil enim dicitur a philosophis, quod quidem recte honesteque dicatur, quod non ab his partum confirmatumque sit a quibus civitatibus iura descripta sunt. Unde enim pietas? aut a quibus religio? unde ius aut gentium, aut hoc ipsum civile quod dicitur? inde iustitia, fides, aequitas? Lael. 22. cum homines benevolentia coniuncti primum cupiditatibus iis, quibus ceteri serviunt, imperabunt: deinde*

tematikánkhoz valamivel közelebb visz, ha az *aequitas* előfordulását Cicero beszédeiben és levelezésében is megkíséreljük nyomon követni. Bizonyos jellemzése során az illető személyes vonásaként jelenik meg,² így karakterizálja példának okáért Scipiót³ és Servius Sulpiciust,⁴ és minden hivatalt viselő rómainól elvárja, hogy rendelkezzen e tulajdonsággal,⁵ kiváltképp a bírák esetében tartja ezt kívánatosnak;⁶ ugyanakkor a *iustitia* mint egyes személyek jellemzője csak kivételként jelenik meg⁷ a cicerói jellemzésekben.⁸ Az *aequitas* mint a jogszolgáltatásban is szerepet játszó etikai norma gyakorta a *ius* említésével egységben – és nem csupán annak kiegészítőjeként⁹ – kap szerepet;¹⁰ tehát nem a méltányosság azon fajtájaként jelenik meg, amely a bírónak

aequitate iustitiaque gaudebunt off. 1, 19. Difficile autem est, quum praestare omnibus concupieris servare aequitatem, quae est iustitiae maxime propria.

¹ Cic. *top.* 23. *Quum autem de aequo et iniquo disseritur, aequitatis loci colliguntur. Hi cernuntur bipertito, et natura et institutio. Natura partes habet duas, tributionem sui et ulciscendi ius. Institutio autem aequitatis tripartita est: una pars legitima, altera conveniens, tertia moris vetustate firmata. Atque etiam rursus aequitas tripartita dicitur: una ad superos deos, altera ad manes, tertia ad homines pertinere. Prima pietas, secunda sanctitas, tertia iustitia aut aequitas nominatur.*

² Cic. *ad Q. fr.* 1, 1, 45. *Facies enim perpetuo quae fecisti, ut omnes aequitatem tuam, temperantiam, severitatem integritatemque laudarent.*

³ Cic. *Verr.* 5, 81. *Quod in his rebus pro mea parte versos quarum ille princeps fuit, aequitate, industria, temperantia, defensione miserorum, odio improborum.*

⁴ Cic. *ad fam.* 4, 4, 3. *laudataque honorificentissime et aequitate tua et prudentia Phil. 9, 10. Semper illius gravitatem, constantiam, fidem, praestantem in re publica tuenda curam atque prudentiam omnium mortalium fama celebrabit. Nec vero silebitur admirabilis quaedam et incredibilis ac paene divina eius in legibus interpretandis, aequitate explicanda scientia. Omnes ex omni aetate qui in hac civitate intelligentiam iuris habuerunt, si unum in locum conferantur, cum Ser. Sulpicio non sint comparandi. Nec enim ille magis iuris consultus quam iustitiae fuit. Ita ea, quae proficiscebantur a legibus et ab iure civili, semper ad facilitatem aequitatemque referebant neque instituere litium actiones malebant quam controversias tollere.*

⁵ Cic. *leg. agr.* 2, 102. *Vos, quorum gratia in suffragiis consistit, libertas in legibus, ius in iudiciis et aequitate magistratum ... omni ratione otium retinere debetis.*

⁶ Cic. *Tull.* 8. *M. Lucullus, qui summa aequitate et sapientia ius dixit Flacc. 49. frater meus pro sua aequitate prudentiaque decrevit ut, si iudicatum negaret, in duplum iret Cluent. 5. denique illa definitio iudiciorum aequorum quae nobis a maioribus tradita est retineatur, ut in iudiciis et sine invidia culpa plectatur et sine culpa invidia ponatur 159. Est enim sapientis iudicis cogitare tantum sibi a populo Romano permissum quantum commissum sit et creditum, et non solum sibi potestatem datam verum etiam fidem habitam meminisse; posse quem oderit absolvere, quem non oderit condemnare, et semper non id quid ipse velit sed quid lex et religio cogat cogitare; animadvertere qua lege reus citetur, de quo reo cognoscat, quae res in quaestione versetur. Cum haec sunt videnda, tum vero illud est hominis magni, iudices, atque sapientis, cum illa iudicandi causa tabellam sumpserit, non se reputare solum esse nec sibi quodcumque concupierit licere, sed habere in concilio legem, religionem, aequitatem, fidem; libidinem autem, odium, invidiam, metum cupiditatesque omnis amovere.*

⁷ Cic. *ad fam.* 13, 28 A, 2. *Qua re tantum a te peto ut, quom ea facies Lacedaemoniorum causa quae tua fides, amplitudo, iustitia postulabit, iis, si tibi videbitur, significes te non molestie ferre, quod intellegas es quae facias mihi quoque grata esse. 13, 66, 2. nunc quoniam tuam iustitiam secutus tutissimum sibi portum provinciam duxit esse*

⁸ Bürge 49. skk.

⁹ Schulz 1961. 90; Cic. *De orat.* 1, 86. *De civitatibus instituendis, de scribenis legibus, de aequitate, de iustitia, de fide, de frangendis cupiditatibus, de conformandis hominum moribus littera nulla in eorum libris inveniretur. 173. Iudicia privata magnarum rerum obire, in quibus saepe non de facto, sed de aequitate ac iure certetur.*

¹⁰ Pringsheim 643. skk.

lehetőséget adna a tételes joggal ellentétes döntés meghozatalára, hiszen ezáltal az ítélet könnyen igazságtalanná válna,¹ vagyis a céljával épp ellentétes eredményt hozna.² Tekintsük át röviden – Pringsheim megállapításait követve –, hogy milyen utat járt be Cicero után az *aequitas* mint a *ius* kiegészítője, illetve ellentétpárja, és hogyan alakulnak ki a *ius aequum* és a *ius strictum* fogalmak!³ A *ius aequum* jelzős szerkezet nem az átvitt értelemben használt, méltányosságon alapuló jogértelmezést rejti, hanem az *aequus adiectivum* eredeti jelentésének megfelelően az *egyenlő*, mindenki számára azonos jogot jelöli mind az irodalmi, mind pedig a jogi forrásokban.⁴ Alapjában véve nem a *ius* oszlik meg *ius aequumra* és *ius strictumra*, hanem az *aequitas* mint a *iust* szabályozó, olykor kiegészítő, korrigáló elv jelenik meg,⁵ olykor mint a *iusszal* harmonizáló,⁶ olykor azzal ellentétpárt alkotó⁷ fogalom, amit azonban – nagy valószínűséggel igyekezet híján – sohasem sikerült az absztrakt definíció szintjén meghatározni.⁸ A dominátus idején az *aequitas* egyre nagyobb teret nyert a *iusszal* szemben, e folyamatban Constantinus jogalkotása tekinthető fordulópontnak, aki egyfelől kijelentette, hogy kizárólag az uralkodót illeti meg a *ius* és az *aequitas* közli értelmezés joga, másfelől az *aequitast* a *iustitia*, illetve a *ius iustitiaque* szinonimájává tette, s ezeket rangban a *ius (strictum)* fölé helyezte.⁹ Ezt a gondolatot utóbb a iustinianusi jogtudomány is átvette, így a forrásszövegek egyértelműen az *aequitas* dominanciáját tükrözik,¹⁰ amihez a *humanitas*, *iustitia*, *benignitas*, *utilitas* és *bona fides* fogalmakat asszociálják, a *ius* számára pedig csak a szigorú, korlátozott és – *sit venia verbo* – korlátolt, a szó szerinti értelmezéshez mereven ragaszkodó jog jelentését¹¹

¹ Cic. *Phil.* 5, 20. *Dividebat agros quibus et quos volebat; nullus aditus erat privato, nulla aequitatis deprecatio. imp. Cn. Pomp. 58. Neque me impediēt cuiusquam iniquitas quo minus vobis fretus vestrum ius beneficiumque defendam.*

² Bürge 52.

³ Pringsheim 643. skk.

⁴ Cic. *Verr.* 3, 118; Liv. 38, 50, 9; Tac. *ann.* 3, 27; Sen. *epist.* 86, 2; Tryph. D. 29, 1, 18, 1; Paul. D. 46, 1, 55; C. 3, 36, 11; 6. 58, 15, 1.

⁵ Paul. D. 50, 17, 90. *In omnibus quidem, maximum tamen in iure aequitas spectanda est.*

⁶ Cels. D. 1, 1, 1. pr.

⁷ Paul. D. 44, 4, 1, 1; Ulp. D. 2, 14, 52, 3.

⁸ Pringsheim 644.

⁹ C. 1, 14, 1. *Inter aequitatem iusque interpositam interpretationem nobis solis et oportet et licet inspicere. C. Th. 1, 5, 3. Ex evidenti claruerit sententiam a iure iustitiaque discedere, ea penitus explosa controversia de aequitate terminum capiat. C. 3, 1, 8. Placuit in omnibus rebus praecipuam esse iustitiae aequitatisque quam stricti iuris rationem.*

¹⁰ Ulp. D. 15, 1, 32. pr. *licet hoc iure contingat, tamen aequitas dictat; Pap. D. 26, 7, 36. aequitas, quae merum ius compensationis inducit; Paul. D. 39, 3, 25. haec aequitas suggerit, etsi iure deficiamus; Pap. D. 46, 6, 12. nec, ab iure discessum, nam aequitas arbitri videtur eam formam iuris desiderare*

¹¹ *acerbitas* – C. 7, 54, 3, 3; *angustiae* – Inst. 3, 3, 1; 3, 9, 2; *asperitas* – C. 8, 34, 3. pr; Inst. 3, 2, 3; *austeritas* – C. 7, 63, 5, 6; *duritia* – C. 1, 14, 9; 9, 7, 1. pr; D. 35, 2, 54; *rigor* – C. Th. 1, 2, 3; D. 40, 5, 24,

hagyván meg.¹ A *ius strictum* kifejezést a klasszikus kor irodalmi forrásaiban nem lehet megtalálni, *iudicium strictum* fordulat retorikai művek *terminus technicus*aként szerepel,² a statiusi *Silvae*ben a *strictae leges* az *aequum*mal állnak szemben;³ a *ius strictum* pedig csak a iustinianusi törvénytűben válik megkérdőjelezhetetlenül jogi szakkifejezéssé.⁴

Visszatérve Ciceróhoz, a *summo iure agere* és *summo iure contendere* fordulatok⁵ a jog kínálta lehetőségek teljes tárházának igénybevételét jelölik, ami önmagában nem jelent az *aequitasszal* ellentétes jogalkalmazást, helyes vagy helytelen volta mindig csak a konkrét szituációban válik világossá. Olykor Cicero számára is lehetőség nyílnék, hogy elnéző legyen, ám a másik fél ellenséges magatartása arra kényszerítheti, hogy nem csupán saját, hanem az állam érdekét is szem előtt tartva a jog legszigorúbb eszközeivel lépjen fel vele szemben.⁶ (A *summum ius* helyzetfüggő volta kapcsán idéz mind Stroux,⁷ mind pedig Bürge⁸ irodalmi példaként Shakespeare *A velencei kalmárjának* azon jelenetét, amelyben a *doge* által javasolt méltányosabb eljárásra nem hajló

10; *scrupulositas* – C. 7, 71, 6; 1, 14, 12, 2; 8, 37, 13, 1; 7, 40, 1, 1; D. 28, 3, 12. pr; *severitas* – C. Th. 8, 1, 12; C. 3, 26, 8; 4, 29, 25, 1; 5, 4, 28, 4; 9, 4, 4, 1; D. 48, 19, 11. pr.

¹ Pringsheim 648.

² Sen. *contr.* 1. *praef.* 23; 4. *praef.* 3; Quint. *inst.* 12, 10, 52.

³ Stat. *silv.* 3, 5, 87–88. *Nulla foro rabies aut strictae in iurgia leges; timorum iura viris solum et sine fascibus aequum.*

⁴ C. 4, 31, 14, 1. *iudices nec molli animo eas suscipiant, sed iure stricto utentes* C. 5, 13, 1, 2. *stricto iure esse vallatam* Inst. 4, 6, 28. *actionum quaedam bonae fidei sunt, quaedam stricti iuris* Pap. D. 5, 3, 50, 1. *Quamvis enim stricto iure nulla teneantur actione heredes ad monumentum faciendum, tamen principali vel pontificali auctoritate compellentur ad obsequium supremae voluntatis.* Paul. D. 13, 5, 30. *Si quis duobus pecuniam constituerit sibi aut Titio, etsi stricto iure propria actione pecunia constitutae manet obligatus, etiamsi Titio solverit, tamen per exceptionem adiuvatur.* Tryph. D. 23, 2, 67, 1. *Sed etsi senatus consultum stricto iure contra omnes tutore snititur, attamen summae affectionis avitae intuitu huiusmodi nuptiae concedendae sunt.* Pap. D. 29, 2, 86. pr. *Ex persona defuncti restitutionem in integrum implorabant. Quae stricto iure non competit, quia intra diem adeitionis avitus obisset. Divum temen Pium contra constituisse Maecianus refert in eo qui legationis causa Romae erat et filium absens amiserat sine respectu eius distinctionis restitutionem locum habere; et hic humanitatis gratia obtinendum est.* Iav. D. 40, 7, 28. pr. *Si hereditas eius, qui servum, intra triginta mortis suae si rationes reddidisset, liberum esse iusserat, post dies triginta adita est iure quidem stricto ita manumissus liber esse non potest, quoniam condicione deficitur: sed favor liberatatis eo rem perduxit, ut respondeatur expietam condicionem, si per eum, cui data esset, non staret, quo minus expleretur.* C. 3, 42, 8, 1 *Nullam: te ex eius pacto actionem stricto iure habere: utilis autem tibi propter aequitatis rationem dabitur depositi actio.* Gai. *inst.* 3, 18. *Hoc ius⁴ quemadmodum strictum fuerit, palam est intelligere.*

⁵ Cic. *Verr.* 6, 4. *Non agam summo iure tecum, non dicam id quod debeam forsitan obtinere, cum iudicium certa lege sit.* Quint. 38. *Quis tam dissolutus in re familiari fuisset, quis tam negligens, quis tam tui, Sexte, dissimilis, qui, cum res ab eo quicum contraxisset recessisset, certiozem faceret, appellaret, rationem adferret, si quid in controversiam veniret, aut intra parietes aut summo iure experietur?*

⁶ Cic. *Att.* 16, 15, 1. *Ego, si me non improbissime Dolabella tractasset, dubitassem fortasse utrum remissior essem an summo iure contenderem. Nunc vero etiam gaudeo mihi causam oblatam in qua et ipse sentiat et reliqui omnes me ab illo abalienatum, idque prae me feram et quidem me facere et mea et rei publicae causa ut illum oderim.*

⁷ Stroux 57.

⁸ Bürge 54.

Shylockkal szemben Portia bíróként valóban a betű, és nem az értelem szerinti *interpretatio* eszközével élve fordítja visszajára a helyzetet, s kényszeríti Shylockot meghátrálásra.¹⁾

Az *aequitas* mint az *interpretatio* elve nem kerül ugyan a Cicero által taglalt *causa Curiana* kapcsán *expressis verbis* megfogalmazásra, azonban lévén végeredményben az *interpretatio restrictiva* és az *interpretatio extensiva* közötti ellentétről szó, tartalmában ennek lényegéhez látszik tartozni. A tényállás alapkérdése az, hogy a *substitutio pupillaris*²⁾ (vagyis az örökös-helyettesítésnek azon fajtája, amikor a végrendelező apa serdületlen gyermeke számára rendel örökösöt arra az esetre, ha a gyermek még serdületlenül elhalna³⁾), egyúttal *substitutio vulgaris*nak, vagyis közönséges örökös-helyettesítésnek is tekintendő-e,⁴⁾ s ehhez kapcsolódik azon megválaszolendő felvetés, hogy az így rendelt helyettes örökös egyúttal a végrendelező örökösének tekintendő-e.⁵⁾ Q. Mucius Scaevola a szűkítő, L. Licinius Crassus pedig a bővítő értelmezés mellett tört lándzsát,⁶⁾ ennek megfelelően mindkettő az általaük képviselt vélemény alátámasztására alkalmas *auctoritas*okra hivatkoztak, ám Crassus ezen kívül még a törvényi megfogalmazás avíttas formájából gúnyt űzve a humor fegyverével⁷⁾ tette nevetségessé annak szűkítő értelmű *interpretatióját*.⁸⁾ (A *causa Curiana*ban született döntés nem bizonyult a jogtudomány szempontjából maradandó értékűnek, hiszen a későbbiekben

¹⁾ Shakespeare: *The Merchant of Venice*. 4, 1, 300–317. (Portia) *A pound of that same merchant's flesh is thine: The court awards it, and the law doth give it.* (Shylock) *Most rightful judge!* (Portia) *And you must cut this fesh from off his breast: The law allows it, and the court awards it.* (Shylock) *Most learned judge! A sentence! Come, prepare!* (Portia) *Tarry a little: there is something else. This bond doth give thee here no jot of blood; The words expressly are 'a pound of flesh:' Then take thy bond, take thou thy pound of flesh; But, in the cutting it, if thou dost shed One drop of Christian blood, thy lands and goods Are, by the laws of Venice, confiscate Unto the state of Venice.* (Gratiano) *O upright judge! Mark, Jew: O learned judge!* (Shylock) *Is that the law?* (Portia) *Thyself shalt see the act; For, as tho' urgest justice, be assur'd Thou shalt have justice, more than thou desir'st.*

²⁾ Gai. *inst.* 2, 179.

³⁾ Ehhez bővebben lásd G. Finazzi: *La sostituzione pupillare*. Napoli 1997.

⁴⁾ Gai. *inst.* 2, 174–178; Földi–Hamza 626.

⁵⁾ Ehhez bővebben lásd M. d'Orta: *Saggio sulla 'heredis institutio'.* Problemi di origine. Torino 1996. A *causa Curiana* máig eldöntetlen – és itt nem is eldöntendő – kérdéséhez lásd Schulz 1961. 95. sk.

⁶⁾ Cic. *De orat.* 1, 180. *Quid vero? Clarissima M'. Curi causa Marcique Coponi nuper apud centumviro quod concursu hominum, qua expectatione defensa est? Cum Q. Scaevola, aequalis et conlega meus, homo omnium et disciplina iuris civilis eruditissimus et ingenio prudentiaque acutissimus et oratione maxime limatus atque subtilis atque, ut ego soleo dicere, iuris peritorum eloquentissimus, eloquentium iuris peritissimus, ex scripto testamentorum iura defenderet negaretque, nisi postumus et natus et, ante quam in suam tutelam veniret, mortuus esset, heredem eum esse posse, qui esset secundum postumum et natum et mortuum heres institutus; ego autem defenderem eum hac tum mente fuisse, qui testamentum fecisset, ut, si filius non esset, qui in suam tutelam veniret, M'. Curius esset heres, num destitit uterque nostrum in ea causa in auctoritatibus, i exemplis, in testamentorum formulis, hoc est in medio iure civili versari?*

⁷⁾ A Cicero által a beszédekben alkalmazott humorhoz Nótári 2000. a 5. skk.

⁸⁾ Bürge 58.

több, ezzel ellentétes szellemben fogant *sententiá*ról tudunk.¹) Amint láttuk, sem Cicero nem alkotta meg, sem az absztrakt definícióktól alapvetően idegenkedő² római jogtudósok nem határozták meg az *aequitas* ellentmondásoktól mentes fogalmát, éppen ezért nem állja meg helyét a *scriptum-voluntas* ellentét feloldási kísérletének Stroux által a *causa Curiana* kapcsán hangsúlyozott perdöntő volta³, itt ugyanis az *aequitas* nem ítélkezési alapelveként, hanem inkább az érvelést alátámasztó retorikai *ornamentum*ként fungált.⁴

Crassus, aki a *causa Curiana*ban a *patrocinium aequitatis* feladatát látta el, egy másik ügyben épp a *ius strictum* szószólójának mutatkozott. M. Marius Gratidianus egy telket adott el C. Sergius Ortának, akitől néhány évvel korábban ugyanazon telket vásárolta; a telket szolgálmak terhelték⁵, amiről Sergius Ortának mint korábbi tulajdonosnak tudnia kellett, a szolgálmakról azonban Gratidianus az adásvétel megkötésekor nem tett említést, noha ez kötelezettsége lett volna.⁶ Az *actio empti* esetében az eladó a *dolus*ért tartozik felelősséggel⁷, a bírónak tehát azt kell megállapítania, hogy Gratidianus dolózusan járt-e el;⁸ a felek *advocatus*ai számára – *bonae fidei iudicium*ról lévén szó⁹ – igen tág tér nyílt, hogy a jogtudomány alapjaira épített szónoki eszközökkel a maguk javára próbálják hangolni a *iudexet*.¹ Ahogy Cicero is megállapítja, ebben az esetben Antonius alapozta érvelését az *aequitas*ra, vele szemben Crassus a szigorúbb, szűkítő jellegű értelmezéshez ragaszkodott. E két pólusnak ugyanazon perbeni megjelenése egyértelműen egybecseng az antik szónoki képzés ama gyakorlatával, amely szerint az

¹ Schulz 95; Mod. D. 28, 6, 4. pr.

² Iav. D. 50, 17, 202. *Omnis definitio in iure civili periculosa est, parum est enim, ut non subverti possit.*

³ Stroux 33. skk.

⁴ Bürge 60.

⁵ A szolgálmakhoz lásd B. Biondi: *Servitù prediali*. Milano 1944; Brósz R.: *A klasszikus szolgalm fogalma különös tekintettel a szolgalm és a haszonjogok viszonyára*. Budapest 1949; G. Grosso: *Le servitù prediali nel diritto romano*. Torino 1969.

⁶ Cic. off. 3, 67. *M. Marius Gratidianus, propinquus noster, C. Sergio Oratae vendidera: aedes eas, quas ab eodem ipse paucis ante annis emerat. Eae serviebant, sed hoc in mancipio Marius non dixerat; adducta res in iudicium est. Oratam Crassus, Gratidianum defendebat Antonius. Ius Crassus urgebat, 'quod vitii venditor non sciens, id oportere praestari', aequitatem Antonius, 'quoniam id vitium ignotum Sergio non fuisset, qui illas aedes vendidisset, nihil fuisse necesse dici nec eum esse deceptum, qui id, quod emerat, quo iure esset, teneret'.*

⁷ Földi-Hamza 517.

⁸ A *dolus* problematikájáról az adásvétel esetében lásd Molnár 48. skk.

⁹ Cic. top. 66. *In omnibus igitur eis iudiciis, in quibus EX FIDE BONA est additum, ubi etiam UT INTER BONOS BENE AGIER OTORTET in primisque in arbitrio rei uxoriae, in quo est QUOD AEQUIUS MELIUS, parati eis esse debent. Illi dolum malum, illi fidem bonam, illi aequum bonum, illi quid socium socio, quid eum qui negotia aliena curasset ei cuius ea negotia fuissent, quid eum qui mandasset, eumve cui mandatum esset, alterum alteri praestare oporteret, quid virum uxori, quid uxorem viro tradiderunt. Licebit igitur diligenter argumentorum cognitio locis non modo oratoribus et philosophis, sed iuris etiam peritis copiose de consultationibus suis disputare.*

⁹ Bürge 61.

ékesszólást elsajátítani vágyó hallgatók között a *magister* oly módon osztotta fel a tárgyalandó ügyet, hogy a tanulók egyik felének az *aequitas*, másik felének a *ius scriptum* alapján kellett védelmeznie álláspontját,² majd utána – az *in utramque partem dicere* elvét gyakorolván – megcserélték a szerepeket.

Az *verba ipsa* és az *aequitas* ellentétét a *scriptum* és a *voluntas* ellentétéként is kifejezhetjük: ennek eklatáns példáját és briliáns feloldását olvashatjuk a *Pro Caecinában*. Ezen *oratiót* az említett szempont mellett többek között azért is érdemes áttekinteni, mert – amint a *Pro Murenában* és a korábban elemzett *Pro Caelióban* is – a cicerói diszpozíció mesterműve bontakozik ki előttünk.

VII. A SCRIPTUM–VOLUNTAS ELLENTÉT A PRO CAECINÁBAN

VII. 1. A birtokvédelem kérdése a *Pro Caecinában*

Cicero beszédei között meglehetősen rendhagyó helyet foglal el a Caecina védelmében tartott *oratio*, ebben ugyanis – ellentétben a legtöbb, általában a *ius publicum* körébe tartozó kérdések kapcsán keletkezett *forumi* szónoklatától – egy örökösödési ügy során kibontakozó birtokper körvonalai bontakoznak ki előttünk. A *Pro Caecinát* már Friedrich Carl von Savigny is Cicero egyik, a *ius privatum* szempontjából legfontosabb beszédnek nevezte.³ Az *oratio* alapjául az alábbiakban röviden vázolt eset szolgált. A gazdag özvegyasszony, az etruriai Tarquiniiból származó Caesennia férjhez ment az *ordo equester*be tartozó A. Caecinához, majd hamarosan – i. e. 70 végén, vagy 69 elején – meghalt. (Caesennia és első férje, a bankár Marcus Fulcinius nagy valószínűséggel valamikor a 90-es évek végén, legkésőbb 89-ben kötöttek házasságot, amire abból következtethetünk, hogy csak egyetlen fiuk, az apja után elnevezett Marcus Fulcinius

¹ Bürge 61.

² Cic. *De orat.* 1, 244. *Nempe eius omnis oratio versata est in eo, ut scriptum plurimum valere oportere defenderet; at in hoc genere puer apud magistros exercentur omnes, cum in eius modi causis alias scriptum, alias aequitatem defendere docentur.* Quint. *inst.* 7, 6, 1. *Scripti et voluntatis frequentissima inter consultos quaestio est, et pars magna controversi iuris hinc pendet; quo minus id in scholis accidere mirum est, ubi etiam ex industria fingitur. Eius genus unum est, in quo et de scripto et de voluntate quaeritur.*

³ Savigny 673.

élte túl a *pubertas* határát,¹ ugyanis önálló végrendeletet készítvén halt meg 74/73-ban.² Végrendeletében az ifjabb Marcus Fulcinius birtokait P. Caesenniusra, anyjának egy szintén Tarquiniiból származó rokonára hagyta, feleségének egy nagyobb összeget, anyjának, Caesenniának pedig birtokainak egy meghatározott részét rendelte hagyományul.³ Az idősebb M. Fulcinius halálát 77 körülre datálhatjuk.⁴)

Caesennia a vagyon 23/24-ére (kb. 95,8 %) második férjét, Caecinát, 1/36-ára (kb. 2,8 %) Marcus Fulciniust, Caesennia első férjének *libertinusát*, 1/72 részére (kb. 1,4 %) pedig Sextus Aebutius, Caesennia üzleti tanácsadóját tette örökösévé.⁵ Az örökhagyó halála után azonnal vita támad az örökösök között; Aebutius azt állítja, hogy Sulla vonatkozó törvénye szerint Caecina – Volaterrae polgára lévén – egyáltalán nem is örökölhet,⁶ mire Caecina az örökség megosztására szolgáló *actio familiae heriscundaet* indít.⁷ Aebutius igényt támaszt egy meghatározott, *in agro Tarquiniensi*⁸ fekvő telekre, amely Caecina szerint Caesennia hagyatékába tartozik, s arra hivatkozik, hogy a telek eredetileg az ő tulajdona, Caesennia azt csupán az első férjétől *legatumként* hagyományozott haszonélvezet miatt birtokolta,⁹ amit azon tény is megerősít, hogy a korábbi *actio hereditaria* alkalmával, amelynek során a telek *auctióra* került, azt ő maga ki is fizette; ezzel szemben Caecina szerint elhunyt felesége, Caesennia azért adott pénzt Aebutiusnak, hogy a telket neki magának (ti. Caesenniának) vegye meg.¹⁰ Állítását egyik fél sem tudta bizonyítékokkal alátámasztani.¹¹

Aebutius és Caecina megállapodtak, hogy a per bevezetését szolgáló *vis ac deductio moribust* hajtanak végre,¹² amire azonban nem került sor, ugyanis amikor Caecina

¹ Földi–Harnza 227.

² Cic. *Caec.* 12. *Nam brevi tempore M. Fulcinius adolescens mortuus est: heredem P. Caesennium fecit: uxori grande pondus argenti matrique partem maiorem bonorum legavit.*

³ Frier 14; Nótári 2004 d 48. skk.

⁴ Frier 7.

⁵ Cic. *Caec.* 17. *Ut in pauca conferam, testamento facto mulier moritur. Facit heredem ex deunce et semuncia Caecinam, ex duabus sextulis M. Fulcinium, libertum superioris viri, Aebutio Aebutio sextulam aspergit.* Frier 3; Tellegen 90.

⁶ Cic. *Caec.* 18. *Iam principio ausus est dicere non possem heredem esse Caesenniae Caecinam; quod is deteriore iure esset quam ceteri cives, propter incommodum Volaterranorum calamitatemque civilem.* 95. skk.; Frier 20.

⁷ Cic. *Caec.* 19; Frier 22; Stroh 80.

⁸ Cic. *Caec.* 11. *Huic Caesenniae fundum in agro Tarquiniensi vendidit temporibus illis difficillimis solutionis.* 15.

⁹ Cic. *Caec.* 19. *Usus enim, inquit, eius fundi et fructus, testamento viri, fuerat Caesenniae.* 94. *Caesenniam possedissee propter usumfructum non negas.*

¹⁰ Cic. *Caec.* 15. *Itaque hoc mulier facere constituit: mandat ut fundum sibi emat.* 17. *Hac emptione facta pecunia solvitur a Caesennia.*

¹¹ Stroh 80.

¹² Cic. *Caec.* 20. *Quum hoc novae litis genus tam malitiose intenderet, placuit Caecinae de amicorum sententia constituere, quo die in rem praesentem veniretur et de fundo Caecinae moribus deduceretur.* 95.

megjelent a kijelölt helyen, addigra Aebutius – kisebb részben felfegyverzett – barátaival és rabszolgáival elfoglalta a telket, s Caecina azon kívánságára, hogy engedné a *deductiót* végrehajtandó a telekre belépni, azt felelte, hogy fegyverrel fogja megakadályozni, hogy bárki is betegye oda a lábát.¹ Caecina megkísérelt bejutni a telekre, mire a fegyveresek visszaverték;² komolyabb tettelességre ugyan nem ragadtatták magukat, Caecina azonban – igen látványosan – menekülésre fogta a dolgot.³

Caecina az *interdictum de vi armata*⁴ alapján birtokba utalást kér a *praetortól*, P. Cornelius Dolabellától,⁵ ám Aebutius arra hivatkozik, hogy az *interdictum*ban foglaltak ezen esetben nem alkalmazhatóak, mivel Caecinát nem fegyveres erővel űzte el. A felek közt létrejött a pert bevezető *sponsio*,⁶ s a per a *recuperatorok* elé került,⁷ akiknek azt kellett eldönteniük, hogy a *deiectio* az *interdictum*ban foglaltak szerint ment-e végbe.⁸ Tekintve, hogy Aebutius nem tagadta, hogy elkergette Caecinát, az ügy kimenetele az *interdictum* interpretációjától függött. Aebutius szószólója C. Calpurnius Piso volt, Caecináé pedig Cicero, a perben már kétszer került sor *ampliatio*ra, Cicero beszéde tehát a harmadik *actio* elején hangzott el,⁹ amire Pisonak még lehetősége nyílt válaszolni.¹⁰

A *deductio* alkalmazhatósága tekintetében a két évvel korábbra datálható *Pro Tullióban*¹¹ a *Pro Caecina*hoz némiképp hasonló tényállással találkozhatni: M. Tullius tulajdonában volt egy Thurii vidékén fekvő telek, a szomszédos telket az alperes, P. Fabius Cn. Acerroniusszal közösen megvásárolta.¹² Fabius ezt idővel megbánta, és el akarta adni a telket Acerroniusnak, de amikor meghirdette az árverést, abba a *centuria*

Ipsae porro Caecina cur se moribus deduci volebat, idque tibi de amicorum, etiam de ipsius C. Aquilii sententia responderat?

¹ Stroh 81.

² Frier 27.

³ Cic. *Caec.* 20–22. 24–30.

⁴ Az *interdictum* rekonstrukciójához lásd Földi–Hamza 313. skk.; Kaser 1971–1975. I. 399; Nicosia 87. skk. (UNDE TU AUT FAMILIA AUT PROCURATOR TUUS ILLUM AUT FAMILIAM AUT PROCURATOREM ILLIUS VI HOMINIBUS COACTIS ARMATISVE DEIECISTI EO RESTITUAS)

⁵ Dolabellához lásd Frier 44. skk.

⁶ Schulz 1951. 446.

⁷ Cic. *Caec.* 23. *Maxime fuit optandum Caecinae, recuperatores, ut controversiae nihil haberet ...*

⁸ Stroh 81; Frier 107.

⁹ Cic. *Caec.* 6. *Quamquam ego mihi sic persuadeo, recuperatores, non vos tam propter iuris obscuram dubiamque rationem bis iam de eadem causa dubitasse, quam, quod videtur ad summam illius existimationem hoc iudicium pertinere, moram ad condemnandum acquisisse, simul et illi spatium ad sese colligendum dedisse.*

¹⁰ Frier 4.

¹¹ Cic. *Tull.* 13–23.

¹² Cic. *Tull.* 14.

Populiana nevet viselő telket is belevette, ami – Cicero állítása szerint – mindig is Tullius tulajdonában volt.¹ Fabius szándékairól tudomást szerezvén Tullius írásban utasítást adott *procurator*ának,² hogy őriztesse a telket, amit így Fabius nem tudott Acerroniusszal átadni,³ mire Fabius szintén fegyvereseket fogadott a földterület védelmében.⁴ Fabius Acerroniusszal felkereste Tullius és felajánlották neki, hogy válasszon, hogy ő akarja-e jelképesen kiűzni Fabius a telekről vagy fordítva, vagyis feltették neki a kérdést, hogy melyikük alkalmazzon a *deductio*t végrehajtandó formális erőszakot, *vis* a másik ellen; Tullius amellett döntött, hogy ő kívánja Fabiusszal szemben a *deductio*t végrehajtani.⁵ Ám a megállapodást követő éjszakán Fabius fegyveresei betörték a vitatott telekre, és egy kivételével Tullius összes ott tartózkodó rabszolgáját megölték,⁶ mire Tullius a Lucullus által 76-ban hozott rendelkezés alapján lépett fel Fabius ellen.⁷

A *Pro Tullio* és a *Pro Caecina* tényállásnak a *deductio*ra vonatkozó részei közti hasonlóság szembeötlő. Mindkét esetben megállapodás született a felek között, hogy a pert bevezetendő egyikük jelképes erőszak alkalmazásával formálisan kiűzi a másikat a vitatott tulajdonú telekről, majd szintén mindkét alkalommal az egyik fél a konszenzussal ellentétesen cselekedett; Caecina esetében a telek birtokosa, Aebutius nem volt hajlandó a szükséges szertartást végrehajtani, és fegyveres erővel akadályozta meg, hogy Caecina belépjen a telekre, Tullius esetében magának a *possessor*nak, Tulliusnak kellett volna a *deductio*t végrehajtania, ám ezt Fabius azáltal gátolta meg, hogy fegyveres erővel kivetette birtokából.⁸ Mi lett volna e két esetben a jelképesen alkalmazandó erőszak szerepe, illetve miért hiúsult meg mindkét megállapodás?

Magát az eljárást Cicero többféleképpen írja körül: megállapodás alapján történő erőszak (*vis ex conventu*⁹), a szokásoknak megfelelő kivezetés, kiűzés (*deductio moribus*¹⁰), a szokásoknak megfelelően, szokásos módon alkalmazott erőszak (*vis facta*

¹ Cic. *Tull.* 16.

² A *procurator* szerepéhez bővebben lásd Földi-Hamza 164. sk.; Hamza G.: *Az ügyleti képviselő.* Budapest 1982.

³ Cic. *Tull.* 17.

⁴ Cic. *Tull.* 18–20.

⁵ Cic. *Tull.* 20.

⁶ Cic. *Tull.* 21–22.

⁷ Frier 78. skk.

⁸ Frier 80.

⁹ Cic. *Caec.* 22. *Quo loco depulsus Caecina, tamen qua potuit ad eum fundum profectus est, in quo ex controversia vim fieri oportebat.*

¹⁰ Cic. *Caec.* 20. *Quum hoc novae litis genus tam malitiose intenderet, placuit Caecinae de amicorum sententia constituere, quo die in rem praesentem veniretur et de fundo Caecinae moribus deduceretur.* 27.

*moribus*¹), a szokásoknak megfelelő erőszak és kivezetés, kiűzés, illetve – ha *hendiadyoinként* értelmezzük – erőszakos kivezetés, kiűzés (*vis ac deductio moribus*²), vagy egyszerűen kivezetés, kiűzés (*deductio*³). E megnevezések áttekintéséből négy lényeges elem bontakozik ki: az erőszak és a kiűzés, valamint hogy ez a szokásoknak megfelelően és megállapodás alapján megy végbe; leszűrhető továbbá, hogy nem a törvény előtt, hanem a vitatott telken kerül rá sor,⁴ a felperes behatolt a telekre és szimbolikus erőszak alkalmazásával⁵ kivezeti onnan a birtokló alperest. Ezen aktus további, a birtok-, illetve tulajdoni viszonyok rendezésére hivatott eljárás bevezetésére szolgál.⁶

Kérdésként merül fel, hogy milyen viszonyban áll a *deductio* birtokvédelmi *interdictum*okkal. A possesszórius *interdictum*ok közül az *interdictum uti possidetis* keletkezett a legkorábban, eredeti célja az *ager publicus* használóinak védelme volt, ám hamarosan kiterjesztették – nagy valószínűséggel még a tizenkétábrás törvény előtti időkben – az *ager privatus*ra is. Eredetileg a *magistratus* a telekre kiszállva döntötte el a felek között a birtokláshoz való erősebb jogra vonatkozó vitát,⁷ s mindkét félnek megtiltotta az erőszak alkalmazását.⁸ A tizenkétábrás törvény után másfél évszázaddal növekedtek meg annyira a *magistratusok iurisdictio*s terhei, s vált a római uralom oly kiterjedtté, hogy a *praetorok* változtatni voltak kénytelenek addigi gyakorlatukon, s Kaser szerint ekkor iktatták be az *interdictum*ba a *clausula vitiosae possessionis*,⁹ a *vis ex conventu* pedig lehetővé tette az *interdictum* kibocsátását követően peres eljárás kezdeményezését.¹⁰

Laburna mind az *interdictum uti possidetis* keletkezésének idejét, mind pedig okait tekintve Kaserhez képest eltérő nézetet alakított ki: az i. e. III. és II. század fordulóján az állam egyre inkább a *vis privata* visszaszorítására törekedett, aminek tilalmát először

Etiam hoc amplius: quum Aebutius Caecinae malum minaretur, ibi tum Caecinam postulasse ut moribus deductio fieret.

¹ Cic. *Caec.* 2. ... nisi forte hoc rationis habuit, quoniam, si facta vis esset moribus, superior in possessione retinenda non fuisset ...

² Cic. *Caec.* 32. Est haec res posita, quae ab adversario non negatur: Caecinam, quum ad constitutam diem tempusque venisset, ut vis ac deductio moribus fieret, pulsum prohibitum esse vi coactis hominibus et armatis.

³ Cic. *Tull.* 20.

⁴ Cic. *Caec.* 20.

⁵ A *vis* fogalmához lásd Gai. *inst.* 4, 170.

⁶ Frier 80. sk.

⁷ Kaser 1971–1975. I. 141; Thür 299.

⁸ Kaser 1956. 248. *uti nunc possidetis, ita possideatis, adversus ea vim fieri veto*

⁹ Kaser 1956. 278. sk.

¹⁰ Kaser 1956. 257; Thür 300.

a III. század végén mondták ki az *interdictum*ban.¹ A II. század elején keletkezett az *interdictum uti possidetis*, és hamarosan – azonban mindenképpen 161 előtt, ugyanis ebből az időből származik az erre vonatkozó legkorábbi utalásunk² – megalkották az *exceptio vitiosae possessionis* is.³ (Laburna ennek megfelelően a Cicerónál található és a *deductio*ra vonatkozó szöveghelyeket sem a possesszórius, hanem a petitórius birtokvédelem sorába tartozóként kívánja értelmezni.⁴)

Az *ager publicus precarium*ának lehetőségét Thür a tizenkéttáblás törvény korára nézvést kizártnak tartja, lévén hogy Róma városa körül nem voltak nagyobb, összefüggő és művelésre alkalmas földterületek, tehát az *interdictum* kialakulása és az *ager publicus* használata nem hozható oksági összefüggésbe; Laburna azon datálási kísérletét, miszerint az *interdictum uti possidetis* nem sokkal i. e. 161. előtt jöhetett létre, elfogadhatónak tartja, nem ért azonban egyet azzal, hogy a principátus korában a *vis* ezen kontextusban csak reális, nem pedig jelképes erőszakot jelölt.⁵ Az *interdictum uti possidetis* kialakulását Thür a III. század végén bevezetett, az *ager publicus* be- és felosztását szolgáló, az adóköteles telkekre – *in concreto* az *ager Campanus*ra – először 165-ben P. Cornelius Lentulus *praetor urbanus* által alkalmazott *centuriatio* rendszerével hozza kapcsolatba, amely egyfelől gátat vetett a közföldek magánszemélyek általi elfoglalásának, másfelől stabilizálta a *possessorok* egymás közötti viszonyait.⁶ E rendezett helyzet védelmét célozta az *interdictum uti possidetis*, ami – jellegéből adódóan – világosan megmutatja, hogy ki az adott telek birtokosa, az ezt követő eljárás legfeljebb azt szolgálhatja, hogy a birtoklás esetlegesen hibás voltát bizonyítani lehessen; Thür hangsúlyozza, hogy a *centuriatio*nak az *ager publicus*ra való alkalmazása és az *interdictum* alapján történő eljárásra vonatkozó első híradások időbeli közelsége nagy valószínűséggel nem pusztán a véletlennek köszönhető.⁷ (Egybecseng ezzel az Aelius Gallus *De verborum quae ad ius pertinent significatione* című művéből származó, Festusnál ránk hagyományozott passzusa, amely a *possessio* kifejezés

¹ Laburna 69. skk.

² Ter. *Eun.* 319.

³ Laburna 119. skk.; Thür 300.

⁴ Laburna 147. skk.

⁵ Thür 301.

⁶ Thür 302.

⁷ Thür 303. A *deductio* nagy valószínűséggel kapcsolatban állott a görög *exagoge* intézményével, azonban ennek összefüggéseire itt nincsen mód bővebben kitérni. Vö. Kaser 1944. 134. skk.; Kränzlein *Eigentum und Besitz im griechischen Recht des fünften und vierten Jahrhunderts v. Chr.* 1963.; Thür 293. skk.

jelentését vizsgálja és meghatározza, hogy e fogalom nem magát a telket vagy a földterületet, hanem *in abstracto* a birtoklás tényét jelöli.¹⁾

A cicerói leírásból az tűnik ki, hogy a felek a *deductiót* az *interdictum* kibocsátása előtt akarták végrehajtani, Gaius szerint azonban a *vis a cetera ex interdicto* sorába tartozott. Amint a telekre alkalmazott *legis actio sacramento in rem* esetében a *manum conserere*² szertartását a felek gyakorlati okokból általában már a *per in iure* szakasza előtt végrehajtották,³ ugyanúgy nem zárható ki, hogy hasonlóan praktikus megfontolásokból a felek előbb hajtották végre a *deductiót*, és csak ezt követően kérték a *praetortól* az *interdictumot*.⁴

VII. 2. A *verbum-aequitas* ellentét a szóközi diszpozícióban

Caecina keresete abban az esetben minősülhetett megalapozottnak, ha valóban a telek *possessor*a volt, noha Cicero e kérdést csak mellékesen, mintegy *extra causam* tárgyalja,⁵ ám a két *interdictum* (*de vi cotidiana* és *de vi armata*) elemzése egyértelművé teszi, hogy a *stricto sensu* vett *deiectióra* már Cicero korában is csak a *possessorral* szemben volt lehetőség.⁶ Ugyanakkor – amint Nicosia is megjegyzi⁷ – az *interdictum de vi armata* esetében hiányzik a *deiectio* pillanatában fennálló birtoklás feltételének kikötése,⁸ ami méltányosnak is tűnhet, lévén hogy a fegyveres erőszakot

¹ Fest. 260. 'Possessio' est, ut definit Gallus Aelius. usus quidam agri aut aedificii, non ipse fundus aut ager: non enim possessio est e rebus quae tangi possunt neque qui dicit se possidere suam esse rem potest dicere. Itaque in legitimi actionibus nemo ex his qui tanquam possident possessionem suam vocare audeat, sed ad interdictum venit, ut praetor his verbis utatur: uti nunc possidetis eum fundum quo de agitur, quod nec vi nec clam nec praecario alter ab altero possidetis, ita possideatis, adversus ea vim fieri veto.

² Cic. Mur. 26; Gell. 20, 10, 7–9.

³ Thür 297. skk.; Nótári 2001 a 470. skk.; Nótári 1999 d 224. skk.

⁴ Thür 305.

⁵ Cic. Caec. 94. Atque ego in hoc Caecinam non defendo: possedit enim Caecina, recuperatores: et id, tametsi extra causam est, percurram tamen brevi, ut non minus hominem ipsum quam ius commune defensum velitis. Caesenniam possedis propter usumfructum non negas. Qui colonus habuit conductum de Caesennia fundum, quum idem ex eadem conductione fuerit in fundo, dubium est quin, si Caesennia tum possidebat, quum erat colonus infundo, post eius mortem heres eodem iure possederit? Deinde ipse Caecina, quum circumiret praedia, venit in istum fundum, rationes a colono accepit. Sunt in eam rem testimonia.

⁶ Cic. Caec. 90. exoritur ... illa defensio eum deici posse qui tum possideat; qui non possideat nullo modo posse; itaque si ego sim a tuis aedibus deiectus, restitui non oportere, si ipse sis, oportere. Vö. Nicosia 5–10; Tellegen 91. (Vö. Ulp. D. 43, 16, 1, 24.)

⁷ Nicosia 10. skk., Stroh 82.

⁸ Cic. Caec. 91. Cur ego aut in illud cotidianum interdictum UNDE ILLE ME VI DEIECIT additur CUM EGO POSSIDEREM, si deici nemo potest qui non possidet, aut in hoc interdictum DE HOMINIBUS ARMATIS non additur, si oportet quaeri possiderit necne?

szélesebb körben igyekeznek a jogrend visszaszorítani, mint a fegyver nélkül elkövetettet.¹ Cicero érvelése azonban az *interdictum* szövegének némiképp önkényes értelmezésén nyugszik, ugyanis a textus nem csupán a „*CUM EGO POSSIDEREM*”, hanem a hibás birtoklásra vonatkozó „*CUM EGO POSSIDEREM QUOD NEC VI NEC CLAM NEC PRECARIO POSSIDEREM*” kitélt tartalmazta,² vagyis az *interdictum* nem magát a birtoklást, hanem a hibátlan birtoklást védte, a birtoklás tényét a *deicere verbum* implikálja; ha tehát az *interdictum de vi armata* nem tartalmazza a birtoklásra vonatkozó kikötést, úgy ez csupán annyit jelent, hogy a *praetor* a hibás birtokost is védelemben kívánta részesíteni, nem pedig azt, hogy az *interdictum* igénybevételéhez ne lett volna szükség magára a *possessióra*.³ Tehát az *interdictum de vi cotidiana* szövegét idézve az egybetartozó – a birtoklásra, azon belül is a hibátlan birtoklásra vonatkozó – kitélt ketté kell bontania,⁴ mintha az külön feltételként tartalmazná a birtoklást és ismét külön feltételként annak hibátlan voltát.⁵ Az *interdictum* textusában azonban csak a Cicero által másodikként említett, vagyis a hibátlan birtoklásra utaló feltétel található meg, s a részletekben történő idézés által az esőt maga interpolálja, hogy annak hiányából az *interdictum de vi armata*-ban az általa kívánt következtetéseket vonhassa le.⁶

Cicero a *scriptura et voluntas* ellentétét⁷ használja ki kliense számára: hiszen az *interdictum de vi armata*-ban valóban nem szerepel *expressis verbis*, hogy a *deiecti*ót – különösen ha e kifejezést nem *terminus technicus*ként használják – kizárólag a *possessor*ral szemben lehet végrehajtani, vagyis a *verbum*ot tudhatja a maga oldalán (tehát az kell plauzibilissé tenni, hogy a *praetori* parancsot mindennemű megkötés nélkül bocsátották ki⁸); ezzel szemben Pisónak az *interdictum*-ban foglalt *voluntas* mellett kell érvelnie, lévén hogy birtokába visszahelyezni csak azt lehet, aki a kivétést megelőzően birtokon belül volt, vagyis hogy a *deicere* csupán *deicere possidentem*

¹ Cic. *Caec.* 93; Frier 172. skk.

² Földi-Hamza 314; Kaser 1971–1975. I. 397.

³ Stroh 82.

⁴ Cic. *Caec.* 92. *In illa vi cotidiana non satis est posse docere se deiectionem, nisi ostendere potest, cum possideret, tum deiectionem. Ne id quidem satis, nisi docet ita se possedissem ut nec vi nec clam nec precario possederim.*

⁵ Vagyis ahogy Stroh (83.) visszaadja, mintha az *interdictum* a következő kitételeket tartalmazná: *CUM ILLE POSSIDERET (1) ET ITA POSSIDERET UT NEC VI NEC CLAM NEC PRECARIO POSSIDERET (2)*

⁶ Stroh 83.

⁷ Ehhez lásd Stroux 21. skk.; Fuhrmann 1971. 66. skk.

⁸ Cic. *Caec.* 23.

jelentésben értelmezhető.¹ Ez annál különösebbnek tűnhetik, hiszen egyfelől ugyanezen beszédben maga Cicero tör lándzsát a betű szerinti magyarázattal szemben az értelem szerinti *interpretatio* mellett,² másfelől pedig épp ezen *oratio* érvelését tekinti a szakirodalom a betű szerinti értelmezéstől a joganyag értelmét vizsgáló *interpretatio* felé vezető út egyik mérföldkövének,³ arról már nem is téve említést, hogy az Aebutius érdekeinek védelmében fellépő Pisót is e haladóbb *interpretatiós* irányzathoz sorolja. E látszólagos ellentmondásra a Stroh által nyújtott feloldási kísérlet tűnik legmeggyőzőbbnek,⁴ így a következőkben érdemesnek tűnik ennek nyomán haladni.⁵

„*Et hoc loco Scaevolam dixisti causam apud centumviros non tenuisse.*”⁶ A Piso által a 95-ben lezajlott *causa Curianára*⁷ – amelynek során egy örökösödési perben L. Licinius Crassus sikerrel érvelt Q. Mucius Scaevolával szemben,⁸ s amely a szabadabb és a *voluntast* a *scriptummal* szemben előnyben részesítő jogértelmezés győzelmeként tartanak számon⁹ – tett utalást kizárólag az ellenfél járatlanságának tudja be, s azt érzékelteti, hogy azzal saját érdekei ellen beszélt.¹⁰

„*Atque illud in tota defensione tua mihi maxime mirum videbatur te dicere iuris consultorum auctoritati obtemperari non oportere.*”¹¹ Piso azon kijelentésén, miszerint a jogtudósok tekintélye előtt nem kell feltétlenül meghajolni, Cicero felettébb csodálkozni látszik, ám Piso megjegyzését szintén a *causa Curiana* által felvetett problematikával összefüggésben kell látni,¹² hiszen az auktoritások elutasítását azon esetre érthette, amikor azok tevékenysége kizárólag az egyes szavak csűrészavarásában merült ki. A jogászoktól természetesen nem lehet zokon venni a szó szerinti értelmezésre való törekvést, hiszen azt már pusztán a jogbiztonság követelménye is indokolttá teszi,¹³ Cicero csodálkozása tehát nem tekinthető valódinak,

¹ Stroh. 84.

² Cic. *Caec.* 51. *Quae lex ... non infirmari ac convelli potest, si ad verba rem deflectere velimus, consilium autem eorum qui scripserunt et rationem et auctoritatem relinquamus?*

³ Fuhrmann 66. skk.

⁴ Ellenkező $\frac{1}{2}$ ám nem túlságosan meggyőző – véleményen van Tellegen 103. skk.

⁵ Stroh 85. skk.

⁶ Cic. *Caec.* 67.

⁷ A *causa Curianához* a *Corpus Ciceronianum*ban lásd Cic. *inv.* 2, 122; *De orat.* 1, 180. 238. 242–244; 2, 24. 140–141. 220–222; *Brut.* 144–145. 194–198. 256; *top.* 44.

⁸ Stroux 28. skk.; Fuhrmann 57. skk.; Wieacker 151. skk.

⁹ Stroux 33.

¹⁰ Stroh 86.

¹¹ Cic. *Caec.* 65.

¹² Frier 135. skk.

¹³ Kaser 1971–1975. I. 236.

hiszen másutt épp a jogtudósok minuciózus, a törvény betűjéhez való kisszerű ragaszkodásán gúnyolódik.¹

„*Quare permagnam initis a nobis gratiam, cum eum auctorem defensionis nostrae esse dicitis. Illud autem miror, cur vos aliquid contra me sentire dicatis, cum eum auctorem vos pro me appelletis, nostrum nominetis.*”² E mondatot általában akként szokás értelmezni, hogy Cicero afelett csodálkozik, hogy az ellenfél egyáltalában mer más véleményen lenni, mint ő, noha maga is elismeri, hogy oly jelentős tekintély áll Cicero oldalán, mint Aquilius Gallus.³ Ám e magyarázatot nehezen lehetne közös nevezőre hozni Piso beszédével, annál is inkább, mivel az Aquilius Gallus⁴ mint az *actio de dolo*⁵ megalkotója⁶ feltehetően inkább az *aequitas*, mintsem a túlzottan szörszálhasogató és az igazságossággal szembenálló *interpretatio* elkötelezett hívének mutatkozott, s a megelőző *paragraphus*okban Cicero is ebben a szellemben nyilatkozott róla nagy elismeréssel.⁷ Noha a szöveghagyomány a „*nostrum nominetis*” szavak esetében meglehetősen problematikus, jó eséllyel állapíthatjuk meg a következőket: Piso nagy valószínűséggel némi iróniával hivatkozott az ellenfél jogi tanácsadójára, az *aequitast* következetesen érvényesíteni kívánó jogtudósra, Aquilius Gallusra mint saját ügyének természetes szövetségesére. Erre Cicero – aki beszédében saját állítása szerint a jog szelleme, nem pedig annak betűje alapján kívánt eljárni – méltán csodálkozhatott, lévén hogy éppen azon ellenfél, aki Cicero szerint pusztán az egyes, összefüggésükből kiragadott szavak értelmezésére akarja kihegyezni az ügyet, hívja segítségül Aquilius Gallus auktoritását, noha ez neki magának, Cicerónak lett volna inkább feladata.⁸ Ez látszólag ellentmond a korábban elhangzottakkal („*Cuius auctoritati dictum est ab illa causa concedi nimium non oportere.*”⁹), azonban Cicero taktikája igen következetesen illeszkedik a Piso érvelését az *aequitast*nak túlságosan nagy teret engedő jogtudósok elleni polémiaként beállító gondolatmenetbe, itt ugyanis Aquilius Gallust teszi meg azon jogászok reprezentánsának, akiket állítása szerint Piso támadott; az Aquilius

¹ Cic. *De orat.* 1, 236. *praeco actionum, cantor formularum, auceps syllabarum.* Mur. 25.

² Cic. *Caec.* 79.

³ Mommsen 1905–1907. III. 565.

⁴ Aquilius Gallushoz e kontextusban bővebben lásd Tellegen-Couperus 39. skk.

⁵ Ulp. D. 4, 3, 1, 1. *Quae dolo malo facta esse dicentur, si de his rebus alia actio non erit, et iusta causa esse videbitur, iudicium dabo.*

⁶ Földi–Hamza 569.

⁷ Stroh 88.

⁸ Stroh 88.

⁹ Cic. *Caec.* 77.

Gallusra az ellenfél általi hivatkozásnak két *paragraphusszal* későbbi tárgyalása eleve értelmetlenné és ellentmondásossá teszi Piso utalását.¹

„*Et si forte videbor altius initium rei demonstrandae petisse quam me ratio iuris eius de quo iudicium est et natura causae cogere, quaeso ut ignoscatis. Non enim minus laborat A. Caecina ne summo iure egisse quam ne certum ius non obtinuisse videatur.*”²

Nyilvánvaló, hogy a *summo iure egisse* fordulat Piso *argumentatiójára* reflektál. A *summum ius* értelme a kontextustól függően kettős lehet, jelölheti egyfelől a jogigény gátlástalan érvényesítését,³ másfelől a törvény betűjéhez rosszhiszeműen ragaszkodó jogértelmezést;⁴ ám ebben az összefüggésben a *summum ius* ellen tiltakozó Piso e kifejezés alatt mind Caecina – általa rosszhiszeműnek ítélt – jogigényét, mind pedig az *interdictum* betű szerinti *interpretációját* érthette.⁵ E passzus is illeszkedik a per menetébe, miszerint Piso hozta fel elsőként a rosszhiszemű és szörszálhasogató jogértelmezés, a *summum ius* alkalmazásának kifogását Caecina ellen, szállt vitába a jogi formalizmussal, hivatkozott Aquilius Gallusra és a *causa Curiana* eredményére, s mindezt teljes joggal tette, hiszen az *aequitas*, a jognak az *interdictumban* megnyilvánuló *voluntas*a az ő oldalán állott.⁶

A per egyes állomásait Stroh a következőképpen rekonstruálja: az első *actió*ban Cicero azt igyekezett bizonyítani, hogy Aebutius tényleges és jelentős fegyveres erővel űzte el Caecinát, ám Aebutiusnak megfelelő tanúkkal sikerült az ellenkezőjét igazolnia, ezt követően került sor az első *ampliatio*ra; a második *actio* során tárgyalták a valódi jogi kérdést, vagyis az *interdictumnak* ezen esetre való alkalmazhatóságát, s ennek során Pisonak az *aequitas* segítségével érvelve lehetősége nyílt a per végső kimenetelét elodáztatni. A harmadik *actió*ban Piso arra számíthatott, hogy Cicero az ősök által megalkotott, a szavak értelmét kizárólag az egyes szavakból magukból interpretálható, írott jog szentségére⁷ fog hivatkozni, s így a harcot a *scriptum* és a *voluntas* már ismert ellentétének fegyvereivel fogják megvívni, ám Cicero a várakozásokkal ellentétben az ellenérveket önkényesen csoportosítva és eredeti összefüggésükből kiragadva a *retorsio criminis*¹ fogásával él, az ellenfél eszközeit fordítja a maga javára, hiszen mielőtt az *interdictum* taglalására kerülne sor, amelynek során a betű szerinti értelmezés kevésbé

¹ Stroh 89.

² Cic. *Caec.* 10.

³ Büchner 99. skk.

⁴ Stroux 9.

⁵ Frier 123. sk.; Stroh 90.

⁶ Stroh 90.

⁷ Cic. *inv.* 2, 125.

elegáns *instrumentum*ához kényszerülne nyúlni, meggyőzi a bírákat, hogy nem ő, hanem Piso az, aki a jogforrás szavait minuciózus szörszálhasogatással eredeti értelmükből kiforgatja.²

Piso szükségszerűen azzal érvelt, hogy Caecina ellen – aki nem volt *possessor*, sőt be sem tette a lábát a telekre – Aebutius az *interdictum* értelmében végre sem hajthatta a *deiecti*ót, amit aztán – amint Mommsen is megjegyzi – Cicero mint a védelem kvintesszenciáját a *non deieci, sed obstiti*³ fordulattal foglal össze.⁴ Ezen érv kétségkívül megállja a helyét, ha azonban kiragadják az eredeti kontextusból, úgy azt a benyomást kelti, mintha a per kimenetele pusztán a telekre való belépéstől függene; ugyanez áll Piso azon hivatkozására, hogy Aebutius nem alkalmazott Caecina ellen erőszakot, nem sebesítette meg⁵ – hiszen ebben az esetben Caecinának egyéb keresetek, például az *actio iniuriarum* is rendelkezésére állt volna⁶ –, ám ha ezt nem a birtoklás tényével összefüggésben látjuk, úgy a figyelem súlypontja az erőszak fogalmának aprólékos definiálására tevődik át, s Cicerónak sikerül az ellenfelet kicsinyes színben feltüntetnie.⁷ Összegezve Cicero oly módon cáfolja meg az ellenfelet, hogy annak érveit kontextusuktól, s ezáltal valódi értelmüktől megfosztva szedi ízekre, és teszi nevetségessé azáltal, hogy csupán mint az egyes szavak csűrése-csavarása által kicsikarandó győzelem kényszeredett erőfeszítéseit állítja be.⁸ Az *oratio* végén pedig – amikor Cicero maga is kénytelen az *interdictum* betűjéhez ragaszkodó értelmezést előnyben részesíteni, hiszen a mindenestül mégsem kerülhette meg a *possessio* kérdésének tárgyalását – már azt a benyomást tudta kelteni a bírákban, hogy harcát mindvégig az *aequitas* fegyvereivel és az *aequitas* érdekében vívta.⁹

Az *exordium*ot,¹⁰ amelyben mintegy afeletti csodálkozásának ad hangot, hogy Aebutius beismeri, hogy elűzte Caecinát¹¹ – utóbb e tettet jócskán túldimenzionálva fogja Cicero előadni¹² –, igen részletes *narratio* követi,¹ amelyre azért van szükség, hogy az ügyet

¹ Heinze 1972. 96.

² Stroh 91; Frier 108.

³ Cic. *Caec.* 31.

⁴ Mommsen 1905–1907. III. 563.

⁵ Cic. *Caec.* 41. *vis Caecinae facta non est ... nemo occisus est neque saucius factus*

⁶ Földi–Hamza 566. Az *iniuriához* bővebben lásd A. D. Manfredini: *Contributi allo studio dell' 'iniuria' in età repubblicana*. Milano 1977.; Pólay E.: *A személyiség polgári jogi védelmének történetéhez. Iniuria-tényállások a római jogban*. AUSz 30. 1984.

⁷ Stroh 91. sk.; Frier 120.

⁸ A humor és az ironia cicerói alkalmazásához lásd Martin 1974. 138. skk.; Barwick 73.

⁹ Stroh 92.

¹⁰ Frier 115.

¹¹ Cic. *Caec.* 1–10.

¹² Cic. *Caec.* 23.

Cicero más szemszögből láttassa: ha ugyanis az egyes kifejezések félremagyarázásával akarja vádolni az ellenfelet, úgy eleve a *calliditast* kell Aebutius fő jellemvonásaként kidomborítani,² aki azonban csak tapasztalatlan özvegyeket (*inter mulieres peritus iuris et callidus*nak nevezi), nem pedig a jogban jártas bírákat (*captatio benevolentiae!*) képes félrevezetni.³ A valódi *partitio* hiányzik, lévén hogy a szónok nem jelentheti be előre a *retorsio criminis*t, amellyel a *recuperator*okat saját verziója számára meg akarja nyerni.⁴ Az ellenfél által felsorakoztatott, a fegyveres erőszakról egyértelműen bizonyosságot tevő tanúvallomások számbavételével⁵ a Piso által felhozott *non deieci, sed obstiti* érvet állítja szembe,⁶ amivel mintegy kettéválasztja Aebutius, illetve Piso érveit,⁷ és a *possessio*⁸ kérdését.⁹ A *non deieci, sed obstiti* megfogalmazást Cicero az *eieci ... non deieci* fordulattal helyettesíti,¹⁰ vagyis azt a benyomást kelti hallgatóságában, hogy Piso érvelése csupán egyetlen betűn áll vagy bukik;¹¹ ugyanakkor a *verba* és *aequitas* kifejezéseket mintegy mellékesen vezeti be,¹² hogy aztán egyre inkább ezen ellentétre tudja a gondolatmenetet kihegyezni.¹³ A *vis* tematikáját nagyvonalúan azzal tudja le, hogy már az is fegyveres erőszaknak számít, ha a fegyverek fenyegetően előkerülnek egy konfliktusban,¹⁴ ami egyébiránt a *lex Cornelia de sicariis et veneficiis* szándékával is egybecseng, amely törvény alapján már az is *sicarius*nak minősül, aki az esetleges használat, illetve fenyegetés szándékával fegyvert hord magával.¹⁵ A *scriptum-voluntas* toposzát¹⁶ előbb általánosabb értelemben,¹⁷ majd *in concreto* az *interdictum*ra

¹ Cic. *Caec.* 10–23.

² Cic. *Caec.* 13. *in eam opinionem Caesenniam adducebat, ut milier imperita nihil putaret agi callide posse, ubi non adesset Aebutius*

³ Cic. *Caec.* 14. *quam personam iam ex cotidiana vita cognostis ... inepti ac stulti inter viros, inter mulieres periti iuris et callidi, hanc personam inponite Aebutio* 15. *sine quo nihil satis caute, nihil satis callide posset agi*

⁴ Azon logikusnak tűnő gondolatmenetet – miszerint bizonyítania kellene Caecina *possessió*ját, illetve ennek hiányában, hogy a *deiectio*hoz nincsen szükség magára a *possessió*ra, s hogy Aebutius annak ellenére kivetette Caecinát telekről, noha az még csak nem is léphetett be oda, s hogy (függetlenül attól, hogy valaki megsebesült-e, vagy sem) a cselekmény az *interdictum de vi armata* hatálya alá vonható – Cicero megfordítja, hogy a logikailag premisszaként fungáló pontok utóbbi taglalásához a *retorsio criminis*szel előkészítse a terepet.

⁵ Cic. *Caec.* 23–31.

⁶ Cic. *Caec.* 31.

⁷ Cic. *Caec.* 31–89.

⁸ Cic. *Caec.* 90–95.

⁹ Stroh 94.

¹⁰ Cic. *Caec.* 38.

¹¹ Frier 121.

¹² Cic. *Caec.* 37. *A verbis enim recedis et aequitate uteris.*

¹³ Stroh 95. A *controversia ex scripto et sententia* toposzához lásd Martin 46. skk.

¹⁴ Cic. *Caec.* 41–50.

¹⁵ Coll. 1, 3, 1; Mommsen 1899. 650. skk.; Zlinszky 1991 b 112.

¹⁶ Büchner 96. skk.; Fuhrmann 66. skk.

¹⁷ Cic. *Caec.* 51–54.

vonatkoztatva tárgyalja¹ oly szellemesen, hogy a hallgató jó eséllyel feledkezhetett meg arról, hogy a birtoklás kérdésének tisztázására tett kevéssel előbb ígéretet a szónok; s mire ezt lezárja, a *retorsio criminis* nyújtotta lehetőségeket a legmesszebbmenőkig kihasználva plauzibilissé teszi a *recuperatorok* számára, hogy Piso argumentációja nem egyéb, mint az *interdictum* legmerészebb kiforgatása, s annak szavaival történő pimasz visszaélés.²

Az *interdictum* szellemére hivatkozás útját ennek során Cicero elzárta az ellenfél elől,³ azonban elvileg még nyitva állhatna Piso számára azon ösvény, hogy annak szövegét szó szerint interpretálja, hiszen – amint Cicero maga is kénytelen volt elismerni – birtokból kivetni csak azt lehet, aki birtokon belül volt; így Cicerónak meg kell próbálnia Pisót ezen esélytől is megfosztani.⁴ Piso a *causa Curiana* kapcsán megnyilvánuló jogi formalizmussal helyezkedett szembe, ám Cicero állítását kérdés formájába rejtve úgy állítja be, mintha az *aequitas* alapján történő *interpretatio* ellen emelt volna szót,⁵ hiszen egyfelől maga Piso jelentette ki, hogy nem minden esetben kell a jogtudósok tekintélye előtt meghajolni, másfelől pedig ugyanő ragaszkodik mereven az *interdictum* szavaival az *aequitas* ellenében is, ezért hát teljesen felesleges volt a *causa Curiana*-ra hivatkoznia, hiszen ezzel csak saját ügye ellen beszélt.⁶ A *ius civile* tehát minden elemével Cicero pártján áll, hiszen ha Piso mind a jogtudósokat, mind pedig az *aequitast* kritikával illeti, úgy nem tesz egyebet, mint a jogrend alapjait kívánja megingatni, Cicero pedig arra kényszerül, hogy azt minden egyéni érdekek, birtokviszonyra és örökségre hivatkozó önös érdekekkel szemben védelmébe vegye.⁷ A *non deieci, sed obstiti* kitétel körül kibontakozó vita tehát nem csupán két jogértelmezési módszer, hanem maga a jogrend, a *vox iuris* és az azt felforgatni szándékozó önzés, a *vox libidinis* között zajlik,⁸ a *ius* a *sententia* és az *aequitas* segítségével igyekszik a *libidónak* a szavakat és betűket felhasználó támadása⁹ ellen védekezni.¹⁰ Az *interdictum* szó szerinti értelmezésében is Piso fölé kerekedni vágyó Cicero a következő érveléssel áll elő: az *UNDE* kitévelt nemcsak *e quo*, hanem *a quo*

¹ Cic. *Caec.* 55–63.

² Stroh 96.

³ Cic. *Caec.* 65–78.

⁴ Cic. *Caec.* 79–89.

⁵ Cic. *Caec.* 66. *In ista defensione accusas eos qui consuluntur, quod aequitatis censeant rationem, non verbi habere oportere?*

⁶ Cic. *Caec.* 67; Stroh 97.

⁷ Cic. *Caec.* 74.

⁸ Cic. *Caec.* 76.

⁹ Cic. *Caec.* 77.

¹⁰ Büchner 96. skk.; Stroh 97; Frier 120.

értelemben is fel lehet fogni, vagyis a *praetor*nak abban az esetben is helyre kell állítania Caecina birtoklását, ha a *deiectio* pillanatában nem volt a telek *possessora*.¹ A jog általános dicsérete után² rátér Aquilius Gallus magasztalására, amihez rögtön azon következtetést kapcsolja, hogy amennyiben Piso a jogtudósok tekintélyét szolta le, úgy elsősorban a legkiválóbb *iuris consultus*, Aquilius Gallus ellen foglalt állást.³ Aquilius Gallus tökéletes ellentétének tételezi fel az ellenfél jogi tanácsadóját, aki nagy valószínűséggel a szigorú formalitások rabja lehet. Cicero azt állítja, hogy egy, az ellenfél *iuris consultus*ához hasonló jogásszal folytatott tanácskozást Caecina ügyével kapcsolatban;⁴ aki az esettel megismerkedvén első hallásra azt volt kénytelen mondani Cicerónak, hogy – mivel az *interdictum* szó szerinti értelmezése Caecinára nézve kedvezőtlen eredményt mutat – nem tud a segítségére lenni, ám utóbb azon abszurd és kényszeredett ötlete támadt, hogy amennyiben a *praetor* parancsát betű szerint interpretálják, nevezetesen hogy Caecinát abba a birtokba kell visszahelyezni, ahonnét elűzték, úgy a perben forgó területtel szomszédos telekre kell a *restitutio*nak végbemennie. Cicero azt állítja, hogy ezen okfejtéssel végeredményben az illető jogász – hiszen természetesen ezen lehetőséget annak abszurditása miatt ő maga ki sem lett volna képes gondolni – nem tett egyebet, mint méltó módon megkoronázta Piso érvelését, vagyis – sugallja a hallgatóságnak – az ellenfél argumentációja mindenestül ezen a színvonalon mozog.⁵ S hogy ismét fordítson egyet az érvelésen, a kettős értelmű *UNDE* kifejezés használata épp az ősök bölcsességét bizonyítja, hogy ezáltal Caecinát is az *interdictum de vi armata* nyújtotta jogi védelemben lehet részesíteni.⁶

Csak mindezek után és mintegy mellékesen tér rá az *interdictum*ra, ami Piso bizonyítási rendszerének leglényegibb részét képezte, ám nem időz túlságosan hosszan annak szó szerinti magyarázatánál, illetve annak Caecina esetére való alkalmazhatóságának kérdésénél, hiszen időközben meggyőzte az őt hallgatókat, hogy az *aequitas* védenca oldalán van, s jelzi, hogy a vonatkozó ellenérveket már korábban megcáfolta (ugyan kontextusukból kiragadva és nem a megfelelő helyen,⁷ ám nem kalkulált rosszul, ha úgy vélte, hogy ezen körülmény elkerülte a bírák figyelmét).¹ Majd ezt követően – anélkül, hogy egyáltalában megkísérelné bizonyítani – leszögezi, hogy Caecina esetében nincs is

¹ Stroh 97.

² Cic. *Caec.* 67–77.

³ Cic. *Caec.* 77. sk.

⁴ Cic. *Caec.* 79. sk.

⁵ Cic. *Caec.* 82–85.

⁶ Cic. *Caec.* 86; Stroh 98.

⁷ Cic. *Caec.* 65. skk.

igazán szükség az *interdictum* behatóbb elemzésére, hiszen Caecina *possessor* volt,² s minden további átvezetést mellőzve azon, a per szempontjából meglehetősen lényegtelen,³ ám Cicero számára felettébb biztonságos kérdésre tereli a szót, hogy Caecinának volt-e egyáltalán végrendeleti öröklési képessége.⁴ Ám tekintve, hogy Aebutius e kérdés kapcsán Sulla vonatkozó törvényére hivatkozik, Cicero a bírák előtt a haladás képviselőjének szerepében léphet fel; e futó politikai asszociációt megengedő kitérőt rövid és minden pátoztól mentes *peroratio*⁵ követi.⁶

Ezek alapján sikerült Cicerónak – az addig ismert retorikai gyakorlatban példátlan zsenialitással – a jog betű szerinti értelmezése ellen megalkotott és alkalmazandó szónoki eszközökkel a jog betű szerinti értelmezését győzelemre segíteni.⁷

Amennyiben tehát ezen esetekben az *aequitast* nem mint absztrakt elvet, hanem mint egy, a szónoki tárházba tartozó, szabadon és szükség szerint használható eszközt tekintjük, úgy az *aequitas* fogalmának igen nagyvonalú cicerói kezelése egybecseng egyéb, az ékesszólás lényegét érintő kijelentéseivel.⁸ A jogtudomány által kijelölt keretek között – ami az adott esetben a *iuris consultus* által meghatározott tényállást jelentheti – az *orator* szabadon mozoghat figyelmét a védelem feladatára összpontosítva,⁹ ezt annál könnyebben teheti, mivel nem az igazság bizonyítására, hanem a közönséghez alkalmazkodva¹⁰ a *veri similitudo* való meggyőzésre keli törekednie.¹ (Ezt illusztrálандó mondja el Cicero a következő példát: P. Crassus *iuris consultus*tól kívánt egy egyszerű falusi ember tanácsot kérni, ám a jogtudós az ügyet meghallgatván sajnálkozva elküldte, hiszen úgy vélte, hogy nem tehet érdekében semmit; Servius Galba, a szónok azonban a tanácsért folyamodó *rusticust* támogatandó számos példát, párhuzamot, humorral fűszerezett, nem a *ius*, hanem az *aequitas* talaján álló érvet tárt a jogtudós elé, hogy az – noha változatlanul nem osztotta a szónok álláspontját – kénytelen volt elismerni, hogy érvei felettébb valószínűnek és már-már

¹ Cic. *Caec.* 90–93.

² Cic. *Caec.* 94.

³ Frier 103.

⁴ Cic. *Caec.* 95–103.

⁵ Cic. *Caec.* 104.

⁶ Frier 105. 116. skk.; Stroh 100.

⁷ Stroh 103.

⁸ Bürge 63.

⁹ A jogtudományra nézvést némi negatív felhanggal lásd Cic. *Orat.* 141.

¹⁰ Cic. *part.* 90. *Et quoniam non ad veritatem solum, sed etiam ad opinionones eorum qui audiunt accomodanda est oratio ...*

igaznak hangzanak.²⁾ A szónok mozgási terepe jóval nagyobb, mint a jogtudósé (ahogy Gellius is megfogalmazza: nincsen szorosán kötve a tények igazságtartalmához³⁾, egy és ugyanazon ügy mellett és ellen épp olyan jól kell tudnia érvelni, hiszen e technika a szónoki tanulmányok lényegi részét képezte.⁴ A szónoki és jogászai módszerek különbözősége Rómában mindvégig fennmaradt, ahogy ezt Quintilianus az *Institutio oratoria* azon fejezetében elismeri, amelyben a jogi ismereteknek a szónok általi elsajátításának fontosságát („*Necessariam iuris civilis oratori scientiam.*”) hangsúlyozza,⁵ sőt ez az eltérés az idők során egyre élesebbé vált, amikor a principátus kezdetén a politikai ékesszólás lehanyaglott, a törvényszéki ékesszólás pedig fiktív és egyre kimódoltabb példák és retorikai szituációk feldolgozásával⁶ vesztette el kapcsolatát a *iurisprudentiával*.⁷

¹ Cic. off. 2, 51. *Iudicis est semper in causis verum sequi, patroni non numquam veri simile, etiam si minus sit verum, defendere.*

² Cic. off. 240. *Deinde ipsum Crassum manu prehendit et 'heus tu' inquit 'quid tibi in mentem venit ita respondere?' Tum ille fidenter homo peritissimus confirmare ita se rem habere, ut respondisset, nec dubium esse posse; Galba autem adludens varie et copiose multas similitudines adferre multaque pro aequitate contra ius dicere; atque illum, cum disserendo par esse non posset – quamquam fuit Crassus in numero disertorum, sed par Galbae nullo modo – ad auctores confugisse et id, quod ipse diceret, et in P. Muci fratris sui libris et Sex. Aeli commentariis scriptum protulisse ac tamen concessisse Galbae disputationem sibi probabilem et prope veram videri.*

³ Gell. 1, 6, 4. *'Rhetori concessum est sententiis uti falsis, audacibus, versutis, subdolis, captiosis, si vero modo similes sint et possint movendos hominum animos qualicumque astu inreperere.'* Praeterea turpe esse ait rhetori, si quid in mala causa destitutum atque inpropugnatum relinquat.

⁴ Cic. De orat. 2, 30. *Oratoris autem omnis actio opinionibus, non scientia, continetur; nam et apud eos dicimus, qui nesciunt, et ea dicimus, quae nescimus ipsi; itaque et illi alias aliud eisdem de rebus et sentiunt et iudicant et nos contrarias saepe causas dicimus, non modo ut Crassus contra me dicat aliquando aut ego contra Crassum, cum alterutri necesse sit falsum dicere, sed etiam ut uterque nostrum eadem de re alias aliud defendat, cum plus uno verum esse non possit.*

⁵ Quint. inst. 12, 3, 2–4. *Quid fiet in iis quaestionibus, quae subito inter ipsas actiones nasci solent? Non deformiter respectet et inter subsellia minores advocatos interroget? Potest autem satis diligenter accipere, quae tum audiet, cum ei dicenda sunt, aut fortiter affirmare aut ingenue pro suis dicere? Possit in actionibus: quid fiet in altercatione, ubi occurrendum continuo, nec libera ad discendum mora est? Quid, si forte peritus iuris ille non aderit? Hoc enim est maximum ignorantiae malum, quod credit eum scire, qui moneat. Neque ego sum nostri moris ignarus oblitusve eorum, qui velut ad arculas sedent et tela agentibus sumministrant, meque idem Graecos quoque nescio fecitasse, unde nomen his pragmaticorum datum est.*

⁶ Quint. inst. 2, 4, 41. *Nam fictas ad imitationem fori consiliorum materias apud Graecos dicere circa Demetrium Phalerea institutum fere constat.*

⁷ Norden 1909. I. 126. skk.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az első fejezetben a *Pro Murena* történeti háttérét kíséreltük meg felvázolni, a beszédben megfogalmazott véleményeket a *Corpus Ciceronianum* egyéb helyeivel vetettük össze, hogy elhatárolhatók legyenek a politikai-retorikai helyzet és a személyes meggyőződés diktálta kijelentések, ennek során fokozott figyelmet igyekeztünk fordítani a cicerói *eloquentia* néhány eszközére.

Az i. e. 63-as *consuli* választásokat Lucius Licinius Murena és Decimus Iunius Silanus, Marcus Porcius Cato sógora nyerte, rajtuk kívül még ketten pályáztak e tisztségre: a kor legkiválóbb jogtudósa, Servius Sulpicius Rufus és a hírhedt Lucius Sergius Catilina. A 63-as esztendő a római köztársaság egyik legválságosabb korszaka, hiszen ekkor fenyegetett a második Catilina-féle összeesküvés. Cicero mint *consul* elsősorban azért láthatta magát arra indítatva, hogy *familiaris*ával, Servius Sulpiciusszal szemben elvállalja a hadvezér, Murena védelmét, mivel az állam számára fokozott veszélyt jelentett volna, ha 62 elején csak egyetlen *consul* veszi át az államügyek irányítását. Az *oratio* valamikor a második *Catilinariát* követően és a harmadik *Catilinariát* megelőzően hangzott el. Valamivel pontosabb datálást tesznek lehetővé a következő tények: a *Pro Murena* elhangzásának idején még nem vették őrizetbe Catilina cinkosait – erre december 3-án került sor –, Cato még nem kezdte meg működését mint *tribunus plebis*, a szónok viszont már utal a beszédben azon óhajára, miszerint *collegája*, C. Antonius Hybrida lépne fel fegyveresen Catilina ellen, az erre vonatkozó parancs Catilina Rómából történő távozása után néhány nappal született meg. Mindezek alapján jó eséllyel elfogadhattuk, hogy Cicero 63 novemberének utolsó napjaiban mondta el beszédét Murena védelmében.

Az *oratio* fő részébe tartozó, a hármas tagolású diszpozíció második tagjában elhelyezett 22–30. *paragraphus*, az ún. *contentio dignitatis*, illetve *studiorum atque artium contentio* során a szónok a két pályázó, L. Licinius Murena és Ser. Sulpicius Rufus pályáját, az általuk elért eredményeket hasonlítja össze abból a szempontból, hogy melyikük méltóbb a *consulatusra*. Az itt használt szónoki eszközöket a cicerói humort bemutató fejezetben elemeztük.

Az *ambitus* vádját elbírálni rendelt *quaestio*s eljárás kialakulásának és a sullai reformok rövid áttekintése után kitértünk az i. e. III. század második felére kikristályosodott, a

comitia centuriatában tartott *consuli* választások rendjére, amely épp a szavazatok leadásának és egyidejű számolásának szokása miatt – a győzelem már a százkilencvenhárom *centuria* közül kilencvenhét *centuria* szavazatának leadása után biztosított lehetett – garantálta az uralkodó köröknek, hogy az általuk kívánatosnak ítélt jelöltek tölthessék be e *magistraturát*. A választások szükségszerű velejárója volt az *ambitus*, a választási vesztegetés is, amit először 432-ben szankcionáltak. A Cicero által említett, az *ambitust* büntető *lex Cornelia* elvileg jelenthette volna a 181-ből származó *lex Cornelia Baebiát*, azonban nagy valószínűséggel állítható, hogy inkább a – létét tekintve erősen vitatott – *lex Cornelia de ambitura* utalhatott; a *lex Calpurniát* szigorítandó 63-ban maga Cicero vitte keresztül (többek között Ser. Sulpicius ösztökélésére) a *lex Tullia de ambitu* elfogadását, amely a választási vesztegetést a *senatusból* és a későbbi választási részvételből történő kizárással, valamint tízéves száműzetéssel sújtotta. Cicerónak az *ambitus* szigorúbb szankcionálását elérni célzó hivatali működéséből bizonyítottnak láthatjuk, hogy – tekintettel a Ser. Sulpicius győzelmét segítő gesztusaira – a perben a jogtudóssal szembeni fellépése során nem személyes ellenszenv, hanem az államérdek felmérése motiválta.

Cicero a *Pro Murenában* egyértelműen a hadvezérnek ítéli a primátust mind a *iurisprudentia*, mind pedig az *eloquentia* ellenében, ám kérdésként merül fel, hogy az ott hangoztatottak mennyiben tükrözik Cicero személyes meggyőződését. Éppen ezért L. Licinius Murena karrierjének vázolója után érdemesnek tűnt futó pillantást tenni a *res militaris*nak a *Corpus Ciceronianumból* kiolvasható értékelésére. Megállapíthatjuk, hogy Cicero – hacsak erre, amint e beszédben, a retorikai szituáció nem kényszeríti – a *gloria militaris*t általában semmivel sem értékeli többre, illetve az állam számára hasznosabbnak, mint a békés polgári élet ténykedését és az ennek során a köz javát szolgáló, dicső tetteket.

Servius Sulpicius Rufus pályafutása és életműve nemcsak a *Pro Murena* elemzése, hanem a köztársaság végének jogtudománya szempontjából is kiemelkedő fontosságú, tekintettel szerteágazó munkásságára, s módszertanilag is úttörő jellegű tevékenységére. A cicerói *corpus* számos helyén és az ezeket idéző quintilianusi *Institutio oratoriában* találkozhatni barátja méltatásával, a *Pro Murenában* a szónok nem magának Servius Sulpiciusnak az érdemeit és tudását kívánja kisebbiteni Murena ellenében, hanem mintegy a két pályázó személyétől elvonatkoztatva a hadvezéri és jogtudósi erényeket ütközteti, s von mérleget – amint ezt több helyen világosan kimutathattuk – nem is

annyira saját mélyebb meggyőződéséből, mint inkább a történelmi-retorikai helyzet szülte kényszerből az előbbi javára.

A „*Cicero iuris consultus*”, a Cicerót a *iurisprudentiához* fűző viszony tematikájára nem is annyira át-, mint inkább csak betekintő pillantást vetettünk, ám már ezzel is megállapíthattuk, hogy a *Pro Murenában* tett, a jogtudományt lekicsinylő megjegyzések nem jellemzőek a *Corpus Ciceronianumra*. Cicero számos műve mély és átfogó jogi ismereteiről tesz tanúbizonyságot, a *iurisprudentia* ismeretét pedig a szónok számára nélkülözhetetlen eszköznek tartja.

A katonai és a jogi pálya mellett érdeemesnek tűnt rövid kitérőt tennünk a szónoki pályáról vázolt cicerói kép felvázolására, ugyanis a *contentio dignitatis*ban számos esetben – anélkül, hogy erre külön felhívna hallgatósága figyelmét – nem a katonai és a jogtudósi, hanem a szónoki és a jogászi mesterséget veti össze, hiszen ennek során már az általa jól ismert, magas fokon művelt területről intézhet támadást Servius Sulpicius perbeni pozíciói ellen. A *perfectus orator* eszméjét Cicero a legteljesebben a *De oratore*ban fejtette ki, s ennek során hangsúlyozta, hogy az ideális szónoktól elvárható az *artes liberales*ben megszerzett tökéletes jártasság. A szónok filozófiai műveltségének kérdésére különös tekintettel kell lennünk a cicerói képzési eszmény vizsgálatában, hiszen Cicero életművében is kiemelkedő helyet foglal el a bölcséleti munkásság; megállapíthattuk azonban, hogy elméleti fejtegetéseiben a filozófiai műveltséget inkább az eredményes szónoki működés eszközének, semmint önmagáért elérendő célnak tekintette. Az egyéb tudományok, így például a történet- és a jogtudomány nélkülözhetetlensége mellett foglalt állást, s elmarasztalólag nyilatkozott azon szónokokról, akik ezek híjával üzik mesterségüket.

Tekintettel arra, hogy a *studiorum atque artium contentio* során Cicero számos esetben él a humor szónoki eszközével, érdeemesnek látszott áttekintenünk, hogy milyen helyet foglal el a humor és az irónia az antik retorika, különös tekintettel pedig Cicero elméleti munkáiban. A *De oratore* második könyvének vonatkozó szöveghelyei alapján megismerhettük Cicero véleményét a következő öt kérdéstről: mi a nevetés? Honnan ered? Célja lehet-e a szónoknak a vidámság megteremtése? Meddig mehet el a tréfálkozásban? Milyen fajtái vannak a *ridiculumnak*? Ezt követően megvizsgáltuk a *Pro Murenában* 20–30 *paragraphus*ában alkalmazott, a humor kategóriájába tartozó eszközöket és azok szerkezetét: ennek keretében Cicero többször használ a *iurisprudentiáról* szólván grécizmusokat, *proverbiumokat*, a jogi zsargonból vett szakkifejezéseket, számos archaikus idézetet és ezeket ellensúlyozandó köznyelvi,

csevegő közbeszúrásokat, a *res militaris* és az *eloquentia* említésekor pedig stílusa ünnepélyesen emelkedetté válik. Megjegyzései és megfogalmazásai azonban sem barátja, Servius Sulpicius személyét, sem pedig a jog fundamentumát nem érintik, s nem teszik gúny tárgyává, támadásai inkább a jog – általa kiüresedettnek és saját korára értelmét vesztettnek vélt – formáságai, archaizmusai, fonákságai ellen irányulnak. A *Pro Murena* iróniájának finomságát érzékeltető bővebben bemutattuk a talán legszellemesebb, ám a humor gyilkos, az ellenfelek – Clodius és Clodia – személyét legkevésbé sem kímélő, mérgezett nyilait alkalmazó *oratio*, az 56 *Megalensidáján* elhangzott *Pro Caelio* történeti háttérét és Cicero vitriolos érvelését. Világosan kitűnt, hogy a *Pro Murenában* tett kijelentések nem csekély része retorikai toposz, egy foglalkozási csoportot illető, általánosan elterjedt kritikai vélekedések megismétlése, amelyek közül ugyanakkor talán nem is egy a jogos bíráló hangján szól, ám mindvégig óvakodik attól, hogy a jogrend alapjait megingassa, bírálata a felszínen marad. Mindezek alapján méltán érthetünk egyet *Quintilianus* vélekedésével, amelyben elismerően szólott Cicero azon eljárásáról, amellyel *Sulpicius*nak minden erényét elismerte, és dicsérte ugyan, mégis eltanácsolta attól, hogy a *consulatusra* pályázzék: „*Quam decenter tamen Sulpicio, cum omnes concessisset virtutes, scientiam petendi consulatus ademit!*” (Quint. inst. 11, 1, 68.)

A dolgozat második fejezetében a *Pro Murena* 26. *paragraphusához* mint elemzendő forráshoz kapcsolódva kerestünk választ a *legis actio sacramento in rem* struktúrájának problematikájára, számos kitekintést téve a görög-római vallástörténet és a *ius sacrum* területére, s megkíséreltük az onnan leszűrhető tanulságokat az általunk vizsgált témakörben hasznosítani.

Cicero a *Juristenkomik* csúcspontjaként a *manum conserere* szertartásának, a *legis actio sacramento in rem* telkekre alkalmazott változatának leírását adja, az általa használt hangnem – kiváltképp az ünnepélyes *carmen* és a közbeékelt, élcelődő megjegyzések kontrasztja miatt – igen szarkasztikus, ám erre itt nem kellett külön figyelmet fordítanunk, lévén hogy az első fejezetben már áttekintettük a szónok által használt eszközöket. Miután elhelyeztük a *manum consortum* aktusát a *legis actio*s eljárás rendszerében, érdemesnek tűnt megvizsgálni, hogy a Cicero által kigúnyolt, túlzónak ható szövegközpontúság mennyiben és miért volt az római (jogi) gondolkodás sajátja. Azon közismert tényből kiindulva, miszerint pervesztes lett, aki a *legis actio*s eljárásban akár csak egy szót is elvétett, több példán vizsgáltuk meg a verbalitás, pontosabban a

kimondott szó valóságteremtő erejéhez fűződő képzet megjelenést a *ius sacrum*ban és a vallási gondolkodásban: a *fatum* fogalmának kialakulását, a Plinius maiortól származó, az Ops Opifera-templom *dedicatio*járól szóló és a szintén pliniusi forráson alapuló, egy sajátos prodigiumértelmezéshez kötődő elbeszélést, valamint a tizenkéttáblás törvény „*fruges excantare*” és „*malum carmen incantare*” tényállásainak az *evocatio* és a *devotio urbis* ceremóniájával felfedezhető párhuzamait. Ebből egyértelmű képet nyerhetünk a római vallásnak és ezzel együtt az archaikus kor jogának a kimondott szóhoz fűződő, neurotikusan aggályos viszonyára.

A *legis actio sacramento in rem* során a lándzsa mint tulajdoni jelkép helyett használt pálca szimbolikáját kutatva áttekintettük a pálca és a lándzsa alkalmazásának számos esetét és viszonyukat az *dominium*hoz és az *imperium*hoz: a *hasta* jelentőségét a *iudicium centumviralé*ben és a *hasta purá*t mint *donum militaré*t. Kiemelt figyelmet szenteltünk szakrális funkciójuk felvázolásával az *augur lituus*ának, a *flamen Dialis commoetaculum*ának, a *lictorok fascés*ének, s kitekintést tetünk a lándzsa és a pálca mint uralmi jelvény megjelenésére a görögöknél. Mars isten kultikus tiszteletben részesített, a *numen* manifestációjaként kezelt lándzsájának fontosságát és a *ius sacrum*ban betöltött szerepét Marsnak mint *Person-Bereicheinheit*nek a Walter Pötscher által felismert jellegéből vezethettük: le. Mindebből egyértelműen megállapíthattuk, hogy a lándzsa és a pálca a görög-római kultúrkörben általánosan elterjedt hatalmi jelképként szolgált, nem csupán a *ius privatum* körébe tartozó *legis actio sacramento in rem* szertartásánál, hanem számos, a *ius publicum* és a *ius sacrum* körébe sorolható eljárásnál és intézménynél is. Az archaikus gondolkodásban azonban az általunk szimbólumnak tekintett entitás nem értelmezésre szoruló képiségnek, hanem a jelzett fogalmat, tényt megtestesítő valóságnak számított – így a jog és szakralitás határmezsgyéjén elhelyezkedő, *iustum dominium* és *imperium* kifejezésére szolgáló *hasta* és *festuca* is.

Az Akhilleus–Hektór párviadal és ennek Zeus általi, a mérleg segítségével történő eldöntése, a *kerostasia* érdekes példája egy sajátos istenítéleti párviadalnak, ezért vettük ezt behatóbban szemügyre. A *ius fetiale* és a *legis actio sacramento in rem* számos párhuzamot kínált, amint bizonyos kapcsolódási pontokat mutatott a *vindicatio* szerkezete és a Plautus által *Casina* című komédiájában ábrázolt jelenet is, amelyben a címszereplő rabszolgalány feletti rendelkezési jogot harccal kísért istenítélet segítségével döntenek el. E példák közül és a téma súlyához mérten rövid, csupán néhány aspektust és asszociációt felvillantani kívánó okfejtésből a következőt szűrhetjük le. A

legis actio sacramento in rem eredetét vagy a magánharcban, vagy a szakralitásban kereső és jórészt egymás ellenében megfogalmazódó elméletek nézetünk szerint éppen egymást erősítő, feltételező, egyazon irányba konkludáló teóriává integrálhatók. A szakrális elem (s ez alatt nem csupán a szűken vett, már istenségeket megnevező vallási világgépet, hanem a numinózus erővel operáló mágikus gondolkodásmódot is értjük) a *vindicatio* eljárásában világosan tettenérhető egyfelől az eskü, a *sacramentum*, másfelől az elmondandó *carmen* szó szerinti betartásának követelményében. A harc motívuma mind a *vindicatio* etimológiájában, mind pedig a lándzsa használatában megmutatkozik, azonban épp a *hasta* bír a rómaiak képzetvilágában olyan szakrális többlettartalommal (ez világossá válhat mind a Mars-kultuszban betöltött, mind pedig a *ius sacrum* részét képező hadüzenet során megnyilvánuló szerepéből), amelyet az archaikus civiljogi perben sem hagyhatunk figyelmen kívül. A műfaj szabályaihoz alkalmazva Plautus mutat be egy kvázi-tulajdoni pert, amelynek eredményét a határok közé szorított és ellenőrzés alá vont magánharc *sortiatio*val, s ezáltal istenítélettel dönti el. Mindezek alapján feltételezhetjük, hogy eredetileg a *legis actio sacramento in rem* eljárását is a fegyverekkel megvívott *ordalium* vezette el az általunk is ismert stádiumba.

A harmadik fejezetben a *Pro Murena* 27. *paragraphus*át vettük górcső alá, egyfelől a házassági jogra vonatkozó megjegyzéseket, másfelől az „*in omni denique iure civili aequitatem relinquunt, verba ipsa tenuerunt*” kijelentést igyekeztük a jogtörténeti kontextusban és a cicerói életműben elhelyezni.

A házasság létrejöttének természetes menetét alapul véve először az eljegyzés intézményét vizsgáltuk, majd a *manus* keletkezésének módjaira tértünk ki bővebben, hiszen például Cicero is a *coemptio* speciális eseteit és a házasságkötési ceremónia egy aktusát említi.

A *manus* keletkeztető aktusok közül először a *confarreatio*t s az ehhez kapcsolódó házasságkötési szertartásokat tekintettük át, s világosan láthattuk, hogy Cicero az általa idézett, például az „*Ubi tu Gaius, ego Gaia*” mondatra tett ironizáló utalást. E vizsgálódásban némi teret szenteltünk a *flamen Dialis* jelenlétének a *confarreatiónál*, s megállapíthattuk – a dódonai Zeus Naios-kultusszal felállított párhuzamok segítségével –, hogy a *flamen* és a *flaminica Dialis*ra vonatkozó előírások egy része hierogámikus képzeteket takar, amelyeknek nem csekély jelentősége lehetett a házasság termékenységének rituális garanciái között. A *coemptio matrimonii causa* mellett kitértünk a *Pro Murena*ban említett *coemptio tutelae evitandae causára* és a *coemptio*

sacrorum interimendorum causára, s ezek kialakulására az eredetileg házasságkötési célra keletkezett *coemptió*ból, majd egészen röviden említést tettünk az *usur*ról mint *manust* keletkeztető intézményről. A *manus* megszüntetésének módozatai közül részletesebben foglalkoztunk a *coemptio contrarius actus*ával, a *remancipatio uxoris*szal, s bemutattuk ennek gyakorlati, a köztársasági kor végére már meglehetősen elavultnak számító alkalmazását a Cato minor és Marcia házasságát, válását és újbóli házasságát taglaló források alapján.

Mínt hogy Cicero általános érvénnyel említi a nők hatalom alatti *status*át, érdemesnek tűnt a férj – illetve a párhuzamok és a forrásanyag jellege miatt az apai – hatalom bizonyos intézményeit valamivel szélesebb körben vizsgálni. Azon kérdésre, hogy az *uxor in manu* tagja-e az *agnatió*nak, Brósz Róbert fejtegetéseit követve és azokkal összhangban nemleges választ adhattunk.

A családfői hatalom lényeges eleme volt a házibírászkodás, vagyis a családtagok feletti, a *iudicium domesticum*bán való ítékezés. Először a feleség feletti, a *iudicium domesticum*bán történő ítékezésre vonatkozó dionysioszi és catói források helyeket elemeztük, amelyek alapján megállapíthattuk, hogy a férj két alapesetben, a feleség házastársi hűtlensége és és borivása alkalmával járhatott el bíróként a családi tanácsban; majd a *iudicium domesticum* szakirodalmi megítélését áttekintve a valamivel bőségebb, a *filius familias* felett ítélező *pater familias* és *consilium necessariorum* helyzetét taglaló forrásokat vizsgáltuk, amelyekből azt szűrhattuk le, hogy a családfő csak *iusta causa* fennforgása esetén és a *iudicium domesticum* bevonásával szabhatott ki és hajthatott végre halálos ítéletet a hatalma alá tartozó családtagjai felett. A *ius occidendi* intézménye kapcsán jelentékeny forrásértékkel bíró *lex Iulia de adulteriis coercendis* rendelkezéseinek áttekintése azért tűnt indokoltnak – noha *pro forma* már pusztán kronológiailag is kívül esne egy Ciceróval és a Cicero-kori joganyaggal foglalkozó dolgozat keretein –, mert e törvényben Augustus nagy valószínűséggel nem új normákat alkotott, hanem a régebbi törvényekből ismert szabályokat foglalta egységes szerkezetbe, így a cicerói kor házassági jogának megértéséhez hasznos segítséget nyújthat.

Cicero azon megjegyzésének, miszerint „*in omni denique iure civili aequitatem relinquerunt, verba ipsa tenuerunt*”, megvilágítását tekintve azon aspektust, hogy az archaikus jog mereven ragaszkodott az elmondandó szavak pontos rendjéhez, dolgozatunk második fejezetében már kellő részletességgel tárgyaltuk, így a harmadik fejezetben figyelmünket e kijelentésből levezethető egyéb következtetések felé

fordíthattuk. Tekintettel arra, hogy Cicero a *verba* és az *aequitas* ellentétére helyezi a hangsúlyt, mintegy alapvetésként magának az *interpretatio* kifejezésének különféle jelentéseit, ezek kialakulását és fejlődési stádiumait próbáltuk meg nyomon követni, amelynek során az *interpretatio* egyfelől a vallási szféra, másfelől a grammatika területének árnyalatait *mutatis mutandis* ötvözve eljutott a klasszikus korra meghatározóvá vált értelmezői tevékenység jelentéstartalmához.

Ezt követően a Cicero megfogalmazásában ismertté vált, és a jogértelmezés eszközeiként fungáló joglogikai maximák között máig jelentős helyet elfoglaló „*Summum ius summa iniuria*” *proverbiumot* tettük vizsgálat tárgyává, annak előfordulását sorra véve az antik irodalmi forrásokban, nevezetesen Terentiusnál, Columellánál majd Cicerónál. Ez utóbbi megfogalmazásban jegecesedett ki legvilágosabban e szállóige értelme, miszerint az *interpretatio iuris* folyamatában a túlhajtott, a törvény betűjét annak értelmével szemben kijátszó, rosszhiszemű jogalkalmazást és jogérvényesítést jelöli. Rövid kitérőként a „*Summum ius summa iniuria*” *paroemia* továbbélésének eklatáns példajaként a Rotterdami Erasmus nevéhez fűződő *Adagia* vonatkozó szöveghelyeinek bemutatása kapcsán azt kívántuk felvillantani, hogy egy *regula iurisszá* vált szállóige – annak közvetlen jogi alkalmazásán kívül – milyen közvetett módokon vált a mai jogi köztudat integráns részévé.

A Cicero által a *Pro Murenában* megfogalmazott szellemiséggel egybecsengően az *interpretatio* egyik legáltalánosabb, legátfogóbb igényű, s a túlságosan szó szerint értelmezett és alkalmazott *summum ius* ellen védelmet biztosítani kívánó alapelvét fogalmazza meg a celsusi *ius est ars boni et aequi* szentencia, amelynek elemzése során megállapíthattuk, hogy – noha az *aequitas* fogalmát a római jogtudósok soha nem definiálták – a *iurisprudentiának* és az *eloquentiának* kölcsönhatásaként létrejött gondolatként a jogalkalmazás által történő jogfejlesztésnek igen jelentékeny eszközévé vált.

Végézetül a *Pro Caecina* történeti háttérét és az *interdictum de vi armata*hoz és az *interdictum uti possidetis*hez, valamint a *deductio*hoz kapcsolódó néhány forráshelyet áttekintve megvizsgáltuk ezen *oratio*ban a Cicero alkalmazta, a *verba* és az *aequitas*, illetve a *scriptum* és a *sententia* ellentétét kiaknázó diszpozíciót. Ennek során megállapíthattuk, hogy miként sikerülhetett az érvelését sokkal inkább a konkrét szituációhoz és perbeli érdekeihez, mintsem elvont alapelvekhez igazító Cicerónak – az addig ismert retorikai gyakorlatban példátlan zsenialitással – a jog betű szerinti

értelmezése ellen megalkotott és alkalmazandó szónoki eszközökkel a jog betű szerinti értelmezését győzelemre segítenie.

FÜGGELÉK

M. T. Cicero: Lucius Licinius Murena védelmében

I. (1) Amit a halhatatlan istenektől a *comitia centuriata* megszentelt napján kértem, bírák, amikor ott őseink szokása és rendelkezése szerint L. Murena *consullá* választását hírül adtam, hogy ez az esemény nekem, vállalásomnak és tisztségemnek, valamint a római népnek és a köznépnek javára és szerencséjére váljék, ugyanazt kérem ugyanazon halhatatlan istenektől ugyanannak az embernek *consuli* tisztét s egyúttal életét megtartandó, hogy véleményetek és döntésetek a római nép akaratával és választásával találkozzék, s ez nektek és a római népnek békét, csendességet, nyugalmat és egyetértést hozzon.¹ S ha a *comitiák* ünnepélyes és a *consulok* *auspiciumával* megszentelt könyörgésének van oly nagy ereje és szentsége, amelyet az állam méltósága megkövetel, ugyancsak én könyörögtem azért, hogy e férfiaknak – akiknek az én javaslatomra a *consuli* tisztség adatott – javukat, szerencséjüket és boldogulásukat szolgálja. (2) Mivel így állnak a dolgok, bírák, és minthogy a halhatatlan istenek egész hatalma rátok szállt, vagy legalábbis részesültetek abból, ugyanazon ember ajánlja e *consul* bizalmatokba, aki korábban a halhatatlan isteneknek is ajánlotta, s hogy ugyanazon ember szava nyilvánítsa *consullá*, és védelmezze meg, s tartsa meg számára minden római polgár és mindnyájatok javára a római nép kegyét.²

És mivel a vádlók szememre vetik e feladatom során a védelem ellátásában tanúsított igyekezetemet, sőt magát azt is, hogy elvállaltam az ügyet, ezért mielőtt L. Murena védelmében beszélni kezdek, saját védelmemben kívánok néhány szót szólni, nem mintha ebben az időben fontosabb volna számomra saját feladatom, mint az ő biztonságának megvédése, hanem hogy cselekedetemet nektek megmagyarázva annál nagyobb

¹ A bírák jószándékának megnyerésére irányul (vö. Cic. *inv.* 1, 23.) azon utalás, amellyel Cicero a választást mint az istenek közreműködésével végrehajtott vallási aktust állítja be, amelyet a törvényszéki eljárás nem kérdőjelezhet meg. A beszéd kezdetén Cicero másutt is alkalmazza az istenek felé forduló fohász eszközét, pl. Cic. *Rab.* 5. Ez annál is inkább jellegzetesen római szónoki toposznak tűnik, mivel a *magistratusnak* a népgyűlés előtt tartandó beszédeit is imádsággal kell kezdenie – Liv. 39, 15, 1; Plin. *paneg.* 1, 1; 63, 2.

² A vádlott ügyének és az állam javának az összekapcsoló és ezáltal a bírák feladatát az isteni szféra közelébe emelő fordulattal találkozhatni még Cic. *Rab.* 5; *div. in Caec.* 9; *Flacc.* 3; *Sest.* 1. 5; *Rosc. Am.* 29.

tekintéllyel tudjam e férfiú becsületét, hírnevét és egész létét ellenségeinek támadásaitól megvédelmezni.

II. (3) Először pedig M. Catónak, aki életét az értelem biztos mércéje szerint vezeti, és minden feladat súlyát a leggondosabban mérlegeli, fogok feladatokról számot adni.¹ Cato azt állítja, hogy nem volt helyes² *consul*ként és a választási vesztegetésről szóló törvény megalkotójaként, aki oly nagy komolysággal viseltem a *consuli* tisztséget, L. Murena ügyét elvállalnom. Feddése arra sarkall határozottan, hogy nem csupán benneteket, bírák, akiknek ezzel a leginkább tartozom, hanem magát Catót, e felette tekintélyes és feddhetetlen férfiút is meggyőzzem cselekedetem okának helyességéről. Ki védelmezhet meg méltóbban egy *consul*t, M. Cato, mint egy *consul*?³ Kinek lehet vagy kell az állam ügyeit illetően közelebb állnia hozzám, mint annak, akinek kezébe az állam ügyeit ellátandó átadom, amiket nagy fáradsággal és veszélyek közepette elláttam? Ha tehát egy a *mancipatio*val átruházható dolgok kiadására irányuló keresetnél a per veszélyét annak kell viselnie, aki magát erre szerződésben kötelezte, egy, a megválasztott *consul* elleni perben mennyivel inkább annak a *consul*nak, aki a *consul* megválasztását kihirdette, kell a római nép javáért szavatolnia, és a veszélytől megvédenie.⁴ (4) Ha pedig, amint számos államban szokásban van, ezen ügyhöz hivatalból rendelkezésnek ki védőügyvédet, úgy annak, aki a legmagasabb tisztséggel lett felruházva, azt adnák védőül, aki ugyanazon tisztséggel felruházva a védőbeszédhez

¹ Utalás Cato később még bírálendő sztoicizmusára és ebből fakadó merevségére és szigorára, vö. Lucan. 9, 556.

² A *rectum* itt ugyan a filozófiai értelemben vett helyes cselekvést jelöli, azonban nem kizárólag a sztoikus *kathortóma*, vagyis a kizárólag a bölcs számára fenntartott tökéletes viselkedés szinonimájaként – vö. Cic. *off.* 1, 8.

³ Cato ellenvetése nem annyira jogi, mint inkább morális természetű lehetett, hiszen számos esetről tudunk, amikor valamely *magistratura* viselője sikerrel vállalta, és látta el egy adott büntetőügy vádlottjának védelmét; így például Cicero *consul*ként védte C. Rabiriust, *praetor*ként Fundaniust és Cluentiust.

⁴ A dolgok legősibb felosztása a római jog szerint a *res mancipi* – *res nec mancipi* csoportosítás volt, ami arra utalt, hogy bizonyos dolgokat csak az ősi, ünnepélyes ügylettel, a *mancipatio*val lehetett átruházni (Gai. *inst.* 2, 22.), a forrás szerint (Ulp. 19, 1.) *res mancipi*nek számított az itáliai földön fekvő telek, a mezei telki szolgalmak, a rabszolgák, és az igavonásra és teherhordásra szolgáló állatok, vagyis a marhák, öszvérek, lovak és szamarak (Földi-Hamza 279.). A *mancipatio*val történő átruházás (leírását lásd Gai. *inst.* 1, 119–122; Földi-Hamza 320.) az eladó, a vevő, öt római polgár tanú és egy mérlegtartó jelenlétében, bizonyos rituális mondatok és gesztusok alkalmazásával zajlott le. (A *mancipatio* kérdésköréhez bővebben lásd Visky K.: *Mancipatio rei nec mancipi*. AT 4. 1957; P. Fuentesca: *Mancipium – mancipatio – dominium*. Labeo 4. 1958; C. S. Tomulescu: *Les rapports de la 'mancipatio' et de la monnaie dans l'ancien droit romain*. RIDA 16. 1969; Diószdi Gy.: *Ownership in Ancient and Preclassical Roman Law*. Budapest 1970.) Az így átruházott tárgyakért az eladó jogszavatossággal, evikciós szavatossággal tartozott, vagyis a vevő, abban az esetben, ha tőle a megvásárolt dolgot valaki el akarta perelni, a jogelőd segítségét kérhette; ha a segítség eredménytelen maradt, és tőle a dolgot elperelték, úgy az eladó az *actio auctoritatis* nevű kereset alapján *duplummal* felelt (Földi-Hamza 517.). Ezen, a *ius civile* köréből kölcsönzött példát alkalmazza Cicero a Murenának átadandó *consulatusra* saját szerepét a *mancipatio*s ügylet eladójához hasonlítva.

legalább olyan tekintélyt, mint amilyen képességet hozna magával. Így tehát a kikötőből kihajózóknak azok, akik a tengerről már megtértek a kikötőbe, nagy buzgalommal szokták elmagyarázni a viharokkal, a kalózzokkal és az útirányokkal kapcsolatos tudnivalókat, mivel a természet úgy rendeli, hogy pártfogoljuk azokat, akik felvállalják azon veszélyeket, amelyeket mi már kiálltunk, milyen érzülettel kellene hát viseltetnem – e nagy hányattatás után már látván a partot – az iránt, akiről azt látom, hogy az állam oly hatalmas viharait kell majd elviselnie?¹ Ezért, ha egy jó *consul*nak nem csak azt kell látnia, hogy mi történik, hanem azt is előre kell látnia, hogy mi fog történni, más helyütt meg fogom mutatni, hogy a közjónak milyen jelentős érdeke fűződik ahhoz, hogy január elsején az állam élén két *consul* álljon. (5) Ha pedig így áll a helyzet, nem annyira a kötelességnek kellene engem egy baráti férfiú tisztségének megvédésére, mint inkább az államnak a *consul*t a közjó megoltalmazására felszólítania. III. Meghoztam ugyanis a választási vesztegetésről szóló törvényt, ám bizonyosan úgy hoztam meg, hogy azt a törvényt, amit magamnak a veszedelemben forgó polgárok védelméről már régen meghoztam, nem helyeztem hatályon kívül. Ugyanis ha bevallanám, hogy választási ajándékokat osztogattak, és védelmére kelvén azt állítanám, hogy ez helyes, úgy nem becsületesen járnék el, még akkor sem, ha más hozta volna e törvényt, minthogy azonban védőként azt mondom, hogy semmi törvénybe ütközöt nem követtek el, hogyan gátolhatná hát e törvény megalkotása a védelem ellátását?² (6) Ám Cato azt állítja, hogy nem ugyanazzal a szigorral járok el, midőn a város falain belül az állam romlását előkészítő Catilinát szavaimmal és szinte már hatalmi intézkedéssel a városból kiűztem, most pedig L. Murena védelmében beszélek. A szelídség és az irgalmasság feladatát, amelyre maga a természet tanított meg, mindig szívesen gyakoroltam, a tekintély és a szigor szerepére azonban sohasem áhítoztam, hanem az állam által rám ruházva öltöttem magamra, amint e tisztség méltósága a polgárokat szorongató végveszélyben követelte. Akkor pedig, amikor az állam erőt és szigort kívánt meg, legyőztem természetemet, és olyan mértékben voltam határozott, amennyire kénytelen voltam, nem amennyire akartam, most, amikor minden ok irgalomra és emberiessegre indít, milyen igyekezettel kell hát természetemnek és szokásaimnak

¹ A közélet és a hajózás veszélyeinek és viharainak egybevetése számos alkalommal olvasható mind Cicerónál, mind más antik szerzőknél – Cic. *Caecin.* 88; *Pis.* 20; *dom.* 24; *De orat.* 1, 1; *fat.* 8; *Tusc.* 3, 34; 5, 113; *prov.* 38; *Planc.* 11; *Liv.* 21, 26, 5; *Caes. Gall.* 4, 28, 1.

² Utalás az *ambitus* szigorúbb szankcionálását célzó, Cicero által kezdeményezett, a bevezetőben bővebben taglalt *lex Tullia*ra.

engedelmeskednem?¹ Az általam elvállalt védelem feladatáról és az általam ellátott vád okáról talán majd e beszéd más részében kell szólnunk.

(7) Nem kevésbé volt rám hatással, bírák, Ser. Sulpicius, e felette bölcs és kiváló férfiú szemrehányása, mint Cato vádja, aki (ti. Sulpicius) azt mondta, hogy igen felháborítja és elkeseríti, hogy én baráti kötelékünkről elfeledkezve L. Murena ügyét védem ő ellenében. Elégtételt kívánok neki szolgáltatni, bírák, és titeket kérlek fel döntőbírónak. Ugyanis egyfelől súlyos dolog, ha a barátságban igaz váddal illetnek bennünket, másfelől azt sem szabad semmibe venni, ha hamisan vádolnak meg. Elismerem, Ser. Sulpicius, hogy választási jelöltséged idején barátságunknak megfelelően minden segítséggel és szolgálattal neked tartoztam, és úgy ítélem meg, hogy ezeket teljesítettem is. Míg a *consulatusra* pályáztál, nem tagadtam meg tőled semmit sem, amit tőlem mint befolyásos baráttól és *consultól* elvárhattál. Elmúlt az az idő, megváltozott a helyzet. Azon a véleményen és szilárd meggyőződésen vagyok, hogy a Murena választási győzelme elleni harcban annyi segítséggel tartoztam neked, amennyit csak követelni mertél, a megmentése elleni küzdelemben nem tartozom neked semmivel. (8) Ugyanis ha akkor, amikor a *consulatusért* harcoltál, segítségemre voltam, most, amikor maga Murena ellen küzdesz, nem kötelességem ugyanoly mértékben támogatóként melletted állanom. Azt pedig nem csupán, hogy nem illeti dicséret, hanem megengedhetetlen is, hogy vonakodunk, ha barátaink mégoly idegenek ellen emelnek is vádat. IV. Ám Murena és köztem, bírák, mély és régi barátság áll fenn, amit e létfontosságú ütközetben Ser. Sulpicius nem rombolhat le pusztán azért, mert a tisztségért folytatott versengésben Murena őt legyőzte.² Ha ezen ok nem állna fenn, egyrészt e férfiú tekintélye, másrészt az általa elért tisztség méltósága az elvetemült gőg és kegyetlenség hírével bélyegzett volna meg, ha e saját érdemei és a római nép által adott kitüntetések által igen nagyra lett férfiú felette veszélyes ügyét visszautasítottam volna. Hiszen már nem áll módomban, és meg sem tehetem, hogy ne fáradozzam a veszélybe került emberek megmentésével. Ugyanis e fáradozásomért oly bőséges jutalom jutott osztályrészemül, mint korábban senkinek, hogy csupán egy éppoly alattomos, mint amilyen hálátlan embernek volna sajátja azon feladatok alól, amelyeket bizonyos tisztségeket elérendő magára vállalt, megszerezvén azokat, kivonni magát. (9) Ha tehát felhagyhatok ezzel,

¹ Cicero egyebütt is utal az általa gyakorolt *misericiardiára* (Cic. *Sull.* 1, 18; *Catil.* 1, 4; 2, 6; 4, 11.), és máshol is szívesen alkalmazza a színházhoz kapcsolódó metaforákat (Cic. *Cael.* 8; *Brut.* 317; *Sull.* 8; *Verr.* 2, 109; *Caecin.* 14; *Phil.* 6, 2; *off.* 1, 97.).

² Cicero ugyan többször is említést tesz e beszédben az őt Murenához fűző szoros és régi barátságról (10. 78.), azonban ennek háttéréről nem tudunk meg többet.

ha jótállásod mellett megtehetem, ha sem a restség, sem a gőg szégyenének, sem az embertelenség vétkének nem keveredem gyanújába, úgy szívesen felhagyok ezzel. Ha viszont a fáradozás előli menekülés restséget, a könyörgők elutasítása gőgöt, a barátok cserbenhagyása pedig gonoszságot árul el, akkor ezen ügy semmiképpen sem olyan természetű, hogy azt bármely serény, könyörületes és kötelességtudó ember cserbenhagyhatná. Az erre az esetre vonatkozó következtetést saját hivatásodból is igen könnyen levonhatod. Ha ugyanis a magad részére szükségesnek tartod, hogy barátaid jogi tanácsért hozzád forduló ellenfeleinek is adj szakvéleményt,¹ és ha még azt is csúfosnak tartod, hogy ügyvédi közreműködésed mellett az, aki ellen a törvény előtt fellépsz, (formahiba miatt) elveszítse a pert, ne légy oly igazságtalan, hogy míg a te forrásaid még ellenségeid számára is hozzáférhetőek, sajátjaimat még barátaim elől is el kelljen zárnom. (10) Ugyanis ha baráti kapcsolatunk visszatartott volna ettől az ügytől, és ha e felette kiváló férfiakkal, Q. Hortensiusszal és M. Crassusszal, és mindazokkal, akikről tudom, hogy barátságodat nagyra értékelik, ugyanez történt volna, a jövő évi *consul*nak nem akadna védője ebben az államban, ahol őseink akarata szerint még a legalacsonyabb állású ember sem lehet híján a pártfogónak. Én azonban, bírák, gyalázatosnak tartanám magamat, ha barátomtól, kegyetlennek, ha a nyomorulttól s gőgösnek, ha a *consult*ól megtagadnám segítségemet. Ezért amivel a barátságom tartozom, bőségesen lerovom azzal, hogy nem járok el veled másképpen, Servius, mintha fivérem, aki számomra a legkedvesebb, állna a helyeden, amivel a kötelességnek, a hűségnek és lelkiismeretemnek adóznom kell, olyan mértékkel fogom mémi, hogy emlékezetemben tartom, hogy egy barátom kívánsága ellenére beszélek veszélyben forgó barátom védelmében. V. (11) Úgy vélem, bírák, hogy az egész vád három részből állt, s ezek körül az első az életvitel miatti feddésről, a második a méltóságotok összehasonításáról, a harmadik a választási vesztegetés büntetéről szólt.² E három rész közül pedig az első, aminek a legsúlyosabbnak kellett volna lennie, oly erőtlén és súlytalan volt, hogy a vádlókat inkább egyfajta vádlói szokásjog, mint a L.

¹ Utalás a *respondere*, vagyis a nyilvános szakvéleményadás jogászai feladatára – ezen kívül már a preklasszikus korban kialakultak az egyéb jogtudósi tevékenységek: a *cavere* keretében kioktatta a feleket az alkalmazandó performulák tekintetében, az *agere* révén a perbeli cselekményeket irányította, a *consulere* címen pedig a jogképző *magistratus*okat látta el tanácsokkal (Cic. *De orat.* 1, 48. 212; Földi-Hamza 86.). Ehhez bővebben lásd Pólay 1988. 68. skk; W. Kunkel: *Das Wesen des 'ius respondendi'*. ZSS 66. 1948.

² A *narratio* hiányzik – mint általában az *ambitusszal* kapcsolatos perekben –, az ellenfél állításainak cáfolata a *probatio/argumentatio* keretében történik (az *argumentatio* szónoklattani jelentőségéhez lásd Cic. *inv.* 1, 34–96.). Az említett három rész a következőképpen oszlik meg: *reprehensio vitae* (11–14), *contentio dignitatis* (15–53), *crimina ambitus* (54–77).

Murena életvitelére vonatkozó igazi korholás lehetősége kényszerítette arra, hogy valamit mondjanak.¹ A szemére vetették Asiát, amit nem az élvhajhásztól és a fényűzési vágytól sarkallva keresett fel, hanem hadi szolgálatban járt be. Ha valaki ifjúként nem szolgált apja fővezérsége alatt, az olybá tűnik, hogy vagy az ellenségtől, vagy az apai parancsnokságtól félt, vagy pedig atyja visszautasította. Amikor a diadalmenetet tartók kiskorú fia leggyakrabban lovon szoktak ülni, vajon neki el kellett volna kerülnie, hogy apja diadalmenetét hadi kitüntetéseivel ékesítse, hogy a közösen végrehajtott tettek után mintegy apjával közös diadalmenetet tartson?² (12) L. Murena tehát Asiában járt, bírák, és apjának, e felette bátor férfiúnak a veszedelmekben nagy segítségére volt, fáradalmaiban vigaszául szolgált, győzelmében pedig szerencsekívánatával állt mellette. És ha Asia a fényűzés valamely gyanúját veti fel, úgy nem azt kell dicsérni, ha valaki sohasem látta Asiát, hanem ha Asiában mértéktartóan élt. Ezért hát Murenának nem Asia pusztá nevének kell a szemére vetni, amiből családjának magasztalás, nemzetségének emlékezet, nevének tisztelet és dicsőség jutott osztályul, hanem valamely vagy Asiában elkövetett, vagy Asiából magával hozott szégyent és gyalázatot. Hogy részt vett abban a háborúban, amit a római nép akkoriban nem csupán legnagyobb, hanem egyetlen háborújaként viselt, bátorságának, hogy apja főparancsnoksága alatt igen derekasan szolgált, fiúi szeretetének, s hogy a hadi szolgálat apja győzelmével és diadalával ért véget, a szerencsének tudható be. Ezért e cselekedetekben a rágalomnak nem marad helye, mert azt mindenestül a dicsőség foglalja el. VI. (13) Cato L. Murenát táncosnak nevezi.³ E szitokszó, ha joggal hánytorgatják fel, szigorú vádlóra vall, ha pedig igaztalanul, gyalázkodó rágalmazóra.⁴ Ezért, minthogy ily nagy tekintélynek örvendsz, Marcus, nem illendő, hogy az utcáról vagy a ripacsok valamely civakodásából átvedd e szitokszót, sem pedig az, hogy a római nép *consulát* meggondolatlanul táncosnak nevezd, hanem meg kell vizsgálnod, hogy milyen egyéb bűnökkel megfertőzöttnek kell lennie annak, akinek ezt joggal hánytorgatják fel. Hiszen jóformán senki sem táncol józan állapotban, kivéve talán ha

¹ A római szónoki gyakorlat – amint ezt Cicero beszédeiből láthatjuk – nem csupán az adott ügyhöz szorosan tartozó tényeket és érveket vonultatja fel a *vita ante acta* tárgyalása során, hanem a bírákat meggyőzendő mentül szélesebb körű személyiségképet igyekszik adni (Stroh 250. skk.).

² A Mithridates ellen viselt második háború (i. e. 83–81) csupán igen szerény eredményt hozott, Sulla azonban *triumphusszal* jutalmazta. A *triumphushoz* bővebben l. W. Ehlers: *Triumphus*. RE VII A 1939. 493–511; H. S. Versnel: *Triumphus*. Leyden 1970; Lemosse 442–453; Nótári 2003 e 33. skk.

³ A sértő megjelölésnek szánt *saltator* kifejezéssel számos esetben találkozhatni a *corpus Ciceronianum*-ban: Cic. *Verr.* 3, 23; *Cat.* 2, 23; *Pis.* 22; *dom.* 60; *Planc.* 87; *Phil.* 5, 15; *Deiot.* 26. (A *Pro Deiotaróhoz* lásd Nótári 2001 c 75. skk.)

⁴ A vád (*accusatio*) és a rágalom (*maledictio*) ellentétének toposzához lásd Cic. *Cael.* 6. 30; *Planc.* 30; *Font.* 37.

bolond, sem egymagában, sem pedig mértékletes és tisztas társaságban. A korán kezdődő lakoma, a kies hely és számos érzéki öröm legszélsőségesebb kísérője a tánc. Elém rángatod azt, amely minden vétek közül a végső, és elhagyod azokat, amelyek mellőzésével e vétek elő sem kerülhet? Nem bizonygatod a szégyenteljes lakomákat, a szerelmi viszonyokat, a zajos dorbézolásokat, a kicsapongásokat és a pazarlást, s noha nem találsz rá azon dolgokra, amelyeket, ámbár vétkesek, gyönyörnek neveznek, s abban az emberben véled felfedezni a fényűzés árnyékát, akiben magát a fényűzést nem találod? (14) Semmit nem lehet tehát L. Murena életvitele ellen mondani, hangsúlyozom, egyáltalán semmit, bírák. Úgy tudom a megválasztott *consul* védelmét ellátni, hogy életében semmi csalást, semmi kapzsiságot, semmi szószegést, semmi kegyetlenséget, semmi trágár kijelentést nem találhatni. Jól van, megvettem hát a védelem alapjait. Hiszen nem csupán saját dicséretünk, amivel majd később fogok élni, hanem szinte ellenségeinek bevallása szerint is egy derék és kiváló férfiút védünk. Ez megállapítva könnyebben térek rá a méltóságok egybevetésére, ami a vád második részét képezte.

VII. (15)¹ Látom, Ser. Sulpicius, hogy legnagyobb mértékben megvan benned a származás, a jellem, az igyekezet és mindazon egyéb kiváló tulajdonságok adta méltóság, amelyekre támaszkodva joggal pályázhatsz a *consuli* tisztség elnyerésére. Tudom, hogy ezek azonos mértékben megvannak L. Murenában, méghozzá olyannyira azonos mértékben, hogy méltóság tekintetében sem te őt le nem győzheted, sem pedig ő téged felül nem múlhat. Leszóltad L. Murena származását, kiemelted a sajátodat. Ha ehelyütt azt állítod, hogy valaki kizárólag patríciusként származhat jó családból, akkor felteszed, hogy a plebejusoknak ismét ki kellene vonulniuk az Aventinus hegyére.² Ha azonban vannak jeles és tiszteletre méltó plebejus családok, úgy L. Murena nagyapja és apja is *praetor* volt, és midőn apja a *praetori* tisztsége elismeréseként felette dicső és tisztas módon diadalmenetet tartott, ezáltal fiára a *consuli* rang könnyebb elérését hagyta örökül, hiszen fia követeli azt, amivel már apjának tartoztunk. (16) Noha nemességéd, Ser. Sulpicius, igen előkelő, mégis inkább a művelt és a történelemben jártas emberek előtt ismertebb, a nép és a választók előtt azonban homályba veszőbb.

¹ A *probatio* mint *contentio dignitatis* (15–53) a választási vesztegetés vádjával indított pereknek jellegzetes eleme, így pl. Cic. *Planc.* 7–30. 58–67.

² Sulpicius nagy valószínűséggel saját nemesi származását hangsúlyozta, Murenát pedig *homo novus*ként jellemezte; a *nobilis* és a *homo novus* fogalmak sohasem nyertek egyértelmű meghatározást, *nobilis*nek általában azon család tagja számított, amelyből valaki már *ius imaginum*mal járó *curulisi* hivatalt ért el, *homo novus*nak pedig legtöbbször a *senatusi* arisztokrácián kívül álló *gens*ek tagja. (Mommsen 1887–1888. III. 462; Gelzer 40.)

Apád ugyanis a lovagrendbe tartozott, és nagyapádat sem tette semmilyen jeles dicsőség ismertté.¹ Így hát nemességed bizonyosságát nem az emberek közti friss hírekből, hanem az ősi évkönyvekből kell felszínre hozni. Ezért téged én mindig a mi rendünkbe szoktalak besorolni, mivel tehetségeddel és szorgalmaddal érted el, hogy, noha római lovag fia vagy, mégis a legnagyobb tekintélyre méltónak bizonyulj. Soha nem gondoltam azt, hogy Q. Pompeius, ez az újonnan felemelkedett, ám felette bátor férfiú kevésbé volna tehetséges, mint a legmagasabb nemességből származó férfi, M. Aemilius.² Tudniillik ugyanolyan jelentős képesség és szellem kell ahhoz, hogy olyan ragyogó nevet hagyjunk utódainkra, amit nem örököltünk, amint ezt Pompeius tette, mint hogy nemzetségünk már-már kihunytt hírnevét saját erényünkkel megújítsuk, miként Scaurus. VIII. (17) Noha már azt gondoltam, bírák, hogy fáradozásommal elértem, hogy számos derék férfinak ne rójják fel nemzetségük ismeretlen voltát, mivel nem csupán Curiusokat, Catót és Pompeiust, e hajdani felette kiváló férfiakat és új nemeseket, hanem az újabbakat, Mariust, Didiust és Caeliust is az emlékezetetekbe idéztem.³ Magam pedig oly hosszú megszakítást követően áttörtem a nemesség azon korlátjait, hogy ezután a *consuli* tisztséghez vezető út, miként ez őseinknél is szokásban volt, éppúgy nyitva álljon a tehetség, mint a nemesség előtt, nem hittem volna, hogy, amikor a jövő évre megválasztott *consul*ok, egy régi és nagyhírű család sarját a *consul*, aki egy római lovag fia védi, a vádlók a nemzetség friss nemességéről fognak beszélni. Hiszen énvelem is megtörtént az, hogy két patrícussal, egy igen galáddal és elvetemülttel, s egy felette szerény és kiváló férfival versengtem, ám Catilinát érdem, Galbát pedig népszerűség tekintetében múltam felül. Ha tehát az új nemesnek ezt bűnéül kellene felróni, úgy nyilván nem lettem volna híjával sem az ellenségeknek, sem az irigyeknek. (18) Hagyjuk tehát abba a tárgyalást származásukról, ami mindkettejük esetében igen tekintélyes, lássuk a továbbiakat!

¹ Sulpicius nagyapja még *senator* volt, azonban nem ért el magasabb posztot a *cursus honorum*ban, apja pedig már a *senatus*ba sem jutott be.

² Q. Pompeius Rufus, 141-ben *consul*, 131-ben (plebejusként az első) *ensor*, Hispaniában ért el katonai sikereket – Cicero a jelentősebb *homines novit* felsoroló katalógusába is bevette: Cic. *Verr.* 5, 181; *Brut.* 96. M. Aemilius Scaurus, 115-ben *consul*, 109-ben *ensor*, patrícusi nemzetségből származott, de ősei három generációra visszamenően nem viseltek *magistraturát*.

³ Hasonló felsorolásokhoz lásd Cic. *Verr.* 5, 180; *Sull.* 23; *Planc.* 12. M. Curius Dentatus, *consul* 290-ben, 275-ben és 274-ben, *ensor* 272-ben (bővebben lásd F. Münzer: *Curius* Nr. 9. RE IV. 1901. 1841. skk.), M. Porcius Cato, *consul* 195-ben, *ensor* 184-ben (bővebben lásd R. Helm: *Porcius* Nr. 9. RE XXII. 108. skk.), Q. Pompeius lásd fent, Marius első *consulatusa* 107-ben, hetedik *consulatusa* 86-ban volt, T. Didius, *consul* 98-ban (bővebben lásd F. Münzer: *Didius* Nr. 5. RE V. 1903. 407. skk.), C. Caelius Caldus, *consul* 94-ben (bővebben lásd F. Münzer: *Coelius* Nr. 12. RE IV. 1900. 195. sk.).

„Egyszerre pályázott velem a quaestori tisztségre, és engem választottak meg előbb.” Nem kell mindenre válaszolni. Egyötöknek sem kerüli el a figyelmét, hogy noha sokan egyenlők méltóságukat tekintve, az első helyet azonban csak egyetlen ember szerezheti meg, nem azonos a méltóság és a kihirdetés rangsora, valamint hogy a kihirdetésnek van rangsora, a méltósága azonban gyakorta mindenkinek azonos.¹ Ám a sorsolás révén mindkettőtök quaestori tisztsége majdnem azonos jelentőségű volt. Ő a *lex Titia* alapján egy csendesen és nyugodt tartományt kapott, te pedig egyet, amelyet a quaestorok kisorsolásakor még hangosan ki is szoktak gúnyolni: Ostiát, a nem oly hálás és jeles, mint amennyire fárasztó és kellemetlen tartományt. Mindkettőtök nevét csend fedte quaesturátok idején. A szerencse ugyanis nem adott nektek olyan teret, ahol tehetségeitek kifutást és ismertséget nyerhetett volna. IX. (19) A fennmaradt időtartamot állítsuk szembe!² Mindketten felette különbözőképpen használták fel azt. Servius velünk együtt, itt a városban teljesítette fáradtsággal és bosszúsággal terhes katonai szolgálatait, ami jogi szakvélemények adásából, írásból és perbeli képviseletből állt, kitanulta a civiljogot, sokat virrasztott és dolgozott, sokaknak volt segítségére, sokak ostobaságát elszenvedte, pimaszságát elviselte, akaratosságát kiállta, mások és nem saját tetszése szerint élt. Nagy és sok ember számára becses érdem, ha egy ember elmélyed abban a tudományban, ami sokaknak van hasznára. (20) Mit tett Murena eközben? Egy igen jeles és bölcs férfiúnak, L. Lucullus, a felette kiváló fővezérnek volt az alvezére, ezen tisztségben hadsereget vezettek, csatát kezdett, megütközött, az ellenség nagy seregeit verte szét, városokat foglalt el részint rohammal, részint ostrommal, úgy vonult át azon a bizonyos gazdag és elpuhult Asián, ott sem a kapzsiságnak, sem a fényűzésnek nyomát nem hagyta maga után, e hatalmas háborúban úgy vett részt, hogy ő maga sok jelentős tettet vitt végbe a fővezér nélkül, nélküle a fővezér egyet sem. És noha ezt L. Lucullus jelenlétében mondom el, mégse tűnjék úgy, hogy ő a minket fenyegető veszedelem miatt megengedte, hogy ezt kitaláljuk, mindezt hivatalos iratok tanúsítják, amelyekben L. Lucullus Murenának oly sok elismerést juttatott, amennyivel egy becsvágytól és irigységtől mentes fővezér egy másiknak a dicsőség elosztásakor tartozott. (21) Mindketten szerfelett nagy tekintélynek és

¹ Mind Sulpicius, mind Murena 75-ben viselte a quaesturát; a quaestorokat a *comitia tributa* választotta oly módon, hogy a harmincöt *tribus* egyidejűleg, de elkülönítve szavazott, legfeljebb annyi szavazatot lehetett leadni, ahány quaestort választottak, vagyis húszat. A *tribusok* szavazataikat egy előre meghatározott sorrendben adták le, s amint egy jelölt megkapta a tizennyolc szavazatot, kihirdették megválasztását (*renuntiatio*). Ezek szerint Sulpicius előbb szerezte meg a szavazatok többségét, mint Murena. (Ehhez lásd Mommsen 1887–1888. III. 397. skk.)

² A jogtudomány és a katonai pálya összevetéséhez Cicerónál lásd a bevezetőben kifejtetteket.

méltóságnak örvendenek, amit én, ha ezt Servius megengedné, azonos értékűnek ítélnék. Azonban nem engedi meg, becsméri a katonai tevékenységet, leszólja az egész alvezérséget, s az állhatatosság és a mindennapi fáradságos munka bérének tartja a *consuli* tisztséget. „A hadseregnél voltál”, mondja, „oly sok éven át be sem tetted a lábad a forumra, igen sokáig voltál távol, és amikor hosszú idő után visszatértél, azokkal, akik a forumon laktak, akarsz méltóság dolgában vetélkedni?” Először is, Servius, nem tudod, hogy ez a mi állandó jelenlétünk olykor mekkora ellenszenvet és csömört szül az emberekben. Nekem ugyan nagy hasznot hozott, hogy befolyásom nyilvánosan látható volt, ám mégis nagy fáradságomba került megakadályozni, hogy ne kapjanak tőlem csömört, és talán neked is, egyikünknek sem vált volna azonban kárára, ha hiányolniuk kellett volna bennünket. (22) Ám hogy ezt félretéve visszatérjünk életútjuk és teljesítményük egybevetéséhez, ki kételkedhetnék abban, hogy a *consulatus* elnyeréséhez sokkal nagyobb tekintélyt kölcsönöz a katonai rang, mint a civiljogi pálya méltósága? Te már virradatkor ébren vagy, hogy a hozzád fordulóknak jogi tanácsot adj, ő, hogy már kora reggel elérkezzék hadseregével oda, ahová akar; téged a kakasok, őt a kürtök szava kelti fel;¹ te keresetet indítasz, ő a hadi rendet állítja fel; te arra ügyelsz, hogy ügyfeleidet be ne csapják, ő, hogy a városokat s a tábornokot meg ne támadják; ő azt tudja, hogy az ellenséges seregeket, te pedig, hogy az esővizet hogyan kell távol tartani; ő az államhatárok kiterjesztésében, te a birtokhatárok kiigazításában szereztél gyakorlatot.² S kétségkívül – ki kell mondanom ugyanis, amit gondolok –

¹ A szellemi tevékenység, tanulás ideje már az ókorban is gyakran az éjszaka volt: Cic. *Brut.* 308; *Phil.* 2, 20. Cicero Demosthenes példáját is említi: Cic. *Tusc.* 4, 44 – a jogászhoz hasonlóan a *patronus*nak is korán kellett kelnie a *cliensek salutiatio*ja miatt, Cicero érezhetően nem rajongott e szokásért: Cic. *Att.* 1, 18, 1. A *vigilatio iurisconsultorum*ról a jogi források is hirt adnak: Cod. Th. 6, 35, 7; Cod. Iust. 3, 35. pr. Az *advocatus* köztudottan az első kakasszóra kelt: Hor. *Sat.* 1, 1, 9; *Epist.* 2, 1, 10; Mart. 4, 8, 1. Cicero tehát például a hallgatóság számára is jól ismert területről, Róma mindennapi életéből veszi. A *bucina* megfúvása nem csupán a támadás megkezdésének (Serv. *in Verg. Aen.* 11, 474.), hanem a napszakok, s általában az idő múlásának a jelzésére is szolgált a katonai életben: Liv. 7, 35, 1; Petron. 74, 2.

² A kereset felállítás (actionem instituere) jogi terminus, vö. Gai. D. 9, 4, 1; Paul. D. 11, 1, 12, 1. A preklasszikus jogtudomány korára a jogtudósi tevékenység négy iránya elkülönült: *cavere, agere, consulere, respondere* (ezek közül Cicero hármát említi: Cic. *De orat.* 1, 48, 212). A *cavere* tevékenységi körben a jogtudós kioktatta a feleket az alkalmazandó formulák tekintetében. (Földi-Hamza 86.) A *cavere* terminust Cicero a jogászokkal folytatott tréfálkozásban többször használja: Cic. *ad fam.* 3, 1, 3; 7, 6, 2. A *capere* törvény előtti csalást, becsapást is jelent *decipere* értelemben vö. Plaut. *Capt.* 255; Cic. *off.* 3, 70. Az esővíz távoltartása az *actio aquae pluviae arcendae* utal, amellyel a szomszédnak az esővíz természetes lefolyását gátló létesítményei, épületei ellen lehetett védekezni, ennek alapján in *integrum restitutio*, kártérítés és *cautio* volt követelhető (Földi-Hamza 348; bővebben lásd D. 39, 3; M. Sargenti: *L'actio aquae pluviae arcendae*. Milano 1940.). A birtokhatárok kiigazítása utalás az *actio finium regundorum*ra, az osztási keresetek egyikére, ugyanis a telkeket eredetileg öt lánnyi *confinium* választotta el egymástól, amennyiben ezt illetően vita merült fel (*controversiae de fine*), úgy ezen *actiót* vették igénybe (e jogintézményre már a tizenkéttáblás törvény is utal – VII. 2). Cicero másutt mint a jelentéktelen tyúkpőr iskolapéldáját említi: Cic. *Caecin.* 36. Cicero eddig felhozott példái igen kézenfekvők s a bírák számára ismertek, kettőt a mindennapi római életből, kettőt a törvénytudásból

felülmúl a katonai erény minden mást. X. Ez szerzett a római nép számára hírnevet, városunknak örök dicsőséget, és kényszerítette a földkerekséget, hogy hatalmunknak engedelmeskedjen – minden civil ügylet, minden kiváló ténykedésünk, ez a *forumi* dicsőségünk és igyekezetünk a harci erény oltalmazó védelme alatt áll. Ám amint zendülés zaja hallik, a mi tudományaink mind rögvest elhallgatnak.

(23) Minthogy nekem úgy tűnik, hogy a jogtudományt mintegy leánykádát öleled kebledre, nem tűrhetem, hogy oly súlyos tévedésben élj, hogy azt, amit oly nagy fáradsággal tanultál ki, valami nem is tudom, mily kiváló dolognak tartsd. Egyéb erényeid, így önfegyelmed, méltóságod, igazságosságod, hűséged s összes többi erényed miatt mindig tartottalak kiváltképp méltónak a *consuli* s minden egyéb méltóságra is. Jogi tanulmányaidról nem azt mondom, hogy „elvesztegetett fáradság”, hanem azt, hogy azon tudománytól semmiképp sem vezet biztos út a *consulatus*hoz.¹ Mindazon tevékenységeknek, amelyek megnyeri számunkra a római nép kegyét, mind kimagasló tekintéllyel, mind pedig jeles hasznossággal kell bírniuk. XI. (24) A legnagyobb tekintély azokat illeti meg, akik a katonai érdem révén tűnnek ki, ugyanis az az általános vélemény, hogy ők védik meg és biztosítják mindazt, ami a birodalommal és az állammal összefüggésben áll, ám az ő tevékenységüknek a legnagyobb a haszna is, mivel az általuk hozott döntéseknél és a magukra vállalt veszedelmeknél fogva élvezhetjük mind az állam, mind pedig a saját vagyonunk nyújtotta előnyöket. Hasonlóképpen nagy fontossággal és tekintéllyel bír a szónoki tehetség is, amelynek gyakorta igen nagy szerepe volt a *consulok* választásánál azáltal, hogy tanácsuk és beszédük révén mind a *senatus*, mind a nép, mind pedig a törvénykező bírák döntéseit befolyásolták.² Olyan *consultra* van szükség, aki olykor elfojtja a *tribunusok* dühöngéseit,³ lecsillapítja a felizgatott népet, és ellenáll a vesztegetésnek. Nem csoda, hogy e tehetség révén gyakran nem nemesi származású férfiak is elnyerték a

nyelvből, kettőt pedig az ismert *actiók* köréből említ, megadván ezzel a keretet, amelyben a bírakkal és a hallgatósággal a továbbiakban az ügyet láttatni kívánja.

¹ Ezen kijelentést egyértelműen kizárólag az adott helyzet indokolta, ugyanis Cicero szeme előtt is jó néhány ellenpélda lebeghetett, így például a két Scaevoláé, Manius Maniliusé és Aelius Sextusé, akik mind neves jogtudósok voltak és a *consuli* tisztséget is betöltötték. Ugyanakkor igaz az, hogy Cicero korában, illetve később egyre kevesebb jogász akarta, és tudta a *consuli* méltóságot elérni. (Kunkel 1967. 50.)

² Itt hirtelen végeszakad a *res militaris* dicsérete, a továbbiakban a harcot az *eloquentia* teréről folytatja, itt több tapasztalattal és nagyobb hitellel tud szólni. A *docere*, a *delectare* és a *conciliare* ill. *permovere* a szónok alapvető feladatai – vö. Cic. *Brut.* 82; *Orat.* 69; *De orat.* 2, 121. 310; *opt. gen.* 3. Hasonlóképpen megemlíti a három színteret, ahol a szónok tevékenykedik: a *senatust*, a népgyűlést és a törvényszéket.

³ Cicero itt az *optimates* nézetének megfelelően jellemzi a néptribunusok tevékenykedését vö. Cic. *red. in sen.* 11; *Rab.* 22; *Planc.* 86; *dom.* 113. 123.

consulatust,¹ különösképp mivel e képesség segítségével igen jelentős befolyásra, felettebb erős baráti kapcsolatokra és kiváltképp nagy támogatottságra tettek szert. Mindezek közül, Servius, a ti foglalkozásokban semmi sincs meg. (25) Először is nem lehet érdemleges súlya egy ilyen jelentéktelen tudománynak, hiszen tárgyai csekély fontosságúak, jóformán az egyes betűkben és a szavak elválasztásában állanak. Másodszor pedig, még ha őseink szemében volt is valami tekintélye ennek a tevékenységnek, titkaitokat felfedték, tudományotok mindenesül megvetetté és lealázottá vált. Hogy lehet-e eljárást indítani, azt hajdan csak kevesen tudták, ugyanis a nép körében nem ismerték még a törvénykezési napokat. Nagy volt akkor a jogtudók hatalma, úgy kérdezték őket a megfelelő napok felől, mint a kaldeusokat.² Akadt aztán egy írnok, bizonyos Cn. Flavius, aki kivájta a hollók szemét, aki az egyes napokat megtanulván megismertette ezeket a néppel, s elrabolta bölcsességüket az óvatos jogtudóktól.³ Ezek tehát megdühödvén, mivel attól tartottak, miután a napok rendje általánosan ismertté vált, hogy az ő közreműködésük nélkül is lehet majd pert indítani, bizonyos mondókákat állítottak össze, hogy minden ügynél jelen lehessenek.⁴ XII. (26) Noha a leghelyesebben így történnék: „*A sabinumi telek az enyém.*” „*Nem, az enyém.*” Azután az eljárás - ezt még sem akarták.⁵ „*A TELEK*” – így szól – „*AMELY AZON A FÖLDÖN VAN, AMIT SĀBINUMINAK NEVEZNEK.*” Elég terjengősen; nos, hogyan hát tovább? „*AZT ÉN A QUIRITES RÓMAI POLGÁROK JOGÁNÁL FOGVA MAGAMÉNAK MONDOM.*” Aztán? „*EZÉRT ONNAN A TÖRVÉNY ELŐL*

¹ Cicero ismét Murena származását érinti, amit Servius – maga is *homo novus* – annak szemére vetett. Saját pályáját, amelyet *homo novus*ként befutott, nem csekély büszkeséggel említi e beszédben is; ezen karrier, noha nem példátlan, ám felettebb ritka volt, ugyanis a köztársaság utolsó három századának hatszáz *consula* között csupán tizenöt *homo novus* található (Gelzer 162.).

² Köztudott, hogy Rómában a *chaldaeusok* nem örvendtek túl nagy megbecsülésnek (Cato *agr.* 5, 4), sőt i. e. 139-ben egy *senatus consultum* alapján ki is űzték őket Rómából (Val. Max. 1, 3, 3.). Tevékenységükkel szemben Cicero is fenntartásokkal viseltetik – Cic. *div.* 2, 99. Cicero tehát itt a jogászokat egy rangsorba helyezi az csillagjósokkal.

³ Cicero a *Fasti* nyilvánossá tétele előtti időszakról beszél. A következő elbeszélés négy rövid főmondata mintegy dokumentumszerű képet kíván nyújtani a *Fasti* nyilvánosságra hozataláról. Azon kijelentéssel, hogy a *pontifex*ek ezen tudásanyagot saját befolyásuk növelése érdekében tartották titokban, általánosan elterjedt és elfogadott véleményt ismétel meg Cicero. (Cic. *De orat.* 1, 186; *Att.* 6, 1, 8.) Tehát Cicerót itt nem gyanúsíthatjuk elfogultsággal, ill. rosszindulattal. A *scriba* Cn. Flavius „*kivájta a hollók szemét*”, azaz megfosztotta az élesszerű madarakat látásuktól, tehát még a legravaszabbakat is be tudta csapni. (Adamietz 137.). Ugyanezen *sententia* máshol is előfordul Cicerónál (Cic. *Flacc.* 46.) míg azonban ott jelzi, hogy közmondást fog idézni, addig itt minden átmenet nélkül beépíti az elbeszélés folyamába (Cic. *Phil.* 13, 27; *Quinct.* 55; *Rosc. Am.* 37. 100). Leveleire jellemző, hogy átvezetés nélkül idézzen *sententiákat*: Cic. *Att.* 4, 2, 5. 8, 1; a *sententiák* használatához vö. Cic. *De orat.* 2, 258.

⁴ Azon vádponttal, hogy a jogászok csupán azért tették szükségtelenül bonyolulttá és homályossá az eljárást, hogy saját befolyásukat növeljék, máshol is találkozunk – Cic. *leg.* 2, 47.

⁵ Cicero a *legis actio sacramento in rem* egy a telek *vindicatio*jában és a per megkezdésében alkalmazott, az i. e. I. századra formalizmusában már elavultnak számító, és így tényleges létjogát veszített részét, mint

ELHÍVLAK, HOGY A KÉZRÁTÉTEL JOGÁN TULAJDONJOGOMAT JELÖLJEM.” Hogy egy ilyen locsogó pörlekedőnek mit feleljen, nem tudta az alperes. Átvált ugyanazon jogász latin fuvolás módjára.¹ „MIVEL TE ENGEM A KÉZRÁTÉTEL JOGÁN A TÖRVÉNY ELŐL ELHÍVTÁL, EZÉRT ONNAN ÉN IS ELHÍVLAK TÉGED.” Eközben a *praetor* számára is, nehogy túl jól és könnyedén érezze magát, és magától mondjon valamit, szintén megalkottak egy mondókát, amely mindenestül oktalan, ám különösképpen ebben: „MINTHOGY MINDKÉT FÉL TANÚI JELEN VANNAK, MEGMUTATOM AZ UTAT, MENJETEK AZ ÚTON.” Kéznél volt a jogtudó, akinek ki kellett tanítania őket a járandó útról. „JÖJJETEK VISSZA AZ ÚTON.”² Ugyanannak a vezetésével visszamentek. Mindez – úgy hiszem – már ama szakállas ősök számára is nevetséges volt; azon embereket, akik a megfelelő helyen megállottak, elküldeni csak azért, hogy rögtön vissza is térjenek ugyanoda, ahonnan elmentek.³ Ugyanilyen ostobasággal lett minden bevonva. „AMIKOR TÉGED A TÖRVÉNY ELŐTT MEGPILLANTALAK.” És ez: „MEGMONDANÁD-E, HOGY MELY OKBÓL KÖVETELED A DOLGOD MAGADNAK?” Amíg mindez titkos volt, szükségképpen azoktól kellett megkérdezni, akik tudták, később ilyen ostobasággal lett minden bevonva.⁴ (27) Ugyanis noha számos dolgot igen kiválóan szabályoztak törvényekkel, a legtöbbet a jogászok zsenialitása tönkretette és kiforgatta. Őseink azt akarták, hogy

a Sulpicius ellen intézett enyhébb hangvételű megjegyzések után a *iurisprudencia* elleni élesebb hangú támadás eszközét használja fel. A *legis actio sacramento in rem* leírását lásd Gai. *inst.* 4, 16–17.

¹ E hasonlat nem csupán komikus, hanem dehonesztáló is, mivel Rómában mind a színészek, mind pedig a fuvolások igen csekély megbecsültségnek örvendtek vö. Liv. 9, 30, 8.

² Azon kötelezettség, hogy a per tárgya a *magistratus* előtt legyen, minden dologra vonatkozott, azok esetében pedig, amelyeket különösebb gond nélkül oda lehetett vinni, ezen követelmény változatlan maradt. A telkek és az egyéb, a *comitium*ra nem vihető dolgok, illetve dologösszességek esetére – Gellius szerint azért, hogy az eljárás megfeleljen a tizenkéttáblás törvény előírásának: 6.5 a *SI (QUI) IN IURE MANUM CONSERUNT*, mely szerint a *manum conserere* aktusának *in iure*, azaz a törvény előtt kellett lezajlania, mind a *magistratus*, mind pedig a peres felek kimentek a telekre, hogy ott hajtsák végre a *vindicatiót*, amivel az adott telek *iusszá*, törvénykezési helyé vált. A római terület kiterjesztésével növekedett a *magistratus*ra nehezedő teher, és így a fenti eljárás már nem volt alkalmazható, tehát új megoldást igyekeztek találni: a tizenkéttáblás törvény rendelkezésével ellentétben *tacitus consensusszal* a *manum conserere* aktusát már nem *in iure* hajtották végre, hanem a felek e célból egymást elhívták a törvény elől, elmentek a telekre, és elvettek onnan egy röögöt, majd elvitték azt Rómába a *magistratus* elé, ahol végrehajtották a *vindicatiót*, mintha az egész telek a törvény előtt volna. A *manum conserere* tehát csupán bizonyos pertárgyak esetén alkalmaztatott, mintegy a *vindicatio* előkészítéseként.

³ Miként a *magistratus* is megkönnyítette a maga dolgát, úgy a felek is, ha egyetértés állott fenn közöttük azon kérdésben, hogy egy meghatározott telek felől kívántak perelni, magukkal hozták a telekről a *vindicatio*hoz majdan szükséges röögöt és a *magistratus* utasítására csupán színleg távoztak el a törvény elől. (Thür 298.)

⁴ Ismételt utalás a jogi ismeretek titkosságára, azon beállítás, mely szerint a *legis actio* megalkotása a *Fasti* nyilvánosságra hozatala után s mintegy annak ellenlépéseként történt volna, meglehetősen történetietlen. A *corpus Ciceronianum*ban más nézet is található, így pl. Cic. *Att.* 6, 1, 8.

minden nő elhatározásának ingatag volta miatt gyám hatalma alatt álljon;¹ a jogászok feltalálták hát a gyámságnak egy bizonyos fajtáját, hogy az a nők befolyása alatt álljon. Az ősök nem akarták, hogy a házközösségi kultusz kihaljjon; a jogászok zsenialitása magányos öreg férfiakat talált, hogy látszatra megkötött házasságokkal megszüntethessék a házközösségi kultuszt.² Végül pedig az egész civiljogból elhagyták a méltányosságot, magukat a szavakat pedig megtartották,³ olyannyira, hogy – mivel egy könyvben e nevet találták – úgy vélték, hogy minden nőt, aki nővétele útján kötött házasságot, Gaiának kell hívni.⁴ Már maga azon tény is különösnek tűnik számomra, hogy oly sok, s hozzá oly eszes férfi oly sok év után még mostanra sem tudta eldönteni, hogy mit kell mondani: a harmadik napon vagy holnapután, esküdtbíró vagy szakértő-esküdtbíró, a dolog vagy a per tárgya?⁵ XIII. (28) Így tehát - amint mondtam - soha nem volt meg a *consulatus*hoz szükséges méltóság e tudományban, mivel azt mindenestül kitalált és koholt dolgok teszik ki, a szükséges tekintély pedig még sokkal kevésbé. Ami ugyanis mindenki számára hozzáférhető, s egyaránt használható számomra s ellenfelem számára is, azzal semmiképpen sem lehet befolyásra szert tenni. Ezzel tehát nem csupán azon reményt vesztettétek el, hogy megtett szívességeiteket kamatoztassátok, hanem azon kérdést is, amelyet gyakran feltettek nektek, hogy „SZABAD-E TANÁCSOT KÉRNI?”. Senkit sem lehet bölcsnek tartani azon tudományban, amely Rómán kívül soha, Rómában pedig, amikor a törvénykezés

¹ Az archaikus jogból ered azon szabály, mely szerint a nőknek – életkorukra tekintet nélkül – gyámság alatt állottak (XII tab. 5, 1), azonban maga Gaius sem tartja teljességgel helytállóknak ezen indoklást, hiszen tisztában van azzal, hogy a mindennapi életben a nők is saját maguk intézik ügyeiket: Gai. inst. 1, 190.

² Cicero itt a *coemptio* következő formáiról ill. kellékeiről szól: *coemptio tutelae evitandae causa*, *coemptio sacrorum interimendorum causa*, illetve a *coemptio matrimonii causa* egy részéről. A *coemptio* a házasságkötésnek, illetve az ezzel összefüggő férji hatalom (*manus*) megszerzésének az ősi időktől kezdve a *confarreatio* mellett igen elterjedt formája volt. A házasságkötés *mancipatio*, illetve színleges eladás (*imaginaria venditio*) útján történt, ehhez öt felnőtt római polgár tanúnak, egy mérlegtartónak s maguknak a házasulandóknak a jelenlétére volt szükség – vö. Gai. inst. 1, 113; Földi–Hamza 252.

³ Ezen gondolattal rokon a Cicero által is idézett *summum ius summa iniuria* sententia (Cic. off. 1, 33), amely szerint gyakorta a szó szerint és szigorúan értelmezett jog vezet a legfőbb jogtalanságra - szó szerinti jogértelmezés ellentétes a jog általános alapelveivel (vö. Cels. D. 1, 3, 17.) Ehhez lásd J. Stroux: *Summum ius summa iniuria*. Tübingen 1963.; M. Fuhrmann: *Philologische Bemerkungen zur Sentenz 'Summum ius summa iniuria'*. In: Studi in onore die E. Volterra. II. Milano 1971; Nótári 2004 h; Nótári 2004 e 221. skk.; Nótári 2004 g 385. skk.

⁴ Utalás az ősi jog házasságkötési szertartásának egy elemére; az *auspicium*ot és a *coena nuptialis* a *domi deductio* követte, amelynek megtörténte után a vőlegény a nyilvánosság előtt megkérdezte a menyasszonyt, hogy ettől fogva hívják, amire a nő az „*Ubi tu Gaius, ego Gaia*” feleletet adta – vö. Quint inst. 1, 7, 28. (Benedek 26.)

⁵ A *praetori* perrend *formula*iban szereplő szinonimákat választja ketté Cicero, a megkettőzéseket a jogászok határozatlanságának és döntésképtelenségének tulajdonítja. (Bürge 126.) A *praetori* perhez bővebben lásd L. Wenger: *Prätor und Formel*. München 1926; Pólay E.: *A praetor szerepe a római magánjog fejlődésében*. Miskolc 1944; F. Wieacker: *Der Prätor. Gerichtsherrschaft und Rechtsgang*. Stuttgart 1961.

szünetel, semmiféle jelentőséggel nem bír.¹ Szakértőnek sem lehet senkit nevezni, mivelhogy abban, amit mindenki tud, semmiképp sem állhat fenn nézetkülönbség. Nehéznek pedig nem ítélni e dolog, hiszen igen kevés és meglehetősen érthető írott forrásban van összefoglalva. Ezért hát, ha engem feldühítetek, noha felettébb elfoglalt ember vagyok, megígérem, hogy három nap alatt jogtudóssá leszek. Hiszen amiről írásban perelnek, az mind írásba van foglalva, s még sincsen semmi olyan tömören leírva, hogy ne tudnám hozzáfűzni „AMELY TÁRGYRÓL A PER FOLYIK”, amiről pedig szóban kérnek tanácsot, arra vonatkozóan a legkisebb kockázat nélkül lehet véleményt mondani.² Ha az ember azt feleli, amit kell, úgy fog tűnni, hogy ugyanazt felelte, amit Servius; ha más feleletet ad, úgy fog tűnni, hogy ismeri az ellentmondásos joganyagot és foglalkozik vele. (29) Éppen ezért nem csupán a katonai érdemet kell formuláitok és kereseteitek fölé helyezni, hanem az ékesszólás művészetét is, amely tekintélyére nézve messze és sokban felülmúlja a ti tevékenységeket. Így hát számomra úgy tűnik, hogy kezdetben a legtöbben inkább ezt (*ti. a szónoki dicsőséget*) akarták, később pedig, mivel ezt nem voltak képesek elérni, főképp ahhoz (*ti. a jogtudományhoz*) süllyedtek alá. Miként a görög művészekről mondják, hogy azok lettek fuvolások, akik nem tudtak ianton játszani, akként mi is úgy véljük, hogy akik nem lehettek szónokká, azok fanyalodtak a jogi tanulmányokra.³ Nagy teher nehezedik a szónokra, nagy a feladata, nagy a tekintélye, ám a legnagyobb azon népszerűség,

¹ A *ius civile*nek a Rómán kívüli alkalmazhatóság tilalma Cicero korára már megszűnt, hiszen a szövetséges háború után egész Itália megkapta a római polgárjogot, azon tény pedig, hogy bizonyos időkben a törvénykezés Rómában szünetelt, természetesen nem jelentette azt, hogy a jog erre az időre érvényét, illetve hatályát veszítette volna.

² Utalás a *legis actió*kat leváltó formuláris perre, amelyben immáron az írásbeliség is szerephez jutott, s minthogy a *formula* szavai nem voltak oly szigorúan meghatározva, mint a *legis actió*ké, úgy azokat szükség szerint lehetett változtatni. Noha a későbbiekben a formuláris eljárás esetén a jogászok az *agere per formulas*, *agere per concepta verba* megjelöléseket használták (vö. Gai. *inst.* 4, 30.), Cicero itt némiképp pontatlanul fogalmaz. Megjegyzendő, hogy a *contentio* egész szövegében ez az egyetlen terminológiai lazaság, amely Bürge szerint arra vezethető vissza, hogy Cicero célja itt nem a *formula* szavainak pontos visszaadása volt, s hogy a formuláris per fejlődésének kezdetén a terminológia még nem volt oly szilárdan meghatározott, mint Gaius korában. Felettébb hatásos a formuláris eljárásra vonatkozó megjegyzések elhelyezése, hiszen míg a *legis actió*k esetében Cicero azoknak túlságosan bonyolult szerkesztését emelte ki, addig a formuláris per bemutatásakor leginkább annak egyszerű voltát a hangsúlyt, jelezve ezzel, hogy az eljárás mindenki számára meglehetősen áttekinthető s felettébb könnyen megtanulható. (Bürge 131.)

³ Kijelentését Cicero egy, a görög zenei életből vett példával is alátámasztja, amit Quintilianus idéz a hasonlatnak mint stíluseszköznek a tárgyalása során (Quint. *inst.* 8, 3, 79). A *sententias*zerű fordulat, mely szerint azokból lett *auloedus* ill. *iuris consultus*, akiket tehetségük nem jogosított fel arra, hogy *citharoedus*sá ill. *oratorrá* váljanak, azt sugallja, hogy miként a fuvolajáték elmarad a *kitharajáték* mögött, ugyanúgy a jog művelése is alacsonyabb rendű az ékesszólásnál. Mivel a *citharoedus*szal szemben jóval magasabb követelményeket állított már maga a hangszer is, így e művészeti ágban csak a valóban kiváló tehetségek érvényesülhettek, míg a kevésbé sokoldalú többség legfeljebb *auloedus* lehetett. Ezt állapítja meg Cicero a szónoki és a jogászi pálya tekintetében is; és valóban, a szónoki

amely neki osztályrészül jut. Töletek ugyanis államunk egyfajta jólétét várjuk, a szónokoktól viszont magát annak üdvét. Emellett véleményeitek és döntéseiteket az ékesszólás gyakorta megdönti, s azok a szónok támogatása nélkül nem állhatnak meg. Ha abban eléggé messzire jutottam volna, takarékosabban bánnék a dicséretével; most nem szólok magamról semmit, csak azokról, akik az ékesszólásban kiemelkednek, vagy a múltban kiemelkedtek.

XIV. (30) Ez tehát ama két hivatás, amely az embereket a közméltóság legmagasabb fokára emelheti: az egyik a hadvezéré, a másik a jó szónoké. Ez őrzi meg a béke intézményeit, az tartja távol a háború veszedelmét. Ám a többi erény, így az igazságosság, a megbízhatóság, az erkölcsösség s a mértékletesség önmagában nagy értékkel bír; mindenki tudja, Servius, hogy ezekben kitűnsz. Most viszont azon tevékenységekről fogok szólni, amelyek hivatali méltósághoz juttatnak, nem pedig az egyes emberek személyes értékeiről. Mindezen foglalkozást kitépik kezünkől, mihelyst valamely új nyugtalanság harci riadót jelez. Ugyanis – amint a tehetséges költő és igen tekintélyes szerző mondja – mihelyst megkezdődik a háború, „*kiűzik körünkből*” nem csak a ti fecsegő áltudományotokat, hanem a tudományok úrnőjét is, „*a bölcséletet, erőszak irányítja a tetteket, megvetik a szónokot*”, nem csupán az unalmas beszédűt és locsogót, hanem „*az ékes szavút, csak a szilaj katonát kedvelik*”, a ti foglalkozásotok pedig mindenestül alulmarad. „*Nem a törvény előtt, fegyverrel követelik a vagyont.*”¹ Ha tehát így áll a dolog, Sulpicius, úgy vélem, térjen ki a *forum* a hadi tábor, a béke a háború, a toll a kard, s az árny a napfény elől, államunkban azon dolog álljon első helyen, amelynek köszönhetően államunk maga is mindenek között az első.¹

(31) Cato azonban azt bizonygatja, hogy ezen eseményeket szavainkkal túlságosan felnagyítjuk, és hogy elfelejtjük, hogy ezt az egész mithridatesi háborút lotyók ellen

képzés jóval sokrétűbb, és a szónoktól elvárt ismeretek messze szélesebb körűek voltak, mint a jogászi esetében. Ramsey 211; Nótári 1999 a 94. skk.

¹ *Pellitur e medio sapientia, vi geritur res; spernitur orator bonus, horridus miles amator. Haut doctis dictis certantes nec maledictis/ miscet inter sese inimicitiam agitantes./ non ex iure manum consortum, sed magis ferro/ rem repetunt, regnumque petunt, vadunt solida vi.* Gellius e sorokat a *manum consortum* kifejezés miatt idézi (Gell. 20, 10, 4.) Ennius *Annales*-éből (Enn. Ann. 8, 269-274.). Adamik Tamás fordításában: *Innen a bölcsesség menekül, mindent csata intéz/ megvetik azt, aki jó szónok, szeretik csak a harcost./ Nem finom élccel küzdenek itt, nem a szellemes átkok/ röpködnek köztük, amikor harctérre kiállnak./ Nem kézzel vesznek jogosan, hanem ostoba karddal/ vesznek el értéket, birodalmat: törnek előre.* (Adamik 1993. 143.) Tótfalusi István fordításában: *Megfut a bölcsesség a szívekből, úr az erőszak./ jó szónok becse vész, csak a vad katonát szeretik már./ nem szíves szóval, a vetekvők csúf szidalommal/ illetik egymást, visszavonásra dühöngve szívükbe./ nem viszi perbe ügyét, ki-ki karddal dönti a dolgát./ trónra mohón támad, dulakodván durva erővel.* (In: *Római költők antológiája*. Budapest 1963. 8.

vívtuk. Ezt én egészen másképpen ítélem meg, bírák, s ezt röviden kifejtem; ugyanis nem ebben áll az ügy lényege. Hiszen ha minden háború, amit a görögök ellen viseltünk, megvetendő, úgy ne vessük ki M.' Curiusnak Pyrrhus király, T. Flaminiusnak Philippos, M. Fulviusnak az aetoliaiak, L. Paullusnak Perseus király, Q. Metellusnak Pseudophilippos és L. Mummiusnak a korinthosiaiak felett aratott diadalát!² Ha viszont ezen háborúk felette súlyosak, s az e háborúkban aratott győzelmek igen jelentősek voltak, miért veted meg az ázsiai népeket és ezt az ellenséget? A régi események feljegyzéseiből pedig azt látom, hogy a római nép talán legnagyobb háborúját Antiochus királlyal viselte; s annak a háborúnak a győztese, L. Scipio egyenlően megosztotta fivérével, Publiusszal a dicsőséget, amely elismerést ő Africa legyőzéséért előnévében viselte, fivére pedig Asia nevéből vette fel ugyanazt.³

(32) És abban a háborúban ragyogott fel ösatyád, M. Cato kiváló erénye; és mivel ő meggyőződésem szerint olyan volt, amilyennek téged is ismerlek, soha nem vonult volna Scipióval oda, ha úgy ítélte volna meg, hogy lotyók ellen kell harcolnia. S a *senatus* sem tárgyalt volna P. Africanusszal, hogy alvezérként vonuljon ki fivérével együtt, minthogy kevéssel korábban ő maga űzte ki Hannibált Itáliából, kergette el Africából, győzte le Kartágót, hatalmas veszedelemből szabadítván meg az államot, ha nem vélte volna ama háborút súlyosnak és ádáznak. XV. S ha gondosan mérlegeled, hogy Mithridates mire volt képes,⁴ hogy mit ért el, s hogy milyen férfiú volt, minden királynak, akikkel a római nép háborút viselt, messze elébe fogod helyezni e királyt, akit L. Sulla igen hatalmas és igen bátor seregével harcot kedvelő, kemény és elszánt fővezérként, hogy mást ne is említsek, békében elengedett, midőn az háborúval egész Asiát elfoglalta, akit L. Murena, ennek az embernek az apja, elszántan és éber

¹ Cicero itt mintegy békejobbot nyújt Sulpiciusnak, akit itt név szerint meg is szólít, hiszen nem csupán a *iurisprudentia*, hanem az *eloquentia* is a *forumon* kifejtett tevékenységek közé tartozik.

² M.' Curius Dentátus 275-ben Pyrrhus felett aratott győzelmét ünnepelte *triumphusszal*. T. Quinctius Flaminius 197-ben aratott győzelmet Philippos felett Kynoskephalainál, és 194-ben *triumphált*. M. Fulvius Nobiliort 187-ben az aetolusok feletti győzelme okán illette meg a *triumphus*, L. Aemilius Paulust pedig 167-ben Pydnánál aratott győzelme miatt. Q. Caecilius Metellus 148-ben győzte le Andriskost, majd 146-ban kapott jogot a *triumphusra*, L. Mummius pedig, miután 146-ban elfoglalta Korinthost, ezt ünneplendő *triumphált* 145-ben.

³ A III. Szíriai Antiochos ellen viselt háborút (192–188) Cicero mint a keleten viselt háborúk egyik legjelentősebbjét említi ki, amelyben L. Cornelius Scipiót mint hadvezért fivére, P. Cornelius Scipio Africanus is támogatta. L. Cornelius Scipio az ekkor elért eredményeiért viselhette utóbb az Asiaticus nevet. (Broughton 342. skk.)

⁴ A mithridatesi háborúkhöz bővebben lásd T. Reinach: *Mithridates Eupator. König von Pontos*. Leipzig 1895; A. N. Sherwin-White: *Roman Foreign Policy in the East 168 B. C. to A. D. 1*. London 1984; B. C. McGing: *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator King of Pontos*. Leiden 1986.

megtámadott és visszaszorítva, ám nem megsemmisítve hagyott hátra;¹ e király, miután hadi készleteinek és hadseregének megerősítésére néhány évet engedélyezett magának, oly nagy reményre és elszánásra vetemedett, hogy úgy vélte, hogy az óceánt a Fekete-tengerrel, Sertorius seregeit pedig a sajátjaival összekötheti. (33) E háborúba azért két *consult* küldtek, hogy az egyik Mithridatest üldözze, a másik meg Bithyniát védje, az egyik dolgai szárazon és vízen szerfelett szerencsétlenül alakultak, s így a király hatalmát és hímevét öregbítették; L. Lucullus cselekedetei azonban olyannyira kiűntek, hogy ennél sem nagyobb, sem pedig több megfontolással és bátorsággal viselt háborút nem tudunk említeni. Ugyanis amikor Mithridates az egész háború fő erejét Cyzicus falainál állította fel, és úgy vélte, hogy e város lesz számára Asia kapuja, amelyet feltörve és betaszítva nyitva állna előtte az egész tartomány, Lucullus mindezt oly módon hiúsította meg, hogy mind igen hű szövetségeseink városát megvédélmezte, mind pedig a hosszú ostromban a király egész haderejét felőrölte.² Hogyan? Úgy hiszed, hogy a tenedosi tengeri csata, amikor az ellenséges hajóhad feszített iramban felette ádáz vezéreivel reménnyel és vakmerőséggel eltelve Itália felé tartott, szerény összecsapással és csekély ütközettel zajlott le? Elhagyom a csatákat, mellőzöm a városok ostromait; amikor végre-valahára kiűzték országából, megfontoltságával és tekintélyével mégis elérte, hogy az örmény királlyal szövetkezvén új tartalékokkal és csapatokkal megújítsa a háborút.³ XVI. S ha most hadseregünk és fővezérünk tetteiről kellene beszélnem, igen számos és nagy csatát említhetnék; most azonban nem erről van szó. (34) Csak ezt mondom: Ha e háború, ezen ellenség, e király *megvetendő* lett volna, nem gondolta volna úgy a *senatus* és a római nép, hogy oly nagy gonddal kell vele foglalkozni, sem L. Lucullus nem viselte volna oly sok éven át oly nagy dicsőséggel e háborút, sem pedig nem bízta volna a háború befejezésének feladatát a római nép oly bölcs megfontolással Cn. Pompeiusra. Az ő összes, számtalan csatáiból számomra az tűnik legádázabbnak, amit a király ellen viselt, és a legnagyobb erőfeszítéssel vívott

¹ Cicero beállításai itt meglehetősen tendenciózus, ugyanis az idősebb Murena, aki Pirnaeus és Chaeronea ostrománál nagy érdemeket szerzett, Sulla parancsára maradt Kisázsiaiban, s miután 83-ban fosztogatásokkal felújította Mithridatesszel az ellenségeskedést, vereséget szenvedett tőle, és a harcokat Sulla utasítására be kellett fejeznie. Utóbb – mintegy kárpótlásul – Sulla 81-ben *triumphust* engedélyeztetett a számára

² 74-ben a *senatus* L. Licinius Lucullus és M. Aurelius Cotta consulokat bízta meg a Mithridates elleni háború vezetésével, Cotta 73-ban Chalcedonnál súlyos vereséget szenvedett, Lucullus azonban meghátrálásra kényszerítette a Kelet kapujának tartott Cyzicust ostromló Mithridatest.

³ Mithridates 71-ben Cabira feladásával szenvedte el döntő kudarcat, ahonnan vejéhez, Tigraneshez volt kénytelen menekülni Armeniába. Mivel Tigranes megtagadta Mithridates kiadatását Rómának, 69-ben Lucullus Armenia ellen vonult (Cic. *imp. Cn. Pomp.* 23.), ám a tigranokertai és a nisibisi győzelem után serege lázadása miatt kénytelen volt visszafordulni; s így 68-ban Mithridates visszatérhetett Pontusba.

meg. Amikor e csatából a király megfutott és a Bosporushoz menekült, ahová a hadsereg nem tudott eljutni, még végső balsorsában és szorongatottságában is megőrizte királyi címét. Így hát Pompeius, ámbár magát az országot már uralta, s minden partról és ismert erődből kiűzte az ellenséget, mégis oly nagy jelentőséget tulajdonított ezen egyetlen ember életének, hogy noha Pompeius győzelmével minden birtokolt, amit a király valaha is hatalmában tartott, elért vagy remélt, mégsem vélte addig befejezettnek a háborút, amíg őt magát az életből ki nem űzte. S te Cato, ezt az ellenséget vedted meg, akivel oly sok éven át, oly sok csatában oly sok hadvezér viselt háborút, s akinek az életét, noha elűzték és elkergették, oly nagyra tartották, hogy csak miután a halálát hírül hozták, vélték a háborút befejezettnek?¹ Azt védjük tehát, hogy L. Murena alvezérként e háborúban oly bátor lélekről, oly nagy megfontoltságról és oly hatalmas kitartásról tett tanúbizonyságot, hogy e fáradozása nem biztosít számára kevesebb, a *consulatus* elnyerésére feljogosító méltóságot, mint ez a mi *forumi* ténykedésünk.

XVII. (35) Ám a *praetori* választáson Serviust előbb hirdették ki. Még mindig mintegy írásos szerződés szerint jártok el a néppel, mintha valakinek egyszer az egyik tisztségnél megadott egy megtiszteltetést, azzal a többi tisztség esetén is tartoznék neki? Mit gondoltok, mely zúgó tengernek, mely tengersizorsónak van oly sok árja, s hullámainak oly nagy és különféle háborgása és változása, mint ahány vihar és indulat a népgyűlési választások körülményeit mozgatja? Egy nap vagy éjszaka elmúlása mindent összezavar, és nemritkán egy szóbeszéd gyenge fuvallata megváltoztatja a közvéleményt.² Gyakorta nyilvánvaló ok nélkül más történik, mint várhatnók, úgyhogy nemritkán a végkifejleten még a nép is csodálkozik, mintha nem is ő alakította volna azt így. (36) Semmi sem bizonytalanabb a tömegnél, semmi sem kifürkészhetlenebb az emberek akaratánál, semmi sem csalékonyabb a választások végső kimenetelénél. Ki gondolta volna, hogy a kiváló tehetségű, munkásságú, befolyású és nemes L. Philippust Herennius legyőzheti? A kiemelkedően művelt, bölcs és tisztességes Q. Catulust Cn. Mallius? Vagy M. Scaurust, e nagy tekintélyű férfiút, jeles polgárt és igen derék *senatort* Q. Maximus?³ S nem csupán hogy nem sejtették, hogy mindez így történik,

¹ Mithridatest, miután fia, Pharnaces és alattvalói is elpártoltak tőle, Pompeius 63 elején egy kelta zsoldossal ölette meg; a holttestet a király fia elküldte Pompeiusnak Sinopébe.

² A népgyűlés kiszámíthatatlanságát a tenger hullámverésével rokonító hasonlathoz vö. Cic. *Planc.* 7–11. 15. 72; *Cluent.* 138; *Mil.* 5. 42; *Flacc.* 57.

³ Cicero itt váratlan és előre nehezen megjósolható kimenetelű választásokra sorol példákat. A 93-as választásokat L. Marcius Philippusszal (F. Münzer: *Marcius* Nr. 75. RE XIV. 1930. 1562. skk.; Cic. *Brut.* 166. 173. 186. 301. 304. 326; *off.* 2, 59; *De orat.* 3, 4; 2, 316; *Quinct.* 72; *Planc.* 52.) szemben M. Herennius (F. Münzer: *Herennius* Nr. 10. RE VIII. 1912. 664.) nyerte. 105-ben Cn. Mallius Maximus (F. Münzer: *Mallius* Nr. 13. RE XIV. 1928. 911. sk.; Cic. *Planc.* 12) Q. Lutatius Catulusszal (F. Münzer:

hanem miután már megtörtént, nem tudták megérteni, hogy miért történt így. Ugyanis miként a viharok gyakorta bizonyos égi jel után törnek ki, ám gyakran váratlanul, nyilvánvaló magyarázat nélkül és valamely homályos okból támadnak, akképpen e viharos népgyűlési választásoknál gyakran megértjük, hogy milyen jel indította el, ám az ok gyakorta oly homályos, hogy olybá tűnik, mintha a véletlen műve lett volna.

XVIII. (37) Ha azonban mégis magyarázatot kell adni; a *praetori* tisztség esetében szerfelett hiányzott két dolog, s a *consulatus*nál mindkettő nagy hasznára vált Murenának: egyrészt az ünnepi játékok iránti várakozás, amit mind a jelentős szóbeszéd, mind pedig a többi jelölt rosszhiszemű hírverése növelt, másrészt, hogy azok, akik a provinciából és alvezérsége idejéből nagylelkűségét és rátermettségét bizonyíthatták, még nem tértek haza. A jószerencse mindkettőt a *consuli* jelöltség idejére tartogatta számára. Ugyanis egyfelől mind L. Lucullus hadserege, amely a diadalmenetre érkezett, jelen volt L. Murena megválasztásakor,¹ másfelől a *praetori* tisztség meghozta azon nagyszerű ünnepi játékokat, amelyeket a *praetori* jelöltség idején hiányoltak. (38) Talán csekély segítségnek és támogatásnak tűnik neked a *consulatus*hoz a katonák akarata? A hadsereg szavazata mind önmagában is sokaságánál fogva, mind az övéik körében szerzett befolyásnál fogva, mind pedig a *consuli* választásnál az egész római nép szemében igen nagy tekintéllyel bír; a *consuli* választásoknál a fővezéreket, nem pedig a szavak magyarázóit választják ki. Ezért van nagy súlya e beszédnek: „*Mikor megsebesültem, megerősített, megajándékozott engem a hadizsákmányból; az ő vezetésével foglaltuk el a táborn, és csaptunk össze az ellenséggel; soha nem terhelte a katonákat nagyobb megpróbáltatással, mint amit ő is magára vállalt, éppoly bátor, mint amilyen szerencsés.*” Mit gondolsz, mily nagyban befolyásolja ez az emberek véleményét és szándékát?² Valamint ha oly mértékben számítanak a hiedelmek a népgyűlési választásoknál, hogy ez idáig mindig nagy jelentősége volt az elsőként szavazó *centuria* jelzésének, mit csodálkozunk azon, hogy Murena esetében nagy jelentőséggel bírt a szerencséről szóló hír és szóbeszéd?

Lutatius Nr. 7. RE XIII. 1927. 2072. skk; Cic. *Rab.* 26; *Planc.* 12; *Brut.* 132; *De orat.* 2, 28. 3, 29.) szemben alulmaradt a *consulatus*ért vívott küzdelemben. 116-ban M. Aemilius Scaurus (Cic. *Brut.* 111; *De orat.* 1, 214; *off.* 1, 108; *Sest.* 101.) legyőzte Q. Fabius Maximus Eburnust (F. Münzer: *Fabius* Nr. 111. RE VI. 1909. 1796. skk.).

¹ A már 66-ban hazatért Lucullus *triumphusa* bizonyos *senatusi* intrikák miatt egészen 63-ig váratott magára (Gelzer: *Lucullus* Nr. 104. RE XIII. 1926. 376. skk.).

² Cicero itt Murenát mint a fáradalmak elviselésében és áldozatkészségben kiemelkedő hadvezér mintaképét állítja a hallgatóság elé; ugyanezek toposzokat más kontextusban lásd Sall. *Iug.* 100, 4; Liv. 1, 54, 4; 38, 18, 3–5. (D. Lau: *Der lateinische Begriff Labor*. München 1975. 90. skk.)

XIX. Ám ha ezt jelentéktelennek tartod, noha nagy fontosságú és a városi szavazati eredményt a katonai elé helyezed, úgy őrizkedj attól, hogy a Murena rendezte ünnepi játékok pompáját és a színházi előadások nagyszerűségét lebecsüld; nagyban hasznára váltak. Hisz minek mondjam el, hogy a népet és a műveletlen tömeget a játékok szerfelett gyönyörködtetik? Ezen cseppet sem kell csodálkozni. Viszont a tömegnek ez épp elég ok, hiszen a választás a nép és a tömeg dolga. Ezért ha a népnek az ünnepi játékok nagyszerűsége kedvére volt, nem csoda, hogy ezek (ti. a játékok) a nép körében Murena javára szolgáltak. (39) Ám ha még benrűnket is, akiket a közönséges szórakozástól tevékenységünk távol tart, és magában e foglalatosságban találhatunk számos egyéb gyönyörűséget, mégis elszórakoztatnak és lekötnek a játékok, mit csodálkozol a műveletlen sokaság felett? (40) Barátom, L. Otho, e derék férfiú a lovagrendnek nem csupán méltóságát, hanem szórakozását is helyreállította. Így hát e törvény, ami az ünnepi játékokra vonatkozik, az összes közül a legnépszerűbb, mivel e nagy tekintélyű rendnek fényével együtt gyönyörűségének hasznát is visszaállította.¹ Ezért hidd el nekem, a játékok azokat az embereket is szórakoztatják, akik tagadják, nem csupán azokat, akik beismerik; ezt jelöltségem idején én is megtapasztaltam. Ugyanis a mi jelöltségünket is segítette a színpad. S noha három *aedilisi* játékot rendeztem, mégis aggasztottak Antonius játéakai, te pedig – aki történetesen egyet sem rendeztél – azt hiszed, hogy Murena ezüst színpada, amit te kigúnyolsz, cseppet sem volt hátrányodra?²

(41) Ám legyen mindez teljesen egyenértékű, legyen egyenlő a *forumi* tevékenység a katonáival, a katonák szavazata a városiakéval, legyen közömbös, hogy valaki rendezett-e felette pompás ünnepi játékokat vagy sem; hát akkor? Úgy véled, hogy a *praetori* tisztségben a te feladatod és az övé között semmilyen különbség nem volt?³

XX. Az ő feladata volt, amit barátaidként mindannyian kívántunk neked, a jogszolgáltatás; ennek során a tevékenység jelentősége dicsőséget, a méltányos ítékezés

¹ Az itt említett, 67-ből származó, L. Roscius Otho nevéhez fűződő *lex theatralis* (Rotondi 374. sk.; Mommsen 1887–1888. III. 519. skk.; Vell. 2, 32, 3.) nem feltétlenül örvendett oly általános közkedveltségnek, mint ahogy Cicero állítja, inkább csak a *senatori* és a lovagrend körében talált kedvező fogadtatásra, hiszen a legjobb és legelőkelőbb első sorokat számukra tartotta fenn.

² Cicero itt a 69-ben *aedilisként* rendezett játékaire (*Ludi Cereales*, *Ludi Florales*, *Ludi Romani*) utal (vö. Cic. *Verr.* 5, 36; *off.* 2, 59; L. R. Taylor: *Cicero's Aedileship*. *AJPh* 60. 1939. 194. skk.). A római színházi pompához lásd H. Dierup: *Zum Ausstattungsluxus in der römischen Architektur*. Münster 1957.

³ Sulla idejétől fogva egyidejűleg nyolc *praetor* volt hivatalban, közülük kettő, a *praetor urbanus* (e tisztséget viselte Murena is) és a *praetor peregrinus* a római polgárok egymás, valamint a római polgárok és a *peregrinusok* közti vitákban láttak el jogszolgáltatói feladatot a *ius civile* és a *ius praetorium* alapján, a többi hat *praetor* a büntetőügyekben illetékes *quaestiones perpetuae* élén állt – Sulpiciusnak a *quaestio peculatus* elnöklete jutott. (Mommsen 1899. II. 193. skk.)

befolyást biztosít; e hivatalban egy bölcs *praetor*, amilyen ő is volt, igazságos döntésekkel hárítja el az őt érő támadást, és nyugodt meghallgatásokkal szerez a maga számára jóakaratot; kiváló, és a *consulatusra* képesítő tevékenységi kör, amelyben az igazságosság, a tisztesség és a közvetlenség hozta tekintélyt végül az ünnepi játékok gyönyörűsége tetőzi be. (42) Mi volt a te feladatod? Zord és kemény: a közpénzek elsikkasztásának vizsgálata, telve egyfelől könnyel és bánattal, másfelől bilincsekkel és feljelentő lajstromokkal, s kedvük ellenére kellett odakényszerítened és akaratuk ellenére ott tartanod a bírákat; egy ímököt elítéltél, és egész rendjük megnehezített érte; a sullai kedvezményeket visszavetted, sok derék férfi és szinte a polgárság fele felháborodott; a büntetéseket szigorúan szabtdad ki; akinek kedvére van, elfelejti, aki zokon veszi, emlékszik rá.¹ Végül nem akartál a provinciába elmenni. Nem feddhetem meg a te esetedben azt, amit a magam számára mind *praetorként*, mind *consulként* helyeseltem. L. Murenának a provincia sok jó kapcsolatot és kiváló hírnevet hozott. Útra kelvén Umbriában újoncozást tartott; az állam lehetőséget adott neki nagyvonalúságra, amivel élve sok választókerületet, amelyeket Umbria városai alkotnak, megnyert magának;¹ magában Galliában pedig méltányosságával és tapintatával elérte, hogy embereink a már e reménytelennek látszó követeléseket is behajthassák. Hiszen te eközben Rómában barátaidnak voltál segítségére; elismerem; ám fontold meg azt, hogy számos barát segítőkészsége alább szokott hagyni azok iránt, akikről azt tapasztalják, hogy a provinciákat megvetik.

XXI. (43) És minthogy rámutattam, bírák, hogy Murena és Sulpicius egyenlő méltósággal bírt a *consuli* jelöltséget és egyenlőtlen szerencsével a provinciai ténykedést illetően, most már nyíltan megmondom, hogy miben maradt alul barátom, Servius, és azt fogom a ti fületek hallatára is elmondani, miután már letelt a választási idő, amit neki egyedül is gyakran mondtam, amikor még nem dőlt el az ügy. Nem értesz a *consuli* pályázáshoz, Servius, gyakran mondtam neked; és azon dolgok esetében, amelyekben láttam, hogy te nagy és bátor elszánással jársz és foglalsz állást, azt szoktam volt neked mondani, hogy számomra inkább derék vádlónak, semmint bölcs jelöltnek tűnsz. Először is a vádemeléssel való riogatás és fenyegetőzés, amivel nap mint nap éltél, bátor férfiúra vallanak. Ám mind a nép véleményét megingatják a siker reményében, mind pedig a barátok igyekezetét meggyengítik. Nem tudom, miért

¹ A *peculatus*, vagyis az állami pénzek hűtlen kezelésének bűncselekményéhez lásd Földi-Hamza 575; Mommsen 1899. 446. 770. sk.; C. Brecht: *Peculatus*. RE Suppl. VII. 1940. 817-832.

történik mindig így (ugyanis nem egy vagy két, hanem igen sok esetben megfigyelték), hogy amint egy pályázó a vádemelést látszik latolgatni, úgy tűnik, hogy lemondott a tisztség eléréséről. (44) Mi van hát? Nem kell az elszenvedett jogtalanságot üldözni? De nagyon is kell; ám más időben kell pályázni és más időben üldözni. A *consul*jelölttől legfőképp azt várom el, hogy nagy reménnyel, nagy lelkesültséggel és nagy kísérettel vonuljon a Forumra és a Marsmezőre; nincsen kedvemre, ha valaki a másik pályázót megfigyeli, s ezzel előre jelzi saját vereségét, ha inkább tanúkat, mint választókat gyűjt, ha inkább fenyegető, mint behízelt beszédek hallat, ha inkább feljelent, mint mindenkit sorra köszönt, noha az új szokás szerint már mindenki szinte mindenki otthonát felkeresi és a pályázók arckifejezéséből von le következtetést, hogy láthatóan kinek mennyi bátorsága és esélye van. (45) „*Látod, milyen szomorú és csüggedt? Padlón van, kételkedik, feladta.*” Észrevétlenül e szóbeszéd terjed el. „*Tudod, hogy vádemelést fontolgat, figyel a többi jelöltet, tanúkat keres? Máshoz pártolok, mivel már ő sem bízik saját magában.*” Így bizonytalanítja el a legbelsőbb barátokat a pályázóról szóló híresztelés, felhagynak buzgalmukkal; vagy rögvest elvetik az ügyet, vagy az eljárásra és a vádemelésre tartogatják szolgálataikat és befolyásukat. XXII. Ehhez járul, hogy már maga a pályázó sem képes teljes figyeimét és minden gondját, munkáját és szorgalmát a jelöltségre fordítani. Hozzá kapcsolódik ugyanis a vádemelés tervezetése, ami nem csekély dolog, hanem bizonyosan a legjelentősebb. Nehéz dolog ugyanis megteremtene azon feltételeket, amelyekkel meg tudsz fosztani polgárjogától egy ráadásul nem is védtelen és gyenge embert, aki maga is védekezik, akit hívei, sőt, még idegenek is védenek. Mindnyájan összeseregünk ugyanis, hogy a veszélyeket elhárítsuk, és – akik nem vagyunk nyíltan ellenségei – végveszély esetén még vadidegeneknek is rendelkezésére bocsátjuk legbelsőbb barátainkat megillető segítségünket és igyekezetünket.¹ (46) Ezért én, aki megtapasztaltam a jelöltség, a védelem és a vád nyugét, rájöttem, hogy a pályázásban az igyekezet, a védelemben a kötelesség, a vádemelésben pedig a fáradság a legnehezebb. Úgy vélem tehát, hogy semmiképpen sem lehetséges, hogy ugyanazon ember a vádemelést és a *consul*jelöltséget is gondosan ellássa és előkészítse. Az egyik feladatot is csak kevesen tudják elvégezni, mindkettőt senki sem. Amikor te a jelöltség pályájáról eltérítetted és a vádolásra fordítottad figyelmedet, ha úgy vélted, hogy mindkét tevékenységnek meg

¹ Ehhez lásd Mommsen 1887–1888. II. 96. 233. III. 1076; Liebenam: *Dilectus*. RE V. 1903. 591–639; P. A. Brunt: *Italian Manpower 225 B. C.–A. D. 14*. Oxford 1971.

tudsz felelni, súlyosan tévedtél. Mely nap telt el hát úgy, miután a vádemelést elkezdted előkészíteni, hogy azt ne teljességgel e célra használtad volna fel? XXIII. A választási vesztegetésről szóló törvényt követeltél, noha rendelkezésedre állott; megvolt ugyanis a szigorúan rendelkező *lex Calpurnia*.² Alkalmazkodtunk akaratodhoz és méltóságodhoz. Ám ez az egész törvény, talán ha vádlottad bűnös volna, a vádat elősegítette volna; pályázatodat viszont gátolta. (47) Szavad a köznép számára súlyosabb büntetést követelt; ez megriasztotta az alacsony sorúak lelkét. Száműzetést kértél rendünk számára; a *senatus* engedett kívánságodnak, ám nem szívesen határozott meg a te kezdeményezésedre a köz élete számára keményebb feltételt. A betegség kifogását büntetéssel sújtották; ez sokak jóérzését sértette, akiknek vagy egészségük rovására fáradniok kell, vagy a betegség egyéb nyüge miatt az élet egyéb javairól is le kell mondaniok.³ Akkor tehát? Ki hozta e rendelkezéseket? Az, aki a *senatus* tekintélyének és a te akaratodnak engedelmeskedett, és egyáltalában az hozta, akinek a legkevésbé voltak hasznára. Úgy véled, hogy azon javaslatok, amelyeket legteljesebb támogatásom mellett a nagy számban összegyűlt *senatus* elutasított, csak kevésbé ártottak neked? A választók összekeverését, a *lex Manilia* keresztülvitelét, a befolyás, a méltóság és a választók egyenlősítését követelted. A köztisztelőben álló, s saját kerületükben és városukban befolyásos emberek igen zokon vették, hogy egy ily jeles férfi azért küzd, hogy mind a méltóság, mind pedig a befolyás minden fokát megszüntessék. Hasonlóképp azt akartad, hogy a vádló válassza ki a bírákat, hogy a polgárok titkos gyűlölete, amelyet most az elhallgatott viszályok féken tartanak, bármely mégoly jeles ember helyzete ellen is kitörhessen.⁴ Mindez egyengette számodra a vád útját, a győzelemét azonban elzárta előled.

(48) Majd minden sebek közül azon legsúlyosabbat szenvedte el tanácsom ellenére pályázatod, amelyről Q. Hortensius, e felette tehetséges ékesszóló férfiú igen bőségesen

¹ Utalás az *ambitus* miatt a *lex Tullia* alapján kiszabható tízéves *exiliumra* mint büntetésre – vö. Cic. *Sest.* 65; *dom.* 110.

² A 67-ben keletkezett, C. Calpurnius Piso nevéhez fűződő *lex Calpurnia* pénzbüntetéssel, a *senatusból* való kizárással és minden további hivatal viselésétől való eltiltással szankcionálta az *ambitust*. (Mommsen 1899. 874; Rotondi 374.)

³ A betegség miatti távolmaradás egyfelől a bírákra, másfelől pedig a vádlottakra vonatkozott, akik e kifogással akarták a pert egészen hivatalba lépésük idejéig kitolni, hogy azt követően ne legyenek *ambitus* vádjával felelősségre vonhatók. (Mommsen 1899. 214. 883.)

⁴ Sulpicius azt javasolta, hogy a *quaestiókba* ne az eddig bevett sorsolás útján kerüljenek be a tagok, akik közül adott számú ember részvétele ellen utóbb mind a vádló, mind pedig a vádlott eredményesen léphetett fel. Követelése alapján – ami később, az 55-ben keletkezett *lex Licinia de sodaliciis* révén, nagy valószínűséggel Sulpiciustól függetlenül meg is valósult (vö. Cic. *Planc.* 36–48.) – a *quaestio* tagjait a vádló válogatná össze, akik közül a vádló csupán korlátozott számban utasíthatna vissza résztvevőket. E gondolat, minthogy nagyban növelte volna az elítéltetés esélyeit, igen népszerűtlenné vált.

és nyomatékosan beszélt. Beszédem annál kényelmetlenebb helyet kapott, mivel előttem már ő is, valamint a nagy tekintélyű, szorgalmú és szónoki tehetségű M. Crassus is szólott, hogy utolsóként nem az ügy valamely részét taglalhatom, hanem az egészről kell véleményt mondanom. XXIV. Mit gondolsz azonban, Servius, milyen súlyos csapást mértél jelöltségedre, amikor a római népet azon félelembe sodortad, hogy attól kelljen tartania, hogy Catilina *consul* legyen, mialatt te jelöltségedet félretéve és elvetve a vádemelést készítetted elő? (49) Látták ugyanis, hogy nyomozol, hogy ő maga elkeseredett, barátai pedig szomorúak; észrevették, hogy megfigyeléseket tesztenek, és tanúvallomásokat vesztek fel, hogy a tanúk félrevonulnak, hogy a vádlótársak külön gyülekeznek, s ilyen körülmények között a vetélytársak arca is el szokott borulni; eközben könnyednek és vidámnak látták Catilinát, akit ifjak csapata kísért, besúgók és bérgyilkosok vettek körül, mind a katonákba, mind *consultársam* ígéreteibe – amint ő maga mondta – vetett reményeiben felfuvalkodva Arretium és Faesulae telepeseinek seregétől övezve;¹ e felette különböző jellegű tömegben kitűntek a sullai idők viszontagságai által tönkretett emberek. Arca felbőszültséget, szeme bünt, beszéde vakmerőséget sugárzott,² úgy, mintha már biztosította volna magának a *consuli* tisztséget, és otthon elrejtve tartaná. Murenát megvetette, Sulpiciust vádlói, nem vetélytársai közé számította, őt erőszakkal fenyegette, miként az államot is. XXV. (50) Ne akarjátok, hogy felemlítsem, hogy e körülmények mily félelmet és az államot illetően – ha Catilinát megválasztanák – mily kétségbeesést keltettek minden derék emberben; idézzétek ti magatok emlékezetetekbe! Hiszen emlékeztek arra, amikor ennek az elvetemült gazembernek a szavai, amelyeket állítólag egy otthonában tartott gyűlésen mondott, hogy a nyomorultaknak senki más nem lehet hű védelmezője, csak az, aki maga is nyomorult; hogy a tönkretettek és nyomorultak nem hihetnek az épek és szerencsések ígéreteinek; ezért akik felemésztett és elrabolt javaikat pótolni akarják és vissza akarják szerezni, azt tartásuk szem előtt, hogy neki milyen adósságai vannak, hogy mit birtokol, és hogy mire van bátorsága; hogy egyáltalában nem szabad bátortalannak lennie és szerfelett szerencsétlennek kell lennie annak, aki a kárvallottak vezére és zászlóvivője lesz.³ (51) Ezt követően, miután e dolgok ismertté váltak, emlékeztek, hogy előterjesztésemre egy *senatusi* határozat született, hogy ne a következő napon

¹ Catilina és kísérete jellemzéséhez lásd Cic. *Cael.* 12–14; *Cat.* 2, 5. 7–10. 18–23. 3, 16; *Sull.* 70. 75; *Sall. Cat.* 5. 14. 16, 1–3. 17. 27, 1. 28, 4. 37. 43. (Egyéb forráshelyekhez vö. Drexler 264. skk.)

² Vö. *Sall. Cat.* 15, 5.

³ E gondolatmenet egybecseng az egyebütt adott jellemzésekkel is – Cic. *Planc.* 86; *Cat.* 2, 24. 3, 25; *Sall. Cat.* 5, 7. 20, 16.

tartsuk meg a választásokat, hogy e dolgokat a *senatus*ban megtárgyalhassuk. Így tehát másnap a népesen összegyűlt *senatus*ban kérdőre vontam Catilinát és felszólítottam, hogy e dolgokról, amelyeket nekem hírül hoztak, ha akar, mondjon valamit. Ő pedig, amilyen felette nyílt mindig is volt, nem tisztázta, hanem bevádolta és gyanúba keverte magát. Ekkor ugyanis azt mondta, hogy az államnak két teste van, az egyik gyenge, feje pedig erőtlenségre, a másik erős, ám fej nélkül való; ez utóbbi, ha iránta érdemesen viselkedik, amíg ő él, nem lesz fej nélkül.¹ Felhördült a népes *senatus*, ám mégsem hozott az ügy gyalázatosságához képest eléggé szigorú határozatot; ugyanis részint azért nem voltak e döntés során bátrak, mert semmitől sem féltek, részint mert túlságosan is féltek. Örömtől diadalmaskodva kirohant a *senatus*ból, akinek onnan egyáltalán nem lett volna szabad élve kijönnie,² kiváltképp mert ugyanő ugyanabban a körben, néhány nappal korábban Catónak, e felette derék férfiúnak, aki őt megfenyegetve pert helyezett kilátásba, azt felelte, hogy ha tervei ellen tűzvészt támasztának, úgy azt nem vízzel, hanem romokkal fogja eloltani. XXVI. (52) Ekkor e dolgoktól nyugtalanítva és mivel tudtam, hogy Catilina az összeesküvőket már akkor fegyverben felvonultatta a Marsmezőre, lementem a Marsmezőre a legbátrabb férfiak legerősebb őrizetében és abban a széles és fejtűnő mellvértben, nem azért, hogy az engem megvédjen (tudtam ugyanis, hogy Catilina nem az oldalra vagy a mellkasra, hanem a fejre és a nyakra szokott célozni), hanem hogy minden derék ember felfigyeljen arra, hogy a *consult* félelemben és veszedelemben látják és – amint ez meg is történt – segítségére és védelmére siessenek. Így tehát, mivel azt hitték, hogy te, Servius, a választási küzdelemben elrenyhültél, Catilinát látták a reménytől és bírvágytól izzani; mindenki, aki távol kívánta tartani az államtól e dögvészt, rögtön Murena felé fordult. (53) Nagy jelentősége van ugyanis a *consuli* választásoknál az akarat hirtelen változásának, különösképp amikor egy derék és jelöltségét sok más tulajdonsággal is alátámasztó férfiú felé irányul. Aki nagy köztiszteletnek örvendő apjával és őseivel, ifjúságában szerénységével, ragyogó alvezérségével, *praetorként* jogszolgáltatásával, kedvelt játékaival és a provincia kiváló igazgatásával kitűnve, gondosan viselte jelöltségét, és oly módon viselte, hogy sem az őt fenyegető előtt meg nem hátrált, sem ő senkit nem fenyegetett; csoda hát, hogy nagy segítségére volt Catilinának a *consulatus* megszerzéséhez hirtelen támadt reménye? (54) Most beszédem harmadik, a választási

¹ Vö. Sall. *Cat.* 5, 4. 31, 7. 34, 2; Plut. *Cic.* 14, 6.

² Vö. Cic. *Cat.* 1, 2–6. 2, 3. 27–30; Plut. *Cat. min.* 21, 3.

vesztegetésről szóló pontja van hátra;¹ az előttem szólók tisztázták ugyan e vád alól, mivel azonban Murena így kívánta, újra kell taglalom; helyütt barátomnak, C. Postumusnak, e kiváló férfiúnak az ajándékosztogatókról szóló vádpontot és a lefoglalt pénzt,² Ser. Sulpiciusnak, e tehetséges és derék ifjúnak a lovagi *centuriákat*, M. Catónak, e minden erénnyel jeles férfinak az általa emelt vádat, a *senatusi* határozatot és az államérdeket illetően fogok válaszolni. XXVII. (55) Előbb azonban néhány dolgot, amely hirtelenjében felháborított, akarok L. Murena sorsát illetően felpanaszolni. Ugyanis, bírák, miként korábban gyakorta mind mások nyomorúságai, mind saját mindennapos gondjaim és fáradalmaim miatt azon embereket tartottam boldognak, akik becsvágyó törekvésektől mentesen nyugalmas és csöndes életre törekedtek, akként L. Murena e hatalmas és oly váratlan veszedelmei olyannyira megrázták lelkemet, hogy nem tudok sem közös helyzetünkön, sem ezen embernek az állapotán és sorsán eléggé sajnálkozni. Amikor megkísérelt családjának és öseinek hagyományos tisztségeiről e méltóság fokára is fellépni, egyrészt ama veszélybe került, hogy nem csupán a neki örökül hagyott, hanem az ő maga által megszerzett méltóságot is elveszíti, másrészt mivel új tekintélyre törekedett, régi rangját is kockára kellett tennie. (56) Már ez is elég nyomasztó, bírák, a legelkeserítőbb viszont az, hogy olyanok vádolják, akiket nem az ellenségeskedő gyűlölet vitt rá a vádemelésre, hanem a vádemelés vágya indított ellenségeskedésre. Ugyanis, hogy mellőzzem Ser. Sulpiciust, akit úgy látom, nem egy L. Murenától elszenvedett jogtalanság, hanem a tisztségért vívott küzdelem sarkallt, vádolja atyai barátja, L. Postumus, amint ő maga mondja, régi szomszédja és barátja, aki barátságukra számos okot sorolt fel, ám az ellenségeskedésre egyet sem tudott említeni; vádolja Ser. Sulpicius, bajtársa fia, akinek tehetsége minden atyai barátjának erősségéül kellene szolgáljon; vádolja M. Cato, aki Murenának soha semmilyen ügyben nem volt ellenfele, s aki azon céllal született ebbe az államba, hogy segítsége és tehetsége sokaknak, még vadidegeneknek is javára, s alig akár egyetlen ellenségnek is

¹ A *reprehensio vitae* (11–14) és a *contentio dignitatis* (15–53) részek után Cicero rátér a *probatióra* (54–83), amelyben azonban először hosszabban kitér a vádlók személyére, és különös részletességgel bírálja Cato rideg sztoicizmusát (58–66), s csupán ezt követően reflektál a tényleges vádpontokra (67–77), majd ismét a *res publicának* Catilina általi fenyegetettségére irányítja a figyelmet.

² Az osztogatók, a *divisores* feladata eredetileg a népet illető adományok kiosztása volt az egyes *tribusokban*, utóbb azonban a vesztegetési pénzek szétosztására használták őket a jelöltek. Ha e tevékenységük során tettek is érték őket, még úgy is igen körülményes volt a pénz eredetének a bizonyítása – Cic. *Planc.* 37–48. 55. (Mommsen 1887–1888. III. 196; Mommsen 1899. 869. sk; Liebenam: *Divisor.* RE V. 1903. 1237. sk.)

romlására szolgáljon.¹ (57) Először tehát Postumusnak felelek, aki nekem olybá tűnik, nem tudom, hogyan, a *praeturára* pályázva ráront a *consul*jelöltre, mint az átugró lovas lova a négyesfogatban.² Ha vetélytársai semmit sem vétettek, méltóságukat azzal ismerné el, hogy feladja a versenyt; ha azonban közülük valaki ajándékokat osztogatott, úgy egy barátot kell szereznie, lévén hogy szívesebben üldözi mások jogsértéseit, mint a sajátját. *POSTUMUS ÉS AZ IFJABB SERVIUS VÁDJAIRÓL. XXVIII.* (58) Most térek rá M. Catóra, az egész vád fő támaszára és erősségére; aki azonban oly kemény és elszánt vádló, hogy sokkal inkább tekintélyétől, semmint vádjaitól kell tartanom.³ E vádló esetében, bírák, először is azt fogom kérni, hogy L. Murenának ne ártson sem Cato méltósága, sem az előtte álló *tribunusi* tisztség, sem egész életének ragyogása és tekintélye, s hogy ne egyedül neki legyenek kárára M. Cato erényei, amelyekre azért tett szert, hogy sokaknak javára lehessen.⁴ Kétszer volt már *consul* P. Africanus, s e birodalom két rettenetét, Carthagót és Numantiát pusztította el, amikor vádat emelt L. Cotta ellen.⁵ Kivételes szónoki képességet, kivételes tisztességet, kivételes feddhetetlenséget és oly nagy tekintélyt mondhatott magáénak, mint amilyen a római nép birodalmának volt sajátja, amit az ő tevékenysége védelmezett meg. Gyakran hallottam az öregeket azt emlegetni, hogy a vádló kivételes méltósága nagyban L. Cotta javára szolgált. Nem akarták azon felette bölcs emberek, akik akkor abban az ügyben ítélkeztek, hogy valaki úgy veszítse el a pert, hogy olybá tűnjék, mintha ellenfele szerfelett nagy erényei győzték volna le. (59) Hogyan? Nemde megmentette a római nép (hiszen így tartja a hagyomány) Ser. Galbát dédatyádtól, a felette kiváló és hatalmas

¹ Ugyanezen, a sors által a köz javára küldött férfiú toposzát lásd Pompeiusról – Cic. *imp. Cn. Pomp.* 42; Scipióról – Cic. *har. resp.* 6; Mariusról – Cic. *Sest.* 50; Q. Metellusról – Cic. *Cacl.* 59; Caesarról – Cic. *Phil.* 12, 9; Milórról – Cic. *har. resp.* 6; *Mil.* 30.

² E hasonlattal Cicero azon szokásra utal, amely szerint a lovas (*desultor*) a versenyen két lovat használt, amelyeket állandóan cserélt. (Suet. *Iul.* 39, 2; Pollack: *Desultor.* RE V. 1903. 255–259.)

³ Cato Uticensishez bővebben lásd W. Hemmen: *Das Bild des M. Porcius Cato Uticensis in der antiken Literatur.* Diss. Göttingen 1954; P. Pecchiura: *La figura di Cato Uticense nella letteratura latina.* Torino 1965. Ezzel hívja fel Cicero a bírák figyelmét a vád egyik képviselője és a vádlott közti felette egyenlőtlen helyzetre, ami nem is annyira a vád súlyosságára, hanem Catónak a tényállás szempontjából jogilag irreleváns, ám a per kimenetelét befolyásolható tekintélyére vezethető vissza. Vö. Cic. *Quinct.* 1, 72. Más helyütt Cicerónak magának kellett azon vélemény ellen érvelnie, hogy a védelmet ellátva pusztán személyével túl nagy nyomást fejt ki a bírákra. Vö. Cic. *Sull.* 21.

⁴ Cato nem sokkal a beszéd elhangzása után, december 10-én kezdte meg *tribunusi* működését; számos híve ösztökölte e tisztség elvállalására (vö. Plut. *Cat. min.* 20.). Cicero itt három pontban foglalja össze Cato tekintélyének okait, s ezekről nagy elismeréssel szól, nyilvánvalóan azok perbeli befolyásának csökkentésének és Murena támogatásának céljával.

⁵ P. Cornelius Scipio Aemilianus Africanus Minor (bővebben lásd F. Münzer: *Cornelius* Nr. 335. RE IV. 1900. 1439–1462.) 146-ban rombolta le Karthágót és 133-ban pusztította el Numantiát. Scipio 132 és 129 között emelt vádat de repetundis L. Aurelius Cotta ellen, a védelmet Q. Metellus Macedonicus látta el – a per a vádlott felmentésével végződött. Vö. Cic. *div. in Caec.* 69.

férfiútól, M. Catótól, aki annak vesztére tört?¹ Ebben az államban a vádlók túlon túl nagy hatalmának mind az egész római nép, mind pedig a bölcs és messze a jövőbe tekintő bírák mindig ellenálltak. Nem akarom, hogy a vádló hatalmat, valamilyen túlerőt, kiemelkedő tekintélyt vagy túl nagy befolyást vigyen a perbe. Legyen mindennek szerepe az ártatlanok megmentésében, a gyengék védelmében s a bajbajutottak megsegítésében, a polgárokat fenyegető veszedelemben és pusztulásban azonban utasítsuk vissza. (60) Ugyanis ha valaki azt táíálná mondani, hogy Cato nem szánta volna el magát a vádemelésre, ha az ügy felől előbb nem ítélt volna, méltatlan feltételt és szerencsétlen helyzetet teremtené a veszedelemben forgó emberek számára, bírák, ha úgy vélné, hogy a vádló véleményét egyfajta, a vádlott elleni előzetes ítéletnek kell tekinteni.²

XXIX. Nem feddhetem meg felfogásodat, Cato, erényedről alkotott egyedülállóan kiváló véleményem miatt; egyes pontokat azonban talán alakíthatok, és egy kissé kijavíthatok. „*Nem sokat hibázol*”, mondta az idősebb mester a kiváló férfiúnak, „*de hibázol; ki tudlak igazítani.*”³ Ám én téged nem; a leghelyesebben úgy mondanám, hogy semmiben sem hibázol, sem pedig nem jársz el úgy semmilyen ügyben sem, hogy olybá tűnj, mint akit inkább ki kell javítani, mint egy kissé útba kell igazítani. Hiszen maga a természet ruházott fel becsülettel, szigorral, önfegyellemmel, lelki nagysággal, igazságossággal, vagyis minden erénnyel, s tett nagy és kiváló emberré. Ehhez járult egy nem mérsékelt és nem engedékeny, hanem egy, számomra egy kissé szigorúbbnak és keményebbnek tűnő tanítás, mint amit akár a valóság, akár a természet eltűr.⁴ (61) És mivel e beszédet nem egy műveletlen sokaság, vagy valamely paraszti gyülekezet előtt kell megtartanunk, e bölcseleti tanokról, amelyek mind számomra, mind számotokra

¹ A Scipióval vont párhuzam után, ami kétségtelenül igen megtisztelő volt Cato számára, ám ugyanakkor nem nélkülözte a kritikai felhangot sem, Cato maiorhoz hasonlítja a vádlót. Vö. Cic. *Mur.* 32. 66. Servius Sulpicius Galba 151-ös hispaniai praetorsága idején – a már korábban született megállapodással ellentétben – nagy mézárilást vitt végbe, amiért C. Scribonius Libo *tribunus plebis* Cato támogatásával vádat emelt; Galbát, akinek védekezése bővelkedett a hatásvadász elemekben, felmentették, és 144-be a *consuli* tisztségig vitte – vö. Cic. *Brut.* 89.

² Természetesen az is elképzelhető volt, hogy Cato valóban Murena bűnösségéről kialakított személyes meggyőződése miatt szánta rá magát a vádemelésre, és köztudott, hogy Cato erkölcsi ítéletei igen nagy súllyal estek a latba – vö. Plut. *Cato min.* 19. Ebben az esetben pedig Cicerónak Cato sztoikus értékítéletét kellett valamiképpen relativizálnia, illetve életidegenként beállítania – vö. Cic. *parad.* 1.

³ Az idézet eredete nem határozható meg teljes biztonsággal, bizonyos vélemények szerint egy ismeretlen tragédiából, más nézetek szerint Accius *Myrmidones* című drámájából származik, a két fél, akik között a párbeszéd zajlik, feltehetően Achilles és Chiron vagy Phoinix – vö. Adamietz 204.

⁴ Cicero technikája itt válik teljesen világossá, amennyiben elválasztja egymástól Cato természet adta erényeit és a sztoikus filozófiából merített nézeteit, szigorúan elkülönítve magát a bölcselet elméletét és az azt gyakorló embert; ezáltal nyugodtan bírálhatja a sztoicizmus rigorozitását anélkül, hogy ezzel Cato személyes tekintélyét csorbítaná. A valóság (*veritas*) és a természet (*natura*) viszonyához vö. Cic. *fin.* 4, 55.

ismertek és kedvesek, egy kissé bátrabban fogok értekezni. Tudjátok meg, bírák, hogy M. Cato esetében ezen erények, amelyeket isteninek és kiválónak látunk, természetének sajátjai, azok pedig, amelyeket olykor hiányolunk, nem természetének, hanem mesterének tudhatók be. Volt egyszer ugyanis egy kiváló tehetségű férfiú, Zeno, s azokat, akik tanításait követik, sztoikusoknak nevezik.¹ Az ő alapelvei és tanításai ilyesfélék: a bölcslet sohasem befolyásolja a részvét, soha senkinek nem bocsátja meg vétkét; csak a balga és könnyelmű ember irgalmas; egy férfit könnyörgéssel sem megindítani, sem megengesztelni nem lehet; egyedül a bölcsnek, legyenek bár nyomorékok, szépek, legyenek bár koldusszegények, gazdagok, és szolgáljanak bár rabszolgaként, királyok; minket pedig, akik nem vagyunk bölcsnek, szökevényeknek, száműzötteknek, ellenségeknek s végül örülteknek mondanak; azt vallják, hogy minden bűn azonos súlyú, hogy minden vétek gyalázatos gaztett, hogy éppoly súlyosan vétkezik, aki egy házikakast öl meg anélkül, hogy erre szüksége volna, mint az, aki apját fojtja meg; s hogy a bölcs soha nem csupán sejt valamit, semmit nem bán meg, semmilyen dologban nem téved, és sohasem változtatja meg véleményét.² XXX. (62) Ezen alapelveket tette magáévá e jeles tehetségű férfiú, M. Cato kiváló műveltségű mestereitől vezetve, nem azért, hogy megvizsgálja, miként a többség, hanem hogy ezek szerint éljen. Az adóbérlők kérnek valamit; őrizkedj attól, hogy befolyásod bármiképp is érvényesüljön.³ Néhány nyomorult és balsors sújtotta könnyörgő jön hozzád; elvetemült bűnös volnál, ha bármit is a részvéttől indítatva tennél. Valaki megvallja, hogy vétkezett, és bűnének bocsánatát kéri; a megbocsátás elvetemült gaztett. Ám vétke csekély. Minden bűn egyenlő súlyú. Kimondtál valamit; kőbe vésetett és elhatározottat. Nem a tényállás befolyásolt, hanem a véleményed; a bölcsnek semmiről sem csupán véleménye van. Valamely dologban tévedtél; úgy hiszi, gyalázod. E bölcslet ezeket mondja nekünk: „Azt mondtam a senatusban, hogy a consuljelölt ellen vádat fogok emelni.” Haragodban mondtad. „A bölcs” – mondja – „sohasem haragos.” A körülmények miatt. „Csak a galád” – mondja – „csap be mást hazugsággal;

¹ A személy és a bölcsleti iskola elegáns elkülönítését Quintilianus is nagy elismeréssel említi – vö. Quint. inst. 11, 1, 70. Cicero itt értelemszerűen a ciprusi származású Zénón által 300 körül Athénben alapított sztoikus iskolára utal; a következőkben ezen irányzat tanításait nem rendszerükben és tárgyszerűen mutatja be, hanem a retorikai szituáció által követelt tendenciózus megvilágításban.

² A *gallus gallinaceus* köznapi kifejezés, ennek használatával Cicero a szatirikus hangvételt kívánja élesebbé tenni. Vö. Cic. parad. 20-24; Hor. Sat. 1, 3, 76-124.

³ A *publicanusokhoz* és a lovagrendhez bővebben lásd E. Badian: *Publicans and Sinners*. Oxford 1972; C. Nicolet: *L'ordre équestre a l'époque républicaine (312-43 av. C.)*. Paris I. 1966. II. 1974. Nem tudhatjuk biztosan, hogy Cicero itt egy konkrét esetre kíván-e utalni, vagy pedig csupán Cato életvitelének általános elveire kreál egy példát, tény azonban, hogy 61-ben Cato szigorúan megtagadta a senatusban az asiai adóbérlők kérésének teljesítését – vö. Cic. Att. 1, 17, 9.

véleményünket megváltoztatni rút dolog; megkönyörülni bűn; irgalmazni gaztett." (63) A mi mestereink azonban (beismerem ugyanis, Cato, hogy ifjúkoromban, bizonytalan lévén tehetségem irányultságában, magam is kerestem a bölcselet támaszát) a mi tanítóink, hangsúlyozom, Platón és Aristotelés követői,¹ e mértéktartó és józan emberek azt mondják, hogy a bölcs esetében is bír némi befolyással a baráti kegy; hogy a könyörület derék emberre vall, hogy a bűnök fajai különbözőek és különfélék a büntetések is: hogy az állhatatos embernél is van tere a megbocsátásnak; hogy gyakran a bölcsnek is csupán sejtése lehet arról, amit nem tud; hogy időnként haragos, hogy meg lehet kérlelni és ki lehet engesztelni, hogy időnként, ha helyesebb, megváltoztatja azt, amit mondott, hogy néha eltér saját véleményétől; s hogy minden erénynek egyfajta középster szabja meg a mértékét. XXXI. (64) Ha e tanítókhoz adott természetteddel, Cato, jó szerencséd elvitt volna, nem volnál ugyan sem derekabb férfiú, sem bátrabb, sem fegyelmezettebb, sem pedig igazságosabb (hiszen nem is lehetnél), de egy kissé jobban hajlanál a szelídségre. Nem emelnél vádat egy szerfelett tisztességes, s a legnagyobb méltósággal és tekintéllyel felruházott ember ellen, amikor erre sem ellenséges viszony, sem valamely jogsérelem nem sarkall; hanem úgy vélnéd, mivel a sors ugyanarra az évre állított örvöl téged és L. Murenát, hogy téged övele az állam valamely kapcsa összefűz; s amit a *senatus*ban fenyegetően mondtál, azt vagy nem mondtad volna, vagy ha mégis kijelentetted volna, enyhébben értelmeznéd. (65) Téged magadat is – amennyire véleményem szerint előre valószínűsíthetem –, akit most kedélyed szenvedélyessége felkavart, természeted és tehetséged ereje felbátorított, és a friss bölcseleti tanulmányok felhevítettek, majd a tapasztalat megváltoztat, az idő szelídebbé, s a kor elnézőbbé tesz. Nekem ugyanis úgy tűnik, hogy a ti mestereitek és az erény tanítói a kötelességek határait csupán azért tolták ki egy kissé távolabbra, mint azt a természet akarná, hogy amikor lelki erőnket a végsőig megfeszítjük, mégis ott álljunk meg, ahol illendő. „*Semmit sem bocsáthatsz meg!*” Bizonyos dolgokat igen, ám nem mindent. „*Semmit sem engedhetsz meg szívességből!*” Inkább akkor állj ellen a szívesség kérésének, amikor a kötelességtudás és a hűség megköveteli! „*Ne indítson meg a részvét!*” Igen, másképp megszűnnék a szigor, ám mégis megilleti bizonyos dicséret az emberiséget. „*Tarts ki véleményed mellett!*” Valóban, hacsak valamilyen helyesebb vélemény le nem győzi a tiedet. (66) Ilyen jellemű volt Scipio is, aki nem

¹ Egyéb beszédeiben ugyanakkor nem ritkán alkalmazza a *dissimulatio eruditionis* fogását, ehhez bővebben lásd Adamietz 205. Cicero itt nem tesz különbséget a platóni és az aristotelési bölcselet, valamint ugyanazon iskola különböző korszakai között – vö. Cic. *De orat.* 3, 67.

bánta ugyanazt tenni, mint te, s otthonában lakott a nagy műveltségű férfiú, Panaitios;¹ az ő szavai és alapelvei, noha azonosak voltak azokkal, amelyekben neked gyönyörűséged telik, mégsem szigorúbbá, hanem – amint az öregektől hallottam – a legszelídebbé tették. Ki volt pedig kedvesebb és kellemesebb, mint C. Laelius, noha ugyanabból az iskolából került ki, s ki volt ugyanakkor szilárdabb és bölcsőbb nála?² Elmondhatnám ugyanezt L. Philusról és C. Galusról, ám téged most saját otthonodba kívánlak vezetni.³ Úgy véled, bárki lehetett kellemesebb, közvetlenebb és tapintatosabb mindenfajta emberi érintkezésben, mint dédatyád, Cato? Amikor az ő kiváló erényéről igazan és meggyőzően beszéltél, követendő, házadból való példaképnek mondtad. Otthonodban tehát példaképként áll előtted, mégis természetének hasonlósága tudott inkább terád, aki tőle származol, mint bármelyikünkre, átszállni; követendő példaként azonban éppen úgy áll előttem is, mint teelőtted. Ám azzal, ha kedvességét és könnyedségét szilárdságodhoz és komolyságodhoz vegyítenéd, e tulajdonságaid, amelyek már most is tökéletesek, nem lennének jobba, viszont biztosan kellemesebbé válnának. XXXII. (67) Ezért, hogy ahhoz, amit elkezdtem visszatérjek, hagyd el az ügyből a *Cato* nevet, ne használd hatalmadat, tartsd távol tekintélyedet, amelynek a peres ügyekben vagy semmilyen, vagy csak jótékony befolyással szabad bírnia, harcolj velem magukat a vádpontokat illetően. Mi miatt emelsz, Cato, vádat, miért bocsátkozol perbe, mit hozol fel vádként? Választási vesztegetés miatt emelsz vádat; azt én sem veszem védelmembe. Megfeddsz, hogy ugyanazt védem, amit törvényben büntetéssel sújtottam. A választási vesztegetést büntettem, nem az ártatlanságot; a választási vesztegetés miatt pedig veled együtt fogok vádat emelni, ha akarod. Azt mondtad, hogy az én előterjesztésekre hozták e *senatusi* határozatot, amely szerint a *lex Calpurniába* ütközőnek kell tekinteni, ha pénzzel megvesztegetettek vonulnak ki a jelölt fogadására, ha felbérelt emberek követik seregestül, ha gladiátori viadalokra a köznépek körzetenként juttatnak helyeket, és ha a köznépet lakomával vendégelik meg.⁴ Tehát ha

¹ Arról itt természetesen nem szól Cicero, hogy Panaitios egy sokkal mérsékeltebb álláspontra helyezkedett mindazon etikai kérdésekben, amelyekben perbeli ellenfele a régi sztoa nézeteit tette magáévá – vö. *Cic. fin.* 4, 78. Panaitioshoz mint a *grex Scipionis* tagjához vö. *Cic. rep.* 1, 34.

² Laelius melléknévhez (*Sapiens*) vö. *Cic. Lael.* 6; *fin.* 2, 24. Laelius személyiségének fontos eleme volt a *hilaritas* és a *lenitas* is – vö. *off.* 1, 108, *De orat.* 3, 28; *Hor. Sat.* 2, 1, 72. Laeliushoz bővebben lásd F. Münzer: *Laelius* Nr. 3. RE XII. 1924. 404-410.

³ L. Furius Philus (*consul* 136-ban) és C. Sulpicius Galus (*consul* 166-ban) személyiségére Cicero nem tér ki bővebben, mivel a sztoához fűződő kapcsolatuk nem volt olyan szoros, hogy abból a példázat számára messzemenő következtetéseket tudott volna levonni.

⁴ A választási küzdelem idején Cicero kezdeményezésére született egy *senatus consultum*, ami feltehetően még a *lex Tullia* előtt született, hiszen tartalmát tekintve a *lex Calpurnia* magyarázatául szolgált. A Cicero által itt felhozott vétségek csupán a választási vesztegetés vádjának kisebb súlyú, enyhébb

a *senatus* így ítéli meg, hogy ez törvénybe ütközően történt, ha megtörtént, úgy dönt; amire semmi szükség nincsen, hogy ezzel a jelölteknek jár a kedvében; ugyanis felette kérdéses, hogy mindez megtörtént-e avagy sem, ha megtörtént, úgy senki sem kételkedik abban, hogy a törvénybe ütközik. (68) Nevetséges tehát, hogy ami kétséges, azt bizonytalanul is hagyjuk, ami pedig senki számára nem lehet kétséges, afelől ítélkezünk. És e döntés az összes jelölt kérésére született, s így a *senatusi* határozatból nem állapítható meg, hogy kinek áll az érdekében, sem pedig, hogy ki ellen irányul. Ezért bizonyítsd be, hogy L. Murena mindezt elkövette; akkor elismerem neked, hogy törvénybe ütközően történt.

XXXIII. „Sokan mentek ki eléje, amikor a provinciából visszatért.” A *consul*jelölteknel ez így is szokás; van-e azonban olyan, aki elé, amikor hazatér, senki sem megy ki? „*Mi volt ez a nagy tömeg?*” Először is, ha nem tudnék neked magyarázatot adni róla, mi csodálkoznivaló van azon, hogy egy ily jeles hazatérő férfiú, egy *consul*jelölt elé sokan kimennek? Ha ez nem történt volna meg, sokkal inkább kellene csodálkozni. (69) Hogyan? Ha még azt is hozzátenném, ami a szokásjoggal nem áll ellentétben, hogy sokakat kértek is erre s – noha ebben az államban a legegyszerűbb emberek fiait kísérendő, gyakran még késő éjszaka, felkért emberek szoktak jönni a város széléről – vajon bűnös vagy furcsa dolog-e az, hogy nem vették zokon az emberek, hogy a harmadik órában ki menjenek a Marsmezőre, kiváltképp mivel egy ily jeles férfiú nevében kérték fel őket? Hogyan? Ha minden társaság odament, akik soraiból most sokan bíróként ülnek itt? Hogyan? Ha rendünkből sok igen tekintélyes ember? Hogyan? Ha azon felette szolgálatkész tömeg, amely senkit nem enged tiszteletadás nélkül belépni a városba, ha a jelöltek egész serege, s ha végül maga a vádlónk, Postumus is igen csak nagy csapattól kísérve jött meg, mit kell e sokaságon csodálkozni? Nem említem fel a véenceket, a szomszédokat, a kerület lakosait, Lucullus egész seregét, amely azokban a napokban érkezett meg a diadalmenetre; csak azt állítom, hogy e szolgálatban az ingyenes tömeges részvételnek nem csupán az nem volt soha híjával, aki erre méltó volt, hanem az sem, aki ezt kívánta. (70) Azonban sokan kísérgették. Bizonyítsd be, hogy díjazás fejében; akkor elismerem, hogy bűncselekmény. Ennek híján pedig miért kárhoztatod? XXXIV. „*Mi szükség van*” – mondja – „*a kísérőkre?*” Tőlem kérdezed, hogy mi szükség arra, amit mindig is igénybe vettük? A szegény sorsú

részcselekményeit képezték (ezek a Rómába bevonuló jelölt állítólagosan fizetett kíséretére, a fizetett hívek kíséretet képező csoportjára és a gladiátori játékokra kiosztott helyekre vonatkoztak), ugyanis a jelentősebb vádak már Postumius cáfolta.

embereknek egyetlen lehetőségük van arra, hogy rendünknek valamilyen szolgálatot tegyenek vagy viszonzzanak: jelöltségünk idején nyújtott fáradozásuk és kíséretük. Nem lehetséges ugyanis, és kérni sem szabad sem tőlünk, sem a római lovagoktól, hogy jelölt barátait egész álló nap kísérvék; ők, ha otthonunkban felkeresnek, ha olykor elkísérnek a Forumra, ha egy oszlopsornyi távra méltatnak, már úgy vélhetjük, hogy gondos figyelemben és megbecsülésben részesítettek; alacsony sorú és nem elfoglalt barátaink sajátja, akik nagy számban állnak a derék és segítőkész férfiak rendelkezésére.

(71) Ne vedd hát el az alacsony rangú emberektől szolgálatuk e gyümölcsét, Cato; engeddd meg, hogy akik mindent tőlünk remélnek, azok is bírjanak valamivel, amit nekünk nyújthatnak. Ha a szavazatukon kívül semmi egyébük nem volna, úgy hálájuk, szavazatuk ellenére keveset érne; s végül ők, amint maguk szokták mondani, nem védhetnek bennünket a bíróságon, nem vállalhatnak értünk kezességet, nem hívhatnak meg otthonukba, mindezt tőlünk várják, s úgy vélik, hogy azt, amit tőlünk kapnak, csak e fáradozásukkal egyenlíthetik ki. Ezért álltak ellen mind a *lex Fabiának*, ami a kísérők számát korlátozta, mind annak a *senatusi* határozatnak, amely L. Caesar *consulsága* idején született.¹ Nincsen ugyanis oly büntetés, ami az alacsony sorú emberek igyekezetét a szolgálat e régi szokástól eltántoríthatná. (72) „*Viszont kerületeként helyeket osztottak ki a látványosságokra és sokakat nyilvánosan lakomára hívtak.*” Ezt ugyan, bírák, Murena egyáltalában nem tette, barátai azonban szokás szerint és mértékkel megtették; mégis e dolog maga figyelmeztetőleg emlékeztet arra, Servius, hogy e panaszokat a *senatusban* előadván hány szavazatot vitt el tőlünk. Volt-e azonban akár a mi, akár apáink korában oly idő, amikor – ez legyen bár akár választási vesztegetés, akár bőkezűség – ne történt volna meg, hogy a cirkuszban és a *forumon* helyet biztosítsunk barátainknak és kerületi szomszédainknak?² Az alacsony sorú emberek kerületi szomszédaitól ezt ősi hagyomány szerint kapták...

XXXV. (73)³ ... s a mesteremberek vezetője egyszer színházi helyet ajándékozott kerületi szomszédainak, milyen határozatot kell hozni azon előkelő férfiak ellen, akik a cirkuszban teljes páholyokat rendeztek be kerületi szomszédaik kedvéért? Mindezen a kísérőket, a cirkuszi előadásokat és a lakomákat illető vádakot a tömeg a te alkalmatlan és túlzott igyekezetednek tulajdonítja, Servius; ezeket illetően pedig Murenát a *senatus*

¹ Az itt említett *lex Fabia* valószínűleg 64-ben, L. Caesar *consulságának* évében keletkezett, és a kíséret tagjainak számát volt hivatott keretek közé szorítani. (Mommsen 1899. 871; Rotondi 378. sk.)

² A *circus* leginkább a lóversenyeknek adott otthont, a *forumon* – az *amphitheatrumsok* megépítése előtt – olykor gladiatori játékokat rendeztek. (K. Schneider: *Gladiatores*. RE Suppl. III. 1918. 760–784.)

³ A szövegben itt található *lacuna* nagysága nem teszi lehetővé a *textus* rekonstrukcióját.

tekintélye védi. Hogyhogy? Vajon a *senatus* büntettnek véli, ha valakit fogadni kivonulnak? Nem, de ha pénzért. Bizonyítsd be! Ha sokan kísérik? Nem, csak ha fizetik őket. Leplezd le! Ha az előadásra helyeket, vagy a lakomára meghívást adnak? A legkevésbé sem, kivéve, ha sokaknak. Mit jelent, hogy sokaknak? Mindenkinek. Tehát ha L. Natta, ezen előkelő származású ifjú, akiről látjuk, hogy már most milyen tehetség, s hogy milyen férfiúvá fog válni,¹ a lovagi *centuriák* körében e baráti szívességgel és a jövőre nézve is kedves akart lenni, úgy ezt nem lehet mostohaapjának hibájául vagy bűnéül felróni, sem ha egy Vesta-szűz, Murena közeli rokona lemondott a javára helyéről a gladiátorjátékoknál, nemde ő is tisztességesen járt el, Murena pedig mentes e hibától. Mindezen dolgok rokoni szívességek, az alacsony sorúaknak juttatott kedvezmények és a jelöltekre rótt kötelezettségek.²

(74) Velem azonban zordan és sztoikusán érvel Cato, nem tartja helyesnek, hogy a jóakaratot vendéglátással szerezzük meg, és azt állítja, hogy az emberek ítéletét tisztségekre pályáztatva nem szabad szórakozásokkal megvesztegetni. Tehát ha valaki jelöltsége okán meghív asztalához, azt el kell ítélni? „Természetesen” – mondja ő – „azáltal pályázol a legfőbb hatalomra, a legnagyobb tekintélyre, az állam kormányzására, hogy az emberek érzekeinek kedvezel, kedélyüket elbájolod, és szórakozásokat nyújtasz nekik? Vajon” – mondja – „a kerítés jutalmát kérted a kéjvágyó ifjúság egy csapatától, vagy a földkerekség feletti hatalmat a római néptől?” Rettenetes beszéd; viszont mind a gyakorlat, mind az élet, mind a szokás, mind pedig maga az állam elutasítja. Ugyanis sem a spártaiak, ezen életmód és beszéd szerzői, akik mindennapi étkezéseiknél fapadokon fekszenek, sem pedig a krétaiak, akik közül fekvő még senki sem étkezett, nem tartották kézben jobban államukat, mint a római nép, amely elválasztotta egymástól a szórakozás és a munka idejét; az előbbieket közül az egyiket seregünk egyetlen megjelenésre megsemmisítette, a másik hatalmunk védelme alatt őrzi életmódját és törvényeit.³ XXXVI. (75) Ezért, Cato, ne korhold túlon túl

¹ Cicero utóbb maga is kénytelen volt belátni, hogy elhamarkodottan nyilatkozott L. Natta jellembeli kiválóságáról, ugyanis 58-ban, újonnan választott *pontifex*ként készséggel segédkezett sógorának, Clodiusnak a száműzött Cicero házában botrányos és jogtalan *consecratio*jában. (Cic. *dom.* 118. 134; *Att.* 4, 8 a, 3.)

² A *senatorokat*, a lovagokat, a *magistratusokat* és a *virgines Vestales* előre fenntartott helyek illették meg, a többi – elvileg ingyenes, ám korlátozott számú – hely elosztásáról nem tudósítanak a források; a szó modern értelmében vett színházi, illetve cirkuszi jegyekről csak a császárkorban tudunk. A helyek elfoglalása nagy valószínűséggel érkezési sorrendben történt, a Murenát e ponton visszaélésekkel vádolók tényanyaga igen hiányos lehetett, hiszen csak az említett tiszt és egy Vesta-papnő kapcsán kénytelen Cicero azon vádpontokra reagálni, hogy azok átengedték helyüket Murena híveinek.

³ A sereg pusztja megjelenésének említése némiképp túlzó, hiszen Q. Caecilius Metellus Creticusnak (F. Münzer: *Caecilius* Nr. 87. RE III. 1899. 1210–1212.) három éven át kellett Kréta ellen hadat viselnie

szigorú beszéddel őseink hagyományait, amelyeket maga a gyakorlat és birodalmunk hosszú fennállása igazolt. Élt egy ugyanilyen felfogású, művelt férfiú apáink idejében, a tisztos és nemes ember, Q. Tubero. Amikor Q. Maximus nagybátyja, P. Africanus tiszteletére a római nép számára halotti tort adott, őt kérte fel Maximus, hogy rendezze be az ebédlő szobát, lévén Tubero ugyanazon Africanus nőtestvérének a fia.¹ E felette művelt és sztoikus ember pedig pun fapadokat takart be kecskebőrökkel, és samosi agyagedényeket tett ki, mintha bizony Diogenes, a cinikus halt volna meg, nem pedig az isteni férfiú, Africanus halálának adnák meg a tisztességet; mikor pedig temetésének napján Maximus mondta el a gyászbeszédet, hálát adott a halhatatlan isteneknek, hogy e férfiú éppen ebben az államban született; ugyanis szükségképpen oda jutott volna a világalom, ahol ő élt volna. Africanus gyászünnepén a római nép igen zokon vette Tubero e fonák bölcsességét, (76) s így e felette becsületes embert és kiváló polgárt, noha L. Paulus unokája és – amint mondtam – P. Africanus nőtestvérének a fia volt, e kecskebőrök elütötték a *praetorságtól*.² A római nép gyűlöli az egyéni fényűzést, de kedveli a közösségi pompát; nem szereti a pazarló lakomákat, de a kicsinyes fukarságot még sokkal kevésbé; különbséget tesz a kötelezettségek és alkalmak, a munka és szórakozás váltakozása között. Ugyanis azt mondom, hogy egy tisztség elnyerésében semmi mással, csak és kizárólag az arra való érdemességgel szabad az emberek véleményét befolyásolni, ezt pedig te magad, aki arra a legérdemesebb vagy, sem tartod be. Hiszen miért kérsz arra bárkit is, hogy támogasson és segítségedre legyen? Engem arra kérsz, hogy oltalmazhass, s hogy bízzam rád magamat. Hogyan? Erre neked kell megkérdem engem, vagy inkább nekem kellene téged, hogy érdekeemben fáradságot és veszélyt vállalj magadra? (77) Mire való, hogy van egy rabszolgád, aki megnevezi az embereket? Ebben vagy csalsz, vagy ámítsz. Ugyanis ha úgy tisztességes, hogy a polgárokat a nevükön köszöntsd, szégyenletes, hogy egy rabszolga jobban ismeri őket, mint te. Ha pedig ismered, mégis e figyelmeztetésre kell jelöltként köszöntened őket,

(Cic. *imp. Cn. Pomp.* 21.); Spártának mint *civitas foederatának* Róma a birodalmon belül bizonyos fokú önállóságot engedélyezett. (Adamietz 225.)

¹ Publius Cornelius Scipio Africanus Minor 129-ben bekövetkezett halálakor a tort unokaöccse, Quintus Fabius Maximus (F. Münzer: *Fabius* Nr. 110. RE VI. 1909. 1794. skk.) rendezte, a feladatok egy részét, nevezetesen a kerevetek és a teríték rendezését Q. Aelius Tuberóra, az elhunyt másik unokaöccsére (E. Klebs: *Aelius* Nr. 155. RE I. 1894. 535. skk.) bízta. A Panaitiost mesterének valló (Cic. *De orat.* 3, 87.) Tubero szigorú sztoikus elvek szerint élt (Cic. *Brut.* 117.), aki nézeteinek megfelelően puritán körülményekről gondoskodott az *triclinium*hoz. (Ehhez lásd Cic. *Vatin.* 30–32; Hor. *Sat.* 2, 3, 86; Liv. 39, 46, 2; A. Hug: *Triclinium*: RE VII A. 1939. 92–101.)

² E 123-ban elszenvedett kudarc oka feltehetően nem kizárólag – amint Cicero állítja – a 129-ben leterített kecskebőrökben volt keresendő, ennél valamivel nagyobb szerepet játszhatott a Gracchusokkal szemben fenntartott ellenséges viszonya is.

mintha bizonytalan volnál? Mi volna, ha – noha figyelmeztettek – mégis úgy köszöntened, mintha biztosan ismernéd őket? Mi volna, ha – miután megválasztottak, sokkal hanyagabban köszöntened őket? Mindez, ha az állami gyakorlat szerint ítéled meg, helyes; ha viszont bölcseleted alapelvei szerint akarnád lemérni, felette helytelennek bizonyulna.¹ Ezért nem szabad a római néptől az ünnepi játékok, a gladiátori küzdelmek és a lakomák – mindezeket őseink rendezték így – hasznaitól, sem a jelölteket azon jótékonykodástól, amely inkább a nagylelkűséget, mint a vesztegetést jelzi, megfosztani.

XXXVII. (78) Téged viszont az állam érdeke indított a vádemelésre. Elhiszem, Cato, hogy e szándékkal és e meggyőződéssel jöttél ide; ám botorságból hibázol. Amit én teszek, bírák, azt egyfelől a L. Murenához fűződő barátságom és az ő tekintélye miatt teszem, másfelől kijelentem és ünnepélyesen kinyilvánítom, hogy a béke, a nyugalom, az egység, a szabadság, a jólét, vagyis mindannyiunk érdekében teszem. Hallgassatok, hallgassatok a *consulra*, bírák, aki éjt nappallá téve az állam javán gondolkodik! Semmi fennhéjázót nem mondok, csupán elmondom: nem nézte le és vetette meg annyira L. Catilina a köztársaságot, hogy úgy vélje, azon sereggel, amelyet magával vitt, tönkre tudja tenni az államot. E bűn ragálya messzebbre elhat, mint azt bárki is gondolná, és többeket illet. Idebenn, idebenn van – mondom – a trójai faló,² ám az, amíg én vagyok a *consul*, nem fog álmodokban legyőzni benneteket.³ (79) Azt kérdezed tőlem, vajon Catilinától félek-e. Egyáltalán nem, és gondoskodtam arról, hogy senkinek se kelljen félnie tőle, azt mondom azonban, hogy seregeitől, amelyeket itt látok, valóban félnünk kell; nem annyira L. Catilina hadseregétől kell tartani, mint inkább azoktól, akik azt állítják magukról, hogy elhagyták seregét. Nem hagyták el ugyanis, hanem Catilina hagyta hátra őket barlangjaikban és leshelyeiken, fejünket és torkunkat fenyegetendő. S

¹ A pályázóktól megkívántatott, hogy az egyes polgárokat név szerint köszöntse (*nomenclatio*), ebben volt segítségére a *nomenclator* rabszolga, aki szükség esetén a neveket ura fülébe súgta (Bernert: *Nomenclator*. RE XVII. 1936. 817–820.). Amikor Cato a *tribunus militum* tisztségére pályázott, állítólag egyetlenként tartotta be a *nomenclator* alkalmazásának törvényi tilalmát (Plut. *Cato min.* 8, 4.), ám nagy valószínűséggel mint jövőendő *tribunus plebis* már nem mondott le a *nomenclator* szolgálatairól – ez teszi ugyanis érthetővé a Cicero megfogalmazta szemrehányást. Nevezetesen: ha tiszteletreméltó dolog a polgártársakat név szerint köszönteni, s Catónak ehhez *nomenclatorra* van szüksége, úgy önmagától nem képes e feladatnak eleget tenni, s tudásában elmarad egy rabszolga mögött; ha azonban ismeri a köszöntendő polgár nevét, s csupán a konvencióknak megfelelően veszi igénybe a *nomenclator*t, úgy tudatlanságot színlel; ha viszont ténylegesen szüksége van a név szerinti üdvözléshez a *nomenclatorra*, úgy tudást színlel. Amennyiben pedig a választások megtörténte után kevésbé előzékenyen köszönti az érintetteket, úgy pusztán a választási siker érdekében színlelte a jó viszonyt.

² A trójai faló metaforájának egyéb előfordulásaihoz lásd Cic. *Cael.* 67; *Phil.* 2, 32; *De orat.* 2, 94.

³ Catilina azon cinkosai (kb. háromszáz fegyveres – Plut. *Cic.* 16, 6.), akik vele együtt november 8-án kivonultak a városból, nem tették ki híveinek teljes csoportját, számosan maradtak még Rómában, s ezek változatlanul nagy fenyegetést jelentettek. (Drexler 145. skk; Cic. *Cat.* 2, 4. 5. 10. 17; 3, 4.)

ezek azt akarják, hogy egy becsületes *consult* és derék hadvezért, akit természete és életpályája összekapcsolt az állam üdvével, a város őrizetétől és az állam védelmétől ítéletetek elűzzön. Fegyverüket és vakmerőségüket visszavertem a Mars mezőn, meggyengítettem a Forumon, s gyakran még saját otthonomban is legyőztem, ha ezeknek az egyik *consult* kiszolgáltatók, bírák, úgy sokkal többet értek el a ti ítéletetek, mint saját kardjuk segítségével. Igen fontos az, bírák, amit én sokak tiltakozása ellenére elértem és keresztülvittem, hogy január elsején államunkban két *consul* legyen hivatalban. (80) Ne gondoljátok, hogy ezek jelentéktelen tervekkel, vagy megszokott módszerekkel fognak élni. Nem egy elvetemült törvényre, egy veszedelmes koncra, nem az állam valamely már ismert romlására törnek. Ebben az államban, bírák, terveket fogalmaztak meg a város lerombolására, a polgárok lemészárlására, a római nép eltörlésére. És mindezt polgárok, hangsúlyozom polgárok, ha e névvel még illetni szabad őket gondolják és gondolták ki hazájuk ellen. Terveiket én nap mint nap keresztülhúzó, merészségüket megtöröm, gazságuknak ellenállok. Ám figyelmeztetlek benneteket, bírák: *consuls*ágom már végéhez közeledik; ne vegyétek el gondosságom helyettesét; ne fosszatok meg attól, akinek sértetlenül át kívánom adni az államot, amelyet még oly súlyos veszedelmekből kell kimentenie!

XXXVIII. (81) S hogy e szerencsétlenségekhez még mi járul, nem látjátok, bírák? Téged, téged hívlak fel, Cato; nem látod előre hivatali éved viharát? Ugyanis már a tegnapi gyűlésen felhangzott a megválasztott *tribunus* hivataltársad vészterhes szava; ellene volt okos szándékos és volt minden derék ember előrelátó, akik felkértek, hogy vállald el a *tribunusi* jelöltséget.¹ Mindaz, amit e három évben szítottak már attól az időtől fogva, amikor – amint tudjátok – L. Catilina és Cn. Piso elhatározta a *senatus* kiirtását, mindez e napokban, e hónapokban, ebben az időben robban ki. (82) Hol az a hely, bírák, hol azon idő, nappal és éjszaka, amikor nem kell ezek cselvetései és fegyverei elől nem csupán saját elhatározásomból, hanem sokkal inkább isteni tanácsra elmenekülnöm és elrohannom? Ezek azonban nem saját magam miatt akarnak megölni, hanem az éber *consult* akarják az állam őrhelyéről eltávolítani; s éppen így el akarnának távolítani téged is, Cato, valamely módon, ha tehetnék; hidd el nekem, ezen igyekeznek és fáradoznak. Látják, hogy mily jelentős a bátorságod, tehetséged és tekintélyed, s hogy az állam mily hathatós védelmet nyer személyedben; ám úgy vélik, hogy miután a

¹ Utalás Q. Caecilius Metellus Neposra (F. Münzer: *Caecilius* Nr. 96. RE III. 1899. 1216. skk.), aki mint Pompeius oldalán álló *tribunus plebis designatus* már hivatalba lépése előtt igen éles hangú kirohanásokat

consuli tekintély segítségével megfosztották erejétől a *tribunusi* hatalmat, akkor téged – lévén fegyvertelen és gyenge – könnyebben legyőzhetnek. Attól ugyanis, hogy utólag választanak még egy *consult*, nem tartanak. Látják, hogy ez hivataltársaid hatalmában állna; s azt remélik, hogy D. Silanust, e jeles férfiút a hivatali társ, téged a *consul*, az államot pedig védelem híján megkaparinthatják. (83) E jelentős körülmények és nagy veszélyek közepette a te feladatod, M. Cato, akiről úgy vélem, hogy nem saját, hanem hazád javára születél, hogy felismerd, mi forog kockán, s hogy megtartsd segítődet, védelmeződet és társadat az állam irányításában, egy nem önérdek vezérelte *consult*, egy *consult* – leginkább ezt követeli meg a kor – akit sorsa a nyugalom fenntartására, tudása a hadviselésre, tapasztalata és bátorsága bármely tetszőleges tevékenységre képesít.

XXXIX.¹ Ám e döntés feletti teljes hatalom a tiétek, bírák; az egész államot ti irányítjátok, ti kormányozzátok. Ha L. Catilina azon elvetemült emberek tanácsával, akiket magával vitt e perben ítélezhetnek, elítélné L. Murenát, ha megölhetné, meggyilkolná. Keresik ugyanis annak a módját, hogy az államot megfosszák támaszától, hogy az őrzöngésével szembeszálló hadvezérek száma csökkenjen, s hogy a néptribunusok nagyobb hatalomhoz jussanak azáltal, hogy a kirobbantani szándékolt lázadás és viszály ellenfelét elűzik. Ítélezhetnek-e tehát a legelőkelőbb rendekből választott kiváltképp becsületes és felette bölcs férfiak ugyanúgy, ahogy e legelvetemültebb bűnöző, az állam ellensége ítélné.² (84) Higgyétek el nekem, bírák, hogy e perben nem csupán L. Murena, hanem saját sorsotok felől is döntést hoztok! Végveszélyben vagyunk; semmi sincs már, amibe kapaszkodhatnánk, vagy amire zuhanásunkban támaszkodhatnánk. Nem csupán azon erőforrásokat nem szabad gyengítenünk, amelyek még megvannak, hanem ha lehetséges, újakat is kell szereznünk. Az ellenség ugyanis nem az Aniónál van, ami a pun háború legsúlyosabb veszedelmének tűnt,³ hanem a városban, a Forumon (ó, hatalmas istenek, ki sem mondhatjuk anélkül, hogy fel ne jajdulnánk); egynéhány ellenség magában államunk

rendezett Cicero ellen, akit ezáltal meggátolt abban, hogy *consuli* hivatalának letételekor a néphez beszédet intézzen – Cic. *ad fam.* 5, 2, 6–8; *Pis.* 6; *Plut. Cic.* 23, 1–4; *Dio Cass.* 37, 38, 2. (Adamietz 236.)

¹ A *peroratió*ban (83–90) a szónok két gondolatot emel ki, egyfelől az államot fenyegető, már az előbbieken esetelt veszedelemre (83–86), másfelől a vádlott esetleges későbbi sorsára (86–89) hívja fel a figyelmet; s végül e két elemet olvasztja egységbe (90).

² Cicero itt azon jól bevált eszközzel él (vö. Cic. *Rosc. Am.* 151; *Flacc.* 95; *Sest.* 2), miszerint kedvezőtlen ítélet esetén a bírák a vádlott ellenségeinek pusztá eszközeivé degradálódnának, s tudatosítja bennük, hogy önnön méltóságukon is súlyos csorbát ejtenének, ha Catilina célkitűzéseivel – akár csak ilyen áttételes módon is – azonosulnának.

³ 211-ben Hannibál az Aniónál, Rómától három mérföldre ütött tábor, hogy a római hadsereget elvonja Capua ostromától. (*Liv.* 26, 7; *Polyb.* 9, 4–7.)

szentélyében, egynémely – hangsúlyozom – magában a Curiában van jelen. Adják az istenek, hogy hivataltársam, ama legbátrabb férfiú Catilina elvetemült gazságát fegyverrel elfojtsa! Én pedig polgári hivatalt viselvén a ti és minden derék ember segítségével fogom e megfogant veszedelmet, amellyel az állam vajúdik, határozott szándékkal megsemmisíteni és feltartóztatni. (85) Ám mi lesz akkor, ha mindez kezünkől kicsúszván a következő évre is átgyűrűzik? Csak egyetlen *consul* lesz, s őt sem a háború irányítása, hanem hivataltársának utólagos választása foglalja majd le. Már most vannak, akik ebben meg akarják akadályozni ... Catilina e rettentő és fertelmes ragálya kitör majd ... amely (most) fenyeget;¹ a várossal határos területeken üti fel majd a fejét hirtelen; a főtéren az őrzöngés, a Curiában a rettegés, a Forumon az összeesküvés, a Marsmezőn a hadsereg, s a földeken a pusztítás fog uralkodni; mindenütt és mindenhol fegyvertől és lángoktól kell majd félnünk; azonban mindezt, amit már régóta készítenek elő, ha az állam nem lesz híjával a védelemnek, a *magistratusok* intézkedéseivel és a magánemberek igyekezetével könnyen lebírhatjuk.

XL. (86) Mivel így állnak a dolgok, bírák, egyfelől az állam érdekében, amelynél senki számára sem lehet semmi fontosabb, az általam az állam ügyeiben tanúsított és számotokra szintén ismert legnagyobb gondosság alapján intelek, a *consuli* tekintélynél fogva buzdítalak, és a veszély nagyságánál fogva felszólítalak benneteket, hogy gondoskodjatok a nyugalomról, a békéről, a magatok és minden polgár életének megmentéséről; másfelől ugyancsak én, a védő és a barát kötelezettségétől indítatva könyörögve kérlek benneteket, bírák, hogy e szerencsétlen, mind testi betegségtől, mind lelki fájdalomtól meggyötört ember, L. Murena friss örömét ne döntsétek romba új siralommal. Az imént még a római nép legnagyobb elismerésével kitüntetett, szerencsés férfiúnak tűnt, mivel elsőként szerezte meg régi családja, s elsőként ősi városa számára a *consuli* tisztséget;² most ugyanő ínségtől és nyomorúságtól sújtottan, könnyektől és gyásztól megtörtén hozzátok könyörög, bírák, jó akaratokra hivatkozik, irgalmatokért eseng, s tekintetét hatalmatokra és segítségetekre szegezi.³ (87) A halhatatlan istenekre, bírák, ne fosszátok meg e tisztséggel együtt, amellyel nagyobb tekintélyt vélt elérhetni, egyéb korábban szerzett tekintélyétől, minden méltóságától és javától! S L. Murena kér és könyörög hozzátok így, bírák: ha senkit nem bántott meg igazságtalanul, ha senki

¹ A szöveghagyomány itt igen rossz és nehezen rekonstruálható, a szónok mondandója azonban tartalmában nem szenved számottevő hiányt.

² A *municipium* a később (90) név szerint említendő Lanuvium, lakói 338-ban kaptak polgárjogot. (Liv. 8, 14, 2; Philipp: *Lanuvium*. RE XII. 1924. 694. sk.)

³ A szerencse forgandóságának toposzát lásd Cic. *Mil* 94; *Font.* 48; *Sest.* 144; *Sull.* 89.

fülét vagy lelkét nem sértette meg, ha senki számára, hogy csak a legenyhébbet mondjam, sem otthon, sem a katonaságban nem volt gyűlöletes, adjatok helyt a szerénységnek, menedéket az elgyötört léleknek és segítséget a tisztességnek. A *consulatus* elvesztésének nagy részvétet kell kiváltania, bírák; ugyanis a *consulatus*szal együtt mindentől megfosztjátok; ezekben az időkben pedig a *consuli* tisztség semmilyen irigységet nem válthat ki; ki van szolgáltatva ugyanis a lázadók bandáinak, az összeesküvők ármányának, Catilina fegyvereinek, s egymagában ki van téve minden veszedelemnek, s minden igazságtalanságnak. (88) Hogy miért kellene Murenát vagy bármelyikünket e ragyogó *consuli* tisztség miatt irigyelni, nem látom, bírák; ami pedig szánelomra méltó, az mind nekem a szemem előtt lebeg, mind pedig ti láthatjátok és megérthetitek. XLI. Ha – Iuppiter óvjon a baljós előjelektől! – kemény ítélettel sújtjátok Murenát, hova forduljon e nyomorult? Otthona felé? Hogy atyja, e felette kiváló férfiú képmását,¹ amit néhány nappal ezelőtt örömnepén babérral megkoszorúzza szemlélhetett, a szégyentől eltorzulva, s gyászban lássa meg? Avagy anyjához, a boldogtalanhoz, aki még az imént fiát mint *consult* ölelhette kebelére, s aki most azért gyöttrődik és aggódik, nehogy ugyanőt kevéssel később minden méltóságától megfosztva kelljen viszontlátnia? (89) De mit emlegetem anyját vagy otthonát annak, akit a törvény új büntetése mind otthonától, mind szülőjétől, mind pedig összes szeretteinek társaságától és látásától megfoszt?² Száműzetésbe megy tehát a nyomorult? Hová? Keletre, ahol sok éven át alvezér volt, hadat vezetett és hatalmas tetteket vitt végbe? Ám nagy fájdalom ugyanoda, ahonnan nagy dicsőséggel távoztunk, gyalázattal visszatérni. Vajon a világ ellenkező részén rejtezzon el, hogy akit az Alpokon túli Gallia nemrég főhatalommal felruházva legnagyobb örömmel látott, azt gyászoló és lesújtott száműzöttként lássa viszont? S e tartományban milyen lelki állapotban fog fivérével, C. Murenával találkozni? Mily nagy lesz egyikük fájdalma, másikuk levertsége, s mindkettejük panasza, s mily nagy a szerencse és a hír fordulata, lévén hogy ahol néhány nappal korábban a hírnökök és a levelek azt ünnepelték, hogy Murenát *consullá* választották; és ahonnan hívek és barátok szerencsekívánataikat kifejezendő igyekeztek Rómába, ott hirtelen ő maga jelenne meg saját balsorsa hírnökeként! (90) Ha mindez

¹ A halott apa képmására (K. Schneider–H. Meyer: *Imagines maiorum*. RE IX. 1914. 1097–1104.) való hivatkozást lásd Cic. *Sull.* 88; *Planc.* 51. (A babér mint díszítés utalhat egyfelől az apa hajdani *triumphusára*, azonban gyakorta használták egyébként is házak és szobrok ékesítésére – Plin. *nat.* 15, 127; Steier: *Lorbeer*. RE XIII. 1927. 1431–1442.)

² A rokonoktól és barátoktól elszakító ítélet kegyetlenségét Cicero egyebütt is említi – Cic. *Sull.* 89; *Font.* 46; *Cael.* 79; *inv.* 1, 109; *Lig.* 33. (A *Pro Ligarió*hoz bővebben lásd Nótári 2002 b; Nótári 2000 b 100. skk.; Nótári 2001 d 3. skk.)

keserű, ha nyomorúságos, ha gyászos, ha felette idegen könnyörületességektől és irgalmatoktól, bírák, úgy őrizzétek meg a római nép kitüntetését, adjátok vissza az államnak a *consult*, adjátok meg e kegyet Murena becsületének, halott atyjának, nemzetségének és családjának, s Laviniumnak, e felette tisztos városnak, amelyet e perben nagy számban képviselve és súlyos gyászban láttatok. Ne ragadjátok el Iuno Sospita ősi kultuszától, amit minden *consul*nak el kell látnia épp ezen, eredetét tekintve ahhoz (ti. a kultuszhoz) oly közel álló *consult*!¹ Ha ajánlásomnak van valamelyes súlya, vagy megerősítemnek valamelyes tekintélye, akkor úgy ajánlom nektek én Murenát, mint *consul* a *consult*, s ünnepélyesen ígérem, hogy szenvedélyesen vágyik a nyugalomra, serény támasza lesz a derekának, ádáz ellenfele a lázadásnak, a legbátrabb vezér a háborúban, s halálos ellensége ezen összeesküvésnek, amely most az államot megrengeti.

¹ A bírák vallásos érzéseire Cicero már a beszéd elején is hivatkozott, itt ismételtén visszatér e kiindulópontához. Iuno Sospita (teljes nevén Iuno Seispes Mater Regina) különleges tiszteletnek örvendett

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

I. AZ ANTIK FORRÁSOK RÖVIDÍTÉSEI

Acc.	Accius
<i>trag.</i>	<i>Tragoediae</i>
Amm.	Ammianus Marcellinus
	<i>Res gestae</i>
Apoll. Rhod.	Apollonios Rhodios
	<i>Argonautica</i>
App.	Appianus
<i>civ.</i>	<i>Bella civilia</i>
<i>Hann.</i>	<i>Hannibalika</i>
Aquila rhet.	Aquila Romanus
	<i>De figuris sententiarum</i>
Aristot.	Aristoteies
<i>Ath. pol.</i>	<i>Athensiaion politeia</i>
<i>NE</i>	<i>Nicomachea ethica</i>
<i>pol.</i>	<i>Politica</i>
<i>rhet.</i>	<i>Ars rhetorica</i>
Arnob.	Arnobius
	<i>Adversus nationes</i>
Auct. ad Her.	Auctor ad Herennium
Aug.	Augustinus
<i>civ.</i>	<i>De civitate Dei</i>
<i>fid. et op.</i>	<i>De fide et operibus</i>
Bell. Alex.	De bello Alexandrino
Boet.	Boethius
<i>in Cic. top.</i>	<i>Commentarius in Cic. top.</i>
C.	<i>Codex Iustinianus</i>

C. Th.	<i>Codex Theodosianus</i>
Caes.	C. Iulius Caesar
civ.	<i>De bello civili</i>
Gall.	<i>De bello Gallico</i>
Cato	M. Porcius Cato
agr.	<i>De agricultura</i>
Catull.	C. Valerius Catullus
	<i>Carmina</i>
Cic.	M. Tullius Cicero
ac.	<i>Academica</i>
ad fam.	<i>Epistulae ad familiares</i>
ad Q. fr.	<i>Epistulae ad Quintum fratrem</i>
Arch.	<i>Pro Archia poeta</i>
Att.	<i>Epistulae ad Atticum</i>
Balb.	<i>Pro Balbo</i>
Brut.	<i>Brutus</i>
Caecin.	<i>Pro Caecina</i>
Cael.	<i>Pro Caelio</i>
Cat.	<i>In Catilinam</i>
Cato	<i>Cato maior de senectute</i>
Cluent.	<i>Pro Cluentio</i>
De orat.	<i>De oratore</i>
Deiot.	<i>Pro rege Deiotaro</i>
div.	<i>De divinatione</i>
div. in Caec.	<i>Divinatio in Caecilium</i>
dom.	<i>De domo sua</i>
fat.	<i>De fato</i>
fin.	<i>De finibus bonorum et malorum</i>
Flacc.	<i>Pro Valerio Flacco</i>
Font.	<i>Pro Fonteio</i>
har. resp.	<i>De haruspicum responsis</i>
imp. Cn. Pomp.	<i>De imperio Cn. Pompei</i>
inv.	<i>De inventione</i>
Lael.	<i>Laelius de amicitia</i>
leg.	<i>De legibus</i>
leg. agr.	<i>De lege Agraria</i>
Lig.	<i>Pro Ligario</i>
Mil.	<i>Pro Milone</i>
Mur.	<i>Pro L. Murena</i>
nat.	<i>De natura deorum</i>
off.	<i>De officiis</i>

<i>opt. gen.</i>	<i>De optimo genere oratorum</i>
<i>Orat.</i>	<i>Orator ad M. Brutum</i>
<i>part.</i>	<i>Partitiones oratoriae</i>
<i>Phil.</i>	<i>Philippica in M. Antonium</i>
<i>Pis.</i>	<i>In L. Pisonem</i>
<i>Planc.</i>	<i>Pro Cn. Plancio</i>
<i>prov.</i>	<i>De provinciis consularibus</i>
<i>Quinct.</i>	<i>Pro Quinctio</i>
<i>Rab.</i>	<i>Pro Rabirio Postumo</i>
<i>red. in sen.</i>	<i>Oratio post reditum in senatu</i>
<i>rep.</i>	<i>De re publica</i>
<i>Rosc. Am.</i>	<i>Pro Roscio Amerino</i>
<i>Scaur.</i>	<i>Pro Aemilio Scauro</i>
<i>Sull.</i>	<i>Pro P. Sulla</i>
<i>top.</i>	<i>Topica</i>
<i>Tull.</i>	<i>Pro M. Tullio</i>
<i>Tusc.</i>	<i>Tusculanae disputationes</i>
<i>Vatin.</i>	<i>In Vatinius testem</i>
<i>Verr.</i>	<i>In Verrem</i>
<i>Coll.</i>	<i>Collatio legum Mosaicarum et Romanarum</i>
<i>Corn.</i>	<i>Cornutus</i>
<i>in Pers. Sat.</i>	<i>Commentarius in Pers. Sat.</i>
<i>Culex</i>	<i>Culex (Appendix Vergiliana)</i>
<i>D.</i>	<i>Digesta Iustiniani</i>
<i>Afr.</i>	<i>Sex. Caecilius Africanus</i>
<i>Cels.</i>	<i>P. Iuventius Celsus</i>
<i>Gai.</i>	<i>Gaius</i>
<i>Herm.</i>	<i>Hermogenianus</i>
<i>Iav.</i>	<i>C. Octavius Iavolenus Priscus</i>
<i>Iul.</i>	<i>P. Salvius Iulianus</i>
<i>Mac.</i>	<i>Aemilius Macer</i>
<i>Maec.</i>	<i>L. Volusius Maecianus</i>
<i>Marci.</i>	<i>Aelius Marcianus</i>
<i>Mod.</i>	<i>Herennius Modestinus</i>
<i>Ner.</i>	<i>L. Neratius Priscus</i>
<i>Pap.</i>	<i>Aemilius Papinianus</i>
<i>Paul.</i>	<i>Iulius Paulus</i>
<i>Pomp.</i>	<i>Sex. Pomponius</i>
<i>Proc.</i>	<i>Proculus</i>
<i>Scaev.</i>	<i>Q. Cervidius Scaevola</i>
<i>Tryph.</i>	<i>Clausius Tryphoninus</i>
<i>Ulp.</i>	<i>Domitius Ulpianus</i>

Dio Cass.	Dio Cassius
Dion. Hal.	Dionysius Halicarnassensis
Don.-Eugraph.	Donatus-Eugraphius <i>Commentarius in Ter.</i>
Enn. <i>ann.</i> <i>trag.</i>	Ennius <i>Annales</i> <i>Tragoediae</i>
Fest.	Sex. Pompeius Festus <i>De verborum significatione</i>
Fronto	M. Cornelius Fronto <i>Epistulae</i>
Gai. <i>inst.</i>	Gaius <i>Institutiones</i>
Gell.	Gellius <i>Noctes Atticae</i>
Gorg.	Gorgias
Hdt.	Herodotos <i>Historiae</i>
Hier. <i>epist.</i>	Hieronymus <i>Epistulae</i>
Hist. Aug.	Historia Augusta
Hom. <i>Il.</i> <i>Od.</i>	Homerus <i>Ilias</i> <i>Odysseia</i>
Hor. <i>Ars</i> <i>Carm.</i> <i>Epist.</i> <i>Sat.</i>	Q. Horatius Flaccus <i>Ars poetica</i> <i>Carmina</i> <i>Epistulae</i> <i>Saturae sive sermones</i>
Inst.	<i>Institutiones Iustiniani</i>

Isid. <i>etym.</i> <i>diff.</i>	Isidorus Hispalensis <i>Etymologiae</i> <i>Differentiae</i>
Iustin.	M. Iunianius Iustinus <i>Epitoma historiarum Philippicarum Pompei Trogi</i>
Iuven.	Iuvenalis <i>Saturae</i>
Lact. <i>inst.</i>	Lactantius <i>Divinae institutiones</i>
Lev.	Leviticus
Liv. <i>per.</i>	T. Livius <i>Ab urbe condita</i> <i>Ab urbe condita librorum periochae</i>
Lucan.	Lucanus <i>De bello civili</i>
Lucr.	Lucretius Carus <i>De rerum natura</i>
Lukian. <i>salt.</i>	Lukianos <i>De saltatione</i>
Lyd. <i>mag.</i>	Iohannes Lydos <i>De magistratibus</i>
Macr. <i>Sat.</i>	Macrobius <i>Saturnalia</i>
Mart.	Martialis <i>Epigrammata</i>
Matius	Matius Gnaeus
Mon. Ancy.	Monumentum Ancyranum
Non.	Nonius Marcellus <i>De compendiosa doctrina</i>
Ov. <i>fast.</i>	Ovidius <i>Fasti</i>

<i>Met.</i>	<i>Metamorphoses</i>
<i>trist.</i>	<i>Tristia</i>
Pacuv.	Pacuvius <i>Tragoediae</i>
Paul.	Paulus <i>Sententiarum libri</i>
Paul. Fest.	Paulus Diaconus <i>Epitoma Festi</i>
Paus.	Pausanias <i>Perihegesis</i>
Pers.	Persius <i>Saturae</i>
Petron.	Petronius <i>Satirae</i>
Pind.	Pindaros
<i>Ol.</i>	<i>Olympiae</i>
<i>Pyth.</i>	<i>Pythiae</i>
Plat.	Platon
<i>Alk.</i>	<i>Alkibiades</i>
<i>Gorg.</i>	<i>Gorgias</i>
<i>leg.</i>	<i>Leges</i>
<i>Phaidr.</i>	<i>Phaidros</i>
<i>Prot.</i>	<i>Protagoras</i>
<i>rep.</i>	<i>De re publica</i>
Plaut.	Plautus
<i>Amph.</i>	<i>Amphitruo</i>
<i>Asin.</i>	<i>Asinaria</i>
<i>Aul.</i>	<i>Aulularia</i>
<i>Bacch.</i>	<i>Bacchides</i>
<i>Capt.</i>	<i>Captivi</i>
<i>Cas.</i>	<i>Casina</i>
<i>Cist.</i>	<i>Cistellaria</i>
<i>Epid.</i>	<i>Epidicus</i>
<i>Merc.</i>	<i>Mercator</i>
<i>Mil.</i>	<i>Miles gloriosus</i>
<i>Persa</i>	<i>Persa</i>
<i>Poen.</i>	<i>Poennulus</i>

<i>Pseud.</i>	<i>Pseudolus</i>
<i>Rud.</i>	<i>Rudens</i>
<i>Stich.</i>	<i>Stichus</i>
<i>Trin.</i>	<i>Trinummus</i>
<i>Trunc.</i>	<i>Truculentus</i>
<i>Plin.</i>	<i>Plinius maior</i>
<i>nat.</i>	<i>Naturalis historia</i>
<i>Plin.</i>	<i>Plinius minor</i>
<i>epist.</i>	<i>Epistulae</i>
<i>paneg.</i>	<i>Panegyricus</i>
<i>Plut.</i>	<i>Plutarchus</i>
<i>Brut.</i>	<i>Brutus</i>
<i>C. Gracch.</i>	<i>C. Gracchus</i>
<i>Cam.</i>	<i>Camillus</i>
<i>Cato mai.</i>	<i>Cato maior</i>
<i>Cato min.</i>	<i>Cato minor</i>
<i>Cic.</i>	<i>Cicero</i>
<i>Fab.</i>	<i>Fabius Maximus</i>
<i>Lyc.</i>	<i>Lycurgus</i>
<i>Mar.</i>	<i>Marius</i>
<i>mus.</i>	<i>De musica</i>
<i>Numa</i>	<i>Numa</i>
<i>Pomp.</i>	<i>Pompeius</i>
<i>Quaest.</i>	<i>Quaestiones Romanae</i>
<i>Rom.</i>	<i>Romulus</i>
<i>Polyb.</i>	<i>Polybios</i>
	<i>Historiae</i>
<i>Porph.</i>	<i>Pomponius Porphyrio</i>
<i>in Hor. ars</i>	<i>Commentarius in Hor. ars</i>
<i>in Hor. Epist.</i>	<i>Commentarius in Hor. Epist.</i>
<i>in Hor. Sat.</i>	<i>Commentarius in Hor. Sat.</i>
<i>Prisc.</i>	<i>Priscianus</i>
<i>inst.</i>	<i>Institutiones grammaticae</i>
<i>Prop.</i>	<i>Propertius</i>
<i>Ps.-Ascon.</i>	<i>Pseudo-Asconius</i>
<i>in Cic. div. in Caec.</i>	<i>Commentarius in Cic. div. in Caec.</i>
<i>Ps.-Hier.</i>	<i>Pseudo-Hieronymus</i>

<i>epist.</i>	<i>Epistulae</i>
Publil. Syr.	Publilius Syrus <i>Sententiae</i>
Quint. <i>inst.</i>	Quintilianus <i>Institutio oratoria</i>
Sall. <i>Cat.</i> <i>Iug.</i>	Sallustius <i>De coniuratione Catilinae</i> <i>De bello Iugurthino</i>
Sen. <i>suas.</i> <i>contr.</i>	Seneca maior <i>Suasoriae</i> <i>Controversiae</i>
Sen. <i>ben.</i> <i>clem.</i> <i>epist.</i>	Seneca minor <i>De beneficiis</i> <i>De clementia</i> <i>Epistulae</i>
Serv. <i>in Verg. Aen.</i> <i>in Verg. Ecl.</i> <i>in Verg. Georg.</i>	Servius <i>Commentarius in Verg. Aen.</i> <i>Commentarius in Verg. Ecl.</i> <i>Commentarius in Verg. Georg.</i>
Sil.	Silius Italicus <i>Punica</i>
Stat. <i>silv.</i> <i>Theb.</i>	P. Papinius Stadius <i>Silvae</i> <i>Thebais</i>
Strab.	Strabon <i>Geographika</i>
Suet. <i>Aug.</i> <i>gramm.</i> <i>Iul.</i> <i>Tib.</i>	C. Suetonius Tranquillus <i>Divus Augustus</i> <i>De grammaticis</i> <i>Divus Iulius</i> <i>Tiberius</i>
Tac. <i>ann.</i> <i>hist.</i>	Cornelius Tacitus <i>Annales</i> <i>Historiae</i>

Ter.	P. Terentius Afer
<i>Ad.</i>	<i>Adelphoe</i>
<i>Andr.</i>	<i>Andria</i>
<i>Eun.</i>	<i>Eunuchus</i>
<i>Heaut.</i>	<i>Hautontimorumenos</i>
<i>Hec.</i>	<i>Hecyra</i>
Tert.	Tertullianus
<i>apol.</i>	<i>Apologeticum</i>
<i>nat.</i>	<i>Ad nationes</i>
Tib.	Albius Tibullus
	<i>Elegiae</i>
Ulp.	Ulpianus
	<i>Liber singularis regularum</i>
Val. Max.	Valerius Maximus
	<i>Facta et dicta memorabilia</i>
Varro	M. Terentius Varro
<i>ling.</i>	<i>De lingua Latina</i>
<i>Men.</i>	<i>Menippeae</i>
<i>rust.</i>	<i>De re rustica</i>
Verg.	P. Vergilius Maro
<i>Aen.</i>	<i>Aeneis</i>
<i>Ecl.</i>	<i>Eclogae</i>
<i>Georg.</i>	<i>Georgica</i>
Vitr.	Vitruvius
	<i>De architectura</i>
XII tab.	<i>Leges XII tabularum</i>

II. SZAKIRODALMI RÖVIDÍTÉSEK

Aetas	<i>Aetas. Történettudományi folyóirat</i>
ΑΓΑΘΑ	<i>ΑΓΑΘΑ. Studia ad philologiam classicam pertinentia quae in aedibus Universitatis Debreceniensis rediguntur</i>
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
AJPh	<i>American Journal of Philology</i>
AnnUB	<i>Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio iuridica</i>
ANRW	<i>Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der Forschung. Herausgegeben von H. Temporini–W. Haase. Berlin–New York 1972. skk.</i>
ARW	<i>Archiv für Religionswissenschaft</i>
AT	<i>Antik Tanulmányok</i>
AUB	<i>Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum de Rolando Eötvös nominatae</i>
AUSz	<i>Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Iuridica et Politica</i>
Belv.	<i>Belvedere Meridionale</i>
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i>
Collega	<i>Collega. Az Accursius Jogász Egylet folyóirata</i>
CPh	<i>Classical Philology</i>
CQ	<i>Classical Quarterly</i>
DAU	<i>Der Altsprachliche Unterricht</i>
DH	<i>Documenta Historica</i>
EAC	<i>Entretiens sur l'antiquité classique</i>
FPL	<i>Fragmenta Poetarum Latinorum. Ed. W. Morel. Leipzig 1927.</i>
Frankf. Stud.	<i>Frankfurter Studien</i>
Herm.	<i>Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie</i>
Hist. Jb.	<i>Historisches Jahrbuch</i>
HThR	<i>Harvard Theological Review</i>
ILS	<i>Inscriptiones Latinae Selectae</i>
Iura	<i>Iura. Rivista Internazionale di diritto romano e antico</i>
JK	<i>Jogtudományi Közlöny</i>
JESZ	<i>Jogelméleti Szemle</i>
JRS	<i>Journal of Roman Studies</i>
JT	<i>Jogtörténeti Tanulmányok</i>
Klio	<i>Klio. Beiträge zur alten Geschichte</i>
KP	<i>Der Kleine Pauly</i>
Inf. litt.	<i>L'Information littéraire</i>
Latomus	<i>Latomus. Revue des études latines</i>
Litwiss. Jb.	<i>Literaturwissenschaftliches Jahrbuch</i>
MJ	<i>Magyar Jog</i>
Mnemos.	<i>Mnemosyne. Bibliotheca Classica Batavica</i>

NDF	<i>Neue Deutsche Forschungen</i>
OIR	<i>Orbis Iuris Romani</i>
Opusc. Rom.	<i>Opuscula Romana</i>
ÖZÖR	<i>Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht</i>
PTE Dolg.	<i>Pécsi Tudományegyetem. Dolgozatok az állam- és jogtudomány köréből</i>
RE	<i>Paulys Realencyclopädie der classischen Alterthumswissenschaft I–XXIV und I A–X A, Suppl. I–XV. Neue Bearbeitung von G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus und K. Ziegler. Stuttgart–München 1893–1978.</i>
REÅ	<i>Revue des Études Anciennes</i>
RHD	<i>Revue historique de droit français et étranger</i>
RhM	<i>Rheinisches Museum für Philologie</i>
RISG	<i>Rivista italiana per le scienze giuridiche</i>
RVV	<i>Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten</i>
SDHI	<i>Studia et documenta historiae et iuris</i>
SMSR	<i>Studi e Materiali di Storia delle Religioni</i>
IJ	<i>The Irish Jurist</i>
ThLL	<i>Thesaurus Linguae Latinae</i>
TPhS	<i>Transactions of the Philological Society</i>
TR	<i>Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis</i>
TRF	<i>Tragicorum Romanorum Fragmenta. Ed. O. Ribbeck. Leipzig 1871.</i>
VL	<i>Vox Latina</i>
WS	<i>Wiener Studien. Zeitschrift für klassische Philologie</i>
ZSS	<i>Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung</i>

III. A RÖVIDÍTETT SZAKIRODALMI HIVATKOZÁSOK FELOLDÁSA

- Adamietz *M. T. Cicero, Pro Murena. Mit einem Kommentar herausgegeben von J. Adamietz.* Darmstadt 1989.
- Adamik 1993. Adamik T.: *Római irodalom az archaikus korban.* Budapest 1993.
- Adamik 1996. Adamik T.: *Római irodalom a késő császárkorban.* Budapest 1996.
- Adamik 1998. Adamik T.: *Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig.* Budapest 1998.
- Albert 1921. Albert: *Kitharódia.* RE XI. 1921.
- Albert 1998. Albert, S.: *De vetere iure Romano, de lege duodecim tabularum atque de iure fetiali.* VL 34/132. 1998.
- Alföldi Alföldi, A.: *Hasta – Summa Imperii. The Spear as Embodiment of Sovereignty in Rome.* AJA 63. 1959.
- Altheim Altheim, Fr.: *Römische Religionsgeschichte I–II.* Baden-Baden 1951–1953.
- Arendt Arendt, H.: *Mi a tekintély?* In: *Múlt és jövő között.* Budapest 1995.
- Barwick Barwick, K.: *Das rednerische Bildungsideal Ciceros.* Berlin 1963.
- Basanoff Basanoff, V.: *Evocatio.* Paris 1947.
- Benedek Benedek, F.: *Die conventio in manum und die Förmlichkeiten der Eheschliessung im römischen Recht.* PTE Dolg. Pécs 1978.
- Benveniste Benveniste, E.: *Le vocabulaire des institutions indo-européennes II.* Paris 1969.
- Bernhöft Bernhöft, F.: *Staat und Recht in der römischen Königszeit im Verhältnis zu verwandten Rechten.* Amsterdam 1968.
- Berthold Berthold, H.: *Cato von Utica im Urteil seiner Zeitgenossen.* In: *Acta Conventus XI.* Eirene 1968. Warschau 1971.
- Beth Beth, K.: *Religion und Magie. Ein religionsgeschichtlicher Beitrag zur psychologischen Grundlegung der religiösen Prinzipienlehre.* Leipzig–Berlin 1927.
- Bleicken 1959. Bleicken, J.: *Ursprung und Bedeutung der Provocation.* ZSS 76. 1959.
- Bleicken 1975. Bleicken, J.: *Die Verfassung der römischen Republik.* Paderborn 1975.
- Bonfante 1912. Bonfante, P.: *Instituzioni di diritto romano.* Milano 1912.
- Bonfante 1925. Bonfante, P.: *Corso di diritto romano.* Roma 1925.
- Boyancé Boyancé, P.: *La religion de Vergil.* Paris 1963.
- Böhmer Böhmer, F.: *Ahnenkult und Ahnenglaube im alten Rom.* ARW Beih. 1. 1943.

- Brelich 1939. Brelich, A.: *Il mito nella storia di Cecilio Metello*. SMSR 15. 1939.
- Brelich 1949. Brelich, A.: *Die geheime Schutzgottheit von Rom*. Zürich 1949.
- Brelich 1960. Brelich, A.: *Quirinus. Una divinità romana alla luce della comparazione storica*. SMSR 31. 1960.
- Brink Brink, H. v. d.: *Staff laying*. In: *The Charm of Legal History*. Amsterdam 1974.
- Brósz Brósz, R.: *Ist die uxor in manu ein Agnat?* AnnUB 18. 1976.
- Brugmann Brugmann, K.: *Griechische Grammatik*. München 1913.
- Büchner Büchner, K.: *Summum ius summa iniuria*. Hist. Jb. 73. 1954. (In: *Humanitas Romana*. Heidelberg 1957.)
- Bürge Bürge, A.: *Die Juristenkomik in Ciceros Rede Pro Murena*. Zürich 1974.
- Cantarella Cantarella, E.: *Adulterio, omicidio legittimo e causa d'onore in diritto romano*. In: *Studi in onore di Gaetano Scherillo*. Milano 1972.
- Carcatera Carcatera, A.: *'Ius summum saepe summast malitia'*. In: *Studi in onore di E. Volterra IV*. Milano 1971.
- Catalano Catalano, P.: *Linee del sistema sovranazionale romano I*. Torino 1965.
- Ciulei Ciulei, G.: *Les rapports de l'équité avec le droit et la justice dans l'oeuvre de Cicéron*. RHD 1968.
- Classen 1973. Classen, C. J.: *Ciceros Rede für Caelius*. ANRW 1973. I. 3.
- Classen 1985. Classen, C. J.: *Recht, Rhetorik und Politik. Untersuchungen zu Ciceros rhetorischer Strategie*. Darmstadt 1985.
- Colini Colini, A. M.: *Il colle Capitolino nell'antichità*. Capitolium 40. 1965.
- Costa Costa, E.: *Cicerone giureconsulto*. I-II. Bologna 1927.
- Dahlheim Dahlheim, W.: *Struktur und Entwicklung des römischen Völkerrechts im dritten und zweiten Jahrhundert v. Chr.* München 1968.
- Dér-Nótári Dér T.-Nótári T.: *Exemplaria Graeca. Görög bölcsességek latin és magyar fordítással*. Szeged 1999.
- Dietrich Dietrich, B. C.: *The Judgement of Zeus*. RhM 1964.
- Donatuti Donatuti, G.: *La „clarigatio” o „rerum repetitio” e l'instituto parallelo dell' antica procedura civile romana*. Iura 6. 1955.
- Drexler Drexler, H.: *Die Catilinarische Verschwörung*. Darmstadt 1976.
- Dumézil 1949. Dumézil, G.: *L'héritage indo-européen à Rome*. Paris 1949.

- Dumézil 1951. Dumézil, G.: *Sur quelques expressions symboliques de la structure religieuse tripartite à Rome*. Journal de Psychologie et Pathologique 45. 1951.
- Dumézil 1954. Dumézil, G.: *Les cultes de la regia, les trois fonctions et la triade Juppiter Mars Quirinus*. Latomus 13. 1954.
- Dumézil 1973. Dumézil, G.: *La religion romaine archaïque*. Paris 1973.
- Dumézil 1986. Dumézil, G.: *Róma első négy királya*. In: *Mítosz és eposz*. Budapest 1986.
- Düll 1934. Düll, R.: *Vom vindex zum iudex*. ZSS 54. 1934.
- Düll 1938. Düll, R.: *Zur Frage des Gottesurteils im vorgeschichtlichen römischen Zivilstreit*. ZSS 58. 1938.
- Düll 1944. Düll, R.: *Studien zur Manusehe*. In: *Festschrift für Leopold Wenger I*. München 1944.
- Düll 1946. Düll, R.: *Iudicium domesticum, abdicatio und apoceryxis*. ZSS 63. 1946.
- Eberling Eberling, H.: *Lexicon Homericum I-II*. Hildesheim 1963.
- Eliade 1949. Eliade, M.: *La Souveraineté et la religion indo-européenne*. Critique 1949.
- Eliade 1999. Eliade, M.: *A szent és a profán*. Budapest 1999.
- Eliade 2002. Eliade, M.: *Az eredet bűvöletében*. Budapest 2002.
- Ferenczy Ferenczy, E.: *Eherecht und Gesellschaft in der Zeit der Zwölftafeln*. Oikumene 2. 1978.
- Finály Finály H.: *A latin nyelv szótára*. Budapest 1884. (Reprint 1991.)
- Földi 2001. Földi A.: *A jóhiszeműség és tisztesség elve. Intézménytörténeti vázlat a római jogtól napjainkig*. Budapest 2001.
- Földi 2004. Földi A.: *A másért való felelősség a római jogban*. Budapest 2004.
- Földi–Hamza Földi A.–Hamza G.: *A római jog története és intézményei*. Budapest 2004.
- Francisci Francisci, P. de: *Appunti e considerazioni intorno alla „columna bellica”*. Atti della Pontificia academia romana di archeologia. Ser. III. Rendiconti 27. 1951–1954.
- Frazer Frazer, J. G.: *The Golden Bough. A study in magic and religion*. London 1911–1922. 7. 2.
- Frezza Frezza, P.: *Le forme federative e la struttura dei rapporti internazionali nell'antico diritto romano*. SDHI 4. 1938.
- Frier Frier, B. W.: *The Rise of Roman Jurists*. Princeton 1985.
- Frye Frye, N.: *Anatomy of Criticism*. New York 1969.
- Fuhrmann 1970. Fuhrmann, M.: *Interpretatio – Notizen zur Wortgeschichte*. In: *Sympotica F. Wieacker*. Göttingen 1970.
- Fuhrmann 1971. Fuhrmann, M.: *Philologische Bemerkungen zur Sentenz 'Summum ius, summa iniuria'*. In: *Studi in onore di E. Volterra II*. Milano 1971.

- Fustel de Coulanges Fustel de Coulanges: *Az antik városállam. Tanulmány a görög és római vallásról, jogról és intézményekről.* (Magyar Tudományos Akadémia 1883-ban *Az ókori község* címmel megjelent kiadványának hasonmása.) Budapest 2003.
- Gagarin 1973. Gagarin, M.: „*Dikē*” in the „*Works and Days*”. CPh 68.
- Gaiser Gaiser, K.: *Zur Eigenart der römischen Komödie: Plautus und Terenz gegenüber ihren griechischen Vorbildern.* ANRW I. 2. 1972.
- Gasguy Gasguy, A.: *Cicéron jurisconsulte.* Paris 1887.
- Geffcken Geffcken, K.: *Comedy in the pro Caelio.* Leiden 1973.
- Geib Geib, G.: *Die Geschichte des römischen Criminalprozesses.* Leipzig 1842.
- Giebel Giebel, M.: *Marcus Tullius Cicero.* Hamburg 1977.
- Girard Girard, F.: *Textes de droit romain.* Paris 1923.
- Gladigow 1971. Gladigow, B.: *Ovids Rechtfertigung der blutigen Opfer.* DAU 14. 3. 1971.
- Gladigow 1972. Gladigow, B.: *Die sakralen Funktionen der Likatoren. Zum Problem von institutioneller Macht und sakraler Präsentation.* ANRW I. 2. 1972.
- Gonda Gonda, J.: *ΔΕΙΚΝΥΜΙ: Semantische Studie over den Indo-Germanische Wortel DEIK.* Amsterdam 1929.
- Göttert 1994. Göttert, K.-H.: *Einführung in die Rhetorik.* München
- Graillot Graillot, H.: *Le culte de Cybèle.* Paris 1912.
- Graves Graves, R.: *Görög mítoszok I–II.* Budapest 1981.
- Gross Gross, P. K.: *Die Unterpfänder der römischen Herrschaft.* Berlin 1935. NDF 41. Abt. Alte Geschichte 1.
- Gruen Gruen, E. S.: *Roman Politics and the Criminal Courts 149-78 B.C.* Cambridge 1968.
- Györkösy–Kapitánffy–Tegyey Györkösy A.–Kapitánffy I.–Tegyey I.: *Ógörög–magyar nagyszótár.* Budapest 1993.
- Haffter Haffter, H.: *Geistige Grundlagen römischer Kriegführung und Außenpolitik.* In: *Römische Politik und Römische Politiker.* Heidelberg 1967.
- Hägerström Hägerström, A.: *Der römische Obligationsbegriff I.* Uppsala 1927.
- Hamza 1981. Hamza G.: *Cicero és a római jog.* AT 1981.
- Hamza 1983. Hamza G.: *Cicero és a jogtudomány kapcsolatának kérdései.* JT V. 1983.
- Hamza 1995. Hamza G.: *A ius naturale a Corpus Ciceronianumban.* In: *Hereditas Ciceroniana.* Debrecen 1995.
- Hamza 1995–1996. Hamza G.: *Cicero és az ókori állambölcsélet.* AUB 35. 1995–1996.

- Hamza 2002. Hamza G.: *Az európai magánjog fejlődése. A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján.* Budapest 2002.
- Hausmaninger Hausmaninger, H.: „*Bellum iustum*” und „*iusta causa belli*” im älteren römischen Recht. ÖZÖR N. F. 11. 1961.
- Havas Havas L.: *Cicero Catilina elleni első beszéde – Oratio in Catilinam I. A szöveget gondozta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Havas L.* Auctores Latini I. Budapest 1966.
- Heinze 1925. Heinze, R.: *Ciceros Rede pro Caelio.* Herm. 60. 1925.
- Heinze 1972. Heinze, R.: *Ciceros politische Anfänge.* In: Vom Geist des Römertums. Darmstadt 1972.
- Herter Herter, H.: *Zum bildlosen Kultus der Alten.* RhM 74. 1925.
- Heuss 1933. Heuss, A.: *Die völkerrechtlichen Grundlagen der römischen Außenpolitik in republikanischer Zeit.* Klio Beiheft 31. Leipzig 1933.
- Heuss 1934. Heuss, A.: *Abschluß und Beurkundung des griechischen und römischen Staatsvertrages.* Klio 27. 1934.
- Hilberg Hilberg, I.: *Die fasces laureati der antretenden Konsuln.* WSt. 25. 1903.
- Hitzig Hitzig, H. F.: *Die Herkunft des Schwurgerichts im römischen Strafprozess.* 1909.
- Hommel Hommel, H.: *Vesta und die frühromische Religion.* In: ANRW I. 2. 1972.
- Horvát Horvát, M.: *Deux phases du procès romain.* In: Mél. H. Lévy-Bruhl. Paris 1959.
- Jan Jan: *Aulos.* RE II. 1896.
- Jhering Jhering, R.: *Der Geist des römischen Rechts.* 1883–1895.
- Joachimsen Joachimsen, P.: *Geschichtsauffassung und Geschichtsschreibung in Deutschland unter dem Einfluß des Humanismus.* In: Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance. Hrsg. v. W. Goetz. Heft 6. Leipzig–Berlin 1910.
- Jocelyn Jocelyn, H. D.: *The Poems of Quintus Ennius.* In: ANRW I. 2. 1972.
- Kaegi Kaegi, W.: *Erasmus im achtzehnten Jahrhundert.* In: Gedenkschrift zum 400. Todestage des Erasmus von Rotterdam. Basel 1936.
- Kárpáti Kárpáti A.: *Antik zene.* In: Bevezetés az ókortudományba I. ΑΓΑΘΑ II. Debrecen 1996.
- Kaser 1944. Kaser, M.: *Der altgriechische Eigentumsschutz.* ZSS 1944.
- Kaser 1949. Kaser, M.: *Das altrömische ius.* Göttingen 1949.
- Kaser 1956. Kaser, M.: *Eigentum und Besitz im älteren römischen Recht.* Weimar 1956.

- Kaser 1960. Kaser, M.: *La familia romana archaica*. In: Conferenze Romanistiche. Trieste–Milano 1960.
- Kaser 1966. Kaser, M.: *Das römische Zivilprozeßrecht*. München 1966.
- Kaser 1971. Kaser, M.: „Inhalt der patria potestas“. ZSS 83. 1971.
- Kaser 1971–1975. Kaser, M.: *Das römische Privatrecht I–II*. München 1971–1975.
- Kaser 1985. Kaser, M.: „Über „relatives Eigentum“ in altrömischen Recht“. ZSS 102. 1985.
- Kaser 1987 a. Kaser, M.: „Zur „legis actio sacramento in rem““. ZSS 104. 1987.
- Kaser 1987 b. Kaser, M.: *Zur legis actio sacramento in rem*. In: Estudios de derecho romano en honor de Alvar d'Ors II. Pamplona 1987.
- Kerényi 1963. Kerényi, K.: *Die Religion der Griechen und Römer*. Darmstadt 1963.
- Kerényi 1971. Kerényi, K.: *Antike Religion*. München–Wien 1971.
- Kerényi 2003. Kerényi K.: *Halhatatlanság és Apollon-vallás*. In: Az örök Antigoné. Budapest 2003.
- Kienast 1968. Kienast, D.: *Entstehung und Aufbau des römischen Reiches*. ZSS 85. 1968.
- Kisch Kisch, G.: *Summum ius summa iniuria*. In: Aequitas und bona fides. Festgabe Simonius. Basel 1955.
- Knoche Knoche, U.: *Ciceros Verbindung der Lehre vom Naturrecht mit dem römischen Recht und Gesetz*. In: Cicero ein Mensch seiner Zeit. Hrsg. v. G. Radke. Berlin 1968.
- Koch 1958. Koch, A.: *Vesta*. RE VIII. A 1958.
- Koch 1937. Koch, B.: *Der römische Juppiter*. Frankf. Stud. 14. Frankfurt a. M. 1937.
- Köves-Zulauf 1972. Köves-Zulauf, Th.: *Reden und Schweigen. Römische Religion bei Plinius maior*. München 1972.
- Köves-Zulauf 1988. Köves-Zulauf, Th.: *Zur Empfang der Magna Mater in Rom*. In: Kleine Schriften. Heidelberg 1988.
- Köves-Zulauf 1995. Köves-Zulauf, Th.: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*. Budapest 1995.
- Kroll Kroll, W.: *Antiker Volksglaube*. RhM 52. 1897.
- Kumaniecki Kumaniecki, K.: *Ciceros Rede 'Pro Murena'*. In: Acta Conventus XI Eirene 1968. Warschau 1971.
- Kunkel 1962. Kunkel, W.: *Untersuchungen zur Entwicklung des römischen Kriminalverfahrens in vorsullanischer Zeit*. München 1962.
- Kunkel 1966. Kunkel, W.: *Das Konsilium im Hausgericht*. ZSS 83. 1966.
- Kunkel 1967. Kunkel, W.: *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen*. Graz–Wien–Köln 1967.

- Kunkel 1974.
Kupiszewski
Kübler
Kühner–Blass–Gerth
Kühner–Stegmann
Kühnert
Laburna
Lammert
Latte 1950.
Latte 1967.
Lemosse
Lengle
Leonhard
Lévy-Bruhl
Lintott
Lübtow
Malten
Mansfield
Marbach
Maróti
Martin 1970.
Martin 1974.
Mau
May
- Kunkel, W.: *Quaestio*. In: Kleine Schriften. Weimar 1974.
Kupiszewski, H.: *Das Verlöbniß im altrömischen Recht*. ZSS 77. 1960.
Kübler: *Lictor*. RE XIII. 1. 1926.
Kühner, R.–Blass, F.–Gerth, B.: *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache I–II*. Hannover 1890–1904.
Kühner, R.–Stegmann, C.: *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache I–II*. Darmstadt 1962.
Kühnert, F.: *Allgemeinbildung und Fachbildung in der Antike*. Berlin 1961.
Laburna, L.: *Vim fieri veto. Alle radici di una ideologia*. Napoli 1971.
Lammert, F.: *Kriegsrecht*. RE Suppl. VI. 1935.
Latte, K.: *Religiöse Begriffe im frühromischen Recht*. ZSS 67. 1950.
Latte, K.: *Römische Religionsgeschichte*. München 1967.
M. Lemosse: *Les éléments techniques de l'ancien triomphe romain et le problème de son origine*. In: ANRW I. 2. 1972.
Lengle, J.: *Römisches Strafrecht bei Cicero und den Historikern*. Darmstadt 1971.
Leonhard, P.: *Hospitium*. RE VIII. 2. 1913.
Lévy-Bruhl, H.: *Le simulacre combat dans le „Sacramentum in rem“*. In: Studi in onore di P. Bonfante. Milano 1930. III. 83. skk. (In: Quelques Problèmes du Très Ancien Droit Romain. Paris 1934.)
Lintott, A.W.: *Provocatio. From the Struggle of the Orders to the Principate*. In: ANRW I. 2. 1972.
Lübtow, U. v.: *Cicero und die Methode der römischen Jurisprudenz*. In: Festschrift für L. Wenger I. München 1944.
Malten, L.: *Ker*. RE Suppl. 4. 1924.
Mansfield, E. B.: *Erasmus in the nineteenth century, the liberal tradition*. In: Studies in the Renaissance. 15. 1968.
Marbach, E.: *Modius Fabius*. RE 15. 1932.
Marcus Tullius Cicero – Philippicák Marcus Antonius ellen. Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta Maróti Egon. Budapest 1990.
Martin, J.: *Die Provokation in der klassischen und späten Republik*. Herm. 98. 1970.
Martin, J.: *Antike Rhetorik. Technik und Methode*. München 1974.
Mau: *Cinctus Gabinus*. RE 3. 2. 1899.
May, G.: *Le Flamen Dialis et la Virgo Vestalis. Étude de droit religieux*. REA 7. 1905.

- McCall McCall, M.: *Ancient Rhetorical Theoris of Simile and Comparison*. Cambridge 1969.
- Meier Meier, Ch.: *Ciceros Consulat*. In: Cicero ein Mensch seiner Zeit. Herausgegeben v. G. Radke. Berlin 1968.
- Menge Menge, H.: *Repetitorium der lateinischen Syntax und Stilistik*. Darmstadt 1995.
- Meyer Meyer, E. : *Römischer Staat und Staatsgedanke*. Zürich–Stuttgart 1964.
- Molnár Molnár I.: *A római jog felelősségi rendje*. Szeged 1994.
- Mommsen 1887–1888. Mommsen, Th.: *Römisches Staatsrecht I–III*. Berlin 1887–1888.
- Mommsen 1899. Mommsen, Th.: *Römisches Strafrecht*. Leipzig 1899.
- Mommsen 1905–1907. Mommsen, Th.: *Juristische Schriften I–III*. Berlin 1905–1907.
- Muth Muth, R.: *Einführung in die griechische und römische Religion*. Darmstadt 1988.
- Müller Müller, R.: *A kultúra keletkezése és az antropológia elmélete Cicerónál*. In: *Hereditas Ciceroniana*. AFAΘA I. Debrecen 1995.
- Münzer 1897. Münzer, F.: *Beiträge zur Quellenkritik der Naturgeschichte des Plinius*. Berlin 1897.
- Münzer 1909. Münzer, F.: *Aus dem Leben des M. Caelius Rufus*. Herm. 44. 1909.
- Münzer 1920. Münzer, F.: *Römische Adelsparteien und Adelsfamilien*. Stuttgart 1920.
- Münzer 1923. Münzer, F.: *L. Sempronius*. RE II A 2. 1923.
- Münzer 1926. Münzer, F.: *Licinius Murena*. RE I. 25. 1926.
- Neumann Neumann, K.: *Foedus*. RE VI. 2. 1909.
- Neumeister Neumeister, Chr.: *Grundsätze der forensischen Rhetorik*. München 1964.
- Nicosia Nicosia, G.: *Studi sulla „Deiectio“ I*. Milano 1965.
- Nielsson 1911. Nielsson, M. P.: *Primitive Religion*. Tübingen 1911.
- Nielsson 1968. Nielsson, M. P.: *Geschichte der griechischen Religion I-II*. München 1968.
- Noailles Noailles, P.: *Du Droit sacré au Droit civil*. Paris 1949.
- Norden 1909. Norden, E.: *Die antike Kunstprosa I*. Leipzig 1909.
- Norden 1939, 1939. Norden, E.: *Aus altrömischen Priesterbüchern*. Leipzig
- Nótári 1998. Nótári T.: *De iure vitae necisque et exponendi*. JK 1998. 11. 421
- Nótári 1999 a Nótári T.: *Auloedi et citharoedi (Cic. Mur.29.)*. Belv. 1999. 7–8.
- Nótári 1999 b *Marcus Tullius Cicero M. Caelius védelmében mondott beszéde – fordítás és bevezetés*. DH 43. Szeged 1999.
- Nótári 1999 c Nótári T.: *Megjegyzések a férji hatalom történetéhez az ókori Rómában*. Belv. 1999. 1–2.

- Nótári 1999 d Nótári T.: *Studiorum atque artium contentio* (Cic. Mur. 22–30). Aetas 1999. 1–2.
- Nótári 1999 e Nótári T.: *Vallástörténeti megjegyzések az Aeneis XII. 725–727. sorához*. Belv. 1999. 5–6.
- Nótári 2000 a Nótári T.: *Medea Palatina* (Megjegyzések Cicero Caelianájához, különös tekintettel Clodia személyére). Aetas 2000. 1–2.
- Nótári 2000 b Nótári T.: *Quaestio Ligariana*. Belv. 2000. 1–2.
- Nótári 2000 c Nótári T.: *Servius Sulpicius orator*. Belv. 2000. 5–6.
- Nótári 2001 a Nótári T.: *Jogtudomány és retorika – Cicero pro Murena* 26. JK 2001. 12.
- Nótári 2001 b Nótári T.: *Jogtörténeti megjegyzések Cicero pro Murenájához*. www.extra.hu/jesz (JESZ 2001. 4.)
- Nótári 2001 c *Marcus Tullius Cicero Deiotarus király érdekében mondott beszéde – fordítás és magyarázatok*. Belv. 2001. 3–4.
- Nótári 2001 d *Marcus Tullius Cicero Q. Ligarius érdekében mondott beszéde – fordítás és bevezetés*. DH 51. Szeged 2001.
- Nótári 2001 e Nótári T.: *Megjegyzések Cicero pro Murenájának történeti háttéréhez*. Belv. 2001. 5–8.
- Nótári 2001 f Nótári T.: *Quaestio de ambitu*. Collega 2001. 5.
- Nótári 2002 a Nótári T.: *A mérleg mint az igazságszolgáltatás jelképe Homérosznál*. Collega 2002. 2.
- Nótári 2002 b Nótári T.: *Adalékok a Ligariana és a Deiotariana jogtörténeti háttéréhez*. www.extra.hu/jesz (JESZ 2002. 4.)
- Nótári 2002 c Nótári T.: *M. Porcius Cato alakja Cicero pro Murenájában* (Cic. Mur. 58–66). Belv. 2002. 3–4.
- Nótári 2003 a Nótári T.: *De oratoris perfecti institutione*. Collega 2003. 3.
- Nótári 2003 b Nótári T.: *Excantatio és evocatio a római szakrális jogban*. Collega 2003. 1.
- Nótári 2003 c Nótári T.: *Ius commune Europaeum novum*. Aetas 2003. 4.
- Nótári 2003 d Nótári T.: *Megjegyzések a modern büntetőeljárás alapelvek római előzményeihez*. In: *A Büntető Törvénykönyv és a Büntető Eljárási Törvény módosításának elméleti és gyakorlati kérdései*. Budapest 2003.
- Nótári 2003 e Nótári T.: *Numen és numinozítás – a római tekintélyfogalom vallási aspektusai*. Aetas 2003. 3–4.
- Nótári 2004 a Nótári T.: *Flamen Dialis*. www.extra.hu/jesz (JESZ 2004. 2.)
- Nótári 2004 b Nótári T.: *Fustel de Coulanges: Az antik városállam*. www.extra.hu/jesz (JESZ 2004. 2.)
- Nótári 2004 c Nótári T.: *Iuridicophilologica – Tíz tanulmány*. Budapest 2004.

- Nótári 2004 d Nótári T.: *Jogtörténeti adalékok a Pro Caecinához*. Collega 2004. 1.
- Nótári 2004 e Nótári T.: *Megjegyzések egy jogértelmezési maxima történeti háttéréhez*. JK 2004. 7–8.
- Nótári 2004 f Cicero – *Négy védőbeszéd*. Fordította, jegyzetekkel ellátta és a bevezetést írta Nótári T. Szeged 2004.
- Nótári 2004 g Nótári T.: *Summum ius summa iniuria*. MJ 2004. 7.
- Nótári 2004 h Nótári T.: *Summum ius summa iniuria – megjegyzések egy jogértelmezési maxima történeti háttéréhez*. www.extra.hu/jesz (JESZ 2004. 3.)
- Nörr
1974. Nörr, D.: *Rechtskritik in der römischen Antike*. München
- Ogilvie
Otto Ogilvie, R. M.: *A Commentary on Livy*. Oxford 1965.
- Otto, A.: *Die Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten der Römer*. Leipzig 1890.
- Pacitti Pacitti, G.: *Cicerone al processo di M. Celio Rufo*. In: Atti I. Congresso internazionale di Studi Ciceroniani II. Roma 1961.
- Palmer Palmer, L. R.: *The Indo-European Origins of Greek Justice*. TPhS Oxford 1950.
- Pernice Pernice, A.: *Zum römischen Sacralrechte I*. Sitzungsberichte der königlich preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin 1885.
- Perozzi Perozzi, S.: *Instituzioni di diritto romano*. Roma 1928.
- Petzold Petzold, K.–E.: *Cicero und Historie*. In: *Geschichtsdenken und Geschichtschreibung*. Herm. Einzelschriften 126. Stuttgart 1999.
- Pfister Pfister, Fr.: *Numen*. RE XVII. 2. 1937.
- Phillipson Phillipson, B.: *The International Law and Custom of Ancient Greece and Rome II*. London 1911.
- Polaček Polaček, A.: *Ius est ars aequi et boni*. In: *Studi in onore di A. Biscardi II*. Milano 1982.
- Pólay 1962. Pólay E.: *Publius Mucius et Brutus...fundaverunt ius civile*. AUSz 1962.
- Pólay 1964. Pólay, E.: *Differenzierung der Gesellschaftsnormen im antiken Rom*. Budapest 1964.
- Pólay 1965. Pólay E.: *A censori regimen morum és az ún. házibíráskodás*. AUSz XII. 1965.
- Pólay 1984. Pólay E.: *Rabszolgák „házassága” az ókori Rómában*. AUSz XXXIV. 4. 1984.
- Pólay 1988. Pólay E.: *A római jogászok gondolkodásmódja*. Budapest 1988.
- Pötscher 1959. Pötscher, W.: *Das Person-Bereichdenken in der frühgriechischen Periode*. WS 72. 1959.
- Pötscher 1960. Pötscher, W.: *Moirai, Themis und τιμή im homerischen Denken*. WS 73. 1960.

- Pötscher 1973.
Pötscher 1977.
Pötscher 1978.
Pötscher 1988 a
Pötscher 1988 b
Pötscher 1988 c
Pötscher 1988 d
Pringsheim
1921.
Rabello
Radke
Ramsey
Rohde
Roscher
Rose 1928.
1928.
Rose 1948.
Rose 1951.
Ross
Rotondi
1966.
Rubenbauer-Hofmann
Saint-Denis
Salzman
Samter 1909.
Samter 1912.
Sáry
Savigny
Schanz-Hosius
Schaub
- Pötscher, W.: *Schicksalswägungen*. Kairos 15. 1973.
Pötscher, W.: *Vergil und die göttlichen Mächte – Aspekte seiner Weltanschauung*. Hildesheim–New York 1977.
Pötscher, W.: *Person-Bereichdenken und Personifikation*. Litwiss. Jb. 19. 1978.
Pötscher, W.: 'Numen' und 'numen Augusti'. In: *Hellas und Rom*. Hildesheim 1988.
Pötscher, W.: *Flamen Dialis*. In: *Hellas und Rom*. Hildesheim 1988.
Pötscher, W.: *Zeus Naios und Dione in Dodona*. In: *Hellas und Rom*. Hildesheim 1988.
Pötscher, W.: *Das römische Fatum – Begriff und Verwendung*. In: *Hellas und Rom*. Hildesheim 1988.
Pringsheim, F.: *Ius aequum und ius strictum*. ZSS 42.
Rabello, A. M.: *Effetti personali della „patria potestas“ I*. Milano 1979.
Radke, G.: *Die Götter Altitaliens*. Münster 1965.
Ramsey, J. T.: *Cicero pro Murena 29: the orator as citharoedus, the versatile artist*. CPh 79. 1984.
Rohde, G.: *Die Kultursatzungen der römischen Pontifices*. Berlin 1936.
Roscher, W. H.: *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*. Leipzig 1884–1937.
Rose, H. J.: *Iterum de virginibus Vestalibus*. Mnemos. 56.
Rose, H. J.: *Ancient Roman Religion*. London 1948.
Rose, H. J.: *Numen and mana*. HThR 44. 1951.
Ross, S. D.: *Arisztotelész*. Budapest 1996.
Rotondi, G.: *Leges publicae populi Romani*. Hildesheim
Rubenbauer, H.–Hofmann, J. B.: *Lateinische Grammatik*. München 1955.
Saint-Denis, E. de: *Le plus sprituel des discours cicéroniens: le Pro Caelio*. Inf. litt. 10. 1958.
Salzman, M. R.: *Cicero, the Megalenses and the defense of Caelius*. AJPh 103. 1982.
Samter, E.: *Flamines*. RE VI. 2484. skk. 1909.
Samter, E.: *Fetiales*. RE VII. 2. 1912.
Sáry P.: *Keresztre feszítés az ókorban*. Budapest 2004.
Savigny, F. C. v.: *Das Recht des Besitzes. Eine Civilistische Abhandlung*. Giessen 1837.
Schanz, M.–Hosius, C.: *Geschichte der römischen Literatur I*. München 1927.
Schaub, V.: *Der Zwang zur Entlassung aus der Ehegewalt und die remancipatio ohne uxor*. ZSS 82. 1965.

- Schmidt
VIII. 2.
Scholz
- Schulte
- Schulz 1934.
- Schulz 1951.
Schulz 1961.
- Schuster
Segal
Spengler
1991.
Staszków
- Stein
- Stroh
- Stroux
- Syme
Szádeczky-Kardoss-Tegyey
- Tellegen
- Tellegen-Couperus
- Thormann
- Thür
- Tomulescu
- Treggiari
- Trencsényi-Waldapfel
- Schmidt, E.: *Kulturübertragungen*. Gießen 1909. RVV
- Scholz, U. W.: *Studien zum altitalischen und altrömischen Marskult und Marsmythos*. Heidelberg 1970.
- Schulte, K. H.: *Orator – Untersuchungen über das ciceronianische Bildungsideal*. Frankfurt a. M. 1935.
- Schulz, F.: *Prinzipien des römischen Rechts*. München-Leipzig 1934.
- Schulz, F.: *Classical Roman Law*. Oxford 1951.
- Schulz, F.: *Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*. Weimar 1961.
- Schuster: *Ulme*. RE 9 A 1. 1961.
- Segal, E.: *Roman Laughter*. Cambridge 1968.
- Spengler, O.: *Der Untergang des Abendlandes*. München
- Staszków, M.: „*Vim dicere*“ im altrömischen Prozeß. ZSS 80. 1963.
- Stein, P.: *The place of Servius Sulpicius Rufus in the development of Roman legal science*. In: Festschrift für F. Wieacker zum 70. Geburtstag. Göttingen 1978.
- Stroh, W.: *Taxis und Taktik. Die advokatische Dispositionskunst in Ciceros Gerichtsreden*. Stuttgart 1975.
- Stroux, J.: *'Summum ius, summa iniuria' Ein Kapitel der Geschichte der interpretatio iuris*. Berlin-Leipzig 1926.
- Syme, R.: *A great orator mislaid*. CQ 31. 1981.
- Szádeczky-Kardoss S.–Tegyey I.: *Szöveggyűjtemény a régi római irodalomból*. ΑΓΑΘΑ III. Debrecen 1998.
- Tellegen, J. W.: *Savigny's system and Cicero' pro Caecina*. OIR 2. 1996.
- Tellegen-Couperus, O. E.: *C. Aquilius Gallus dans le discours pro Caecina de Cicéron*. TR 59. 1991.
- Thormann, K. F.: *Der doppelte Ursprung der Manzipation*. München 1943.
- Thür, G.: *Vindicatio und deductio im frühromischen Grundstückstreit*. ZSS 94. 1977.
- Tomulescu, C. S.: *Der juristische Wert des Werkes Ciceros*. In: Gesellschaft und Recht im griechisch-römischen Altertum I–II. Berlin 1968.
- Treggiari, S.: *Roman Marriage. Iusti Coniuges From the Time of Cicero to the Time of Ulpian*. Oxford 1991.
- Trencsényi-Waldapfel I.: *Cicero*. In: Cicero válogatott művei. Némethy Géza fordításának felhasználásával összeállította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Trencsényi-Waldapfel I. Budapest 1959.

- Usener
Usener, H.: *Götternamen. Versuch einer Lehre von der religiösen Begriffsbildung*. Bonn 1896.
- Vahlen
Vahlen, I.: *Ennianae Poesis Reliquiae*. Lipsiae 1903.
- Vécsey
Vécsey T.: *Római családi jog*. Budapest 1975.
- Vetter
Vetter, E.: *Handbuch der italischen Dialekte I*. Heidelberg 1953.
- Visscher
Visscher, F. de: *Le régime romain de la noxalité*. Bruxelles 1947.
- Voci
Voci, P.: *Storia della patria potestas da Augusto a Diocleziano*. Iura 31. 1980.
- Vogel
Vogel, K.-H.: *Imperium und Fasces*. ZSS 67. 1950.
- Volkmann
Volkmann, H.: *Ptolemaios*. XII. RE XXIII. 2. 1959.
- Volterra 1948.
Volterra, E.: *Il preseto tribunale domestico in diritto romano*. RISG II. 1948.
- Volterra 1950.
Volterra, E.: *L'instituto della „clarigatio“ e l'antica procedura delle „legis actiones“*. In: *Scritti Carmelutti*. Padova 1950.
- Waele
Waele, F. J. M. de: *The Magic Staff or Rod in the Graeco-Italian Antiquity*. Gent 1927.
- Wagenvoort 1956.
Wagenvoort, H.: *Roman Dynamism. Studies in Roman Literature, Culture and Religion*. Leiden 1956.
- Wagenvoort 1972.
Wagenvoort, H.: *Wesenszüge altrömischer Religion*. ANRW I. 2. 1972.
- Wagler
Wagler: *Birke*. RE 3. 1. 1899.
- Walde-Hofmann
Walde, A.-Hofmann, J. B.: *Lateinisches Etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg 1954.
- Weil
Weil, B.: *2000 Jahre Ciceros*. Zürich 1986.
- Weinstock
Weinstock, St.: *A. Brelich: Die geheime Schutzgottheit von Rom*. JRS 40. 1950.
- Welin
Welin, E.: *Ara Martis in campo. Zur Frage der Bedeutung und des Umfanges des campus Martius*. Opusc. Rom. 1. Lund 1954.
- Wieacker 1967.
Wieacker, F.: *The causa Curiana and contemporary Roman jurisprudence*. IJ 2. 1967.
- Wieacker 1968.
Wieacker, F.: *Die XII Tafeln in ihrem Jahrhundert*. In: *Les origines de république Romaine*. EAC 13. 1968.
- Wieacker 1980.
Wieacker, F.: *Ius. Die Entstehung einer archaischen Rechtsordnung*. In: *Rechtswissenschaft und Rechtsentwicklung*. Göttingen 1980.
- Wissowa 1912.
Wissowa, G.: *Religion und Kultus der Römer*. München 1912.
- Wissowa 1924.
Wissowa, G.: *Vestalinenfrevell*. ARW 22. 1924.
- Wohleb
Wohleb, L.: *Die altrömische und die hethitische evocatio*. ARW 25. 1927.
- Wüst
Wüst, E.: *Die Seelenwägung in Ägypten und Griechenland*. ARW 36. 1939.

- Ziegler
- Zintzen
- Zlinszky 1986.
- Zlinszky 1989.
- Zlinszky 1991 a
1991.
- Zlinszky 1991 b
- Zlinszky 1994.
- Zlinszky 1996.
- Zlinszky 1998.
- Ziegler, K.-H.: *Das Völkerrecht der römischen Republik*.
In: ANRW I. 2. 1972.
- Zintzen, C.: *Prodigium*. KP IV. München 1979.
- Zlinszky J.: *Familia pecuniaque*. JT VI. 1986.
- Zlinszky, J.: *Gedanken zur legis actio sacramento in rem*.
ZSS 106. 1989.
- Zlinszky J.: *A tizenkéttáblás törvény töredékei*. Miskolc
- Zlinszky J.: *Római büntetőjog*. Budapest 1991.
- Zlinszky J.: *Ius publicum*. Budapest 1994.
- Zlinszky J.: *Állam és jog az ősi Rómában*. Budapest 1996.
- Zlinszky J.: *Ius privatum*. Budapest 1998.